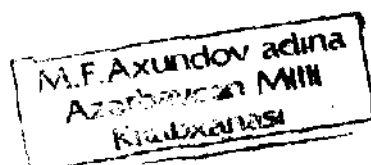

ÇİNGİZ AYTMAOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

"ÖNDƏR NƏŞRİYYAT"
BAKİ-2004

894.347 – dc 21

AZE

Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 384 səh.

Qırğız xalqının qüdrətli oğlu Çingiz Aytmatovun adı dünyanın ən böyük yazıçılarının adları ilə bir sırada çəkilir. Mayası xalq ruhundan tutulmuş, xəmiri xalq müdrikliyiylə yoğrulmuş Aytmatov yaradıcılığı qırğızların əsrlər boyu öz hafizəsində qoruyub saxladığı, “Manas” dastanı ilə nəsilərə miras olaraq verdiyi vətənpərvərlik, döyüşkənlik, halallıq, sədaqətlik ənənələrinin yazılı ədəbiyyatda yeni tipli ifadəsi və bədii təzahürüdür.

Bu kitabda şöhrətli yazıçının “Ana tarla”, “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı!” və “Çingiz xanın ağ buludu” əsərləri toplanmışdır.

“Ana tarla” povestində Ç. Aytmatov öz nəsrində ilk dəfə şerti formadan istifadə etmiş, əsərdəki hadisələri Tolqanay ananın torpaqla söhbəti şəklində göstərmişdir.

“Cəmilə” povestində məhəbbətin, dəyanətin qadir gücü bir yeniyetmənin aləmində ilahiləşdirilir.

İnsan qəlbinin sarı siminə toxunan “Əlvida, Gülsarı!” həssas və iti yazıçı müşahidəsi, ümumiləşdirmə bacarığı və ideya saflığı ilə yadda qalır.

“Çingiz xanın ağ buludu” povestində isə totalitar dövlət marağı, hökmdar hökmü ilə əbədi bəşəri dəyərlər, insan taleyi, adi adamların sevgisi üz-üzə qoyulur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

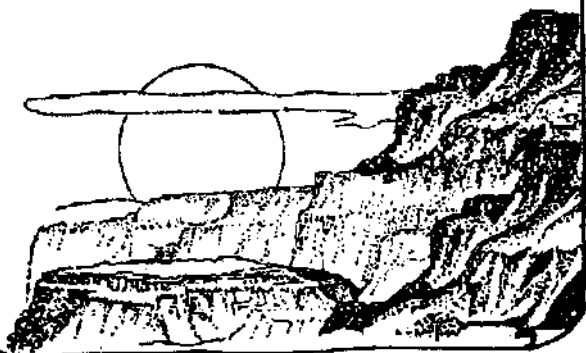
**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ISBN 9952-416-44-9

© “ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”, 2004

Povestlar

ANA TARLA

*Ata, bilmirəm harada dəfn olunmusan. Bunu
sənə, Torekul Aytmatova ithaf edirəm!
Ana, bizim dördümüzü də sən böyütdün. Bunu
sənə, Nahimə Aytmatovaya ithaf edirəm.*

1

O, əynində təzə yuyulmuş ağ don, ağ qurşaq bağlanmış sıırıqlı qara beşmet, kövşənlikdən keçən cıdırıla asta-asta gedirdi. Ətrafda kimse yox idi. Yayın ömrü başa çatmışdı. Tarladan insan səsi eşidilmir, kəndarası yollarda maşınlar toz qaldırmır, uzaqlarda kombaynlar gözə dəymirdi, naxır hələ kövşənə gəlməmişdi.

Geniş boz yolun o biri tərəfində, ucu-bucağı görünməyən payız görkəmli çöl uzanıb gedirdi. Çölün üzəri ilə boz bulud karvanı köçünü səssiz-səmirsiz çəkirdi. Səssiz-səmirsiz külək çölə yayılıb, ağ otlara və qurumuş xırdaca otlara təmas edərək çaya sarı səssiz-səmirsiz baş alıb gedirdi. Şəhər qırovdan islanmış otların ətri gəlirdi. Torpaq biçindən sonra dincəlirdi. Tezliklə havalar pisləşəcək, yağış tökəcək, ilk narın qar torpağı örtəcək, tufanlar başlayacaqdır. Hələlik isə burada sakitlik və dinclikdir.

Ona mane olmayın. Budur o, ayaq saxlayır və nurdan düşmüş donuq gözləri ilə ətrafa xeyli nəzər salır. Sonra astadan dillənir:

– Salam, tarla.

– Salam, Tolqonay. Gəlmisən? Daha da qocalmısan. Saçların бүs-бүтүн ağarıb. Əsa ilə gəzirsən.

– Bəli, qocalıram. Bir il də gəlib keçdi, ay tarla, sən isə bir kərə də biçildin. Bu gün xatirə günüdür.

– Bilirəm. Seni gözləyirdim, Tolqonay. Ancaq sən bu dəfə də tək gəlmisən?

– Görürsən də, yenə də təkəm.

– Deməli, sən hələ də ona heç bir söz deməmisən, Tolqonay?

– Yox, cüret etmədim.

– Elə zənn edirsən ki, heç kəs heç zaman bunu ona deməyəcək? Elə zənn edirsən ki, heç kəs təsadüfən ağzından qaçırmayacaq?

– Yox, niyə ki? Tez ya gec hər şey ona belli olacaqdır. Axı, o bö-yümüşdür, indi başqalarından da öyrənə bilər. Mənim üçün isə o hələ də uşaqdır. Mən qorxuram, söhbət açmağa ürək eləmirəm.

– Lakin insan həqiqəti bilməlidir, Tolqonay.

– Başa düşürəm. Amma ona necə deyim? Mənim bildiyimi, sənin, doğma tarlaman bildiyini, hamının bildiyini yalnız bir o bilmir. Biləndə isə görən o nə düşünər, olmuş hadisəyə necə baxar, ağlla və ürəklə həqiqəti dərk edə bilirmi? Axı, o hələ uşaqdır. Bax, mən də fikirləşirəm, nə cür edirəm ki, o, həyatdan üz döndərməsin, əksinə həmişə həyatı düzgün başa düşsün. Eh, kaş hər şeyi sadəcə olaraq iki kəlinə ilə, nağıl kimi ona danışmaq mümkün olaydı. Son vaxtlar yalnız bu haqda düşünürəm, axı, ömrə etibar yoxdur, birdən ölə bilərəm. Bir dəfə qışda xəstələndim, yorğan-döşəyə düşdüm, zənn etdim ki, axırım gəlib. Mən ölümdən qetiyyə qorxmurdum – ölüm gəlsə idi, mən heç müqavimət də göstərməzdim, – mən qorxurdum ki, onun gözünü açmamış, onun haqqındakı həqiqəti özümə aparam. Onun heç ağlına da gəlmirdi ki, mən niyə əziyyət çəkirəm... Mənə hətta yazığı gəlirdi, məktəbə belə getmirdi. Hey yatağın ətrafında fırlanırdı, lap anasına çəkib. “Nənə, nənə! Belkə sənə su verim, dorman verim? Yoxsa üstünü berk basdırıram?” Mən isə qəti qənaətə gələ bilmirdim, dilim gəlmirdi. Axı o, hamıya inanandır, sadədildir. Vaxt keçir, mən bilmiyəm heç söhbətə nədən başlayım. Çox götür-qoy elədim, düşündüm, daşındım. Nə qədər fikirləşirəmsə, elə bir fikrin üstündə gəlib dayanıram. Qoy o, olmuş hadisəni düzgün anlasın, o, həyatı düzgün başa düşsün, mən ona təkcə onun özü haqqında, təkcə onun taleyindən danışmamalıyam. Eyni zamanda bir çox başqa adamlar, talelər haqqında da, özüm haqqında da, öz zamanəm haqqında da, mənim tarlam, sənin haqqında da, bizim bütün həyatımız, hətta onun minib gəzdiyi, məktəbə getdiyi və heç nədən şübhələnmədiyi velosiped haqqında da danışmalıyam. Zənnimcə, yalnız bu, ən düzgün yoldur. Axı, buna heç nəyi əskiltmək, heç nəyi artırmaq olmaz: həyat bizim hamımızı xəmir kimi yoğurmuş, düyün kimi düyünləmişdir. Baş vermiş hadisələr isə belədir ki, hətta yaşlı adamların hamısı da ondan düz nəticə çıxarmaz. Onu özün yaşamalısən, qəlben duymalısən... Bax, buna görə də fikirləşirəm... Bilirəm ki, bu mənim borcumdur, onu yerinə yetirməyə müvəffəq olsam, mənim üçün ölüm də qorxulu olmaz...

– Otur, Tolqonay. Ayaq üstə durma, axı ayaqların xəstədir. Əyləş daşın üstə, birlikdə fikirləşək. Tolqonay, birinci dəfə bura gəldiyin yadımdadırmı?

– Yada salmaq çətindir, gör nə qədər vaxt keçib.

– Yada salmağa çalış. Hər şeyi lap əvvəldən yadına sal, Tolqonay.

2

Güclə xatırlayıram: mən balaca olarkən, biçin günlərində mənim ölimdən tutub buraya gətirər, dərz pəncəsinin kölgəsində oturdardılar. Ağlamayım deyə, mənə bir loxma çörək verərdilər. Sonralar, mən bö-yüyəndə, buraya əkini qorumaq üçün gələrdim. Baharda mal-qaram dağa buradan aparardılar. O zaman mən ayaqdan zirək, pırpızsaçlı bir qız idim. Dəlisoğlu, qayğısız uşaqlıq çağları! Yadımdadır, maldarlar çayaşağı axardakı Sarı düzənliklə gedirdilər. Sürü-sürü dalınca yeni otlaqlara, sərin dağlara tələsirdi. Fikirləşirəm ki, onda çox səfeh olmuşam. At ilxısı düzənlikdə sel kimi baş alıb gedirdi, qarşısına çıxsan səni dərhal tapdaq-tapdaq edərdi, bir verst məsafədə toz havadan çəkil-mirdi, mən isə buğda zomisində gizləniş, vəhşi heyvan kimi qoflənən sıçrayıb çıxır, onları qorxudurdum. Atlar hürkür, ilxıçılar məni görüb deyirdilər:

– Ey, vızbaş, indi səni tutub dərsini verərik!

Mən cəld götürülüb, arxla qaçırdım.

Kürən qoyun sürüləri buradan hər gün gəlib keçirdi. Quyuqları toz dumanı içində yırğalanır, dirnaqları yerə dəyərək dolu kimi taqqıldayırdı. Qoyunları, qışqırmaqdan səsi batmış, günəşdən qaralmış çobanlar sürürdülər. Sonra varlı aulların dəvə karvanlarına yüklənmiş köçü gedirdi. Qayıqla bağlanmış qırmızı tuluqları dəvələrin belindən asılmışdı. İpək paltar geyinmiş qız-gəlinlər oynaq, yorğa atların belində yırğalana-yırğalana yaşıl çəmənlilər, şəffaf çaylar haqqında nəgmə oxuyurdular. Mən hər şeyi unudaraq, onların arxasınca hey qaçırdım. Sonra da durub onlar gözədən itənə qədər arxalarınca baxır, fikirləşirdim ki: “Kaş mənim də belə gözəl donum və qotazlı baş örtüyüm olaydı!” O zaman mən kim idim? Muzdur-catakin ayaqyalın qızı. Mənim babamın çoxlu borcu olduğuna görə başqasına əkinçilik eləmişdi, bütün nəslimiz də onun yolu ilə getmişdi. Lakin mən heç vaxt ipək don geyməsəim də, gözəgəlimli qız olmuşdum. Mən öz kölgəmə

baxmağı xoşlayırdım. Gedə-gedə güzgüdəki kimi özünə baxır, həzz alırsan... Vallah, çox gözəl idim. On yeddi yaşım olanda mən biçində Suvankulla görüşdüm. Həmin il o, Yuxarı Talasdan gəlib, muzdurluq edirdi. Mən indinin özündə də gözlərimi qapayıb, onun o vaxtını eynilə görürəm. Lap cavan, on doqquz yaşlarında olduğu vaxtı... Onun əynində köynək yox idi, köhnə beşmetini çıpaq çiyinə ataraq gedirdi. Güneşdən qapqara qaralmışdı, elə bil hissə verilmişdi; sümüyü çıxmış sifəti qara mis kimi parıldayırdı; xaricən o, arıq, şivərək görünürdü, ancaq sinəsi enli, əlləri isə lap dəmir kimi möhkəm idi. Çox gözəl işçi idi, – beləsi az-az tapılar. Zəmini asanlıqla, təmiz biçirdi, böyründə orağın səsi eşidilən kimi, kəsilmiş sünbüllərin töküldüyünü görürdün. Elə adamlar var ki, onun işinə məmnuniyyətlə baxırsan. Suvankul da belələrindən idi. Mən əldən iti biçinçi sayılsam da, həmişə ondan geri qalırdım. Suvankul çox irəliyə gedirdi, sonra isə bəzən dönüb geriye baxır, qayıdıb kömək ələyirdi ki, ona çatım. Bu mənə toxunurdu, hirsələnib, onu qovurdum:

– Səndən xahiş edən var? Sən bir buna bax ey! Çıx get, özüm öhdəsindən gələrəm!

O isə incimir, gülümsəyib öz işini görürdü. Mən axmaq görsən niyə o zaman hirsələnirmişəm?

Biz həmişə işə hamıdan qabaq gələrdik. İşıqlanar-ışıqlanmaz, hamı yuxuda ikən, biz biçinə gedərdik. Suvankul həmişə məni aulun qurtaracağında, bizim cığırda gözləyirdi. Məni görəndə deyərdi:

– Gəldin?

– Mən elə zənn edirdim ki, sən çoxdan getmişən, – deyərək onun mənə heç hara getmədiyini bildiyimə baxmayaraq, həmişə belə cavab verərdim.

Sonra isə biz birlikdə gedərdik.

Dan yeri qızarıb, ən əvvəl dağların uca, qarlı zirvələri qızılı rəngə bürünürdü, külək isə düzənlik tərəfdən gömgöy çayın pışvazına gəlirdi. Bu səhər şəfəqləri bizim məhəbbət şəfəqlərimiz idi. Biz ikilikdə gedərkən, dünya, nağıllarda olduğu kimi, gözümüzə dəyişir, başqalaşırdı. Tapdanmış, başdan-başa yenidən şumlanmış boz tarla da yer üzündə ən gözəl tarlaya dönürdü. Doğmaqda olan şəfəqi bizimlə birlikdə erkən oyanmış torağay qarşılayırdı. O, yüksəkliyə, lap yüksəkliyə uçar, bir an nöqtə kimi səmada dayanar, orada qanadlarını döyüb, insan ürəyi tək çarpınardı, onun nəğmələrindən nə qədər səadət sədaları gələrdi...

Suvankul deyərdi:

– Bir bax, bizim torağay oxuyur!

Qərribə idi, hətta torağay da bizim özümüzünkü idi.

Bəs aylı gecə? Belkə də heç zaman belə bir aylı gecə olmayacaqdır. Həmin gecə biz Suvankulla ay işığında işləmək üçün qaldıq. Bədirələnmiş, şəffaf ay, bax, qaralan o dağların başına qalxanda, səmadakı ulduzların hamısı birdən gözünü açdı. Mənə elə gəlirdi ki, onlar Suvankulla məni görürlər. Biz mərzin kənarında Suvankulun beşmetini altımıza salıb uzanmışdıq. Bizim üçün arxın qırağı yastığı əvəz edirdi. Bu, ən yumşaq yastıq idi. Bu bizim ilk gecəmiz idi. O gündən bütün ömrümüz boyu bir yerdə olduq.

Yorğun, çuqun kimi ağır əlləri ilə Suvankul ehmalca mənim çöhrəmi, alnımı, saçımı tumarlayıb, mən onun ovcundan ürəyinin necə şiddətli və fərəhlə döyündüyünü belə eşidirdim. Mən o zaman ona pıçıltı ilə dedim:

– Suvan, necə bilirsən, görsən biz xoşbəxt olacağımızı, hə?

O isə cavab verdi:

– Əgər torpaq və su hamıya bərabər sürətdə bölünərsə, əgər bizim də öz tarlamız olarsa, əgər biz də şumlasaq, səpsek, öz taxılımızı döysək – bu bizim xoşbəxtliyimiz olar. İnsana bundan artıq xoşbəxtlik heç lazım da deyil, Tolqon. Əkinçinin xoşbəxtliyi odur ki, əksin və biçsin.

Mənə onun sözləri nədənsə çox xoş gəldi, bu sözlərdən sonra özümü elə yaxşı hiss etdim ki. Mən Suvankulu bərk-bərk qucaqlayıb, onun cəmlənmiş, hərarətli üzündən doyunca öpdüm. Sonra biz arxada çimdik, bir-birimizin üstünə su çilədik, güldük. Su tərtemiz, şəffaf idi, dağ nəsinin ətrini verirdi. Sonra biz uzanaraq əl-ələ tutub, səssiz-səmirsiz səmadakı ulduzları seyr etdik. Həmin gecə səma çox ulduzlu idi.

Həmin aydınlıq mavi gecədə torpaq da bizimlə birlikdə xoşbəxt idi. Torpaq da sərinlikdən və sükutdan həzz alırdı. Düzenliyə dərin bir sükut çökmüşdü. Arxada su xəfif-xəfif şırıldaırdı. Xəşəmbül çiçəyinin bal qoxusu adamın başını gicəlləndirirdi. Çiçək tamam açılmışdı. Hər-dən haradansa yovşan qoxusu yayan isti quru külək əsir, mərzdəki sünbüllər ehmalca yellənir və xəfif-xəfif xışıldayırdı. Belkə də belə gecə bir-cə dəfə olmuşdur. Gecəyarısı, gecənin tən yarısı mən səmaya baxıb, bütün göy qübbəsi boyu ulduzların arasında enli gümüş zolaq kimi parıldayan Saman Yolumu – Kəhkeşanı gördüm. Suvankulun

sözünü xatırlayıb fikirləşdim ki, bəlkə də nəhəng, nəcib bir taxılçı bir yekə qucaq saman apararkən gedə-gedə dağıtmış, arxasınca keçəl və dən-dən bir yol salmışdır. Mən birdən-birə təsəvvürümə gətirdim ki, bizim arzularımız bir vaxt həyata keçsə, mənim Suvankulun da ilk dəfə döyüldüyümüz taxılın samanını xırmandan bax beləcə aparacaqdır. Bu öz taxılımızdan çıxan ilk saman olacaqdır. O, bu xoş ətirli samanı qucağına alıb daşıyarkən, onun ardınca da yerə belə saman izi düşəcəkdir. Bax, mən beləcə öz-özümə xəyal edirdim, ulduzlar da mənimlə birlikdə xəyala dalmışdılar, birdən qəlbim bu arzusunun həqiqətə çevrilməsini elə şiddətlə istədi ki, o zaman mən ana torpağa, insana xitab etmiş kimi, müraciət etdim. Mən dedim: "Torpaq, sən bizim hamımızı öz sinəndə saxlayırsan; əgər sən bizə xoşbəxtlik bəxş etməyəcəksənsə, onda niyə torpaq olursan, biz isə niyə dünyaya gəlirik? Biz sənin övladlarıyıq, torpaq, bizə xoşbəxtlik ver, bizi bəxtəvər elə!" Həmin gecə bax mən belə sözlər söylədim.

Səhər mən oyanıb gördüm ki, Suvankul yanımda yoxdur. Bilmirəm, o nə vaxt durub, görünür, çox erkən oyanıb. Ətrafda kövşənliyin hər yerində yan-yana yeni buğda dərzləri düzülmüşdü. Qanım qaraldı, axı erkəndən mən onunla yənbayan işləyə bilərdim...

– Suvankul, niyə sən məni oyatmamısan? – deyə ucadan soruşdum.

O mənim səsimi eşidərək, dönüb baxdı. Həmin səhər onun görkəmi xatirəmdədir: o, qurşağa qədər çılpaq idi, qara, enli kürəkləri tərdən işlidayırdı. O durub, necə də fərəhli, təəccüblə baxırdı, elə bil məni tanıya bilmirdi, sonra ovcu ilə üzünü silib, gülümsəyərək dedi:

– Mən istədim ki, sən yatasan.

– Bəs sən özün? – soruşdum.

– Axı mən indi ikimizin əvəzindən işləyirəm, – deyə o, cavab verdi.

Bu zaman mən elə bil ki, lap incidim, hətta az qala hönkürüb ağlayacaqdım. Üroyim isə əslində çox şad idi.

– Bəs sənin dünənki sözlərin harada qaldı? – deyə onu məzəmmət etdim. Sən deyirdin ki, biz hər işdə bir adam kimi bərabər olacağıq.

Suvankul orağı atıb, yanıma qaçdı, məni qucağına alaraq öpüb dedi:

– Bundan sonra hər şeydə – bir adam kimi birgə olacağıq. Mənim torağayım, istəklim, əzizim!..

O, məni qucağında apararaq nə isə danışdı, məni torağay və başqa qərribə adlarla çağırırdı, mən isə onun boynunu qucaqlayaraq,

qaqqıldayıb, ayaqlarımı oynadır, gülürdüm – axı yalnız uşaqlara torağay deyirdilər, ancaq hər halda belə sözləri eşitmək çox xoş idi!

Günəş isə yavaş-yavaş qalxır, dağların arxasından yenidən boylanırdı. Suvankul məni yerə qoydu, çiynlərimi qucaqlayıb, birdən gülünəşə dedi:

– Ey günəş, bir bax, bu mənim arvadımdır! Bir bax, gör o necədir! Baxmağının haqqını şəfəqlərinlə, nurunla ödə!

Bilmirəm bu sözləri ciddimi dedi, yoxsa zarafat elədi, ancaq mən qəfildən ağladım. Elə-belə, sinəmə dolan sonsuz sevincimin qabağını ala bilmədim...

Bax, budur indi xatırlayıf və nədənsə ağlayıram, necə də səfchəm. Axı, o başqa göz yaşları idi, onlar həyatda insana yalnız bir dəfə nəsib olur. Məgər bizim həyatımız arzu etdiyimiz kimi olmadı? Oldu. Biz həmin həyatı Suvankulla özümüz öz əllərimizlə yaratdıq, işlədik, kətməni qışda da, yazda da əlimizdən yerə qoymadıq. Çox tər axıtdıq. Çox zəhmət çəkdik. Artıq bunlar yeni dövrdə idi – ev tikdik, mal-qara saxladıq. Bir sözle, adam kimi yaşamağa başladıq. Ən başlıcası isə bizim bir-birinin ardınca, bir-birindən gözəl üç oğlumuz oldu. İndi hərənbir qəlbim sıxılır, başımdan qərribə fikirlər keçir, düşünürəm ki, nə üçün uşaqları başqaları kimi üç-dörd il ara verə-verə yox, qoyun kimi bir il-ilyarımdan sonra doğdum, bəlkə uşaqların arası çox olsaydı, bu hadisə də baş verməzdi. Bəlkə də elə yaxşısı bu olardı ki, onlar heç dünyaya gəlməyeydilər. Mənim uşaqlarım, bunu mən dərdədən deyirəm, qəlbim ağrıdığından deyirəm. Axı, mən anayam, ana...

İlk dəfə onların hamısının buraya necə gəldiyi xatirəmdədir. Bu, Suvankulun buraya ilk dəfə traktor gətirdiyi gün idi. Suvankul bütün payızı və qışı Zareçyeyə – çayın o biri sahilinə getdi, orada traktorçular kursunda oxudu. Biz o zaman traktorun nə olduğunu belə bilmirdik. Suvankul gecəyədok ləngiyəndə – axı yol uzaq idi, mən onun halına acıyır, yazığımı gəlirdi.

– Yaxşı, nə üçün sən bu işə ol bulamısan? Briqadirlik pis idi, nədir? – deyə mən onu məzəmmət edirdim.

O isə həmişə olduğu kimi sakitcə gülümsəyirdi:

– Yaxşı, səs-küy etmə, Tolqon. Səbir elə, yaz gələndə inanarsan. Bir qədər döz...

Bu sözləri mən acığımdan demirdim, təkbəşinə uşaqlarım, ev işlərinin öhdəsindən gələ bilmirdim, üstəlik kolxoz işləri də var idi. Lakin

mən tez əl çəkirdim; görürdüm ki, yoldan gəlib, üşüyür, acdır, mən isə hələ üstəlik onu məcbur edirəm ki, özünə haqq qazandırsın. Özüm də çıxılmaz vəziyyətdə qalırdım.

– Yaxşı, keç ocağa yaxın otur, xörəyin soyuyub, – deyə mən onu bağışlayırmış kimi söyləndim.

Ürəyimdə bilirdim ki, Suvankul oyun oynamırdı. Aulda o zaman kursda oxumaq üçün savadlı adam tapılmırdı. Suvankul özü təklif etdi; “Mən, – dedi, – gedib savad öyrənərəm, məni briqadirlik işindən azad edin”.

Təklif etməyə özü etdi, ancaq boğazacan çətinliyə düşdü. İndiki kimi xatırlayıram – qəribə vaxtlar idi,* uşaqlar atalarını öyrədirdi. Qasım və Maselbek məktəbə gədirdilər, müəllimliyi də onlar edirdilər. Elə vaxtlar olurdu ki, axşamlar ev əsil məktəbə oxşayırdı. O zaman stol yox idi. Suvankul döşəməyə uzanıb, dəftərə hərfləri köçürürdü, oğlanlar isə üçü də hərəsi bir tərəfdən dürtülür, hamısı da dərs deyirdi: ata, sən qələmi düz tut, görürsən sətirlər əyilməyə başladı, əlinə diqqət ver – titrəyir, bax, belə yaz, dəftəri də belə qoy. Birdən də öz aralarında höcətləşir, hər biri daha yaxşı bildiyini sübut edirdi. Başqa iş olsaydı, atası onlara təpinərdi, burada isə əsil müəllim kimi onlara hörmətlə qulaq asırdı. Bir söz yazana qədər əldən düşürdü. Suvankulun üzündən tər dolu kimi yağırı, elə bil hər f yazmırdı, taxıldöyən maşının barabanı yanında durub, ötürücü işini görürdü. Onlar hamısı dəftərin və ya əlifbanın üstünə əylənərək schrbazlıq edirdilər, mən gülmək tuturdu.

– Uşaqlar, yaxşı da, atanızdan əl çəkin. Nə olub, onu molla eləmək istəyirsiniz, nədir? Sən də, Suvankul, bir əlində iki qarpız tutma, birini seç – ya molla ol, ya traktorçu.

Suvankul hirsələnirdi. Baxmır, başını bulayır, dərinə köksünü ötürürdü:

– Eh, biz bu cür vacib iş görürük, sən də zarafata salırsan.

Bir sözlə, həm gülməli, həm də ağlamalı idi. Ancaq hər halda Suvankul istəyinə nail oldu.

Baharın əvvəllərində – qar kəsib, hava açılan kimi aulun qurtaraçağında nə isə tırıldadı, guruldadı, adamlar ağına-bozuna baxmadan küçəyə axışmağa başladılar. Mən həyətdən çıxdım. Bağçanın o biri tərəfindən traktor gədirdi. Qapqara çuqun traktor üstüyə qər q olmuşdu. O, sürətlə yaxınlaşaraq küçəyə çıxdı, aulun hər tərəfindən qaçıb

gələn adamlar traktoru dövrəyə aldılar. Kimisi atlı, kimisi piyada idi. Bazarda olduğu kimi, hay-küy salır, bir-birini itələyirdilər. Mən də qonşu arvadlarla birlikdə oraya qaçdım. Mənim ilk dəfə gördüyüm – öz uşaqlarım oldu. Üçü də traktorun üstündə, atalarının yanında dayanmışdı, bir-birindən bök yapışmışdılar. Uşaqlar onlara fit çalır, papaqlarını tullayırdılar, onlar isə elə qürurlu idilər ki, elə bil qəhrəmandırlar, onların üzündən sevinc yağırı. Sən bir dəcəllərə bax, sübhədən çayın qırağına qaçıblar ki, atalarının traktorunu qarşılasınlar, mənə də heç bir söz deməyiblər, qorxublar ki, buraxmaram. Düz də eləyiblər, mən uşaqlara bir şey ola biləcəyindən qorxaraq onları səslədim:

– Qasım, Maselbek, Caynaq, dayanın bir, görün sizə nə edəcəyəm! Bu saat düşün aşağı! – Motorun gurultusundan səsimi heç özüm eşitmədim.

Suvankul isə mənim narahatlığımı başa düşdü, gülümseyib başını buladı, demək istəyirdi ki, qorxma, heç nə olmaz. O, sükanın arxasında qürurla əyləşmişdi, bəxtəvər və çox cavan görünürdü. O zaman o, həqiqətən cavan, qarabıqlı bir cigit idi. Bax, o vaxt mən oğlanlarımın atalarına oxşadıqlarını şanki birinci dəfə idi görürdüm. Onları dörd qardaş zənn etmək olardı. Xüsusən böyükləri – Qasım və Maselbek – Suvankuldan qətiyyətlə fərqlənirdilər, onun kimi yanıb qaralmışdılar, sifətlərinin çıxıq sümükləri tünd mis kimi, qəhvəyi rəngində idi. Mənim balacam – Caynaq isə daha çox mənə oxşayırdı, bəyaz sifəti vardı, gözləri qara, baxışları mehriban idi.

Traktor dayanmadı, dolama yola çıxdı və biz dəstə ilə onun arxasınca getdik. Biz maraqlanırdıq görək traktor necə şum edəcək? Elə ki, üç iri gavağın asanlıqla xam torpağa sancılaraq ağır fayları ayğır yalı kimi çevirdi, hamı şənəldi, çığır-bağır qaldırdı və finxıran atları şallaqlayıb, bir-birini ötüb keçərək, şırımlarla irəlilədi. Bilmirəm onda mən nə üçün başqalarından aralandım, nə üçün mən adamlardan geri qaldım? Bir də gördüm ki, tənhayam, yerimdən tərpənə bilmirəm, gədə bilmirəm. Traktor hey gedir, gedir, mən isə təqətsiz dayanıb, onun ardınca baxırdım. Lakin onda dünyada menden xoşbəxt adam yox idi! Özüm də bilmirdim ki, nəyə görə belə xoşbəxtəm; Suvankulun aula birinci traktor gətirməsinə görəmi, yoxsa həmin gün uşaqlarımızın böyüdüynü, onların atalarına çox oxşadıqlarını gördüyümə görəmi? Mən onların ardınca baxır, ağlayır və pıçıldayırdım: “Həmişə belə

atanızın yanında olasınız, balalarım! Əgər böyüyüb onun kimi bir insan olsanız, daha mənə heç nə lazım deyil!..”

Ana olduğum müddətdə həmin vaxt mənim ön gözəl çağım idi. İşim də yaxşı gedirdi, mən həmişə işləmək istəyirdim. Əgər insan sağlamsa, əli-ayağı sağ-salamatdırsa, onun üçün işləməkdən gözəl nə ola bilər?!

Vaxt gəlib keçirdi, oğlanların hiss olunmadan hamısı birlikdə qovaq kimi boy atdılar. Hər biri öz yolunu müəyyənləşdirməyə başladı. Qasım atasının yolu ilə getdi; traktorçu oldu, sonra kombayn sürməyi öyrəndi. Bir yay sükanın arxasında əyiləndən, çayın o tayına dağların əyində olan Kaindi kolxozuna getdi. Bir ildən sonra öz auluna kombayncı kimi döndü.

Ana üçün uşaqlarının hamısı bərabərdir. Hamısını bətnində gəzdirirsən. Ancaq hər halda Maselbecki elə bil mən hamısından çox istəyirdim, onunla fəxr edirdim. Bəlkə də ayrı yaşadığımızdan onun üçün darıxmışdım. Axı, o, tez pərvəzlanmış quş kimi yuvadan həmişədən qabaq uçdu, evdən erkən getdi. Məktəbdə o lap uşaqlıqdan dərslərini yaxşı bilirdi, əlinə düşən kitabı oxuyurdu – çörəyini kəs, ancaq kitab ver. Məktəbi qurtaran kimi o, şəhərə oxumağa getdi, müəllim olmaq istəyirdi.

Kiçiyi – Caynaq isə gözəl, boy-buxunlu oğlan idi. Birçə bəlası var idi, demək olar ki, heç evdə olmurdu. Onu kolxozun komsomol katibi seçmişdilər. Həmişə gah yığıncağı olurdu, gah divar qozeti çıxarırdı, gah da başqa işi olurdu. Görürdüm ki, uşaq gecə-gündüz hərdən isə düşüb qalır, hirs vururdu başına.

– Ay fərsiz, sən öz qanununu da götür, yorğan-döşəyini də, get kolxozun kontorundaca yat, – deyərək dəfələrlə ona acıqlanırdım, – sənə nə vecinə hərdən yaşayarsan. Sənə nə ev, nə ata, nə ana gərəkdir.

Suvankul isə oğluna qahmar çıxırdı. Gözləyirdi ki, mən səsimi kəsə, sonra isə sözarası deyirdi:

– Arvad, sən qanını qaraltma. Qoy adamlarla işləməyi öyrənsin. Əgər o, boş-bekar avaralansaydı, mən ona qulaqburması verərdim.

Suvankul o vaxtlar yenə də əvvəlki briqadirlik işinə qayıtmışdı. Traktoru cavanlar sürürdülər.

Ən vacibi isə bu idi: Qasım tez evləndi, gəlin gətirdi. Nəçə tanışlarını soruşmamışam, ancaq yayda Qasım sükan arxasında Zareçyədə olanda görünür, orada bir-birini bəyənib seçiblər. O, gəlini Kainidən gətirmişdi. Aliman əməlsiz, gənc dağlı qızı idi. Əvvəlcə

sevindim ki, ocağımıza qanışın, qəşəng, zirək bir gəlin gəlib. Sonradan nəçə oldusa onu lap çox istəməyə başladım, üroyimə çox yatdı. Bəlkə də ona görə ki, üroyimdə qız arzulayırdım, çox istəyirdim qızım olsun. Ancaq təkcə buna görə yox, o çox qabiliyyətli, işgüzar, şübhə kimi saf idi. Mən də onu doğma övladım kimi sevdim. Çoxları olur ki, dil tapa bilmirlər, mənim bəxtim gətirmişdi; evdə belə bir gəlin böyük xoşbəxtlikdir. Yeri gəlmişkən deyim ki, həqiqi, əsil xoşbəxtlik, mənə belə gəlir ki, təsadüfən insana nəisib olmur. Yay yağışı kimi qəflətən başına göydən tökülür. Həyata, ətrafındakı adamlara münasibətinə uyğun olaraq insana tədricən qismət olur; zərər-zərər, hissə-hissə bir yerə yığılır, biri digərini tamamlayır və beləliklə, bizim dediyimiz xoşbəxtlik yaranır.

Aliman gələn ili, unudulmaz yay idi. Taxıl tez yetişmişdi. Çaylar da erkən daşmağa başlamışdı. Biçinə bir neçə gün qalmış dağlara bərk yağış düşdü. Hətta uzaqdan da yuxarılarda qarın qənd kimi əridiyi sezişirdi. Güclü sel çaylaqlarda gurultu qoparıb. Sarı sabun tək köpüklənir, iri küknar ağaclarını kökündən qoparıb dağlardan özü ilə gətirir, parçalayıb çilikləyirdi. Xüsusən birinci gecə dəhşətli idi, işıqlanana qədər sıldırımlardan tökülən çay guruldayır, uğuldayırdı. Şəhər baxıb gördük ki, köhnə adalar elə bil heç yox imiş, gecə su onları tötəmiş yuyub aparmışdı.

Ancaq hava isti idi. Zəmi daraq kimi qalxmışdı. Sünbüllərin gövdəsi yaşıl idi, dənə dolanları isə sarılmağa başlamışdı. Həmin yay taxıl çox bol idi, zəmilər düzənlikdə göz işlədikcə uzanıb gedirdi. Yığım hələ başlanmamışdı. Ancaq biz kombayn keçsin deyə, məzələri əl ilə biçib, yol açırıq. Biz Aliman ilə yanaşı işləyirdik, buna görə bəzi arvadlar məni məzəmmət edirdilər.

– Yaxşı olardı ki, öz gəlinlə yanaşıma qəşəng, sən rahatca oturaydın evdə. Özünə bir hörmət qoy.

Mən isə başqa cür fikirləşirdim. Evdə oturmaqla insan özünə hörmət qoya bilməz... Heç evdə oturmağa qərarım da gəlməzdi, çünki biçini çox sevirdim.

Biz, Alimanla beləcə birgə işləyirdik. Bax, o zaman sezdiiyə şeyi heç vaxt unutmayacağam. Tarlanın kənarında sünbüllər arasında o vaxt əməkəməci çiçək açmışdı. Onun üstü lap təposinə qədər iri ağ, çəhrayı güllərlə örtülmüşdü və buğda ilə birlikdə orağın ağzına gəlirdi. Gördüm ki, bizim Aliman bir dəstə əməkəməci gülü yığıb, məndən

xəlvət haraya isə apardı. Mən gözücu baxdım, fikirləşdim ki, görəni o, bu gülləri neyləyəcək? O qaçıb kombaynın yanına getdi, gülləri ayaq yerinə qoydu və dinməz-söyləməz qaça-qaça da geri döndü. Kombayn biçinə hazır halda yolda dayanmışdı, yığının başlanmasını gözləyirdi. Onun üstündə heç kəs yox idi, Qasım haraya isə getmişdi.

Mən onu pərt etməmək üçün özümü o yerə qoymadım, guya heç bir şey görməmişdim, çünki çox utancaqdı, ancaq ürəyim fərəhdən böyüdü: deməli, sevir. Çox yaxşı, sağ ol, mehriban gəlinim, mən ürəyimdə ona təşəkkür etdim. Onun görkəmi indi də gözümün qabağındadır: qırmızı ləçək bağlamışdı, əlində iri bir dəstə əməkəməci gülü var idi, yanaqları allanmış, gözləri sevinc və dəcəllikdən parıldaırdı. Genclik belədir de! Eh, Aliman, mənim unudulmaz gəlinim! O, balaca qız uşağı kimi gül sevon idi. Baharda, hələ qalaq-qalaq qar olanda, o, düzənlikdən ilk qargülünü yığıb gətirirdi... Eh, Aliman!..

Ertəsi günü biçin başlandı. Biçinin birinci günü həmişə bayramdır, heç zaman mən həmin gün bikiş adama rast gəlməmişəm. Bu bayramı heç kəs elan etmir, lakin bu bayram adamların ürəyində olur, onların yerisindən görünür, səslərindən hiss olunur, gözlərindən oxunur. Hətta qazalaqların taqqıltısında, tox atların iti qaçışında hiss olunurdu. Düzünj desək, biçinin birinci günü heç kəs əməlli-başlı işləmir. Gah zarafatlaşır, oynayırdılar. Həmin səhər də həmişəki kimi, hay-küylü və izdihamlı idi. Bu başdan o başa haraylaşan coşqun səslər eşidilirdi. Lakin ən böyük şənlik bizim aramızda, taxılı ol ilə biçənlər arasında idi. Ona görə ki, burada düz bir köç qız-gəlin vardı. Hamısı dəcəldir. İşin tərsliyindən Qasım MTS-dən mükafat aldığı velosipeddə həmin yerdən keçirdi. Dəcəllər onun yolunu kəşdilər.

– Bura bax, kombayncı, bir velosipeddən düş. Niyə biçinçilərlə salamlamırsan, qudumusan? Bizə baş əy, arvadına baş əy!

Hər tərəfdən üstünü aldılar. Qasımı vadar etdilər ki, Alimanın ayaqlarına düşsün, üzr istəsin. O, canını qurtarmağa çalışaraq dedi:

– Bağışlayın, öziz biçinçilər, qəbahət eləmişəm. Bundan sonra bir verst qalmış sizə təzim edəceyəm.

Lakin Qasım bununla canını qurtara bilmədi.

– İndi, – dedilər, – gəl bizi şəhər qızları kimi velosipeddə gözdür, özü də bərk sür!

Bir-birini velosipeddə otuzdurub, özləri də dalınca qaçır, gülməkdən axıb gedirdilər. Sakit otursaydılar dörd yarı idi. Qurcalanırdı, qışqırırdılar.

Qasım gülməkdən az qalırdı yıxılısın.

– Yaxşı, bəsdür, kifayətdir, buraxın, şeytanlar, – deyərək o yalvarırdı. Onlar isə əl çəkəndilər, birini mindirib gəzdirdi, o birisi yapışırdı. Nəhayət, Qasım acıqlanmağa başladı:

– Yaxşı, sizə nə olub, dəli olmusunuz, nədir! Şəh çəkilib, kombaynı tarlaya çıxarmalıyam, yapışmışsınız yaxamdan! İşləməyə gəlmisiniz, yoxsa zarafat eləməyə? Əl çəkin!

Pah, həmin gün nə qədər güllərlər. Səma isə həmin gün gömgöy idi, günəş də çox parlaq işıq saçırdı!

Biz işə başladıq, oraqlar bərk vurur, günəş getdikcə daha çox yanırdı, düzənliyin hər tərəfində cırıramalar cırıldaırdı. İş ağır idi, alışına qədər həmişə çətin olur, ancaq bütün gün səhərki ohvalı-ruhiyyə məni tərk etmədi. Qəlbim fərəhlonmuşdu, nurla dolmuşdu. Gözlərim nəyi görürdüsə, nəyi eşidirdi və hiss edirdisə, hamısı elə bil, mənim üçün, mənim xoşbəxtliyim üçün yaranmışdı və hər şey qeyri-adi gözəl və fərəhli idi. Hündür buğda sünbüllərinin arasından kiminsə atını çaparaq, hara isə getdiyinə baxmaq fərəhli idi – bəlkə də o, Suvankul idi? Oraqların səsinə, yerə tökülən buğdanın xışıltısına, adamların sözlərini, gülüşünü eşitmək fərəhli idi. Qasımın kombaynının yanımdan keçərək, bütün başqa səsləri batırması da fərəhli idi. Qasım sükanın arxasında dayanmışdı, hərdən əlini sel kimi bunkərə tökülən döyülmüş dənin altına tutur, ovcunu doldurur, üzünə yaxınlaşdırıb iyləyirdi. Məni elə gəlirdi ki, ilıq, yetişmiş sütlü dənin məstədici ətrini özüm qoxulayıram. Kombayn bizim qarşımızda dayananda, Qasım elə bil dağın zirvəsindən qışqırırdı.

– Hey, sürücü, tez ol! Longinə!

Aliman içində ayran olan bardağı götürüb dedi:

– Qaça-qaça aparım içsin!

Kombayna sarı götürüldü. O, kombaynı açdığı yeni şırımla qaçırdı. Mütənəssib bədənli gənc idi, başında qırmızı ləçək, əynində ağ don var idi. O, elə bil əlində bardaq yox, sevon qadının nəğməsinə aparırdı. Onun hər bir hərəkətindən məhəbbət duyulurdu. Mən qeyri-ixtiyari düşündüm: “Kas Suvankul da ayran içəydi” – ətrafa nəzər saldım, lakin o, buralarda nə gəzirdi. Biçin başlandıqdan bəri qədər tapmaq qeyri-mümkün idi, o, bütün günü yəhərin üstündə oturub, bir tərəfdən başqa tərəfə çapırdı, işi başından aşırırdı.

Axşamüstü, bizim üçün təzə taxıldan çörək bişirmişdilər. Bu unu əvvəlcə hazırlamışdılar, bir həftə əvvəl mərdən biçdiyimiz taxılı

döyüb üyütmüşdülər. Ömrüm boyu yeni məhsulun ilk çörəyini yemək mənə bir neçə dəfə nəşib olmuşdu. Hər dəfə də ilk tikəni ağzıma aparanda, mənə elə gəlirdi ki, müqəddəs bir mərasimi həyata keçirirəm. Bu çörək qaraya da çalsa, bir qədər sıyıq xəmindən yoğurulubmuş kimi, çiy və yapışqan kimi də olsa, onun şirin tamını və qeyri-adi ətirini dünyada heç nəyə tay tutmaram. Ondan günəş, təzə küləş və tüstü iyi gəlir.

Acmış biçinçilər tarla düşərgəsinə gəlib, arxın yanında, otun üstündə oturanda, günəş artıq batmaqda idi. O elə bil üfükdəki zəmilərin arxasından bərq verirdi. Deyəsən qaranlıq tez düşməyəcəkdi, hava işıq olacaqdı. Biz alaçağın yanına toplaşıb otun üstündə oturmuşduq. Doğrudur, Suvankulgil hələ yox idi, o tezliklə gəlib çıxmalıydı. Caynaq isə, adəti üzrə, yoxa çıxmışdı, qırmızı guşədə nə isə bir vərəqə asmaq üçün qardaşının velosipedini minib getmişdi.

Alıman otun üstünə süfro salmış, yay alması qoymuş, isti çörək götürmüş. fincana kvas tökmüşdü. Qasım arxada əlini yuyub, süfrənin başında oylanmışdı, tələsmədən çörəyi parçalayırdı.

– Çörək hələ istidir, – deyərək dilləndi, – götür, ana, yeni çörəyin dadına birinci sən bax.

Mən çörəyə xeyir-dua verib bir dişdəm aldım. Qeyri-adi bir təm və ətir hiss elədim. Bu, kombaynçı əlinin, tozu donun, qızmış demirin və neftin qoxusu idi. Mən yeni tikələr kəsib yedikcə, onların hamısı neft iyi verirdi, lakin mən ömrümdə belə ləzzətli çörək yeməmişdim. Ona görə ki, bu oğlumun çörəyi idi, onu mənim oğlum öz kombaynçı əlində tutmuşdu. Bu, əlin çörəyi idi, bu, taxılı yetişdirən, indi tarla düşərgəsində oğlumla yan-yanə oturmuş adamların çörəyi idi. Müqəddəs çörək! Qəlbim, oğlum sarıdan iftixarla doldu, ancaq bunu heç kəs bilmədi. Mən həmin an düşündüm ki, gövdə kökün üstündə bitdiyi kimi, ananın xoşbəxtliyi də xalqın xoşbəxtliyi ilə bağlıdır. Xalqın taleyi ilə ananın taleyi ayrılmazdır. Başına min bəla gəlsə də, həyatım ciddi çətinliklərə düşər olsa da, mən inamımdan heç vaxt dönmərəm. Xalq yaşayır deyərək mən də yaşayıram...

Həmin axşam Suvankul çox gec gəldi, işi çox idi. Qaranlıq düşmüşdü. Gənclər çayın sahilindəki yarıqda tonqal qalayır, nəğmə oxuyurdular. Mən çoxlu səslər arasında öz Caynağımın səsini tanıdım... O, qarmon çalır, mahnı oxuyurdu. Mən oğlumun tanış səsini dinləyir və ürəyimdə ona müraciətə deyirdim: "Oxu, oğlum, oxu, nə

qədər ki, gəncsən oxu! Nəğmə adamı paklaşdırır, insanları yaxınlaşdırır. Sonralar həmin nəğməni eşidəndə, bu yay axşamında səninlə birlikdə oxuyanları xatırlayacaqsan". Mən yenə də öz uşaqlarım haqqında fikirləşməyə başladım. Görünür, ananın təbiəti belədir. Fikirləşirdim ki, Allaha şükür, Qasım artıq müstəqil adam olmuşdur. Yazda Alımanla bizdən ayrılırlar. Ev tikməyə başlamışdıq, öz təsərrüfatlarını düzəldirlər, orada nəvələrim də olar. Qasım üçün narahat deyildim. O, atası kimi zəhmətsevən idi, dinclik bilməzdi. Həmin saat qaranlıq düşdüyünə baxmayaraq, o hələ də kombaynı işlədirdi – qurtarmağa bir az sahə qalmışdı. Traktor və kombayn fənərlərin işığında gedirdi. Alıman da onların yanında idi. Biçinin qızgın çağında birlikdə keçirdikləri bir dəqiqə də qiymətli idi.

Mən Maselbeki xatırlayıb qüssələndim. Keçən həftə o, məktub göndərmişdi. Yazırdı ki, bu yay tətildə evə gəlmək ona müyəssər olmayacaqdı. Onu uşaqlarla birlikdə İssık-Kul gölünün sahilinə pioner düşərgəsinə praktikaya göndərəcəklər. Neyləmək olar, bir halda ki, özü üçün belə iş seçib, deməli ürəyindəndir. Harada olursa-olsun, ən vacibi budur ki, canı sağ olsun, mən belə götür-qoy edirdim.

Suvankul gec gəldi. O, tələsik çörəyini yedi, biz birlikdə evə getdik. Səhər ev-əşiyi qaydaya salmaq lazım idi. Axşam mal-qaraya baxmağı qonşumuz Aysadan xahiş etmişdim. O yazıq xəstə idi. Bir gün kolxozda işləyirdi, iki gün evdə yatırdı. Qadın xəstəliyi var idi, belə ağrıyırdı, ona görə də vur-tut bir oğlu – Bəktaş olmuşdu.

Biz evə gedəndə artıq gecə idi. Külək əsirdi. Sünbüllərin üzərində ayın işığı bərq vururdu. Yəhərin üzəngisi yetişmiş dəvəotu kollarına toxunur, havaya tünd qoxulu bitki tozu yayılırdı. Ətrindən duyulurdu ki, xəşəmbül çiçəklənmişdir. Bu gecə nə isə mənə çox tanış gəldi. Ürəyim titrədi. Mən Suvankulun tərkində, yəhərbalısında oturmuşdum. O, həmişə mənə təklif edirdi ki, qabaqda oturum, lakin mən arxada oturub onun kəməmindən tutmağı xoşladım. Onun yəhərin üstündə bütün günü gəzib əldən düşdüyündən yorğun, lal-dinməz oturması, mürgüləməsi, sonra isə diksinib çəkməsinin dabanları ilə atı vurmaı mənim üçün çox əziz idi. Mən onun bükülmüş belinə baxır, başını ona söykəyib təəssüflənir, fikrə gedirdim: "Get-gədə qocalırıq, Suvan. Neyləmək olar, axı vaxt keçir. Ancaq, inəncə, mənasız həyat sürmürük. Ən ümdə iş də budur. Axı, lap bu yaxınlarda biz gənclər idik. İllər necə də tez ötüb keçir. Ancaq hər halda yaşamaq daha maraqlı

olmuşdur. Yox, biz asanlıqla təslim olmayacağıq. Görüşü işlər çoxdur. Səninlə birgə uzun ömür sürmək istəyirəm...”

Mən qəddimi düzəltdim, başımı qaldırdım, səmaya baxdım, üroyim titrədi: ənginlikdə, ulduzların arasında, bütün göy qübbəsi boyu, o zaman olan kimi Saman Yolu uzanıb gedirdi. Yəni də mənə elə gəldi ki, həqiqətən kiməsə yeni məhsulun samanını qucaqlayıb apararkən, yolda tökə-tökə getmişdir. Orada, ənginlikdə elə bil qızılı samanlar, qılçıq və köçəl küləyin təmasından birdən torpəndi. Hətta, köçəllə birlikdə tökülmüş dəni də görmək mümkün idi.

“İlahi!” – deyə mən heyretə gəldim və hər şeyi birdən-birə xatırladım: həm o ilk gecə, həm bizim məhəbbətimiz, həm gənclik, həm də xəyalıma gətirdiyim o nəhəng taxılçı. Deməli, bizim arzularımızın hamısı həyata keçmişdir! Boli, torpaq və su bizim özümüzün olmuşdur, biz özümüz şumlamışıq, səpmişik, öz taxılımızı döymüşük – deməli, birinci gün arzuladıqlarımızın hamısı həyata keçmişdir. Əlbəttə, biz bilmirdik ki, yeni dövr gələcək, yeni həyat başlanacaq. Belə çıxır ki, sadə insanların həyatı arzusu zamanın xeyirxah və ədalətli arzusu ilə uyğun gəlmişdir. Bu fikirlər içərisində mən torpənmədən, lal-dinməz oturmuşdum. Suvankul dönüb baxdı və dedi:

– Sənə nə olub, yuxulamısan, Tolqonay? Yorulmusan. Zərər yoxdur, bu saat evə çatırıq. Mən də özginəm. – Susdu, sonra isə soruşdu: – Bəlkə yeni küçəyə dönək?

– Dönək, – deyə mən razılaşdım.

Yeni küçə aulun qırağında boş yerdə salınırdı. Küçənin özü hələ yox idi. Yazda gənclər üçün həyətyanı sahə ayırmışdılar. Bəzi yerlərdə divarlar görünürdü. Qasımla Aliman da burada həyətyanı sahə almışdılar. Bax, biz də istəyirdik ki, yolüstü baxaq görək, orada nə var-nə yox. Yığım dövründə gündüzlər, öz işin üçün getməyə həmişə boş daşqınların olur. Qasım, Aliman və Caynaq hələ yazda samanlı kərpic kosmuşdılar. İndi üst-üstə yığılmış kərpiclər quruyurdu. Bünövrə yeri qazmışdılar, keçən həftə isə çaydan çaylaq daşı daşmışdılar. Yaxşı ki, daşqına qədər çatdırmışdılar. Daş həyətin ortasına tökülmüşdü, böyük bir qalaq idi. Suvankul cavanların işindən razı qaldı.

– Pis deyil, əsas var. Daş bəs eləyir, hələ artıq da qalar, – deyə Suvankul dilləndi. – Yığımı qurtaraq, divarları hörərik, üstünü örtərik, qalan işi isə yavaş-yavaş yazda qurtarıq. Qışa onsuz da çatdıra bilərik. Necə bilirsən, düz deyirəm, Tolqonay?

– Düzdür, – deyə mən cavab verdim, – divarların üstünü örtərik, qalanları sonra da düzəldərik. – Mən Caynağı xatırlayıb gülümsəndim. – Bax, bizim Caynaq heç dil qəfəsə qoymur, deyir ki, yığıncaqda onlar qorur çıxarıblar ki, yeni küçəyə Komsomol adı versinlər. Aliman isə ona sataşır deyir: “Caynaq, sən Nəsrəddin kimi eləyirsən, uşaq doğulmamış, ad qoyursan. Sən hələ əvvəl evlən, ev tik, küçə sal, onda ad da düşünüb taparsan”. Caynaq isə höcət edir, deyir: “Sən heç nə başa düşürsən”.

Bu zaman Suvankul başını bulayıb gülümsədi:

– Doğrudur, o, çox hövsələsizdir. Ancaq küçənin adını düzgün fikirləşib. Axı, bütün bu tikintilər, yeni gənclər ailələridir. Çoxalır, əhalinin sayı ildən-ilə artır. Aula yerləşmirik. Yeni küçələr salırıq. Bu yaxşıdır. Bax, görürsən, küçə hazır olanda, oğlun haqlı çıxacaq...

Biz bu söhbəti elədiyimiz saatlarda, heç cür güman etməzdik ki, bu gecə ön məlun gəcədir!..

3

– Başımı qaldır, Tolqonay, özünü ələ al.

– Yaxşı. Əlacım nədir? Çalışaram. O gün yadımdadırmı, doğma torpaq?

– Yadımdadır... Mən heç nəyi unutmuram, Tolqonay. Dünya yarandı, bütün əsrlərin izi məndədir, Tolqonay. Tarixin hamısı kitablara yazılmayıb, tarixin hamısı insanların hafizəsində qalmayıb – tarix məndədir. Sənin həyatın da, Tolqonay, məndədir, mənə qəlbimdədir. Mən səni eşidirəm, Tolqonay. Bu gün sənin gündüdür.

4

Ertəsi gün günəş hələ qalxmamış biz işə başladırıq. Həmin gün çayın کنارındaki yarılanda, yeni taxıl sahəsində biçinə başladırıq. Sahə elə idi ki, kombayn dönmə bilmirdi, sünbül isə qurumuşdu – کنارlar həmişə əvvəlcə yetişir. Biz vətə tutub, adama iki dörz biçmişdik ki, birdən qəşşor tərəfdən çapan bir atlı göründü. O, Zareçyenin qıraqdakı həyətlərindən çıxdı, arxasınca toz dumanı qaldıra-qaldıra kəlləqandan, qamışlıqdan keçə-keçə kəsə yolla çapmağa başladı. Elə bil kiməsə onu qovurdu. At onu daşlı sahilə gətirib çıxardı. Lakin o, atı döndərmədən

daşlıqlarla lap çaya sarı sürdü. Biz töccüblə qəddimizi düzəltдик: gören bu adamı belə qovan nədir? Niyə o, çaydan iki verst aşağıdan keçən körpüyə dönmədi? Atlı rus idi. O, kəhər ayğını birbaşa suya qısnadı, biz donub qalmışdıq: nə olub, yoxsa o ölmək istəyir? Belə bir vaxtda su ilə zarafat etməyimi olar? Daşanda at nədir, dəvəni də aparar, tikəsi olə keçməz.

– Eh-cy, hara gedirsən, dayan! – deyə biz qışqırdıq.

O, üzünü bizə tutub nə isə çığırdı, əlini yellətdi, ancaq çayın uğultusundan heç nə başa düşmək olmadı, yalnız uzun bir səs eşidildi:

– ...ə-ə-ə-ə...

– Biz heç nə başa düşmədik. Bu zaman o, köhlən ayğını şahə qaldırıb qırmanclayaraq, onu axınla sürməyə başladı. Su dərhal atını aldı. Ləpə döyəndə atın yalnız başı görünürdü, o qulaqlarını qısmış, dişlərini qıcırtmışdı. Atlı ikiöllü yaldan tutmuşdu. Papağı başından düşmüşdü, dalğalar onu fırlada-fırlada aparırdı. Biz, yarıqana sarı cunduq. Su atını sürətlə aparırdı, ancaq o, axınla gedərək, sahile sarı çəpəki istiqamət almışdı. Çay onu çox uzağa apardı və o, yalnız dəyirmanın altında sahile çıxdı, hamımız rahat nəfəs aldığımız. Bəziləri atının igidliyinə heyran qalıb onu tərifləyirdi: “Aferin!” Kimse dedi ki, o, boş yerə belə etməzdi, öyrənib bilmək lazımdır, bir başqası nara-zı halda əlavə etdi:

– Görəsən hansı səfəhin, sərxoşun biridir, sırtıqlıq edir, siz də arxasınca düşəcəksiniz?

Bununla da sakitləşdilər. İşləmək lazım idi. “O, düz deyir, – deyə mən fikirləşdim, – ayıq adam belə risk etməz”.

Elə ki, Qasımın kombaynının gürultusu kəsildi və qəflətən dayandı, – o, həmin gün dəyirmanının yanındakı sahəni biçirdi, – mən əhəmiyyət vermədim, fikirləşdim ki, ya ötürücü kəməri çıxıb, ya da zənciri qırılıb, iş zamanı hər şey ola bilər. Aliman mənim yaxınlığımda buğda biçirdi, birdən o, ucadan, dəhşətli bir səslə bağırdı:

– Ana!

Mən səksəndim. O, orağı əlindən salıb dayanmışdı, ağappaq ağarmışdı.

– Sənə nə oldu? İlan çaldı, nədir? – Ona tərəf qaçdım.

O, susurdu. Mən onun hədə-qəddən çıxmış, qorxmış gözlərinin zilləndiyi tərəfo nəzər saldım və yerimdəcə quruyub qaldım. Kombaynının yanından səs-küy eşidilirdi, hər tərəfdən zəminin içi ilə adamlar

qaçışdı, atlılar çapırdı. Bəziləri isə qazalaqda ayaq üstə qalxıb, qançı ilə atları şallaqlayırdı.

– Ana, nə isə olub! – deyə Aliman qışqırdı və qaçmağa başladı.

Kiminsə dediyi sözlər qulaqları doldu:

– Biçağın altına düşən var! Ya da baraban içəri çəkib! Qaçaq!

Biçinçilərin hamısı Alimanın ardınca qaçdılar.

“Allah, sən saxla, Allah, sən saxla!” deyə mən qaça-qaça əllərimi yuxarı qaldırıb dua edirdim. Arxadan tullananda yıxıldım, qalxıb təzədən qaçmağa başladım. Eh, o zaman zəminin içi ilə mən elə qaçırdım ki! Çığırmaq istəyirdim dayanıb mənə gözləsinlər, ancaq bacarmadım, səsim batmışdı.

Mən, nəhayət gəlib çatanda, camaat kombaynının dövrəsinə toplaşmışdı. Mən heç nə eşitmirdim, heç nə başa düşmürdüm. Özümü camaatın arasına vurdum: “Aman verin! Çəkilin!” Adamlar aralandılar. Mən Qasımla Alimanın kombaynının yaxınlığında yanbayan durduqlarını görəndə kimi, əllərim əsə-əsə kor kimi oğluma sarı getdim. Qasım irəli çıxıb, mənə qucaqladı.

– Ana, müharibə! – Elə bil mən onun səsini uzaqdan eşitdim.

Mən ona baxır, sanki bu sözün mənasını dərk etmirdim.

– Müharibə? Deyirsən, müharibə? – deyə mən təkrar soruşdum.

– Hə, ana, müharibə başlayıb, – deyə o, cavab verdi.

Bu sözün nə demək olduğunu mən hələ də aydın təsəvvür etmirdim.

– Nəccə müharibə? Müharibə niyə? Deyirsən, müharibə? – Mən bu qoribə, vahiməli sözü təkrar etdim və birdən dəhşətə gəldim, qorxudan və gözlənilməz xəbərdən səssizcə ağladım.

Göz yaşlarım axırdı, arvadlar da mənə baxaraq qışqırmağa, oxşayıb ağlamağa başladılar.

– Sakit! Bir sakit olun görüm! – deyə camaat arasından kişi səsi eşidildi.

Hamı birdən susdu, elə bil gözləyirdilər ki, bu adam deyəcəkdir ki, bu yalandır. Lakin o, heç bir söz demədi. Heç kim danışmadı. Ancaq düzənlikdə elə sakitlik yaranmışdı ki, çayın gürultusu belə eşidilirdi. Kimsə birdən köksünü ötürdü, torpəndi. Yenə də hamı qulaq kəsildi, ancaq heç kəs bir söz söyləmədi. Yenə də düzənlikdə elə sükut yaranmışdı ki, istinin qulağın dibində ağcaqanadın ahəstə vızılıltısına oxşar səsi eşidildi. Bu zaman Qasım dövrəsində duran adamlara nəzər salıb, öz-özünə danışmış kimi, astadan dedi:

– İndi taxılı tez yığmalıyıq, yoxsa qarın altında qalar. – O susub, birdən kəskin bir hərəkətlə başını qaldırdı, sükançıya ömr etdi: – Niyə durmusan? Motoru işə sal! Bəs siz nəyə baxırsınız? Yığımı başa çatdırıb bilməzək sizin işiniz çətin olacaq, həydi, iş başına!

Camaat hərəkəti gəldi. Yalnız bu zaman Zərəçyeden gələn rus oğlan gözüne sataşdı. O, rəngi qaralmış atın cilovundan yapışib tamamilə yaş paltarında dayanmışdı. Adamlar hərəkətə gələndə, elə bil yuxudan ayıldı, xurmayı saçlı başını yavaş-yavaş qaldırdı, yəhərin qayıqlarını çəkib bərkitdi. Mən gördüm ki, o, cavan oğlandır, mənim Caynağımla yaşlı olar, ancaq ondan boylu-buxunlu, enlikürekdir. Saçının yaş tükələri alınə yapışmışdı, dodaqlarında və sifətində təzə cırmaq yeri var idi, uşaq gözləri indi çox ciddi iztirabla baxırdı, anladım ki, o, artıq gənəliyi ilə vidalaşmış, elə bir günün içində, bir səhər ərzində kişiləşib. O, dərindən köksünü ötürdü, yəhərə qalxaraq bizim aul oğlanlarından birinə dedi:

– Bura bax, dost, sən bu saat çaparaq get, sədri, briqadirləri axtar tap, onlara de ki, tez raykoma yola düşsünlər. Mən gedirəm, hələ iki kolxozum qalıb. – Bu sözləri deyib, ata mindi və cilovu çəkdi.

Müraciət etdiyi oğlan onu saxladı:

– Dayan, papağını su aparıb. Al mənimkini gey. Bu gün istidir.

Biz gənə çaparmı ardınca xeyli baxdıq, quş kimi uçan aygırın dırnaqları altında quru yol necə də guruldayırdı. Toz tezliklə atlı görünməyə başladı. Biz isə hələ də yolun kənarında dayanmışdıq. Hər kəs görünür öz düşüncələrinə dalmışdı. Elə ki, qəflətən kombaynın və traktorun motoru guruladı, adamlar diksinib bir-birinin sifətinə baxdılar.

Bu andan yeni həyat – müharibə həyatı başladı...

Biz döyüşün gurultusunu eşitmirdik, ancaq üroyimizin döyüntüsünü duyur, insanların hiddətini hiss edirdik. Dünyada nə qədər ömür sürmüşəmsə belə yandırıcı isti, bürkü görməmişəm. Daşa tüpürürdük, tüpürək qaynayırdı. Taxıl dərhal, üç-dörd günə yetişdi. Sünbüllər qıpıquru qurumuşdu. Sapsarı saralmışdı, göyü qədər qalxıb biçilməyi gözləyirdi. Belə də bolluq olardı! Tələsiklikdən nə qədər nemətin tələf olduğunu gözümlə görmək mənə çox ağır gəlirdi. Nə qədər ayaq altında qalırdı, itib-batırdı, yollara tökülürdü. Biz elə tələsirdik ki, dərzi bağlamağa vaxtımız qalmırdı, taxılı yaba ilə arabaya yığır, tez taxıl-döyən maşının yanına – xırmana daşıyırdıq, sünbüllər isə yol uzunluğunda hey tökülürdü. Bu hələ bir yana dursun, adamlara baxmaq lap ağır idi.

Hər gün çağırış vərəqəsi ilə orduya gedir, yerdə qalanlar isə işləyirdilər. Günortanın istisində də, bürküllü gecələrdə də – biçində, döyündə, arabada yuxu nə olduğunu, yorulmaq nə olduğunu bilmədən hamı işləyir, işləyirdi. İş isə qurtarmaq bilmir, hey çoxalır, çünki kəsənin sayı getdikcə azalırdı. Qasım, mənim yazıq oğlum, dərindən fikirləşirdi ki, bu işlərin öhdəsindən tək gələ biləcəkdir. Biçin nəzərində, o isə öz kombaynını tarlada dəli kimi hey qovurdu. Onun kombaynı gecə-gündüz susmaq bilmirdi, vər-vər taxılı yığır, toz dumanı içərisində bir sahədən başqa sahəyə keçirdi. Bu günlər ərzində Qasım kombayndan düşməmişdi, sükanın arxasından çökilməmişdi. Günlərlə o, yandırıcı küləyin altında dayanıb, tutqun üföqlərə baxır, gözüni qartal kimi hələ yığılmamış taxıl zəmisindən çökürdü. Oğluma, onun qara çöhrəsinə, ordu-ordundan keçən saqqal basmış üzünə baxmaq mənim üçün çox dəhşətli və ağır idi. Üroyimdən qara qanlar keçirdi: “Ah, o, məhv olacaq, günün altında tələf olacaq”, – deyə fikirləşirdim, ancaq bir söz deməyə cürəti cəmlənmirdi. Mən onun gözlərinin sort partılarından bildirdim ki, o, ol çəkməyəcək, son saata qədər biçimin üstündə olacaqdır.

Həmin saat gəlib çatdı. Necə oldusa, Aliman kombaynını yığmağa qaçdı və oradan bikiyə qayıtdı.

– Ona çağırış kağızı göndəriblər, – astadan dedi.

– Nə vaxt?

– Elə indicə, kənd sovetinin kuryerindən.

Mən bildirdim ki, gec-tez bir çox başqaları kimi, Qasımın da ösgeçliyə getmək növbəsi gəlib yetişəcəkdir. Buna baxmayaraq, bu xəbəri eşidəndə qışqırıq büküldü. Yorgun əllərim elə sancdı ki, oturmaq olımdan saldı və yeri çökdüm.

– Bəs orada nə qayıdır, yığılmaq lazımdır, – deyə üroyun dəli qışqıqlarını güclə tərpətdim.

– Dedi, axşamçağı gələrik. Mən gedirəm, ana, atama son deyərəm. Caynaq isə bu gün gözü dəymir. O harada düşüb qalıb...

– Get, Aliman, get. Xəmir qat. Mən tez gələcəyəm, – mən ona dedim.

Özüm isə kövşəndə oturub qalmışdım, torpəni bilmirdim. Beləcə xeyli oturdum. Başımın üstündə düşən yaylıq götürməyə də təqətim yox idi. Bax, bu zaman gördüm ki, qarışqalar zəncir kimi eığırda qaçırlar. Onlar da çalışırdılar, saman, don daşıyırdılar və ağıllarına di-

götürmirdilər ki, onların yanında dərddli insan oturub. O da zəhmətkeşdir, özü də çox güman onlardan az zəhmətkeş deyil, ancaq indi o, bu qarışqalara, bu kiçik işlək məxluqlara həsəd aparır. Onlar öz işlərini sakit görə bilirlər. Əgər müharibə olmasaydı mən qarışqaların həyatına heç həsəd aparardım? Bu barədə danışmaq belə ayıbdır...

Bu vaxt Caynaq öz qazalağında gəlib çıxdı. Bu günlərdə o, taxılı stansiyaya daşıyan komsomol araba karvanında işləyirdi. Görünür, qardaşının çağırılmasından xəbər tutub, mənim ardınca gəlmişdi. Caynaq atılıb qazalaqdan düşdü, yaylığı qaldırıb başına örtüdü.

– Gedək evə, ana, – deyib, ayağa qalxmaqda mənə kömək etdi.

Biz dinnəz-söyləməz yola düşdük. Son vaxtlar Caynaq çox dəyişilmişdi, ciddiləşmişdi. Nədənə, o mənə həmin çapar rus oğlanı xatırlatdı. Onun uşaq gözlərinə də həmin sərt ifadə hakim olmuşdu. Bu gün o da gəncliyi ilə vidalaşırdı. Çoxları o zaman gəncliklə vidalaşmışdı... Caynaq haqqında fikirləşəndə, yadıma düşdü ki, Məsəlbəkdən çoxdan xəbər-ətor yoxdur. “Görəsən nə eləyir? Orduya aparıblar, nədir? Niyə məktub yazmır, niyə qısa bir xəbər də göndərmir? Görünür, evdən soyuyub, ata-anasını unudub, şəhərdə ürəyi bərkiyib. Hə, axı indi nə dərəcəliyədir, yaxşı olardı ki, evə gələydi, indi orada nə qayıracaq”. – Mən qazalaqda oturub məyus-məyus fikirləşirdim, sonra Caynaqdan soruşdum:

– Caynaq, son stansiyaya gedib-gəlirsən, orada təsadüfən demirlər müharibə tez qurtaracaq ya yox?

– Yox, ana, tez qurtarmaz, – deyərək Caynaq cavab verdi. – İndi bizim işlərimiz pisdır. Almanlar bizi qovur, hey qovurlar. Əgər bizimkilər bir yerdə dayanıb onları birçə dəfə əzişdirə bilsələr, işlərimiz yaxşılaşar. Ağlımca, tezliklə belə olar. – O susub atları qovdu, sonra dönüb mənə dedi: – Ana, sən qorxursan? Çox qorxursan? Son fikir eləmə, ana, fikir niyə edirsən, narahat olma. Hər şey yaxşı olacaq, bax, görərsən.

Eh, səfəh uşaq, mənə yazığı gəlib, məni sakitləşdirmək istəyir. Eh, heç fikirləşməmək olar? Gözlərimi yumub qulaqlarımı qapasam da fikir etməyə bilmirəm.

Evə golduk. Aliman oturub ağlayırdı, hələ xəmir qatmamışdı, hirs-ləndim, istədim onu danlayım: “Hə, nə olub, sən başqalarından artıqsan, hamı gedir, təkcə sənin ərin deyil ki? Niyə zəncirsən? Əllərin niyə boşalıb? Belə olmaz. Sonra biz necə yaşayacağıq?” Lakin fikrimdən daşındım, demədim. Onun gəncliyinə bağışladım. Bəlkə də nəhaq yerə

belə elədim, bəlkə də ilk günlərdən onun ürəyini parçalamaq istədim ki, sonra ona asan olsun. Bilmirəm, ancaq o zaman mən heç nə demədim.

Qasım axşam, gün batanda gəldi. Elə ki o, darvazanın ağzında görün-dü, Aliman tez ocaqdan aralanıb, onun üstünə atıldı, boynunu qucaqladı.

– Qalmayacağam, mən sonsuz qalmayacağam, öləcəyəm!

Qasım birbaşa kombayn arxasından gəlirdi, tozun, çirkin, mazutun içində idi. O, arvadının əllərini çiyindən götürüb, dedi:

– Səbir elə, Aliman. Mən çox çirkəliyəm. Yaxşı olardı ki, sən mənə sabun, məhrəbə verəsən, gedib çayda yuyunam.

Aliman çönüb mənə baxdı, mən onu başa düşdüm. Ona boş vedrə uzatdım.

– Sən də su gətir.

Həmin axşam onlar çaydan gec qayıdıb gəldilər. Ay artıq xeyli qalmışdı. Evdə hər işi özüm görürdüm. Caynaq da kömək edirdi. Gecəyarısı Suvankul da gəlib çıxdı. Mən hey gözəlçiyirdim. fikirləşirdim ki, o, hamıya yoxa çıxıb bilər. O da, son demək, hələ cənəzədən qaçıb gedib dağa, ildən səmənd atı qovub gətirib. Biz onu hələ dəyər vaxtından Qasım üçün almışdıq. O zaman təzə-təzə traktorçu işləyirdi. Yaxşı at idi, yorğa idi, möhkəm dirəkləri vardı, dal ayağı səkil idi. Bütün aulda məşhur at idi, qızlar ona nəgmə qoşmuşdular:

...Səmənd atın eşidib ayağının səsinə,
Təməşə etmək üçün tez küçəyə qaçsam.

Atası, görünür, belə qot eləmişdi ki, oğlu ayrılıq məqamında, heç olmasa bir-iki gün səmənd atda gözsün. Şəhər təzədən biz hamımız auldan çıxıb hərbi komissarlığa üz tutduq. Alimanla mən Caynağın qazalağında, Qasım isə atası ilə öz atlarına mindilər. O zaman ən böyük səfərbərlik vaxtı idi. Adam hələ çox idi. Şəhər yola baxdım, başdan-başda adamlarla dolu idi, bir ucu Böyük dərədəydi, o biri ucu da heç görünmürdü. Bütün qəsəbələrədən adamlar atla, qazalaqla axışb gəlirdilər. Şəhər mərkəzində adam olandan, qazalaq olandan tərpenmək olmurdu. Burada uşaqlar da, qoca kişi və qadınlar da vardı. Hamısı da öz adamlarının arxasınca gedir, bir addım ondan geri qalmırdılar. Kimi ağlayırdı, kimi isə bir az içmişdi də. Nəhaq demirlər ki, xalq – dənizdir, onun dərini də var, dayazı da. Burada da elə idi. Bu həy-küylü viddə günündə iştirak edən insanlar arasında da möhkəm, əsil cəkilər var idi. Onlar məzəli sözlər danışır, hətta camaatı şənəndirirdilər, qatmonun səsinə

...verib oxuyur, rəqs edirdilər. Qırğız və rus mahnıları bir-birini əvəz edirdi. "Katyuşa"nı isə hamı oxuyurdu. Bax, həmin mahnını da mən onda öyrəndim.

Səfərbərliyə alınanlar hərbi komissarlığın geniş həyətinə yerləşmədilər, onları kəndin baş küçəsinin ortasında cərgəyə düzüb, bir-bir təmizlədilər, adları ilə çağırıdılar. Adamlar dərhal susdular, nəfəslərini içlərinə çəkdi. Mühəribəyə gedənlərə nəzər saldım – qəhər mənə boğurdu. Onları elə bil bir-bir seçmişdin. Gənc, sağlam cigitlər idilər. Onlara ancaq yaşamaq və işləmək yaraşır. Hər dəfə, kimin ki adı səni üzrə oxunurdu, o, "mən" – deyib, bizim tərəfə baxırdı. Mən "Qasım Suvankulov" sözlərini eşidəndə bərk dıxsındım. Ürəyim ağrıyırdı, gözlərim dumanlandı. "Mən", – deyərək Qasım cavab verdi. Aliman isə bərkdən əlimi sıxdı. "Ana", – deyərək pıçıldadı. Mən nə edə bilmirdim ki. Başa düşürdüm, onun üçün çətinlik, ayrılıq dəhşətlidir, ancaq kim eldən ayrılma bilirdi, xüsusən ağır gündə. Eh, mənim Alimanım, Alimanım. O da başa düşürdü ki, bu mühəribənin tələbidir, bütün ölkənin tələbidir, ancaq mən elə bir qadın tanıyırdım ki, o öz əmi onun qədər sevsin.

Həmin gün biz aula döndük, dedilər ki, onları bir sutkadan sonra yola salacaqlar. Qasım bizi dilə tutdu ki, evə gedək: burada ayaq üstə durmağa lüzum yoxdur, yolüstü qaçıb görüşürük. Yaxşı ki, bizim yolumuz, yolun ağzında idi. Biz Aliman üçün Suvankulov atını qoyduq. Özümüz başqaları ilə birlikdə arabada evə getdik. Caynaq da rayonda qaldı. O öz qazalağında səfərbərliyə alınanları stansiya aparmalı idi.

Gecə, mən boş qalmış evə girəndə, özümü saxlaya bilmədim, ağladım. Suvankulov çay qaynatdı, mənə tünd bir çay töküüb, məcbur elədi ki, mən sonra yanında oturub dedim:

Səninkilə biz nə idik, Tolqonay? Bax, bu elin sayəsində biz adamlar sağ oluruq. Ona görə də gəl, onunla birlikdə hər şeyi yarı bölək: xeyri də, şəri də. Elə ki, işlər yaxşı idi, hamı razı idi. İndi isə belə çıxır ki, hər kəs öz haqqında düşünəcək, hərə öz taleyi üçün ağlayacaqdır? Yox, belə düz olmaz. Sabah özünü tox tut. Əgər Aliman ağlayıb sısqa-ırsa, bu başqa şeydir, çünki o, həyatda bizim gördüklərimizi görməyib. Sən isə anasan. Bunu yaddan çıxarma. Sonra isə, bil, əgər mühəribə uzanarsa, onda mən də gedəcəyəm, Maslubenin də yaşı çatacaq, onu da çağırma bilerlər. Əgər lazım gələrsə, hamımız gedərik. Odur ki, Tolqonay, özünü hər şeyə hazırla, alış...

Ertesi gün günortadan sonra gedənləri yola salmağa başladılar. Qasım Aliman atları qovaraq dəstəni keçib getdilər. Qasım icazə vermişdilər ki, evə dönüb vidalaşsın. Alimanın gözləri şişmişdi, elə bil suluqlanmışdı, görünür, bütün yolu ağlamışdı. Qasım özünü saxlayırdı, ələ almağa çalışırdı, ancaq bu, asan deyildi. Qasım atdan düşən kimi bizdən xahiş etdi ki, stansiya getməyək. O dedi ki, ola bilsin, hələ evə qayıdacaq, ona görə ki, hələlik traktorçuları və kombaynçıları yığım qurtaranadək saxlamaq qərarına gəlmişlər. Əgər əmr gəlib yetişsə, ola bilər ki, onları stansiyadan geri qaytarsınlar. Bilmirəm, bax, bu sözləri Alimanın ayrılıq dərini yüngülləşdirmək üçün dedi, ya doğrudan ona belə demişdilər. İndi başa düşürəm ki, onun Alimana rəhmli gəlib, bizi rəhmli gəlib. Stansiyaadək, demək olar ki, birgünlük yol var idi, evə dönmək dəhşət olardı – axı yol qurtarmaq bilməyəcəkdi, göz yaşı bizi eldən salacaqdı. O zaman isə mən inandım ki, ümid ölənədek insanı tərk etmir. Elə ki, biz böyük yolaq onu ötürmək üçün çıxdıq, mən artıq şübhələnmişdim.

Yolda yığımın iştirak edənlərin hamısı Qasım Alimana vidalaşdı. Biçinçilər, arabacılar, xırmanda işləyənlər qaçıb gəldilər, kombayn da uzaqda deyildi. Qasımın köməkçiləri kombaynı yaxınlıqda saxlayıb, görüşmək üçün gəldilər.

Deyirlər dəmirçi mühəribəyə gedəndə zindan və çəkilə vidalaşır. Mənim Qasım isə öz işinin ustası, dəmirçisi idi. Kombayn dayananda, Qasım yerlilərimizlə söhbət edə-ədə yola baxdı. Elə bu vaxt arabaya, ata minmiş çağırışçıların karvanı qırmızı bayraqla döngədə görünməyə başladılar.

– Al, ata, tut! – Qasım səmərəli atı Suvankula verib, özü kombayna sarı üz tutdu. O, kombaynın dövrəsinə fırlanıb gözəndən keçirdi. Sonra birdən ayaq yerinə atılıb traktorçuya qışqırdı.

– Eşəngül, sür görək! Öndəki kimi sür!

Əvvəlcə yavaş-yavaş işləyən, səsi güclə eşidilən motorlar birdən-birə uğuldadı, nərilədi, kombayn guruldadı, zəncirlər şaqıldadı. irəlilədikcə taxıldöyən aqreqat, bəlimi tufan kimi tullaıyıb, kələfaçanla buğdanı döyəcəlməyə başladı. Qasım isə üzünü isti küləyin qabağına tutaraq qəddini düzəltdi, gülürdü, sanki hər şeyi unutmuşdu. Onlar traktorçu ilə ucadan danışır, başları ilə bir-birinə işarə edir, sahənin axırından dönüb, təzədən irəliləyirdilər. Kombayn çöl quşu kimi, tarlada süzürdü. Biz hamımız bir anlığa mühəribəni unutduq. Adamların

gözündən xoşbəxtlik oxunurdu. Aliman hamıdan çox fəxr edirdi. O, yavaş-yavaş kombayna sarı gedir və alçaqdan gülürdü. Kombayn dayandı. Biz təzədən bikeflədik. Qonşumuzun balaca oğlu Bəktaş isə – o zaman onun on üç yaşı olardı, həmin yay kombaynda belim yığan yerdə işləyirdi, – Qasımın üstünə atılaraq, onu öpüb ağlamağa başladı. Mən dodaqlarımı gemirdim, qışqırmaq istədim, ancaq Suvankulun tapşırığını xatırlayıb, cəsarət etmədim. Qasım Bəktaş qucağına qaldırıb öpdü. Oğlanı sükanın yanına qoyub, yavaş-yavaş pillekənle aşağı endi. Biz onu dövrəyə aldıq. Burada o öz köməkçiləri, sükançı və traktorçu ilə vidalaşdı. Tələsmək lazım idi. Böyük yolla gələn dəstə artıq bizə çatmışdı.

Bax, Qasımı biz belə yola saldıq. Elə ki, onun ata minmək vaxtı gəlib yetişdi, Aliman, bədbəxt Aliman, qocalara, cavanlara məhəl qoymadan qışqırdı və Qasımın çiynlərindən asılı qaldı. Onun bənizi ağappaq ağarmışdı, ancaq gözləri ışıldayırdı. Biz onu güclə araladıq. Ancaq o, ölinizdən çıxıb, yenidən ərinin üstünə atıldı. Beləliklə, balaca uşaq kimi, hər dəfə Qasımın əlindən tutub çökür, ayağını üzəngiyə qoymağa imkan vermirdi. Ona yalvarırdı:

– Dayan! Bir dəqiqə! Bir dəqiqə də!

Qasım onu öpür, dilə tuturdu:

– Yaxşı, sən belə ağlama, Aliman! Bax, görəcəksən sabah stansiyadan qayıdacağam. Mənə inan!

Bu zaman Suvankul gəlininə dedi:

– Aliman, sən get, onu yola sal. Biz burada vidalaşırıq. Onu ləngitməyək. – Suvankul oğlunun əlindən tutub, astadan dedi: – Gözlərimin içinə bax.

Onlar bir-birinin gözlərinin içinə baxdılar.

– Məni başa düşdün? – deyə ata soruşdu.

– Bəli, ata, başa düşdüm, – deyə oğul cavab verdi.

– Allah sənə yar olsun, di get! – Suvankul atına minib dönüb baxmadan uzaqlaşdı.

Qasım mənimlə vidalaşarkən dedi:

– Əgər Maselbekdən məktub gəlsə, onun ünvanını mənə göndərin.

Qasımla Aliman səmənd atın cilovundan tutub, yolla irəlilədilər. Mən gözlərimi onlardan çəkmədim. Böyük yoldakı karvan artıq uzaqlaşmışdı. Əvvəlcə Aliman üzəngidən tutaraq qaçdı, sonra Qasım yəhərdən öyilib, axırıncı dəfə onu öpdü və səməndi çapmağa başladı.

Aliman isə atın dirnaqlarından qopan tozun arxasınca hey qaçır, qaçırdı. Mən onun ardınca gedib, evə gətirdim.

Ertəsi gün Caynaq stansiyadan qayıtdı, sahibsiz at qazalağın arxasına bağlanmışdı.

5

Uzaqlarda döyüş gedirdi, qan axırdı, bizim döyüşümüz isə işləmək idi. Qasım doğru xəbərdarlıq eləmişdi: biz nə qədər səy etsək də, axırda biçilməmiş taxılı və xırmandakı taxılı qar haqladı. Bəzi yerlərdə kartof qar altında qaldı, qazıb çıxara bilmədik. Kişilər günlər keçdikcə bir-birinin ardınca cəbhəyə gedirdilər. Biz isə səhərdən axşamacan kolxozda olurduq. Söhbət ancaq müharibədən idi, görsən orada no oldu, necə oldu, evlərdə yolu ən çox gözələnən adam poçtalyon idi.

Qasımı yola salandan bir həftə sonra Maselbekdən məktub gəldi. Birinci məktubunda o yazırdı ki, yoldaşları ilə birlikdə onu da orduya çağırırlar, hələlik şəhərdə olurlar. O xahiş edirdi ki, görüşüb vidalaşa bilmədiyimiz üçün qüssələnməyək, kim bilirdi ki, belə olacaq, buna təəssüflənməyə dəyməz, ən vacibi budur ki, qələbə ilə geri dönsünlər. İkinci məktubunu o, artıq Novosibirskdən yazırdı. Yazırdı ki, komandirlik məktəbində oxuyur, öz fotosəkilini də göndərmişdi. Bu şəkil indi də şüşəyə salınaraq divardan asılıb. Artıq bozarıb. Gözəl fotosəkildir: hərbi geyim ona yarasır, qalın saç arxaya daranıb, gözlərində isə bir az kədər var, fikirli baxır. İndi də o mənim yuxuma belə girir... Aliman Maselbeki birçə dəfə, qardaşının toyuna gələndə görmüşdü.

– Ana, bir bax, bizim Maselbek sən demə gözəl oğlandır, – deyə o, fotosəkilə baxıb deyərdi. – O dəfə mən gərdeyin arxasından ona əməlli-başlı baxa da bilməmişdim. Axı gəlin idim, gözümü ona zilləyib dura bilməzdim, utanırdım. Bax, yaxşı olardı ki, o qayıdıb, özü kimi oxumuş, özü kimi gözəl bir qız tapaydı. Doğru deyirəmmi, ana, yaxşı olardı?

Mən razılaşar, özüm də həmin günü arzulamağa başladım.

Qışın ortasındakı ürəyim az-çox rahat idi, oğlanlarımdan məktub alır və bununla ovunurdum. Ancaq bir gün Qasımdan məktub gəldi ki, onları cəbhəyə aparırlar. Qəlbimi qorxu bürüdü, ürəyim az qala dayandı. Bu vaxt bir yandan da çağırış vərəqəsi göndərərək Suvankulu hərbi komissarlığa çağırmağa başladılar. Hər gün gah komissiyaya,

gah uçota, gah yenidən uçota götürməyə çağırırdılar. Hərbi komissarlığa ayaq döymək və kolxozda briqadirlik işlərini görmək onu lap əldən salmışdı. Nədənə, mən heç cür inana bilmirdim ki, Suvankulu orduya apararlar: axı, briqadirsiz kolxoz əlsiz adam kimidir. Lakin onu da çağırıdılar. Bu xəbəri mən xırmanda, qar basmış taxılı döyərkən eşitdim. Mən xəbər tutan kimi, yabanı samana sancdım, üzümü onun soyuq sapına dirəyib qaldım, heç cür fikrimi toplaya bilmirdim. Nə edim, bundan sonra necə yaşayım? İki oğlum artıq oradadır, indi də bir oğlum oraya, cəbhəyə gedir...

Bu zaman Suvankul özü də at belində gəldi, dinməz-söyləməz atdan düşdü, mənə yaxınlaşıb dedi:

– Gedək evə, yığışmaq lazımdır.

Mən atın üstündə oturmuşdum, o isə yanımcə gəlirdi, dedi ki, gedə-gedə danışmaq yaxşıdır. Ancaq söhbətimiz baş tutmurdu, söhbətdən çox susurduq. Ona görə yox ki, söhbət eleməyə mövzu yox idi, ona görə ki, ağırdı, ürəyimiz sıxılırdı, danışmaq dəhşətli dərəcədə çətin idi. Biz belə də gedirdik – mən atlı, o piyada. Göyün üzünü tutqun, boz buludlar almışdı. Sarı düzən tərəfdən soyuq külək əsir, tufan viyılısı eşidilirdi. Mən ətrafa baxırdım – tarla qəmgin və boş idi. İnsansız, səssiz-səmirsiz, hərəkətsiz, soyuq və ürəksiz idi.

Suvankul siqarı siqara calayaraq gedirdi. Sonra əlimdən tutub soruşdu:

– Soyuqdan donmusan?

Mən heç nə demədim. O da nə isə demək istəyirdi ki, susdu. Bəlkə də fikrindən keçənləri mənimlə bölmək istəyirdi: “Budur, mən də oğlanlarımın ardınca gedirəm. Bilmək olmaz geri dönmək mənə qismət olacaq, ya yox... Bəlkə də, indi əbədi olaraq ayrılıyıq. Əgər belə isə nə etmək olar, neçə illər dostcasına, mehribancasına yaşamışıq. Əgər incikliyimiz olubsa da bir-birimizə halal edək. Axı, bilmək olmur ki, taleyimiz necə olacaq”. O bu sözlərimi, yoxsa başqalarını demək istəyirdi, kim bilir, ancaq bu zaman mənim üzümə baxaraq, dodaqlarını gəmirib susurdu. Onun qonur bığında gözümə ağ tük dəydi. Əvvəllər necə olmuşdusa, mən bunu görməmişdim.

Mən, Suvankul ilə cavan vaxtımızda bu tarlada necə görüşdüyümüzü, iyirmi iki il burada necə birlikdə işlədiyimizi, tər axıtdığımızı, uşaqları böyütdüyümüzü, taxıl yetişdirdiyimizi xatırladım və bütün həyatımız bir anın içində gəlib gözümün qabağında dayandı. Mən heç

ağlıma da gətirməzdim, yatsa idim yuxuma da girməzdi ki, biz bir vaxt bəlkə də əbədi ayrılacaşıq. Yazda biçinin birinci günü atla bu yolla necə getdiyimizi xatirəmə gətirdim. Aulun kənarındakı yeni küçənin yarımçıq qaldığını, tikilib başa vurulmadığını, Alimanla Qasımın həyatında bir qalaq daş və kərpic görüb atın yalına yığıldım və hönkürdüm. Keyli ağladım. Suvankul lal-dinməz, səbirle gözlədi, sonra isə dedi:

– Sən, Tolqon, ağla, ürəyini tamam boşalt, burada heç kəs yoxdur, ancaq bundan sonra adam arasında göz yaşı axıtma. Sən indi nəinki evin sahibi, nəinki Alimanla Caynağın ağbirçəyi, həm də mənim əvəzimdə briqadir qalırsan. Başqa adam yoxdur.

Mən daha bərkdən ağlamağa başladım:

– Sənin briqadirliyin mənim nəyimə lazımdır? Bu məqamda, bu haqda danışmağı sənin dilin necə gəlir? Mənə heç nə görə deyil. Bu bərədə heç eşitmək də istəmirəm!

Lakin axşam məni kolxoz idarəsinə çağırıdılar. Bizim təzə sədrimiz – cəbhədə yaralanmış, Usenbay, Suvankul və aulun bir neçə ağsaqqalı da orada idi. Usenbay dərhal mənə dedi:

– Tolqonay xala, nə deyirsən de, kişi kimi qurşağı bərk çəkib, briqadirlik atna minməli olacaqsan. Bizim torpağımızı da, suyumuzu da, bizim aulun camaatını da heç kəs sizdən yaxşı tanımır. Biz sizə inanırıq. İnanırıq ona görə ki, bizim indi canımızı dişimizə tutaraq cəbhəyə yola saldığımız ən yaxşı briqadirimiz sizə inanır, heç nə eləmək olmaz. Sabahdan işə başlayın, Tolqonay xala.

Ağsaqqallar da məsləhət etməyə başladılar. Bir sözle, məni dilə tutdular, briqadir olmağa razılıq verdim. Axı necə də razı olmayaydım? Məgər mən başa düşmürdüm ki, necə vaxtlar idi? Mən bir də ona görə düz hərəkət etdim ki, bu mənim Suvankulumun son buyruğu idi. Həmin gecə o, səhərdə gözünü yummadı, hey mənə tapşırıqlar verirdi. Başla yaza hazırlaşmağa, qoşqu heyvanını dincə qoy, kotanları, malaları, arabaları təmir elətdir... Çoxuşaqlı ailələrə, qocalara göz yetir... Bunu belə eylə, onu elə... Eh, mənim narahat insanım, mənim əziz ərim, ürək dostum...

Səhərə qədər də bayırda çovğun sakitləşmək bilmədi, külək bacalarda viyılırdı.

Suvankulu da biz böyük yolla ötürdük. O özü kimi yaşlı kişilərlə Caynağın qazalağına oturub, tufan qova-qova qar dumanında gözdən

İdi. Ah, necə də soyuq idi, şiddətli külək üzü qarşıdırdı. Mən yavaş-yavaş gedir, tez-tez dönüb dala baxır, hönkürür, ağlayırdım.

Həmin gündən sədrimiz Usenbay deyən kimi qurşağıma bərk çəkdim, ata minib, briqadirlik vəzifəmə başladım. Bu iş heç indi asan deyil, hər adamın gücü çatmaz, o vaxt isə daha betər idi, ozab-əziyyət idi. Sağlam kişi qalmamışdı, xəstələr, bir də çolaqlar idi. Qalan işçilər isə qadınlar, qızlar, uşaqlar, qocalar idi. Qazandığımızı cəbhə üçün verirdik. Arabalarımız təkərsiz qalmışdı, qoşqu qayıışı əvəzinə qırıq kəndir işləndirdi. Xamutlar sınıb dağılmışdı, dəmirçixanada kömür yox idi. Biz çılpəq dərələrdən yığılan tikanlı cərqanak yandırırıq, küreni sönməyə qoymurduq. "Güzəranımız da qabaqkı kimi deyildi, achiq evlərin qapısını döyürdü. Buna baxmayaraq biz kolxozda işlərin dayanmaması üçün əlimizdən gələni edirdik, var gücümüzlə çalışırıq. İndi də yadımdadır: işin xatirinə kimisinə xoş söz deyirdin, kimisinə töhmət verirdin, kimisi ilə də az qala saçıyoldusuna çıxırdın. Hər şey olurdu, o zaman mən nələrə dözmədim... Bununla belə, indi də xalq qarşısında baş əyirəm, ona görə ki, həmin günlərdə xalqım pozulmadı, xalq olaraq qaldı. O zamankı qadınlar indi qocalıblar, uşaqlar çoxdan ata-ana olublar, ailə sahibidirlər. Doğrudur, onlar həmin günləri unudublar, mən isə hər dəfə onları görəndə, o vaxtları yadıma düşür. Onlar o vaxt olduqları kimi çılpəq və ac görkəmdə gözlerim önünə gəlirlər. O zaman onların kolxozda işləmələri, qələbəni necə gözləmələri, necə ağladıqları və necə səbat göstərdikləri xatirinə gəlir. Onlar bilmirdilər ki, ölməz işlər görüblər. Nələr çəksəm də, çiynilərım tab gətirməyib əylisə də, mən briqadir işləməyimə heç zaman təəssüflənməyəcəyəm. İşqlanar-ışqlanmaz ayağa durub kolxoz həyətinə gedirdim, sonra bütün günü at belində olurdum, gah bura, gah ora, gah çölə, gah dağa gedirdim, axşamdan gecə keçənədək idarədə olurdum – beləliklə də günlərin necə gəlib keçdiyini sezmirdim. Bəlkə də mənə bu xilas edirdi. Bəzən mənə dərddən, kədərdən söylədülər, boğazımdan yapışırdılar, işi buraxıb gedirdilər, lakin mən incimirdim. Yox, belə vaxtlarda mən işin çoxunu Caynaqla Alimanın üstünə yığırdım, onlar gecə-gündüz dinclik bilmirdilər, lakin onları da insafsızcasına hər yere buyurduğum üçün peşman olmamışam. Çünki belə etməseydim fikir, dəhşət bizi sıxardı – axı bir ailədən üç adam cəbhədə idi, məgər fikir etməmək olardı? İkinci ay idi ki, Qasımdan səs-səmir yox idi. Alimanla mən dəhşətə gəlir, Qasım haqqında danışmamaq üçün göz-gözə gəlməməyə çalışır, susurduq.

Danışanda da oradan-buradan, iş barədə, ev təsərrüfatı haqda söhbət salırıq. Uşaqlar kimi çalışırıq ki, onu xatırlamayaq.

Qış günlərindən birində mən dəmirçixanaya kömək etməyə getdim. Orada bizim iş atlarını nallayırdılar. Bir də gördüm ki, sədrimiz Usenbay atı yorğalada-yorğalada gəlir, əlində də, ovuc boyda balaca bir kağız var. Deyir, teleqramdır, sizə təcili göndərilib. Nəfəsim tutuldu, yalnız dəmirçinin zindan çəkicini səsinə eşidirdim, elə bil bu zərbələri sinəmə vururdu. Görünür rəngim tamam dəyişdi.

– Sizə nə oldu, Tolqonay xala! – deyər sədr ucadan dilləndi. – Bu teleqram ki, Maselbekdən gəlir, Novosibirskdən. Yaxına gəl, alın, qorxmayın! – Yəhərin üstündən əyilib, həmin kağızı mənə verdi. – Siz, – dedi, – stansiyaya gedin, oğlunuz oradan keçəcək, görüşmək istəyir, xahiş eləyir ki, qabağına çıxasınız. Mən orada göstəriş vermişəm ki, qazalağı qoşsunlar, atlar üçün yulaf, saman götürsünlər. Durmayın, yola hazırlaşın.

Məni elə bir sevinc bürüdü ki! Vurnuxmağa başladım, dəmirçixanada ora-bura qaçdım, bilmədim nə eləyim. Dəmirçilər mənə qovub dedilər:

– Özümüz işin öhdəsindən gələrik, briqadir, tez stansiyaya get, gecikərsən.

Mən dərhal evə qaçdım. Başa düşə bilmirdim ki, nə olub. Birco onu bilirdim: Maselbek xahiş edib, stansiyaya gedim, Maselbek görüşmək istəyir. Küçə ilə qaçırdım, şaxtaya baxmayaraq, tərləmişdim. Qaçacaq, dəli adamlar kimi öz-özümə danışırıdım:

– Necə yeni görüşmək istəyir? Oğlum, mən sənənin yanına gəlmək üçün piyada min verst yolu qaçaram, lap qanad açıb uçaram!

Eh, ana, ana... O vaxt mən heç fikirləşmədim ki, oğlum haraya, hansı tərəfə gedir.

Evə qaçıb gəldim, tələsik əlimə düşəndən yemək hazırladım, ət qaynatdım, bilirdim ki, Maselbek tək deyildi, yoldaşları ilə idi, istəyirdim onları ev bişmişinə qonaq eləsin. Hamısını bəzəkli xurcuna qablaşdırdım, elə həmin gün Alimanla stansiyaya yola düşdük. Əvvəlcə mən Caynaqla gəlmək istəyirdim. O özü boyun qaçırdı, dedi:

– Yox, ana, yaxşı olar ki, Aliman getsin, mən qalib ev-əşiyə baxaram. Belə daha yaxşı olar.

Sonra başa düşdüm ki, mənim kiçik oğlum düz hərəkət edib. Uşaq olsa da ağıllı idi. O, görünür, Alimanın ürəyindən keçənləri, onun necə həyəcan keçirdiyini və əzab çəkdiyini hiss edirmiş. Caynaq özü Ali-

manın işlədiyi samanlığa qaçıb, qardaşı arvadını çağırırdı. Gəlini çoxdan belə şən görməmişdim. Çiçək kimi açılmışdı, rəngi qızarmışdı. Məndən çox əl-ayağa düşdü, məni tələsdirdi:

– Tez ol, ana, tez yığış. Bax, bu sənin kürkün, bu da yun şalım, geyin gedək!

Yolda da özünə yer tapmırdı.

– Sür, tez sür! – deyə o, arabaçını tələsdirir, hərdən cilovı tutub ondan alır, özü qıy vurub, atları qamçılıyırdı.

Qazalaq işləyib hamarlanmış yol ilə sürətlə gedirdi, atlar gümrah çapırdı, təkərlər yağlanmış oxlarda fırlanaraq xəfif, asta səs çıxarırdı. Bütün yol boyu qar yağırdı – bir bərabərdə, xoşagələn. Azacıq şaxta var idi. Alimanın üstü-başı tamən qar idi, ancaq o bilmirdi ki, bu ona necə yaraşır. Başını, kiçik şalını, ayrılıb çıxmış zərif saçlarını, yaxalığını qalın qar örtmüşdü. Yanaqları qızarmış qarabuğdayı çöhrəsi, parlaq, oynaq qara gözləri və ağ dişləri daha da gözəl görünürdü. Cavanlıqda insana hər şey yaraşır, hətta qar da. Aliman yol boyu dil qəfəşə qoymurdu. O gah məndən xahiş edirdi ki, Maselbek qatardan düşəndə dinməyim, tanışlıq verməyim, görək Alimanı tanıyacaq, ya yox? Gah da yığışırdı xəlvət Maselbəkə yaxınlaşıb, arxadan onun gözlərini bağlasın: görən o buna nə deyər, yəqin qorxacaq, deyəcək ki, gic zarafatı eləyən kimdir? Sonra da öz uydurmalarına qaqqıldayıb gülürdü. Eh, Aliman, Aliman, mənim səmimi gəlinim! Doğrudanmı, o elo güman edirdi ki, onun özünü belə aparmasının səbəbini sezmirəm. Onun özü ağzından qaçırdı. Birdən susdu, ciddiləşdi və alçaqdan dedi:

– Maselbek Qasıma çox oxşayır. Onlar elə bil əkizdirlər, elədirmi?

Mən özümü eşitməzliyə vurdum. O da susdu, fikrə daldı, sonra yenə yüyeni oğlanın əlindən aldı, qıylayıb atları qovdu.

Axşamçağı biz artıq stansiyada idik. Qazalağı saxlayan kimi, dərhal Alimanla yolun kənarına qaçdıq, elə bil bu saat gələcəkdi. Orada heç kəs yox idi. Biz ətrafa göz gəzdirib, məyus olduq. Yetim kimi durmuşduq, bilmirdik hara gedək, nə edək. Külək aşağıdan, relslərin, ağac tirlərinin üstü ilə əsirdi. Parovoz relsin üzərində cırıldaya-cırıldaya irəli-geri sürünür, qırov basmış vaqonları dartırdı.

Əvvəllər biz qatar qarşılamadığımız üçün, heç ağılımıza gəlmədi ki, bir adamdan soruşaq görək nə var-nə yox, – qatar nə vaxt gözlənilir. Bu vaxt uzaqdan parovozun fiti eşidildi, qatar göründü.

– Gəlir, ana, – Aliman dedi.

Mənim dizlərim titrədi, dəhşətə gəldim. Qatar sürətlə yaxınlaşırdı. Budur, qar örtmüş parovoz gəlib keçdi. Qatar dayandı. Biz vaqonların böyrü ilə qaçmağa başladıq. Vaqonlar adamla dolu idi. Qadınlar, uşaqlar var idi. Soldatlar da çox idi. Kim bilir, kim idilər, hara gedirdilər. Biz hər vaqonun yanında dayanıb soruşurduq:

– Suvankulov Maselbek buradadır? Zəhmət olmasa deyin görək Suvankulov Maselbek burada yoxdur ki?

Bəziləri deyirdi ki, bilmirlər, digərləri susurdu, başqaları isə qımırsırdı. Biz qaçana qədər qatar tərpənilib getdi. Deme, bizim stansiyada qatar cəmi üç-cəmi dörd dəqiqə dayanmış. Biz durmuşduq, elə bil quşu əlimizdən uçurtmuşduq. Bu zaman əynində gödək qara kürk, ayağında keçə çəkmə olan yaşlı bir rus dəmiryolçu yanımıza gəldi. O, qatarı qarşılamağa çıxanda mən görmüşdüm. O bizdən soruşdu ki, kimi gözləyirik. Biz dedik. Maselbekin teleqramını verdik, oxudu. O, əynəyini taxıb, xeyli dodaqlarını tərpətdi, sonra dedi:

– Sizin oğlunuz hərbi eşelonda gedir. Onun hansı eşelonla, saat neçədə bu stansiyadan keçəcəyi məlum deyil. Əgər gecikməsə görək bu gecə, ya da səhər gəlsin. Bəlkə də eşelon gəlib keçib. Gündə neçə eşelon bu və ya digər tərəfə gəlib gedir, bəziləri heç dayanmır, birbaşa keçib gedir.

Biz tamən ruhdan düşdük.

– Eh, müharibə, müharibə, – deyə dəmiryolçu köksünü ötürdü. – Hər şeyi alt-üst etdi. Küləyin qabağında duracaqsınız? Gedin stansiya, orada kiçik gözləmə otağı var. Oturun orada, qatar gələndə, çıxıb qarşılayarsınız... Başqa çıxış yolu yoxdur.

Stansiya otağında ona qədər adam var idi. Onlar skamyaların üstündə uzanmışdılar. Görünür həyat onları yollara, stansiyalara salmışdı və onlar buna, görünür, alışmışdılar, burada özlərini lap evdəki kimi hiss edirdilər. Bəziləri rahatca yatmışdı, digərləri söhbət edir, papiros çəkirdi, künedə ikisi ağızlarını yandıra-yandıra, üf-fü-üf-fü demir parçadan isti dağ su içirdi, birisi isə astadan gitara çalır, pəsdən oxuyurdu. Sınıq, hisli şüşəsi olan onluq lampa “göz vuraraq” his edirdi. Qaranlığa nəzər salıb, Alimanla mən də skamyanın kənarında özümüzlə yer elədik. Bir qədər oturdurduq, ancaq birdən qatar səsi eşidildi, biz tələsik qapıya cumduq. Qaranlıqda külək otəyimizi qaldırdı, paltarımızın qollarına doldu. Qatar başdan-başa yük vaqonlarından ibarət idi. Vaqonlarda əsgərlər görünürdü, ancaq biz qatar boyu qaçır və çığırırdıq:

– Suvankulov Maselbek buradadır?

– Buradadır Suvankulov Maselbek?

Heç kəs cavab vermədi, heç kim yox idi. Biz stansiya qayıdanda, oradakıların hamısı artıq yatmışdı.

Aliman dedi:

– Ana, bir az uzan dincini al, mən qatarı gözləyirəm.

Mən başımı gəlinin çiyinə söykədim, fikirləşirdim ki, bir az mürgü vuraram. Ancaq gözüme yuxu gəlirdi? Əgər təkcə qulağınla deyil, qəlbinlə, ağılnla qatarın gəldiyini duyursansa, ayağının altındakı döşəmə uzaqdan gələn qatarın zərbindən xəlif titrəyirsə belə halda, heç yuxu barədə fikirləşmək olarmı? Hansı tərəfdən gələn qatar olursa olsun, biz xurcunu qapıb, yola qaçırdıq.

Eşelonlar gəlib keçirdi, ancaq Maselbek onlardan heç birində yox idi. Gecəyarısı yenə yer silkələndi, biz yığışib, bayıra qaçırdıq. Dərənin hər iki tərəfindən eyni zamanda parovozların zil səsi eşidildi, hər iki səmtdən qatarlar birdən gəldi. Biz özümüzü itirdik, ora-bura qaçırdıq, bir də gördük ki, ikisinin arasında qalmışıq. Qulaqbatırıcı güclü fit verərək, qatarlar gəlib çatdılar, dayanmadılar, hərəkətlərini daha da sürətləndirərək, ötüb keçdilər. Təkərlər taqıldadı, külək vıyıldayaraq bizi qar burulğanına saldı və bizi az qala vaqonların altına atacaqdı.

– Ana! – deyərək Aliman qışqırdı, mənə qucaqlayıb fənər asılmış di-rəyə bərk sıxdı, buraxmadı.

Mən, şimşək kimi sürətlə gəlib keçən pəncərələrə baxırdım, fikirləşirdim ki, birdən Maselbeki görərdim, bəlkə mənim oğlum oradadır, mənə isə xəbərim yoxdur! Rəlslər, qaçan təkərlər altında, oğlum üçün dəhşətə gəlmiş üreyim kimi döyünürdü. Qatarlar arxalarınca qar dumanı apararaq yanımdan ötüb keçdi, biz isə fənər di-rəyinə söykənib, xeyli dayandıq.

İşıqlanana qədər Alimanla mən oturmadıq, eşelonların yanı ilə heyirli-geri qaçırdıq. Dan yeri ağaranda elə ki, tufan birdən sakitləşdi, qərbdən bizim indi-yə qədər görmədiyimiz qərribə bir eşelon stansiya-yaya yan aldı. Vaqonların hamısı yanib qaralmışdı, damları uçulmuşdu, qapıları sınımışdı. Bir nəfər də olsun canlı məxluq yox idi. Boş vaqonlara qəbiristanlıq sükutu çökmüşdü. Tüstü, yanıq demir, kömürə dönmüş taxta və rəng qoxusu gəlirdi.

Bizim dünənki qara, gödək kürklü demiryolçumuz əlində fənər gəlirdi.

Aliman pıçıldı ilə ondan soruşdu:

– Bu nə eşelondur?

– Bombalayıcılar onu, – deyərək demiryolçu pıçıldı ilə cavab verdi.

– İndi bu vaqonları hara aparırlar?

– Təmirə, – deyərək demiryolçu da eyni ahəstə səslə dilləndi.

Mən bu söhbətə qulaq asaraq, bu vaqonlarda gedənlər haqqında fikirləşirdim, burada kimi tüstüdə, alovun içində bağıra-bağıra həyatla vidalaşmışdır, kiminin əlini, ayağını aparıb, kimini əbədi kar-kor eləyib... Bu bombalar hələ müharibənin əlamətləri idi. Gör, indi müharibə özü necədir?!

Dağıdılmış eşelon stansiyada çox dayandı, sonra tərəpənib, qüssəli-qüssəli taqıldayaraq gözəndən itdi. Mən onun arxasınca dərin kədərlə baxaraq fikirləşdim: bax, Maselbek də ora, bu dağıdılmış eşelon gələn tərəfə getdi. Görəsən, Qasım necə oldu? Suvankul nə təhərdir? O yazırdı ki, harada isə Ryazan ətrafındadırlar. Axı, ora yəqin ki, cəbhədən o qədər də uzaq deyil...

Səhər açıldı. Gətmək vaxtı idi, atların otu qurtarmışdı. Bəlkə Maselbek hələ gəlib keçməyib. Onda necə olsun? Bu qədər gözləmişik, bəs adamı yandırmaz? Alimanla çox götür-qoy elədik. Ancaq gətməyə cəsarətimiz gəlmədi.

Hava dünənki kimi küləkli, soyuq idi. Təsədüfi deyil ki, stansiya dərəsinə küləklərin karvansarası adlandırılır. Birdən buludlar çökildi, günəş göründü. “Eh, – deyərək mən fikirləşdim, –birdən günəş bulud arxasından çıxıb görünən kimi, oğlum da belə görünəydi, heç olmazsa bir-cə dəfə gözüme dəyəydi...”

Elə bu zaman uzaqdan qatar səsi eşidildi. O, şərqdən gəlirdi. Parovozun iki dəfə səslənən güclü fiti dərəni ağzına götürdü.

Yer ayağımızın altında titrədi, rəlslər uğuldadı. İki qara parovoz gurultuyla, tüstü və buxar içərisində, qırmızı təkəri fırlanaraq, od püskürə-püskürə gəlib keçdi, onların arxasınca gələn platformalar da – tanklar, toplar var idi, üstlərinə brezent çəkilmişdi, yanlarında kürk geymiş qarovulçu əsgərlər dayanmışdılar, əllərində tüfəng var idi. Qapıları açıq olan tepluşkalarda əsgərlər öləri görünürdülər, vaqon-vaqon dalınca ötür, göz qabağından çöhrələr, şinələr keçib gedir, kəsik-kəsik nəğmələr, sözlər, qarmon və balalayka səsləri eşidilirdi. Biz hey baxırdıq. Elə bu vaxt əlində qırmızı və sarı bayraqcıq olan bir adam qaça-qaça gəlib yaxınlaşdı, qulağımıza qışqırdı:

– Dayanmayacaq! Dayanmayacaq! Çəkilin! Yoldan çəkilin! – Bizi itələməyə başladı.

Bu zaman yaxınlığımızda qışqırdılar:

– Ana-a-a, Alim-a-an!

O idi! Maselbek! Ay Allah, ay Allah! O bizim lap yaxınlığımızdan keçirdi. Bir əli ilə qapıdan yapışib, vaqondan əyilərək, o biri əli ilə papağını yellədir, qışqırır və dalışdır. Mən ancaq ucadan: “Maselbek!” qışqırdığımı xatırlayıram; bu bir an içərisində mən onu olduğu kimi, çox aydın gördüm: külək onun saçını dağıtmışdı, şinelinin etəyi qanad kimi çırpınırdı. Üzündə, gözlərində isə fərah də, qüssə də, təəssüf də, vida da var idi! Mən gözümlə ondan çəkmədən, arxasınca qaçdım. Eşelonun axırncı vaqonu da yanımdan ötüb keçdi, mən isə şpalların üstü ilə qaçırdım, sonra yığıldım. Oh! Mən necə də fəryad qoparıb, bağırırdım! Oğlum döyüş meydanına gedirdi, mən isə soyuq dəmir relsi qucaqlayıb, onunla vidalaşırdım. Təkərlərin taqıltısı get-gedə zəifləyib, nəhayət kəsildi.

İndinin özündə də, bəzən mənə elə gəlir ki, həmin eşelon beynimdən keçib gedir, təkərlərin taqıltısı uzun müddət qulaqlarımdan çəkilmir.

Aliman göz yaşı içində qaçıb yanıma gəldi, aşağı əyilib, məni qaldırmaq istədi, lakin bacarmadı, hıçqırırdı, əli əsirdi. Bu zaman bir rus qadını – yoldəyişən özünü yetirdi. O da: “Ana!”, “Ana!” – deyərək məni qucaqlayıb, ağladı. Onlar ikisi köməkləşib, məni yolun kənarına çəkдилər, biz stansiyaya gəndə Aliman mənə esgər papağı verdi.

– Al, ana, – dedi, – Maselbekindir.

Dəmə, mən vaqonun ardınca qaçanda o, papağını mənə atıb.

Mən əlimdə həmin papaq evə yola düşdüm: qazalaqda oturub, onu sinəmə bərk-bərk basmışdım.

O, indi də divardan asılıdır. Qabağında ulduz olan adi, boz qulaqlı soldat papağıdır. Hər dən əlimə alır, üzümə yapışdırıb, oğlumun iyini alıram.

6

– Ey əziz torpaq, de görüm haçan, hansı vaxtlarda ana belə iztirab keçirib, əzab çəkib? Heç olmazsa bir dəfə, ötəri də olsa oğlunu görmək üçün.

– Bilmirəm, Tolqonay. Dünya sənin vaxtında olan müharibəni heç zaman görməyib.

– Qoy öz oğlunun yolunu gözləyən axırncı ana mən olum. Allah, sən özün heç kəsə dəmir relsləri qucaqlayıb, başını dirəklərə döyməyi qismət eləmə.

– Sən evə dönəndə, lap uzaqdan hiss olunurdu ki, oğlunla görüşə bilməmişən. Sən sapsarı idin, uzun xəstəlikdən duran adam kimi gözlərin çuxura düşmüşdü, əzab-əziyyət çəkmişdin.

– Kaş həqiqətən bir ay qızdırma içərisində yataydım.

– Mənim bədbəxt Tolqonayım. Həmin il başın bütöün ağardı. Qabaqlar hürüklərin necə ağır, qalın idi... O zaman sən qaradınmız olmuşdun, ciddiləşmişdin. Dışlarını bir-birinə sıxıb, lal-dinməz buraya gəlib-gərdin. Ancaq mənə hər şey aydın idi, gözlərdən götürdüm ki, getdikcə daha çox çətinlik çəkirsen.

– Bəli, ana torpaq, istər-istəməz belə olursan. Əgər mən tək olsaydım, dərd yarı idi, elə bir ailə, elə bir adam yox idi ki, müharibə onu yaxalamamış olsun. Qara kağızlar – ölüm xəbəri gələndə, aulda bir gündə iki-üç evdən ağlaşma səsi, fəryad ucalanda qan coşur, göz heç nəyi seçmir, ürək yanıb-yaxılırdı. Mən fəxr edirdim ki, məhz həmin günlərdə briqadir idim, özümün və özgələrin dərindən qalırdım, bütün müsibətləri, acığı və soyuğu bölüşürdüm. Ona görə də mən öz dərdimə də dözdüm, başqalarının dərindən də. Yoxsa yığılardım və müharibə məni tozun içərisində ayaqlayardı. O zaman başa düşdüm ki, müharibənin yalnız bir qanunu var – vuruşmaq, mübarizə aparmaq, qalib gəlmək. Yoxsa ölümdən yaxa qurtarmaq olmaz! Bax, ona görə də, mənim əziz tarlam, həmişə at üstündə bura gələndə, səni narahat etmir, dinməzce salamlasır və dinməzce geri dönürdüm.

7

Gün o gün oldu ki, Qasımdan məktub gəldi. Mən at belinə atılıb, yola, arxa, təpəyə məhəl qoymadan, əlimdə məktub çaparaq gətdim. Alimanla Caynaq peyin daşıyırdılar, mən çapa-çapa qışqırdım:

– Suyunçu, suyunçu – şad xəbər!

Onları necə sevindirməmək olardı! Axı, Qasımdan düz iki ay idi ki, bir sətir də almırdıq, bilmirdik başında nə var. O, məktubunda yazırdı ki, iki dəfə Moskvanın müdafiəsində durub, hər iki dəfə də sağ-

salamat qurtarıb. Yazırdı ki, almanlar hücumu dayandırılar, onların əhdi kəsilib, onu da yazırdı ki, Qasıngilin bölüyünü dincəlmək üçün geriye aparılar.

Aliman elə sevindi ki! Qazalaqdan tullanıb, Caynaqla ötüşdü, onu keçdi.

– Ana, ağzın şirin olsun! – Titrək əlləri ilə məktubu alıb, sevincdən çaşıb qaldı, oxuya bilmədi. Elə bunu təkrar edirdi: – Sağdır! Sağ-salamatdır!

Bu zaman qadınlar özlerini yetirib onun başına toplaşdılar.

– Yaxşı, oxu görək, Aliman, ərin nə yazır? Bəlkə bizimkilərdən də bir şey bilir?

O isə:

– Bu saat, əzizlərim, bu saat! – Ancaq bir sətir də oxuya bilmirdi.

Caynağın hövsələsi çatmadı:

– Bura ver, adamlar üçün oxumaq lazımdır, – deyə məktubu alıb, ucadan oxumağa başladı.

Aliman isə çömbəltinə oturub, ovuc-ovuc qar götürərək, alınına qoyurdu. Caynaq oxuyub qurtaranda o, ayağa durdu, üzünü silməyi də unutmuşdu, ərimiş qar çöhrəsini islatmışdı. Həyəcanlı, fərəhli halda dayanmışdı.

– Yaxşı, indi gedək, işləyək! – deyə o, astadan dilləndi və yavaş-yavaş qarın üzəri ilə yeridi.

Ətrafa sakit-sakit baxaraq gedirdi. O vaxt kim bilir o, nə barədə fikirləşirdi – bəlkə yayda əlində bardaq zəminin içi ilə ərinin yanına qaçdığı barədə düşünür, bəlkə də Qasımın burada kombaynla vidalaşdığını xatırlayırdı. Aliman, mənə ona əziz olan hər şeyi xəyalında canlandırırdı; həmin xatirələri yenidən yaşayırdı. Onun gözləri gah gülür, gah da kədərli idi. O, böyük yol tərəfə xeyli baxdı, yəqin yadına dırnaqları yerə dəyərək taqıldayan səmənd at üzərindəki sürücü düşmüşdü və o, Qasımın ardınca yüyürürdü.

Caynaq isə onun yanınca gedir, onu açıqlandırır, zinhara gətirirdi:

– Sən bir toxda, özünü ələ al. Bilirsənmi, bütün aul bundan sonra sənə güləcək. Ay səni, məktubu da oxuya bilmirdi! Bax, mən Qasıma məktub yazacağam ki, arvadını məktəbə qoymuşam, tozədən birinci sinfə, əlifbanı öyrənsin!

Aliman onu vurdu, sonra onlar qazalağın yanına qaçdılar və bir-birini qovmağa başladılar.

Mən gedə-gedə fikirləşirdim. Xalqı, mənim cikit oğlanlarım müdafiə etməsə kim müdafiə edəcək! Bircə sağ-salamat, qələbə ilə qayda idilər. Qalanlarına tab gətirərək, dözərək. Lap bir dəri, bir sümük qalsaq da kaş bircə qələbəni görəydik. Bircə tez olaydı, qələbə tez olaydı! Bu, təkcə mənim istəyim deyildi, bütün xalqın arzu və meqsədi idi. Onun naminə hər şeyə gedirdim, hər şeyə dözürdüm.

Hətta mənim sonbeşiyim, axırıncı oğlum Caynaq da cəbhəyə gəndə, onun hələ on səkkiz yaşı tamam olmamışdı, mən dişlərimi qıcayıb susdum, dözdüm.

Qışın axırlarında onu tez-tez hərbi komissarlığa çağırmağa başladılar. Təkcə onu yox, orada çox uşağa hərbi qaydama öyrədirdilər. Lakin bu, adət halını almışdı, mən o qədər də narahat olmurdum. Onları on gün oraya-buraya qovur və evlərinə buraxırdılar. Bir dəfə o, nədənsə evə tez, ikinci günü döndü.

– Nə olub səni belə tez buraxıblar? – deyə mən təəccübləndim, – yoxsa tamam buraxıblar?

– Yox, anacan, – Caynaq cavab verdi. – Sabah mən yenə də gedəcəyəm. İcazə verdilər ki, bir gün evdə olaq, bu dəfə bizi çox saxlayacaqlar, odur ki, narahat olma.

Mən də inandım, ağılıma nə gəlirdi ki. Axı o, həmin gün özünü qoribə aparırdı, elə bil uzaq yola yığışdı. Bütün səhəri əlində çekic, mıx gəzir, nəyi isə vurur, bərkidirdi. Sonra gördüm ki, bir qucaq odun vardı, peyini həyətdən daşıdı, mərayın üstündəki otu serib, qurutdu. Axşam gəlib gördüm ki, həyəti süpürüb, atın dağılmış axurunu qaydaya salıb. Atası evdə olanda bu lazım olurdu, o, atı yanında saxlamağı xoşlayırdı.

Mən dedim:

– Oğlum, bunlarda nə işin var, yayda qaydaya salarsan.

O, cavab verdi ki, vaxt olanda etmək lazımdır, sonra macal olmaz. Bu zaman da anlamadım, ağılıma heç nə gəlmədi. Axı, o, cəbhəyə könüllü, komsomol çağırışı ilə getmişdi. Bunu biz ancaq Caynaq yolda olanda bildik. Stansiyadan yoldaşı ilə məktub göndərmişdi. Sən bir dəcələ bax, yazıq uşağım, məktub yazsan da, məgər vidalaşmadan getmək olar? Mənim lap başıma hava gəlsəydi də, görək deyəydi. O, həmin məktubunda xəlvət gətirdiyinə görə Alimanla məndən üzr istəyirdi. Deyirdi, belə yaxşıdır, dərdi birdəfəlik çəkmək asan olur. Deyirdi ki, mən istədim siz az narahat olasınız, mənim qərarımı birdən eşidəsiniz, bilən kimi də məni bağışlayasınız, mənə haqq qazandırasınız. Kim

bilir, bəlkə də o haqlıdır. Əlbəttə, mənim özümə demək, onun üçün çətin olardı, bəlkə də qorxub ki, mən ağlamağa, dilə tutmağa, xahiş etməyə başlayacağam...

İndi isə, o, əlimdən çıxandan, neçə illər keçəndən sonra mən onunla ana torpaqla olduğu kimi, söhbət eləyirəm.

Caynaq, məni dinlə! Qoy sənin vicdanın əzab çəkməsin, mən inciməmişəm, yox. Mən elə o vaxt səni bağışlamışam, Caynaq, mənim sonbeşiyim, mənim dayca balam, məzəli balam! Elə bilirsən mən başa düşmürdüm ki, sən niyə görüşmədən getmisən, məni niyə tək qoyub getdin? Niyə sən öz gəncliyindən, cavanlığından, gələcək həyatından əl çəkdin? Sən mənim dəcəl, nadinc oğlumdun, bilmirdilər ki, sən insanları necə sevirsen. Sən bizim əzablarımıza sakit-sakit baxa bilmədin, getdin. Sən çox istəyirdin ki, insanlar insan olaraq qalsınlar, istəyirdin ki, müharibə insanların qəlbini şikəst etməsin, istəyirdin ki, müharibə onların xeyirxahlıq, rəhmətlik hissələrini öldürməsin. Sən hər şeyi bunun naminə etdin. Dünyada yalnız xeyirxah işlər əbədi yaşayır, qalanları isə yox olub gedir. Sənin də xeyirxah işlərin yaşayır. Sən çoxdan həlak olmusan, xəbərsiz itkin düşmüşsən. Sən yazırdın ki, paraşütçüsən. Üç dəfə düşməni arxasına keçmişsən. Qırx dördüncü ilin zülmət gecələrindən birində sən yoldaşlarınla birlikdə təyyarədən tullanmışsın ki, partizanlara kömək edəsən, itkin düşmüşsən. Sən cəbhədə həlakı olmusan, naqafil güllənin qurbanı olmusan, ya əsir düşmüşsən, ya bataqlıqda boğulmusan, bunu heç kim bilmir. Əgər sən sağ olsaydın, bu illər ərzində heç olmazsa, kiçik bir xəbərin gələrdi. Bəli, Caynaq, bax, sən belə yoxa çıxdın. Sən çox gənc ikən, on səkkiz yaşında ikən getdin. Odur ki, adamların hafizəsində o qədər də möhkəmlənməmişsən. Ancaq mən səni yaxşı xatırlayıram, həmişə cəbhəyə necə getdiyini yadıma salıram, sən cəsarət eləyib mənə deməmişdin, ona görə ki, məni sevirdin, mənə yazığın gəlirdi. Stansiyada öz gödək kürkünü oğlana necə verdiyini xatırlayıram. Sən stansiyada cəbhə rayonlarından köçürülən ailəni – ana və dörd uşağı görüb, tamam çılpaq olan oğlanlardan böyüyünə öz gödək kürkünü vermişdin, özün isə bir pencekdə evə dönmüşdün, tir-tir əsirdin. Bəlkə də o, böyüyəndən sonra hərdən səni – cavan oğlanı xatırlayır. Axı indi sən ondan çox cavansan, o, səndən xeyli yaşlıdır. Ancaq sən onun müəllimi olmusan. Axı, xeyirxahlıq yolda düşüb qalmayıb, ona təsadüfən rast gəlmək olmaz. Xeyirxahlığı insan insandan öyrənir.

Eh, indi danışmağın nə mənası var. Müharibə nə qədər adamı məhv etdi. Əgər müharibə olmasaydı, mənim Caynağım necə gözəl, necib adam olacaqdı!

Oğlum, mənə çox ağırdır. Sən həyatın on iki çiçəyindən birini də üzə bilmədin. Sən indi-indi yaşamağa başlayırdın, mən heç bilmirdim sən kimi sevirsen...

Mənim qəlbimdə son şam şölələnilir, o da tezliklə sönəcəkdir. Lakin mən hamısını xatırlayıram, qocanın mənim ardımca şum yerinə gəldiyi o bəd gün də yadımdadır.

Baharın əvvəlləri idi. Novruzgülü hələ çıxmamışdı, mala işləri təzəcə başlayırdı. Sarı düzənliklə üzəşəyi isti yel əsirdi, dondurma şumu quruyurdu, günəşin ziyaları altında ot göyərirdi.

Həmin gün biz şuma təzəcə başlamışdıq. Mən at belində yavaş-yavaş traktorun ardınca gedirdim, şırımdan qalxan torpaq ötrini nəfəsimə çəkir, öz-özümə fikirləşirdim ki, çoxdandır Suvankulla Qasımdan məktub yoxdur.

Bu zaman bizim qoca tək-tənha gəlib çıxdı, elə bil heç tələsik işi yox idi. Mən ona dedim:

– Gəlişin çox yerinə düşdü, ağsaqqal, şumun xeyirli başlanğıcına xeyir-dua ver.

O, atın üstündə oturduğu halda, əli ilə saqqalını tumarlaya-tumarlaya, pıçıltı ilə dilləndi:

– Qoy taxılçıların himayədarı Dehqan babanın qədəmləri bura dəysin, qoy məhsul bol olsun. – Sonra mənə dedi: – Tolqonay, rayondan hansı rəisə səni çağırır. Əmr elədi ki, sən idarəyə gələsən. Mən sənin ardınca gəlmişəm.

– Yaxşı, bu saat gedirik, ağsaqqal.

Mən kotançılara yanaşıb, xəbərdarlıq elədim ki, gecə gəlib işi yoxlayacağam, sonra biz aula sarı yollandıq. Məni müvəkkilin çağırması o qədər də təəccüblü deyildi. Adi iş idi, adətən əkinin əvvəlində aula cürbəcür adamlar gəlirdi. Atı yavaş-yavaş sürür, oradan-buradan, olub-keçəndən danışırıq. Qoca, söhbət zamanı ehtiyatla dedi:

– Sağ ol, Tolqonay, belə bir fəlakətli dövrə at belində camaata xidmət edirsən. Qadın olsan da, bizə rəhbərlik edirsən. Elə belə də ol, Tolqonay, yəhərin üstündə bərk dur. Bir şey olsa biz hamımız sənə dayağıq, sən də bizə dayaqsan. Əlbəttə, sən üçün də asan deyil, bilirik. İnsanın taleyi dağ cığırı kimidir; gah yuxarı qalxır, gah aşağı enir,

gah da qəfildən uçuroma gəlib çatır. Bir adamın başına gəlsə dözmək olmaz, hamılıqla, aləm belə olanda, tab gətirmək olar... Bizim fani həyatımız belədir...

Biz artıq küçə ilə gəldirdik, həyatımızın yanında gözümə deyəsən bir dəstə adam döydü. Mən onların başını çəpərin arxasından gördüm. Lakin nədənsə buna əhəmiyyət vermədim. Birdən qoca mənim atımın cilovundan tutub, gözümə baxmadan dedi:

– Düş, Tolqonay, sən gerek atdan cənəsən.

Mən təəccüb dolu gözlərimi ona zillədim. O özü atdan endi, qolumdan tutub təkrar etdi:

– Sən atdan düşməlisən, Tolqonay.

Hələ nə olduğunu anlamadan, ancaq nə isə dəhşətli bir hissə məhkum halda, mən artıq ölü kimi yavaş-yavaş atdan enməyə başladım. Bu zaman Alimanın üç qadınla evə getdiyini gördüm. Həmin gün onlar arxları təmizləyirdilər. Aliman kətməni çiynində aparırdı. Qadınlardan biri kətməni onun çiynindən aldı. Bu zaman mən hər şeyi anladım.

– Nə olub? Bu nədir belə? – deyə qışqıraraq küçəni başıma köçürdüm.

Mən qışqıranda qonşum Ayşanın həyatından arvadlar çıxıb, mənə sarı yüyürdülər. Dinməzce, cəld mənə yanaşıb, əllərindən tutdular, dedilər:

– Özünü ələ al, Tolqonay, şahinlərimizi itirdik, Suvankulla Qasım həlak olub.

Mən həmin an Alimanın necə çığırdığını, hamının ona səs verdiyini eşitdim.

– Vay, bizim qardaşlarımız! Vay!

Artıq heç bir şey eşitmədim, dərhal qulağım batdı. Yəqin öz çığırtımdan kar olmuşdum. Gözlərimin önündə küçə fırlandı, mənə elə gəldi ki, ağaclar yığılır, evlər uçar. Qərribə sükut içərisində gözümün önündən gah səmada buludlar, gah da kimlərinse eybəcərleşmiş lal çöhrələri ötüb keçirdi. Mən çırpınır, kiminsə əllərindən əllərimi çıxarmaq üçün çalışırdım. Mən anlaya bilmirdim ki, mənə tutan kimdir, camaat niyə darvazanın ağzına toplaşıb. Mən yalnız Alimanı görürdüm. Onu son dərəcə aydın görürdüm.

Onun görkəmi dəhşətli idi, cırmaqladığı üzünün qanı axırdı, saçları tamam dağılmışdı, paltarları cırıq-cırıq idi. Qadınlar onun qollarını arxaya qanırıb tutmuşdular. Aliman var gücü ilə özünü mənə sarı atır və

elə bərkden qışqırırdı ki, heç bir şey eşitmirdim. Mən də özümü onun üstünə atmaq istəyirdim. İndi mənim bir arzum var idi – tez onun köməyinə çatım. Elə bil uzun illər keçdi, nəhayət, biz qucaqlaşdıq. Yalnız o zaman, Aliman mənim boynuma sarılanda, mən onun əzab dolu, boğuc səsinə eşitdim:

– Ana, dul qaldıq, ana! Biz bədbəxt dul arvadlarıq! Günəşimiz söndü. Qaragün olduq! Ana! Qaragün!

Bəli, biz dul idik. İki dul qadın – qayınana və gəlin. Biz öz taleyimizə ağlayırıq, qucaqlaşır, acı göz yaşlarımızla bir-birimizi ısladırdıq.

Ancaq Alimanla mən doyunca ağlayıb yas saxlaya bilmədik. Yeddinci günü həlak olanların xatirəsini bir daha yad etməkdən ötrü kolxozçular goldilər və bizə dedilər:

– Bir il də yas saxlamaq onlar üçün azdır. Biz onların xatırlayacağıq, ancaq dirilər yaşamalıdır. Qoy onlar ömürlərini Maselbeklə Caynağa bağışlasınlar. – (O zaman biz Caynaqdan, demək olar ki, hər həftə məktub alırdıq.) – Qoy onlar qələbə ilə qayıtsınlar. Biz sizə işə çıxmağa icazə veririk. Səpin vaxtdır, torpaq gözləmir. Ürəyinizi toxtadın. Bizə qoşulun. Qoy bu bizim düşməne qisasımız olsun.

Biz Alimanla məsləhətləşib camaatla razılaşdıq.

Biz işə getməyə hazırlaşdığımız günü səhər tezdən sədr Usenbay iki kağız gətirdi. Dedi ki, bu qara kağızdır, saxlayın. Demə, Qasımın qara kağızı kolxoza hələ yarım ay əvvəl gəlibmiş. O, Moskvaətrafı hücumlarda, Orexovka kəndində həlak olub. Bunu xəbər verməyə hazırlaşmışdılar ki, Suvankulun qara kağızı gəlib yetişdi. O da Yeltsa ətrafındakı böyük hücumda həlak olmuşdu. Həmkəndlilərimizin, həqiqəti deməkdən başqa olacları olmadığından bunu cyni gündə deyiblər. Daha nə danışmaq olar. Mən yenə də qurşağımı bərk çəkib, yenə də briqadir atının üstünə qalxdım.

Əgər mən gileylənməyə, taleyi lənətləməyə başlasaydım, əlimi qoynuma qoyub dursaydım, onda bəs Aliman necə olardı? O, o qədər ağlayırdı ki, mən dəhşətə gəlirdim. Mənim dərdim böyük idi, ərimi və oğlumu itirmişdim, mənə iki itki üz vermişdi, ancaq hər halda mənim vəziyyətim başqa idi. Azmi, çoxmu, hər halda biz Suvankulla böyük həyat sürmüşdük. Nələr görməmişdik, nələrle rastlaşmamışdıq – çətinlik də çəkmişdik, xoşbəxtlik də görmüşdük. Uşaqlarımız var idi, ailəmiz var idi, birlikdə işləyirdik. Əgər müharibə olmasaydı, ömrümüzün axırını gününədək bir yerdə olacaqdıq. Bəs Alimanla Qasım

necə, onlar çox şey görmüşdülərmi? Onların həyatı qabaqda idi, arzuları böyük idi. Müharibə əsil gənclik çağında, onları baltalayıb məhv etdi. Əlbəttə, vaxt keçdikcə Alimanın üreynəki yaralar da sağaldı. Dünyada nə çox adam, bəlkə də birini tapar, hətta seve də bilərdi. Həyat da yeni ümidlərlə təzədən başlayardı. Başqa əsgər arvadları ele etdilər. Müharibə qurtardı, onlar ərə getdilər. Kimisininki uğurlu oldu, kimisininki birtəhər, ancaq onlar tək qalmadılar. İndi onların hamısı anadır, arvaddır. Onlardan çoxu xoşbəxt olub. Ancaq adamların hamısı bir cür deyil. Elələri var ki, qəmi tez unudur, yeni yola tez qədəm basır, digərləri əzab çəkir, ümitsizliklə bir yerdə ayaq döyür, keçmiş xatirələri unutmağa gücləri çatmır. Bax, bədbəxtlikdən Aliman da belələrindəndir. O, başına gələnləri unuda, tale ilə barışa bilmədi. Bunda mənim də bağışlanmaz günahım vardır. Mən də zəif oldum, öz kədərimə üstün gələ bilmədim... Yazda bizim briqada baş arxları qazırdı. Mən də orada idim. Bir dəfə biz işi tez, gün batmamış qurtardıq. Camaat evlərinə dağılışmağa başladı. Mən kotançıların yanına dönməliydim. Alimana dedim ki, məni gözləməsin. Kotançıların koması uzaqda deyildi. Onlar şam edirdilər. Mən onlarla iş barəsində söhbət etdim, komadan çıxıb ata minmək istəyirdim ki, Alimanı gördüm. Demə, o getməyibmiş. Tək qalıb, herik yerində lələ yığmış. Axı, o da balaca qızlar kimi, çiçəkləri çox sevirdi. Eh, Aliman, Aliman, mənim bədbəxt gəlinim. Onun əlində ona qədər iri lələ var idi. Yəqin onları evə aparmaq üçün yığmışdı. Mən onu çiçəklə görə kimi, alnımı isti tər basdı. O zaman biçin yerindən onun çöl əməkəməci çiçəyi dərdiyi, bax belə durduğu yadıma düşdü. Lakin o vaxt örpəyi qırmızı, güllər isə ağ idi. İndi isə o, qara örpək örtmüşdü, əlində isə qırmızı gül tutmuşdu! Fərq ancaq bundan ibarətdi. Üreym sancı! Aliman isə başını qaldırdı, etrafa göz gəzdirdi, sonra başını aşağı salıb, bikiyə nəzərlərini güllərə zillədi, sanki deyirdi: indi onu kimə verim, nə eləyim?... Birdən titrədi, üzünə yuxalıb, gülləri yolmağa onları yerə döyəcəlməyə başladı. Sonra sakitləşdi, başını əllərinə dirədi, hıçqırdı, onun çiyinləri qalxıb enirdi. Mən komanın dalında gizləndim. Onu narahat etmək istəmədim. Qoy, dedim, ağlasın, bəlkə üreyi boşalsın, yüngülləşsin. O isə ayağa qalxıb, herik şumu ilə böyük yola sarı qaçdı. Mən qorxub atın üstünə atıldım və onun arxasınca düşdüm. Gəlinimin qara örpəkdə qırmızı tarla ilə necə yüyürdüyünü görmək mənim üçün dəhşətli idi.

– Aliman! Dayan! Sənə nə olub? Dayan, Aliman! – deyə mən onun ardınca qışqırır, o isə dayanmırdı.

Bir vaxt səmənd atı sürən atlığın getdiyi yolaqək qaçdı, mən yalnız orada Alimana çata bildim.

– Ana! Mənə heç nə demə. Ana, mənə heç nə demə. Lazım deyil!

Mən cilovu çəkdim. O qaçıb yanıma gəldi, atın yalından yapışib, üzünü ayağıma qoydu, hönküdü. Mən susdum. Ona nə deyə bilərdim? Sonra o, başını qaldırdı, üzü gilə bulaşmış, göz yaşından islanmışdı, hıçqıra-hıçqıra deyirdi:

– Ana, bir bax, gör günəş necə parlayır. Bax, gör səma necədir, düzənlik isə başdan-başa çiçəklərə qər qolub! Qasım isə qayıtmayacaq, hə? Heç zaman qayıtmayacaq?

– Yox, qayıtmayacaq, – deyə mən cavab verdim. Aliman dərindən köksünü ötürdü.

– Məni bağışla, ana, – o, astadan dilləndi, – istəyirdim ora qaçam və onunla birlikdə orada öləm.

Mən də dözə bilmədim, ağladım, heç bir söz demədim. Əgər mən ağıllı, uzaqqören ana olsaydım, ona qətiyyətlə deməliydim: “Sənə nə olub, mənim körpəm? Sən tək deyilsən, o qədər sənə kimi dul qalan var ki, heç sayı-hesabı yoxdur. Döz... Bunu eşitmək sənə üçün ağır olsa da – Qasımı unut. Keçənə güzəşt deyiblər. Vaxt gələr, üreynə yatan bir adam tapılar. Əgər özünü ələ almasan, sənə üçün pis olacaq. Cənabına qəsd etmə. Sən hələ cavansan, yaşamalısən”. Mən bu acı həqiqəti cəsarət edib demədiyimin peşmançılığını indi çəkirəm. Sonralar neçə dəfə fürsət düşdü, bu sözlər dilimin ucuna gəldi, ancaq deməyə cəsarətim çatmadı, hansısa qarşısalınmaz bir qüvvə məni bunu söyləməyə qoymadı. Elə Alimanın özü də bunu eşitmək istəmirdi. Demə, hər sözün öz vaxtı var imiş, demiri isti-isti döyərlər, sözü də yeri düşəndə deməsən, vaxtı keçsə – sözlər daşa dönüb, ağır bir yük kimi üreynədən sallanıb qalar, bundan isə can qurtarmaq o qədər də asan deyildir. Bunu mən, üstündən neçə illər keçəndən sonra deyirəm. O zaman başım daim hərc-mərcliyə, qayğı və kolxoz çatışmazlıqlarına qarışdığı üçün fikirləşməyə, götür-qoy etməyə vaxt yox idi. Bütün gözləmələr, bütün fikir-zikir bir şey haqqında idi – tezliklə qələbə əldə ediləydi, tezliklə müharibə qurtaraydı, qalanları sonranın işi idi. Güman edirdik: müharibə qurtaracaq – hər şey öz qaydasına düşəcəkdir. Sən demə, belə deyilmiş...

– Ana torpaq, Suvankulla Qasım kimi adamlar öləndə niyə dağlar uçmur, niyə göllər daşmur? Onların hər ikisi – ata da, oğul da – böyük taxılçılar idi. Dünya əbədi olaraq belə adamların çiyindədir, onlar onu yedirir, içirir, onu müharibədə qoruyurlar, onlar hamıdan qabaq döyüşçü olurlar. Əgər müharibə olmasaydı, Suvankulla Qasım hələ nə qədər iş görərdilər, onlar öz əməklərinin bəhrəsi ilə nə qədər adama fayda verərdilər, nə qədər sahələrdə ökin əkərdilər, nə qədər taxıl döyərdilər. Özləri də əvəzində başqalarının əməyindən xeyirlənərək, həyatda nə qədər fərəh görərdilər! Dillən, ana torpaq, düzünü de: insanlar müharibəsiz yaşaya bilərlərmi?

– Sən çətin sual verdin, Tolqonay. Xalqlar olub ki, müharibələrdə izi-tozu itib, şəhərlər olub ki, odda yandırılıb, qumun altında qalıb, əsrlər olub ki, mən insan izi görməyin həsrətini çəkmişəm. Halbuki insanlar hər dəfə müharibəyə başlayanda, mən onlara demişəm: “Dayanın, qan tökməyin!” Mən indi də təkrar edirəm: “Ey dağların, dənizlərin arxasında olan insanlar! Ey, işıqlı dünyada yaşayan insanlar, sizə nə lazımdır – torpaq? Alın – mən torpağam! Mən sizin hamınız üçün eyniyəm, sizin hamınız da mənim üçün eynisiniz. Mənə sizin danışqlarınız lazım deyil, mənə sizin dostluğunuz, əməyiniz lazımdır! Şuma bir dən atın – mən sizə əvəzində yüz dən verərəm. Yərə bir ting basdırın – mən sizə çinar bəsləyirəm. Bağ salın – mən sizə meyvə verim. Mal-qara saxlayın – mən ot olum. Evlər tikin – mən divar olum. Törəyib artın – mən sizin hamınız üçün gözöl məskən olum. Mənim ucumbucağım yoxdur, mənim sərhədim yoxdur, mən dərin və ucayam, mən sizin hamınız üçün bəs edərdəm!” Sən isə, Tolqonay, soruşursan ki, insanlar müharibəsiz yaşaya bilərlərmi. Bu, məndən asılı deyil, sizdən – insanlardan asılıdır, sizin iradəyinizdən və zəkanızdan asılıdır.

– Fikirləşəndə görürsən ki, عزیز torpaq, sənə ən yaxşı zəhmətkeşlərini, ən yaxşı ustalarını müharibə öldürüb. Mən isə bununla razı deyiləm, əsla razı deyiləm!.. İnsanlar müharibənin qabağını ala bilərlər və almalıdırlar.

– Sən isə, Tolqonay, elə zənn edirsən ki, mən müharibədən əzab çəkmirəm? Yox, mən çox əzab çəkirəm. Mən kəndli əlləri üçün çox darıxıram, mən övladlarım üçün, taxılçılar üçün daim yas tuturam. Suvankulun, Qasımın, Caynağın və bütün həlak olmuş əsgərlərin yeri

görünür. Məni əkməyəndə, zəmi biçilməmiş qalanda, taxıl döyülməyəndə, mən onları sosləyirəm. “Siz haradasınız, mənim ökinçilərim, haradasınız, mənim səpinçilərim? Durun, mənim övladlarım, taxılçılar, gəlin mənə kömək edin, nəfəsim kəsilir, ölürəm!” Əgər o zaman Suvankul əlində kətinən gəlsə, Qasım kombayını sürüb gətirsə, Caynaq qazalağını qoşub gəlsə idi, çox yaxşı olardı! Ancaq onlar səsimə sos vermirlər...

– Sağ ol, torpaq, bunun üçün sağ ol. Deməli, sən də onlar üçün mənim kimi xiffət edirsən, sən də mənim kimi onlar üçün ağlayırsan. Sağ ol, torpaq.

9

Müharibənin üçüncü və dördüncü illəri həm sevinc, həm də məyusluq gətirirdi: düşməni addımbaaddım qovurduq – ürəyimiz fərəhlənirdi, ancaq həyat gün-gündən ağır olurdu. Payızda hələ dörd yarı idi, kövşənlikdən sünbül yığırıdık, yerdən kartof qazıb çıxarırdıq, qışın ortasından etibarən aclıq başlayırdı. Xüsusən, yazda, yayın qızgın vaxtında vəziyyət çox pis olurdu, bəziləri su qatılmış süd içir, bitki kökləri, ot-əncər tapıb yeyir, güc-bəla ilə dolanırdı. Alimanla mən ikimiz də işləyirdik, əl-ayağımıza da uşaq dolaşmırdı. Kaş elə dolaşaydı. Başqalarının, çox uşağı olanların qarnı köpmüş, üzləri şişmiş körpələri ələ baxıb, yazıq-yazıq çörək istəyəndə, adamın ürəyi tab gətirmirdi. Əgər mənə desəydilər; “Sən də cəbhəyə getsən, orada ölsən müharibə qurtaracaq, uşaqlar doyacaq”, – qətiyyəni tərəddüd etməzdim. Təki onların ac gözlərini görməyəydim. Necə oldusa mən bu fikrimi Alimana söylədim, o mənə baxıb dedi:

– Mən də belə edərdim. Ən dəhşətlişi budur ki, uşaqlar bilmirlər onlar niyə ac qalmalıdırlar. Yaşlılar heç olmazsa özlərinə təskinlik veririlər, səbəbini bilirlər, əmindirlər ki, bir vaxt buna son qoyulacaqdır. Uşaqlar isə başa düşmürlər. Ataları qayıdanadək biz onlara çörək tapıb verməliyik. Ana, sənənlə mənə də elə bu qalıb. Yoxsa, heç yaşamağın mənası olmaz...

Hər şey bütöyün müharibənin sərəncamında idi: həyat da, əmək də, iradə də, hətta uşaqlar üçün bişən daşma da – hər şey son dənə kimi tamamilə müharibənin acgöz qarnına gedirdi. Ancaq elələri də var idi ki, müharibəyə heç nə vermək istəmirdi; niyə gizlədək, belə adamlar var idi. Onlar da bizim payımızdan qoparıb ahrıdılar.

Bir dəfə mən azmışdım. Görək ki, bu hadisə qırx üçüncü il, deyəsən qışın ortalarında, yox, qışın axırlarında olmuşdu. Düzenlikdə çıpaq torpaq tala-tala qaralırdı, ancaq pəncərələr axşamlar donurdu.

Kim bilir, gecə saat neçə idi, – hamı çoxdan yatmışdı, birdən kimsə pəncərəni döyəcədi, elə bildim ki, şüşə sınıb töküləcək.

– Tolqonay! Briqadir! Dur! Oyan! – deyə kimsə küçədən çığırdı.

Biz qorxduq, ikimiz də, mən və Aliman da, yataqdan sıçradıq.

– Ana! – Aliman qaranlıqda möcüzə gözəyirmiş kimi həyəcanla pıçıldadı.

Eh, lənəto gəlmiş, insanı heç zaman tərk etməyən ümid. Mənim də qorxudan və ani fərhədən üreyim döyündü: “Bəlkə, bizimkilərdən qayıdan var?” – mən pəncərəyə yaxınlaşdım.

– Kimdir orada? Kimsən?

– Bayıra çıx, Tolqonay! Tez! Atları apardılar! – deyə pəncərənin arxasından səs eşidildi.

Aliman lampanı yandıranadək, mən uzunboğaz çekməni ayağıma çekdim, çapanımı* geyib, küçəyə qaçdım. At tövləsinə gəldik. Adamlar, sədrin özü də artıq orada idi. Məlum oldu ki, oğrular üç at, o cümlədən bizim səmənd atı da – mən onu kolxoza vermişdim – aparmışlar. Bu, briqadamızın ən yaxşı qoşqu qüvvələri idi, onları əkin üçün hazırlamışdıq. Mehtər dedi ki, gedib samanlığa gecə yemək üçün atlara ot gətirsin, qayıdanda görüb ki, tövlə qaranlıqdır, lampa yanmır. Elə bilib ki, külək söndürüb, ona görə də tələsmədən fənəri yandırıb, bir də baxıb görüb qıraqdakı üç yer boşdur.

O vaxt kolxoza üç qoşqu atını itirmək – indi on traktor itirməyə bərabərdir. Əgər dərin düşünsən, bu ona bərabərdir ki, hər əsgərdən cəbhədə bir tikə çörək tutub alasan. Biz atları yəhərləyib mindik, bəziləri silah götürdü, qovmağa başladıq. Əgər oğrulara çatsa idik, mərhəmət etməzdik. And olsun ki, mərhəmət etməzdik!

Aulun kənarında biz dəstələrə ayrıldıq, hər dəstədə bir neçə adam müxtəlif tərəflərə üz tutduq. Mənim altımdakı cins dayça idi, qızğın idi, yerində qaynayırdı, qaçmaq istəyirdi. Mən cilovu buraxdım. Yadımdadır, böyük yolu keçib, dağlara sarı üz tutdum. Ardımca bizimkilərdən ikisi də çaparaq gəlirdi. Birdən dönüb baxdım – onları görmədim. Ya onlar başqa səmtə dönmüşdülər, ya da mən. Azmaq olardı:

ay bir qədər işıq saçsa da, onun işığı aldadıcı idi – iyirmi addımlıqda göz-gözü görmürdü. Ancaq mən o zaman bu barədə fikirləşməmişdim: birçə at qaçıranlara çata idim. Təəssüf ki, bilmirdim at məni haraya aparır, birdən o, qəfildən dayandı, gördüm ki, qabaqda dərin uçurum var. Gəlib lap dağların ətəyinə çıxmışdım. Ay ehtiyatla qaranlıq dağ silsilələri ilə hərəkət edir, ulduzlar tutqunlaşırdı. Ətrafda heç bir işıq gözə dəymirdi. Aşağı tərəfdə şiddətli külək əsirdi, quru kolları tərpə-dərək, vıyıldaırdı. Köhnə, çiy kərpicdən tikilmiş uçuq məqberədə bayquşlarlaşırdı.

Mən atla dərəyə endim. Səs-səmir gəlmirdi. Təkcə tülkünü hür-kütdüm. O, qamışlıqdan sıçrayıb qaçmağa başladı, ay işığında açıq mavi rəngə çalırdı. Ətrafda bundan savayı heç nə görünmürdü.

Mən aula sarı döndüm. Uçurumun kənarı ilə gedir və fikirləşirdim: deyirlər Cənşəngül (bizim aulda bir beləsi var idi) ordudan qaçıb, ona özü kimi ikisi də qoşulub, bu iki nəfər haradansa Sarı dərədəndirlər, onlar dağlarda gizlənirlər. Mən bu sözlərə o qədər də inanmırdım. Mən başa düşə bilmirdim ki, hər şey təhlükə altında olanda, necə qaçıb baş gizlətmək olar. Belə çıxır ki, kimsə gedib vuruşmalı, həlak olmalı, başqası isə onun küreyi arxasında gizlənməlidir? Yox, gümanım gəlmirdi ki, bu cür alçaqlığa gedən olsun, mən belə fikirləşirdim. Ancaq birdən şübhəyə düşdüm. Aulda biz bir-birimizi beş barmağımız kimi tanıyırdıq. İlk baxışda, at oğurluğuna getməli olan adam yox idi. Axı, at da iyne deyildi ki, yaxalığında gizlədəsən. Xüsusilə də üç atı birdən. Deməli, oğrular haradansa gəlmişdilər. Olsun ki, bu saat canavar kimi, dağlarda və düzenlikdə vurnuxurdular. Əgər Cənşəngülün qaçdığı gerçək isə, onda bu işdə onun əli var deyə mən fikirləşirdim. Ancaq buna qəti inamım yox idi: axı elində tutulmayıb, heç kəs görməyib.

Üç at – ikigavahınlı bir kotanın qoşqusudur. Qoşqunu biz güc-bəla ilə tapıb düzəlttik, cavan atların arasından dördünü seçib, kotana qoşduq. Təəssüf edirdik, ancaq nə etmək olardı. Səpin qızıışmışdı, elə vaxt idi ki, oğrular nədir, heç Allah da yada düşmürdü. Bu, mənim həyatımda ən ağır yaz idi. Camaat neylesin – camaat təqsirkar deyildi. Adamlar işləmək istəyirdilər, işləyirdilər də, ancaq acqarına necə işləmək olardı?! Qabaqlar, bir gündə gördüklərini indi bir həftəyə başa vururdular. İşlər gecikirdi... Səpin uzanırdı. Bu vaxt bir bəla da üz verdi – kolxozda toxum çatışmırdı. Ancaq biz güc-bəla ilə dən yığib işimizi düzəlttik, briqadanın planını hər halda yerinə yetirdik.

* Çapan – xəlot

Həmin günlər mən öz həyatımız haqqında çox dərinlən fikirləşdim. Biz əməkğünümüzlə heç bir şey almırdıq, qabaqkı ehtiyatları da çoxdan yemişdik. Necə edək? Dünyaya dağılısaq, ya hara gəldi baş alıb gedək? Yox, bu o demək idi ki, özünü itirərsən. Axı, bəs sonra nə edək? Yaxşı, payızadək dözdük, qışı birtəhər başa vurduq, sonra yenə də yaz gəlir, yenə də yarıac, taqətdən düşmüş adamları işləməyə məcbur etmək lazım gələcək. İşləməmək də olmur.

Hey düşünürdüm, gecələr yatmırdım, ağıma belə bir fikir gəldi: dincə qoyulmuş torpağı əmək – kənddən aralıda bizim bir qədər yerimiz var idi, onu əkilib, məhsulunu ailələrə bölək. Kolxoz sədri ilə məsləhətləşdim, rayonacan getdim, izah etdim ki, biz planımızı doldurmuşuq, bu plandan əlavə olacaq, özümüz üçün, əməkğünümüzlə bölerik, camaatın imdadına çatmaq lazımdır. Kimse stolun arxasından söz atdı:

– Sən kolxoz haqqında Stalin nizamnaməsini pozursan!

Mən özümü saxlaya bilmədim:

– Cəhənnomə pozulsun o nizamnamə! Əgər biz ac olsaq, sizi kim yedizdirəcək!

– Heç bilirsən, – dedi, – səni haraya salarlar?

– Bilirəm. Əgər bununla işlər düzəlsə, mənə də ora salın. Ancaq əvvəlcə onu fikirləşin ki, cəbhədəki əsgərlər üçün kim taxıl əkəcək?

Partkomda hay-küy saldılar, mübahisə qopdu. Axır ki, icazə verdilər, dedilər: şəxsi məsuliyyət daşıyırsınız. Məsələ məsuliyyətdə deyildi, toxumluq dəndə idi. Kolxozda istəyirsən lap göyə çıx, nə var idi, əkmışdık. Mən fikirləşib, öz briqadamın üzvlərini, balacadan böyüyə hamısını bir yerə topladım. İclas etmək üçün yox, ailəvi məsləhət kimi toplaşdıq.

– Gələn fikirləşək, görək nə edək? – dedim. – Tarlada əkilənə ümid bağlamaq lazım deyil. Özünüz bilirsiniz ki, cəbhə üçündür, artıq qalarsa, onu da toxum üçün götürəcəyik. Ancaq dənimiz olsa, bizim çoxuşaqlı ailələrə, qocalara və yetimlərə kömək üçün taxıl əkməyə imkanımız var. Əgər mənə inanırsınızsa, mən bu məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm. İndi iş qalıb ona ki, hər birimiz kəsinin, çuvalın dibində pis gün üçün saxladığımız dənədən bir qədər toxum üçün verək. Mənə acığınız tutmasın, qoy biz ağzımızdan tikəmizi kəsək, qoy biz ac qalaq, – süd içib biçinədək birtəhər dolanaq, ancaq əvəzində hər dən qat-qat artıq məhsul verəcəkdir. Bir qədər özünüzü sıxın, əzizlərim,

canınızı dişinizə tutun, özünüzün, uşaqlarınızın naminə, belə bir fədakarlığa gedin. Peşman olmazsınız. Mənim ana sözlərimə inanın. Nə qədər ki, səpmək üçün vaxt var, mənə kömək edin...

Sözə, guya hamı mənə tərəfdar çıxdı. İşə gələndə isə vəziyyət müşkül oldu, lap dəhşətli idi. Mənə, xüsusən çoxuşaqlı anaların həyatından çıxıb, yer üzündə nə varsa hamısına: müharibəyə də, belə həyata da, uşaqlara da, kolxoza da, mənə də lənət yağdırmaları dəhşətli gəlirdi. Buna baxmayaraq adamlar canlarını dişlərinə tutub kimin nəyə, nə qədərə gücü çatdırsa, o qədər verirdi: kimi yarım pud, kimi bir ovuc. Mən bildirdim ki, adamlar lap son ümidləri gələn taxılı verirdilər, ancaq alırdım. Hamısını alır, ovuc-ovuc kəsəyə tökürdüm. Beləliklə, qazalaqla həyatbəhəyə gəzdim, yalvarırdım, xahiş edirdim, dalışırdım, tutub əllərindən alırdım. Bircə şeydə təskinlik tapırdım ki, payızda adamlar mənə təşəkkür edəcək, payızda hər ovuc dənəni əvəzinə bir pud verəcəyik.

Qonşum Aysadan taxıl almağım heç yadımdan çıxmaz. Axı, o, xəstə idi. Əri Jananbay hələ müharibədən əvvəl ölmüşdü, o, çox erkən dul qalmışdı. O, yeganə oğlu Bəktəşlə tək yaşayırdı. Xəstəhal idi. Əgər xəstə olmasaydı, kolxozda, öz bostanında işləsəydi, inəyi olsaydı, – elə bunlarla oğlunu yedizdirib, böyüdərdi. Bəktəş o vaxtlar artıq işləyirdi, ümid verən oğlan idi. Həmin gün elə onun qazalağında həyatları gəzirdik. Elə ki, onların həyatlarına gəlib yetişdik, mən soruşdum:

– Bəktəş, evinizdə bir şey var?

– Bir az var, – bir qədər susandan sonra oğlan cavab verdi, – sobanın dalında, torbadadır.

Mən dedim:

– Onda, sən get gətir.

– Yox, Tolqonay xala, özünüz gedin, – deyərək o, xahiş etdi.

Aysa həmin günlər naxos idi. O, belini isti şal ilə bağlayıb, keçənin üstündə oturmuşdu.

– Aysa, mən gəlmişəm hamı verəndən alam, – dedim.

– Nöyümüz varsa, odur ey oradadır. – O, sobanın dalındakı torbanı göstərdi.

– Nə qədər varımızdır, o qədər. Kef üçün vermirsən. Toxum üçün alırıq, tarla səpinə hazırdır, ləngitmə, Aysa, – deyərək mən onu tələsdirdim.

O iso dodağını dişləyib, dinməzəcə başını aşağı saldı. Lənətə gəlmiş ehtiyac insanları gör nəyə vadar edir.

– Ayşa, sən bir fikirləş, on-on beş gün birtəhər dolanarsan. Gələn qış haqqında da fikirləş, yaz barədə də düşün. Oğluna görə xahiş edərim, Ayşa. O, küçədə qazalaqda gözləyir.

Ayşa gözlerini qaldırıb, yalvarışlı bir nəzərlə mənə baxdı.

– Əgər bir şey olsa, elə bilirsən, esirgəyərim? Sən ki hər şeyi bilirsən, Tolqonay, axı mən sənə qonşunam...

Mən hiss etdim ki, onun yalvarışlarına tab gətirməyəcəm, dərhal insafı ürəyimdən qovub çıxartdım.

– Mən indi sənə qonşun deyiləm, briqadirəm! – deyə onun sözünü kəsdim. – Camaatın adından sənə bu taxılımlı götürürəm! – Durub torbanı qaldırdım.

Ayşa üzünü məndən çevirdi. Torbada yeddi kiloqrama qədər buğda olardı. Mən hamısını aparmaq istədim, lakin cəsarətim çatmadı. Yarısını boş vedrəyə boşaldıb ona dedim:

– Bax, Ayşa, mən yarısını götürürəm. Xətrinə dəyməsin.

O dönüb mənə baxdı. Mən onun üzündən çənəsinə doğru süzülən göz yaşlarını gördüm. Dəhşətə gəldim. Cəld evdən çıxdım. Eh, mən nə üçün torbanı yerinə qoymadım? Axı, mən haradan biləydim ki, topladığım toxumun başına nə iş gələcəkdir?

İki iri kisə dən toplandı. Biz onu xəlbirdən keçirdik, küləyə verdik, alaq toxumlarından təmizlədik, dənbədən seçdik. Mən özüm toxumu əkin yerinə gətirdim. Həmin gün kaş gözələydim. Axı, hələ sahənin kənarını şumlamaq qalmışdı. Bu sahəni tez səpməyə çalışırdım. İşıqlaşanda əl ilə səpməyə hazırlaşırıdım. Hər şey hazır idi – toxum, şum, hər şey mən istədiyim kimi idi.

Axşam işdən evə döndüm, ancaq ürəyimdə nə iş nigarəncilik var idi, bir yerdə qərar tutmurdum. Gündüz Bəktəşə, bir də başqa bir oğlana dedim ki, malanı qazalaqda tarlaya aparsınlar. Ancaq uşaqlar da qəti bilmirdim ki, onlar mənim tapşırıqıma əməl edəblər, ya yox. Mən Alimana dedim:

– Gedirəm uşaqların yanına. Görüm, onlar nə edirlər.

Atı minib getdim.

Auldan çıxandan sonra atı yorta-yorta sürdüm, toran qovuşur, hava qaralırdı. Gəlib gördüm ki, tarlada öküzlər boyunduruğun altında dayanıblar. Yanlarında da heç kəs yoxdur. Kotançı oğlanın əlindən bərk hirsələndim: indiyədək qoşqu heyvanlarını açmayıblar, boyunduruğun altındadırlar. Dedim, yaxşı, ay oğlan, əlbət əlimə düşərsən, görəsən

sənə necə qulaqbürməsi verərəm. Getdim onu axtarmağa, bir də gördüm ki, içində mala olan qazalaq böyür üstə aşıb orada da heç kəs yoxdur.

– Ey uşaqlar! Haradasınız? Cavab verin! – deyə çığırdım.

Heç kəs səs vermədi, ətrafda kimse yox idi. Görəsən onlara nə olmuşdur? Yoxa çıxıblar nədir? Qorxdum. Komaya çapdım, tullanıb atdan düşdüm. Kibriti yandırdım. Uşaqlar əlləri-qolları bağlı, döyülərək qana bulaşmış, ağızlarına əsgə tıxanmış halda buraya atılmışdılar. Mən əsgini Bəktəşin ağzından çıxartdım.

– Toxum? Hani toxum? – deyə mən həyəcanla çığırdım.

– Apardılar! Əzişdirdilər! – O, xırıltılı səsle dilləndi və başı ilə oğrular gedən tərəfi göstərdi.

Sonra nə olduğu xatirəmə gəlir. Heç vaxt mən atı həmin gecədə çapdığım kimi çapmamışdım. Gecə də nə gecə – qəbir zülmətindən də bəter idi. Əgər mənim evimi yandırıb qarət edəsəydilər, heç nə deməzdim, payızda xırmandan on kisə taxıl aparsaydılar, dözərdim, siçanlar da daşıyır. Bu toxum üçün, bizim gələcək taxılımlar üçün isə mən həmin adamı əllərimlə boğardım.

Dəmə, mən oğruların izi ilə gedirmişəm və tezliklə onları gördüm. Atlarının dırnaqlarından qığılıcı çıxırdı. Oğrular kisələri yəhərin üstündə qucaqlarına alıb aparırdılar. Dağlara tərəf gedirdilər.

Onları görüb, qışqırmağa, yalvarmağa başladım.

– Kisələri aparmayın, toxumdur! Aparmayın, o toxumdur! Toxumdur!

Onlar dönüb baxmırdılar. Aramızdakı məsafə qısalırdı, gördüm ki, onlardan biri, qıraqdakı yorğa ata minib. Onu dərhal tanıdım. Səmənd atı tanımaq olardı? Qaçmağından, dal ayaqlarındakı səkildən tanıdım. Bu vaxt qışqırdım.

– Dayan, mən səni tanıyıram! Cənşəngülsən! Sən Cənşəngülsən! İndi sən mənim əlimdən qaçıb, qurtara bilməzsən! Dayan!

O, doğrudan da, Cənşəngül idi. O birilərindən aralanıb mənə sarı qayıtdı. Qaranlıqda od püskürdü və gurultu eşidildi. Mən atdan yerə yıxılanda başa düşdüm ki, bu atəş imiş. Əvvəl elə bilmişdim ki, sadəcə olaraq at bürəyib.

Özümə gələndə, belimdə küt, bərk bir ağrı hiss etdim. Başımdan axan qan buz kimi soyuyaraq peysərimdən süzülürdü. At böyrümdə xırıldayaraq, can verə-verə hələ də ayaqlarını tərpədir, durmağa cəhd edirdi. Onun sinəsindən ölümqabağı dərin bir finxırtı qopdu, başı yerə dəydi və o düşüb qaldı. Ətrafda hər şey sanki dondu – bütün həyat

dəndü. Mən torpənmədən uzanmışdım, durmaq istəmirdim. İndi mən hər şeyə laqeyd idim. Həyatın da mənası yox idi. Mən özümü öldürmək barədə fikirləşirdim. Yaxınlıqda uçurum olsaydı, sürünüb özümü oradan atardım. Mən indi təsəvvürümə gətirə bilmirdim ki, insanların gözlünün içində necə baxacağam. Mən bu zaman göyde Saman Yolumu gördüm. – Çay kimi axıb gedən tutqun, dumanlı Kəhkeşan Aysanın çöhrəsinə tökülən bulanıq göz yaşını xatırladırdı. Mən dizim üstünə qalxdım, sonra ayağa durdum, səndələyərək yenidən yığıldım. Dərddən, kədərdən hönkürərək, qarğış eləməyə başladım:

– Mühəribəyə tökülən qanlar sənə qənim olsun, Cənsəngül! Qoy ölürlər sənə lənətləsinlər, Cənsəngül! Uşaqların ahı sənə tutsun, Cənsəngül!

Mən taqətdən düşənə qədər ağlayır, qışqırırdım.

Xeyli uzanıb qaldım. Sonra kiminsə ayaq səslərini eşitdim, kimse mənə çağırırdı.

– Tolqonay xala! Haradasan? Tolqonay xala!

Səsindən Bəxtəş tanıdım və hay verdim. Bəxtəş tövşüyə-tövşüyə qaçıb gəldi, dizi üstə çöküb, başını qaldırdı:

– Tolqonay xala, sizə nə olub, yaralanmışsınız?

– Yox, özəlmişəm, – deyərək onu sakitləşdirdim, – atı güllə ilə vurublar.

– Bunun o qədər də qorxusu yoxdur. Biz bu saat sizə kömək edərik! – deyərək Bəxtəş sevincək söylədi və əlavə etdi: – Ət zay olmaz. Evlərə paylarıq.

Uşaqlar qazalaqda mənə evə gətirdilər. Üç gün yataqda qaldım, belimin ağrısı kəsmirdi. İndi də hava tutqun olanda, hərdən bir sancır. Həmin günlər mənə baş çəkməyə çoxları gəlirdi, səhətimdən xəbər tuturdular. Sağ olsun, o adamlar! Hər şeydən çox ona görə sağ olsunlar ki, mənə tonə eləmədilər. Heç bir şey olmayıb kimi heç şeyi üzümə vurmədilər. Görünür, adamlar başa düşürdülər ki, onsuz da mən özəb çəkərim. Yadımdadır, əməyimiz hədəf getdi, şum səpilməmiş qaldı, ağlayan uşaqlardan zorla aldığım dən isə o alçaq quldurlara qismət oldu, üreyim elə ağrıyırdı ki, ağlım başımdan çıxırdı.

10

– Bəli, Tolqonay, təkcə sən yox, mən də – torpaq da bu ağrıyı hiss edirdik. Boş çöl açılan yara kimi, bütün yayı mənə göynətdi. Ağrı uzun müddət kəsmədi. Mənə ən dəhşətli yara o zaman vurulur ki, tarlalar

əkilməmiş qalır, Tolqonay. Mühəribə üzündən nə qədər tarla bəhərsiz qalmışdı! Mənim ən qəddar düşmənim mühəribəni başlayanlardır!

– Sən haqlısan, ana torpaq. Mənim oğlum Masəlbək də bu bərdəmi yazırdı? Masəlbəkin məktubu xatırladırmı, torpaq?

– Xatırlımdadır, Tolqonay.

– Bəli, biz sənə xatırlayırıq. Bu gün xətirə günüdür, ana torpaq. Bu gün biz hər şeyi bir daha xatırlırıq.

– Xatırlırıq, Tolqonay. Axı, Masəlbək təkcə sənə oğlun deyildi, o mənə də oğlum idi – torpağın övladı idi. Onun məktubunu mənə üçün bir daha oxu, Tolqonay.

11

Adamlar mənə səhətimdən xəbər tutmaq üçün gələndə, mən elə hesab edirdim ki, onların mənə yazıqları gəlir, qəsdən baş verməmiş hadisə haqqında danışmırlar, buna görə də daha çox yeniliklər, iş, hava barədə söhbət edirlər; demə, başqa bir səbəb də var imiş. Mən sonralar bunu sezdim. Onlar isə mənə nə gözlədiyini bilirmişlər.

Bir gün Aysa mənə baş çəkməyə gəldi, bir fincan qaymaq gətirmişdi. O, içəri girəndə çox xəcalət çəkdim. Deməyə söz tapmadım, yataqda oturub, susdum. O isə mənə dedi:

– Tolqonay, sən o əhvalat haqqında fikirləşmə. Mənim zəifliyimi də bağışla. Mən inciməmişəm. Sənə uğrunda canımı vermək gerek olsa belə əsirgəmərim. Mənim oğlum Bəxtəş indi iki həyatın havadarıdır. O sənə hətta mənə də çox istəyir. Mən buna çox şadam. Deməli, o, dərrakəli adam olacaq...

Mən ancaq bu sözləri deyərək bildim:

– Yaxşı sözlərin üçün sağ ol, Aysa.

Ertəsi gün səhər mən artıq özümü yaxşı hiss elədiyimdən evin təsərrüfatına baxmaq üçün həyətdə çıxdım. Tez üzgünləşib pəncərənin qabağında oturdum, özümü günə verdim. Alıman da evdə idi. O, həyətdə paltar yuyurdu. Mən ona dedim ki, işə çıxsın, o, cavab verdi ki, sən özünü buyurub bir gün evdə olum, sən tək qalmayasan.

Həmin yaz qollu-budaqlı qoca alma ağacı – onu Suvankul özü əkməmişdi – elə sıx çiçəklədi ki, elə bil təzədən gücə dolmuş, cavanlaşmışdı. Bağlar çiçək açanda isə havalar təmiz olur, üfüqlər genişləyir. Mən beləcə oturub, ətrafa maraqla baxırdım. Bu vaxt bizim qoca poçtalyon Temirçal gəldi. Salam, Tolqonay! Necəsən? Özü isə adətində

xilaf, bu dəfə tələsirdi, nə isə özündə deyildi. Öskürür və öskürəkdən şikayətlənirdi; keçən həftə, deyirdi, özümü soyuğa vermişəm, tamam əldən düşmüşəm, sonra isə sözgəlişi dedi:

– Deyəsən, sənə bir məktub var. – O, çantasından məktubu çıxartdı.

Mən hətta belə laqeydlərdən incidim də:

– Yaxşı, niyə o saat demədin? Kimdəndir?

– Deyəsən Maselbektəndir, – deyə o, dodaqaltı söylədi.

Sevincdən mən əvvəlcə ona fikir vermədim ki, bu həmişə olduğu kimi üçüncü məktub deyil, qalın ağ zərfdir, üstü çap hərfi ilə yazılıb. Bu zaman cəbhəçi, bizim qonşumuz Bektursun da gəlib çıxdı. Mən elə bildim ki, onun yaralı ayağı xarablaşıb – özünü güclə çəkirdi. O, hərdən bizə gəlib oturur, söhbət edərdi. Bektursun salamlaşdı, zərfi götürdü. Maselbektəndir, dedi.

– Sənin əlin niyə belə əsir? Qoltuqağacına dayanma, otur, mənim üçün oxu, – deyə xahiş etdim.

O, çətinliklə keçənin üstündə oturdu, ayaqları qatılanmırdı. Barmaqları əsə-əsə zərfi açdı, oxumağa başladı. Eh, oğlum, axı mən birinci kəlmədən, hər şeyi anladım. O yazırdı:

“Ana, bilirsen, bir vaxt gələcək, sən də məni başa düşəcəksən, qət edəcəksən ki, mən düz iş görmüşəm. Hə, sən hökmən deyəcəksən ki, oğlum düz hərəkət edib. Hər halda, əgər sən başa düşsən də, ürəyinin dərinliklərində, harasında isə mənə deyilməmiş sözün qalacaqdır: “Axı necə ola bilər ki, sən bu işıqlı dünyadan elə belə köçüb getdin? Mən səni niyə doğmuşdum, niyə böyütmüşdüm?” Bəli, axı sən anasan və bu sualı mənə verməyə haqqın var. Ancaq sənin suallarına sonradan tarix cavab verəcək. İndi isə mən sənə ancaq onu deyə bilərəm ki, müharibəni biz istəməmişik, biz törətməmişik, bu, hamımız üçün, bütün insanlar üçün böyük belədir. Biz qanımızı axıtmalıyıq, öz həyatımızı qurban verib, bu vəhşini sarsıtmalı, məhv etməliyik. Əgər biz bunu eləməsək, insan adını daşumağa ləyaqətimiz olmaz. Mən heç zaman müharibədə qəhrəmanlıq göstərmək həsrətini çəkməmişəm. Mən özümü ən sadə bir peşə üçün hazırlayırdım – müəllim olmaq istəyirdim. Mən müəllim olmağı çox arzulayırdım. Lakin tabaşir və xəritə göstəricisi evəzinə mən əlimə silah almalı oldum, əsgər oldum. Günahkar mən deyiləm. Mən belə dövrə təsadüf etdim. Mən uşaqlara bir dəfə də olsun dərs deyə bilmədim.

Bir saatdan sonra mən Vətənin tapşırığını yerinə yetirmək üçün gedirəm. Çətin ki, sağ qayıdım. Mən ora gedirəm ki, hücum zamanı

yoldaşlarımın həyatını qoruyub saxlayım. Mən xalq naminə, qələbə naminə, insanda olan bütün gözəlliklər naminə gedirəm.

Bu mənim sonuncu məktubumdur, bu mənim son sözlərimdir. Ana! Mən sənin ana adını min dəfələrlə təkrar edəcəyəm, ancaq hər halda sənin qarşında borclu qalacağam. Sənə dərd gətirdiyim üçün məni əfv elə, ana. Ancaq, ana, sən bil ki, bu ağsız fədakarlıq deyil, yox. Həyat özü məni belə yaşamağa öyrətmişdir. Bu mənim uşaqlara öyrədəcəyəm birinci və axırncı dərsmidir. Mən öz iradəm və əqidəmlə gedirəm. Fəxr edirəm ki, insanlar qarşısındakı ən yüksək borcumu yerinə yetirirəm.

Ağlama, ana, qoy heç kəs ağlamasın. Belə hallarda heç kəs ağlamamalıdır.

Məni əfv elə, ana, əlvida.

Əlvida, mənim Ala-Too dağlarım! Mən sizi necə də sevirdim!

Senin oğlun – müəllim, leytenant Maselbek Suvankulov.

Cəbhə, 9 mart, 1943-cü il, gecə saat 12”.

Mən yuxuda imiş kimi, ağırlaşmış başımı qaldırdım. Həyətdə adamlar sükut içərisində dayanmışdılar. Heç kəs ağlamırdı. Maselbek xahiş etmişdi ki, heç kəs ağlamasın. Arvadlar qolumdan tutub məni qaldırdılar. Mən ayağa duranda, külək alma ağacını silkələyərək ağ çiçəklərini toz kimi yerə tökdü. Çiçəklər sakitcə başımıza səpələnirdi. Bizim ağ alma ağacının o tərəfində, bizim uzaqlardakı bəyaz zirvəli dağların üstündən ucu-bucağı görünməyən təmiz, nəhayətsiz mavi səma görünürdü. Mənim daxilimdən, qəlbimdən bir səs qopub gəlirdi. Mən qışqırıb aləmi başıma götürmək istəyirdim. Ancaq susdum. Mən oğlumun son tapşırığını yerinə yetirdim, o, xahiş etmişdi ki, mən ağlamayım. Mən bilmirdim Aliman nə edir. Mən gördüm ki, o, əllərini irəli uzadaraq ehmal-ehmal mənə yaxınlaşır. O, lap yaxına gəlib, gözümün içinə baxdı, üzünü əlləri ilə qapayıb, dönüb getdi.

Bax, mən ortancıl oğlumdan da belə məhrum oldum. Onun mənə ancaq bir papağı yadigar qaldı.

12

– Mənim üçünsə, onun adı qaldı, Tolqonay. Mən onun Vətəniyəm. Xalqa onun sözləri qaldı, Tolqonay. Onlar onun həmyerliləridirlər.

– Bəli, ana torpaq, bu belədir. Bizim kolxoz da onun adını daşıyır. Maselbekin məktubunu onun böyük yoldaşları öz məktubları ilə

birlikdə kənd Sovetinə göndərmişlər. Onlar yazırdılar ki, yoldaşlarını heç zaman unutmayacaq, onun fədakarlığı ilə fəxr edəcəklər, Vətən isə onun xatirəsini həmişə yad edəcəkdir. Onlar yazırdılar ki, Maselbek qoşunlarımızın böyük hücumu cəfəsində düşmənlərin hərbi sursat anbarını dağıtmış, partlayışdan ətrafdakı bütün canlılar məhv olmuşdu. Mən bütün qəhrəmanların və şöhrəti ilə fəxr etdiyim oğlum Maselbekin önündə baş əyirom. Ancaq heç nə, heç bir şöhrət mənim üçün, onun özünü əvəz edə bilməz. Qoy bütün analardan soruşsular, heç bir ana belə şöhrəti arzulamaz. Analar uşaqları həyat üçün, yer üzərindəki adi xoşbəxtlik üçün doğurlar...

– Sən haqlısan, Tolqonay! Mən qələbə baharını həmişə xatırlayıram. Mən insanların – sizin cəbhədən gələn əsgərləri qarşıladığınızı o günü həmişə xatırlayıram, ancaq hələ indiyədək deyə bilmərəm ki, Tolqonay, o zaman nə güclü idi – fərəh yoxsa kədər.

13

Həmin gün həyətyanı bostanımızı kolxoz kotanı ilə ökmək növbəsi bizə çatdı. Biz ekib qurtarmışdıq ki, birdən küçədə qaçışma düşdü, səs-küy qopdu. Aliman qaçdı görsün nə olub və dərhal geri döndü.

– Ana, tez ol, yığış, – deyə məni tələsdirdi, – camaat əsgərləri qarşılamağa gedir.

Kotanlar, boyunduruq altında öküzlər eləcə şumda qaldılar. Doğrudan da bütün aul camaatı – atlılar, piyadalar, belə bükülmüş qoca kişi və qadınlar, uşaqlar, qoltuqağacı ilə gəzən yaralıları – hamı haraya isə qaçırdı. Qaç-qaç deyirdilər ki, bir nəfər gələrək (guya Zaryeçeli imiş) kimə isə söyləyib ki, əsgərlər evlərinə qayıdırlar, stansiya iki eşelon gəlib, orada bütün aullardan uşaqlar var, guya onlar artıq yoldadır, bir-iki saata gəlib çatırlar. Heç kəs bunun həqiqət olub-olmadığını soruşmadı. Adamlar bu həqiqəti arzulayırdılar, adamlar çoxdan gözlədikləri bu günün həsrətini çəkirdilər, buna görə də heç kəs şəkk etmirdi.

Biz, aulun kənarına, müharibədən əvvəl yeni küçənin əsası qoyulduğu yere yaxınlaşdıq. Atlılar yəhərdən enmədilər, piyadalar arxın yanındakı tənənin üstünə qalxdılar, uşaqlar yarımcıq qalmış uçuq divarlara dırmaşdılar, başqaları isə ağaclara çıxdı. Hamı gözünü yola dikib, gözləyirdi. Kimisi, səbirsizliklə başqasının sözünü kəsir, dünən geco gördüyü yaxşı yuxunu nəql edir, digərləri ovuclarını kiçik daşla dol-

durub fala baxırdılar. Bütün bunlarda – yuxularda da, fala baxmalarda da, digər hiss etmələrdə və fərziyyələrdə də – adamlar yaxşı, arzu olunacaq şeylər görürdülər. Mən indi xatırlayaraq, fikirləşirəm ki, əgər dünyanın bütün adamları o zaman bizim kimi, elə böyük intizarla gözləyib, eyni hissi keçirsə idilər, öz oğullarını, qardaşlarını, atalarını və özlərini bizim kimi gözləyib sevse idilər, onda heç yer üzərində müharibə də olmazdı.

Camaatın arasında söhbət kəsiləndə, hər kəs başını aşağı salıb öz xəyallarına dalırdı. Adamlar taleyin hökmünü gözləyirdilər. Hər kəs özündən soruşurdu: kim qayıdacaq, kim yox? Kiminin gözlədiyi gəlib çıxacaq, kimininki yox? Həyat və taleləri bundan asılı idi.

Bax, belə bir anda bir uşaq ağacdən qışqırdı: “Gəlirlər!” Hamı donub qaldı, saz teli kimi gərildi, sonra hamı birdən təkrar etdi: “Gəlirlər!” – Sonra yenə də susub gözləməyə başladılar. Yenidən sükut çökdü. Çox sakitlik idi. Sonra isə sanki özlərinə gələrək səs-küy saldılar: “Hamı? Haradan gəlirlər? Hamı?” – yenidən susdular. İrəlində böyük yolda qazalaq göründü. O, sürətlə gəlirdi, yola yarıcında, yol bizim aula ayrıldığı yerdə dayandı və qazalaqdan bir əsgər atılıb düşdü. O, şinelini, arxa çantasını götürüb, sürücü ilə vidalaşdı və bizə tərəf addımlamağa başladı. Camaat arasında heç kim bir kəlmə də danışmadı, hamı sükut içərisində, təəccüblə yola baxırdı, yolla şinelini və arxa çantasını çiyindən aşırıb yalnız bir əsgər gəlirdi. O yaxınlaşırdı, lakin bizlərdən heç kim yerindən tərpənmədi. Adamların çöhrəsində heyranlıq ifadəsi donub qaldı. Biz hələ də möcüzə gözləyirdik. Biz öz gözlərimizə inanmırdıq, çünki biz bir yox, çox əsgər gözləyirdik.

Əsgər getdikcə yaxınlaşırdı, birdən o da təəccüblə dayandı, o da aulun kənarında susub duran çoxlu adam görüb, məəttəl qalmışdı. O, yaqın fikirləşirdi ki, bu adamlar kimdir, niyə susublar, niyə quruyub qalıblar? Bəlkə onlar kimi isə gözləyirdilər? Əsgər bir-iki dəfə dönüb yola baxdı, ancaq yolda ondan başqa kimse yox idi. O, yenə də bizə sarı yeridi, yenə də dayandı, yenə də dönüb geri baxdı. Bizim qabağımızda duran ayaqyalın qız uşağı gözlənilmədən çığırdı:

– Bu mənim qardaşımdır! Aşirəlidir! Aşirəli! – Sonra da ləçəyini başından çəkib, var gücü ilə ona sarı qaçmağa başladı.

Allah bilir, qız onu necə tanıyırdı, ancaq onun zil qışqırtısı güllə sosi kimi bizi hərəkətə getirdi. Oğlanlar, qızlar onun ardınca qaçmağa başladılar.

– O özüdür, Aşirəlidir! Özüdür ki var! – deyə yer-yerdən səslər eşidildi. Bu zaman hamı – qocalar da, uşaqlar da, bir sözlə, hamımız əsgərə sarı qaçdıq.

Hansı bir güclü qüvvə bizi sanki qanadlarına alıb irəli apardı. Qollarımızı açıb, qalib əsgərə sarı qaçanda, özümüzlə bütün həyatımızı, bütün əzab və iztirablarımızı, bütün məşəqqətli intizarlarımızı və yuxusuz gecələrimizi, ağarmış saçlarımızı, qocalmış qızlarımızı, dullarımızı və yetimlərimizi, göz yaşlarımızı və fəryadlarımızı, öz mərdliyi-mizi aparırıdık. Birdən əsgər onu qarşıladığımızı başa düşüb, o da bizə sarı qaçmağa başladı.

Biz hamımız birlikdə qaçarkən, mənə elə gəldi ki, yanımdan gurultu ilə eşlon keçir: külək üzümə çırpır, mən sə eşidirəm: “Ana-a! Alim-an! – təkərlərin səsi isə qulaqlarımda taqqıldayır.

Əsgərə birinci olaraq, atlılar çatdılar, çaparaq onun şinelini və arxa çantasını aldılar, özünün isə hər iki tərəfdən əlindən tutdular.

Eh, Qələbə! Biz sənin yolunu uzun zaman gözlədik. Salam, Qələbə! Salam! Göz yaşlarımızı əfv et! Mənim gəlinim Alimanı əfv et ki, o, başını Aşirəlinin köksünə döyüb, onun çiynlərindən tutaraq silkələyə-silkələyə soruşurdu: “Hani? Hani mənim Qasımım?” Bizim hamımızı əfv et, Qələbə. Biz sənin naminə nə qədər qurbanlar vermişik. Səs-küy qopardığımız üçün bizi əfv et: “Qalanlar hardadır? Mənimki hardadır? Hani bəs o biriləri? Hamısı nə vaxt qayıdacaq?” Əsgər Aşirəlini əfv et ki, o bizim hamımıza belə cavab verirdi: “Qayıdacaqlar, əzizlərim, hamısı qayıdacaq. Tezliklə qayıdacaqlar, sabah qayıdacaqlar.” Bizi əfv elə, Qələbə, əfv elə. Mən Aşirəlini qucaqlayıb öpəndə Caynaq, Maselbek, Qasım, Suvankul haqqında fikirləşirdim: onlardan heç biri qayıtmadı. Məni əfv elə, Qələbə...

Biz dinməz-söyləməz gedirdik. Aliman hələ də hərdən gözlənilmədən hıçqırır, ağır-ağır, ucadan köksünü ötürürdü, elə bil havası çatışmırdı. Onun sifəti tutqun idi, o, ancaq ayağının altına baxır, başını aşağı salıb, nə barədə isə gərgin halda düşünürdü. Mən başa düşürdüm: qəmli fikirlər onu üzürdü. Bəli, Aliman çox əzab çəkirdi. Mən bunu onun sifətindən, onun qüssəli baxışlarından, dodaqlarını gəmirdiyindən başa düşürdüm. Mən onun nə barədə fikirləşdiyini bildirdim və üreyimdə deyirdim: “Neyləmək olar, əziz gəlinim, görünür biz ayrılmalı olacağıq. İndi sən Qasımın vofat etdiyini yəqinləşdirdin, əlini üztdün. Neyləmək olar? Ölənlərlə ölmək olmaz ki, əbədi olaraq

dul da qalmayacaqsan. Hər şey bitdi. Sən gedəcəksən. Heç nə eləmək olmaz – gedəcəksən, əlbəttə. Nə olar, mən incimirəm. İstər-istəməz, üreyindən olmasa da gedəcəksən. Tale belədir. Eh, tale, tale... Aliman, sən bilsəydin ayrılıq mənim üçün nə qədər çətinidir. Biz ana ilə bala kimi yaşayırdıq. Gedəndə sənə qızım kimi xeyir-dua verəcəyəm, öz qızım kimi xoşbəxt olmağın üçün dua oxuyacağam. Sən hələ yaşamalısən, cavansan, gözəlsən, sənin üçün bir adam tapılar. Ən başlıcası odur ki, yaxşı adam olsun. O sənin üçün Qasımı əvəz edə bilərmi? Kim bilir. Mən sənə heç cür kömək edə bilmərəm. Birçə xahişim var: Gedəndən sonra heç olmazsa hərdənbir məni xatırla. İndi səndən başqa mənim heç bir kimsəm yoxdur. Axı, mən evdə yalnız qalıram, bütün dünyada tək-tənha. Bu haqda düşünmək də dəhşətlidir. Qoca vaxtımda mənim heç bir təskinliyim də yoxdur. Sən mənə bir nəvə də doğa bilmədin. Sənin üçün, bəlkə də bu yaxşıdır. Sən mənə baxma. Öz gəncliyini məndən ötrü, qarıdan ötrü məhv etməyəcəksən ki. Mən öz ömrümü sürmüşəm. Sən isə yaşamalısən. Nə vaxt istəsən, o vaxt deyərsən. Sən hansı gün istəsən, azadsan, çıxıb gedə bilərsən. Xatircəm vicdanla gedərsən. Mən isə həmişə səni xatırlayacağam, seveçyəm, sənə təşəkkür edəçyəm...”

Mən gedir, bu sözləri fikirləşir və ona deməyə hazırlaşırıdım. Aliman isə, demə, mənim üreyimdən keçənləri bilirmiş. İnsanların üreyi bir-birinə yaxın olanda, onlar bir kəlmədən də, bir işarədən də bir-birini başa düşürlər. Ancaq o mənim gözlədiklərimi demədi.

Biz, unudulmuş küçənin yanından keçirdik. Mən də bədbəxtlikdən Alimanla Qasımın keçmiş tikililərinə baxdım: onun həyeti beş il bundan qabaq olduğu kimi idi, getirilmiş daşlar boz bir topa kimi yığılmışdı, kərpiclər isə çoxdan sınıq-sınıq olmuşdu. Mühəribə başlayan dan sonra, yarımçıq qalmış küçə tamamilə boş idi. Hər yay buraları aypəncəsi və sirkə kolları basırdı. Divarlar çökmüşdü, uçmuşdu, hətta evlərin içində də tikan bitmişdi, tikanlar pəncərələrin şüşə salınmamış gözələrindən bayıra çıxmışdı. Payıza kimi buraya danələr bağlanır, şənəbülər kədərlə bubbuldayırdılar. Bu kəkili quşlar xaraba qəbiristanlığı xoşlayırlar. Onlar həmin vaxt da uçuqların üstünə qonub, qəbir üstündə oturlarmış kimi, baharın mülayim hərərətindən həzz alır, alçaqdan, məyus halda səsləşirdilər.

“İlahi! – deyə kimsəsizlikdən heyratə gəldim – burada yaşamaq istəyən, özlərinə yurd-yuva salmaq arzulayan adamlar harada qalıblar?

Mənim bədbəxt oğlum Qasıma da burada özünə ilk cv tikmək qismət olmadı!" Qəlbimdə bir boşluq, bir ağrı baş qaldırırdı. Aliman isə qolumdan tutaraq mərhəmətlə gülümsədi.

– Ana, – dedi, – nə üçün belə ümitsizləşmişən? Yoxsa həyata tam inamını itirmişən? Belə olmaz, ana, bilirəm, ağırdır. Axı, sən mənim möhkəm anamsan. Sən mənim... – no demək istəyirdisə, onun dili dolaşdı, görünür fikrini dəyişdi, təqsirkarcasına gülümsündü. – Sən mənim sadəcə olaraq yaxşı anamsan. Gəl, burada, kiçik təpənin üstündə oturub danışaq, ana.

"Bax, bu saat deyəcək, deyəcək ki, gedirəm," – deyə fikirləşdim. Özümə və ona hədsiz dərəcədə yazığım gəldi, səsimin titrədiyini gizlətməyə çalışaraq cavab verdim.

– Yaxşı, oturaq danışaq.

Biz yolun kənarındakı kiçik təpənin üstündə oturduq. Bəli, biz ikimiz də – qayınana və gəlin oturduq ki, gələcək taleyimizi həll edək.

Aliman başını aşağı salıb, köksünü ötürdü, danışmağa başladı:

– Budur, ana, məlun müharibə də qurtardı. Sən indi yaqın fikirləşirsen ki, bundan sonra necə yaşayacağıq. – O da susdu, mən də. Aliman gözlerini qaldırıb, ciddi nəzərlərini düz üzümə zillədi. – Qəm eləmə, ana, – deyə o, qüssə ilə gülümsədi. – Elə bilirsen xoşbəxtlikdən bizim üçün heç bir şey, lap balaca da olsa, cüzi də olsa bir şey qalmayıb. Ola bilməz ki, dörd adamdan biri də qayıtməsın. Yox, sən səbir elə, ana, sözümlə kəsmə, mənə qulaq as. Düz sözümdür, mən sənə ürok verib, özümü aldatmaram. Sən mənə inan, ana, ürəyimə damıb ki, Caynaq hökmən qayıdacaqdır. İtkin düşmək – o deməkdir ki, sağdır. Axı, onun ölüsünü heç kim görməyib. Ola bilər ki, o, əsir düşüb və ya partizanlarla meşədə gizlənib, indi birdən xəbəri çıxacaq, yaxud ağır yaralı halda haradasa yatır və xəbər verə bilmir. Hər şey ola bilər. Bax, bir də görərsən gəldi, qar kimi göydən düşdü. Gəl, gözləyək, ana, vaxtından əvvəl döfn eləməyək. Elə hadisələr olub ki, sən özün eşitmişən, hələ itkin düşəni demirəm, qara kağızı gələn də hətta sağ qayıdıb. Bax, qonşu aulda və Sarı düzdə qazaxlardan kiməsə artıq yas tutublar, xeyrat veriblər, ötülərsə demə diri imiş, qayıdıb gəliblər. Mən inanıram, qəti bilirəm ki, bizim Caynaq sağdır, tezliklə qayıdacaq, heç cür ola bilməz ki, dörd adamdan biri qayıtməsın. Gəl bir az gözləyək, ana, çox gözəlmişik, bir az da gözləyək. Mənim bərdəmə narahat olma, əgər mən qabaqlar sənə gəlinin idimsə, indi sənə oğlunam, dörd oğlun əvəziyəm...

Aliman susdu, biz xeyli dinməz-söyləməz oturduq. Mayın ortaları idi. Lap uzaqlarda buludlar qara tüstü kimi toplaşdı. Orada göy güruldədi. Oradan sərin yağış qoxusu gəlirdi. Üfüqdə şəffaf leysan yağışı yağdı. O, gur yağır, günəşin şofəqlərində parıldaıır və sanki sürətli nəhəng addımlarla yeriyirdi: gah dağlara, gah aşağı enir, gah yenidən dağa qalxır, gah da yenidən düzənliyə düşürdü. Mən gözümlə çəkmədən oraya baxırdım. Mənim hərəkətli üzümə nəm külək döyəcəyirdi. Mən Alimana heç nə demirdim. Mənim ona deyəcəyim sözlər uzaqda yağan o şəffaf leysan kimi çox və parlaq idi.

Bəli, yağış yağacaq, taxıl bitəcək, xalq yaşayacaqdır – mən də onlarla birlikdə yaşayacağam. Mən ona görə belə fikirləşməirdim ki, Alimanın mənə yazdığı gəlsin; ona görə yox ki, o, mərhəmət edib mənə tək qoymayacağını desin. Yox, mən başqa şeyə sevinirdim. Kim deyir ki, müharibə insanları qəddarlaşdırır, alçalır, xəbis və boş adam edir? Yox, müharibə, sən qırx il belə insanları əsgər çəkmələrinə tapdalasan, öldürsən, qarət etsən, yandırasan və dağıtsan – təfəvütü yoxdur, sən insanı əyib bilməzsən, alçalda bilməzsən, onu təslim edə bilməzsən.

Mənim Alimanım isə insan idi! O kimin naminə özündə belə bir möhkəm inam yaradıb ki, zülmət qaranlıqda paraşütlə düşməni düşərgəsinə tullanana, elə həmin gecə də itkin düşmüş bizim Caynaq hökmən sağdır və hökmən qayıdacaqdır? O kimin naminə, özünü inandırmağa çalışıb ki, dünya heç də bizim zənn etdiyimiz qədər ədalətsiz deyildir? Mən bu inamı qırmağa cəsarət etmədim, mən onun xoş ümidlərini puça çıxarmaq istəmədim, hətta ona inandım da. Bəlkə elə doğrudan da Caynaq sağdır? Əgər günlərin birində o qayıtsa, bu heç möcüzə olmaz. Mən uşaq kimi inanırdım. Mən bunu istəyirdim. Mən həmin günü arzulayırdım ki, Aliman sükutu pozdu. O, birinci xatırladı ki, bostanın şumu yarımçıq qalıb.

– Ana, axı bizim kotanımız boş dayanıb. Gedək, tez ol! Torpaq quruyacaq! – deyə o mənə tələsdirdi.

Biz qaçıb bostana gəldik. Öküzlər, kotanı da arxalarınca çəkib, bostan yerinin yanındakı çəmənilikdə otlayırdılar. Aliman onları geri qovdu və biz kotanı şırıma salıb, tozədən əkməyə başladıq. Qəribədir, insan ən cüzi şeylə qane olur! Bəzən ölümləri diriltmək üçün ona bir kəlmə də kifayət edir. Aliman da belə etdi. Bəlkə mənə belə gəlirdi? Ancaq birdən o dəyişib müharibədən əvvəlki Aliman oldu, üzündə sevinc parladı, indi onun hər sözü, hər təbəssümü və hərəkətləri bir

zamanlar olduğu kimi idi. O, gödək beşmetini çıxarıb mərzə atdı, donunun ötəyini yığıb belinə keçirdi, qollarını çırmadı, ləçəyini arxaya çəkib, öküzləri cəld sürməyə başladı.

– Ey, təpol, çə-çə! Ey, lüməkquyruq, çə-çə! – deyə onların üstünə qışqırıb, uzun şallaqla şallaqlayırdı.

Aliman istəyirdi ki, mən bir az toxtayım, işləyim, yaşayım. Həmin unudulmaz gündə də o, özünü möhz buna görə belə aparırdı. O, öküzləri sürə-sürə qanrılıb baxır, gülə-gülə deyirdi:

– Ana, dəstəyi bərk basma, daş çıxardır. Gücünə heyfin gəlsin!

Biz bostanda iki-üç dövrə də vurmalı idik ki, yağış özünü yetirdi. Bu, şırıltı ilə yağan, fərəh gətirən leysan idi. Yağış övvəlcə ilk damcıları ilə öküzlərin belini döyəclədi, sonra sanki fikrə gedərək, bir qədər ara verdi – sonra var gücü ilə dilə gəldi, musiqi kimi səsləndi, elə bil əl çaldı, bir anda bütün aula çaxnaşma saldı. Toyuqlar qaqqıl-daşaraq, qanadlarını qaldırıb cücələrlə birlikdə qaçdılar. Qadınlar da zivədəki paltarları tələsik yığıb evlərinə qaçdılar. Uşaqlar və itlər küçəyə çıxdılar. Onlar yağışın törətdiyi çaxnaşmadan istifadə edib ötüşürdülər. Uşaqlar nəğmə oxuyurdular:

Yağ ey yağış, hələ yağ
Biz də gözək səninlə...

Mən Alimana dedim.

– İslanacaq! Gedək yağışın kəsməsini gözləyək!

O, başını buladı:

– Heç zad olmaz, ana, turşumarıq! – və onu döyəcləyən yağışdan balaca qız kimi qəhqəhə çəkərək, öküzləri qovmağa başladı.

Onun şən əhvalı mənə də keçdi. Ona məhəbbətlə baxır, öz-özümə pıçıldaıyırdım: “Mənim yağış kimi təmiz ürəkli qızım! Sən necə də xoşbəxt olardın! Həyat, həyat...” İndi mən anlayıram ki, o bunları mənə görə edirmiş. O, çox istəyirdi ki, mən müharibəni, kədəri yaddan çıxarım, mən həyata fərəhlə baxım. Aliman əllərini, üzünü yağış şırnağının altına tutub mənə deyirdi:

– Ana, bir bax, gör necə yağır! Bir bax, gör necə təmiz yağışdır! İl bərəkətli olacaq! Çə-çə, yağış yağ, bol yağ, çə-çə! – Sonra da şallaqla yağış şırnağına və öküzlərin buxar qalxan bellərinə çırpdı.

O gülürdü, yaqın bilmirdi ki, yağışın altında, islanmış donda, zərif, qabarıq sinəli bədəni, dolu budları, sevincdən işıq saçan gözləri və

hərərətdən al rəngə boyanmış yanaqları necə də gözəl görünür. Sən lənəyə gələsən, müharibə!

Elə ki, leysan yavaş-yavaş ötüb başqa yerlərə gəzməyə getdi, Aliman susdu. O gedən yağışın ardınca təəssüflə baxdı, çayın o biri tərəfindən gələn, kəsilməkdə olan səsə qulaq asdı, bəlkə də belə fikirləşdi ki, yağış da əbədi deyildir, o da tez ötüb keçir. O, qüssəli halda köksünü ötürdü. O, Qasımını xatırladı, yoxsa nə haqdasa fikirləşdi, ancaq mənə baxanda, yenidən gülümsədi.

– Elə yaxşı yerinə düşdü, qarğıdalını da yağışdan sonra saporik! – deyərək, evə qaçdı.

Aliman balaca vedrədə islanmış qarğıdalı gətirdi. Ovcumu şişmiş, iri dənə doldurdu. Mən müraciətlə dedim:

– Ana, qoy, Caynaq qıçalar sütlü olanda qayıtsın, – və bostana bir ovuc toxum atdı.

Mən həmin günü heç vaxt yaddan çıxarmayacağam. Yağışda yuyunmuş günəş, buludların arxasından yeni doğulmuş uşaq kimi boylandı. Yaş, qara şumla Aliman ayaqyalın gedir və gülə-gülə hər addımdan bir, toxumu səpirdi. O, adi toxum səpmirdi. Ümid, xeyir, intizar toxumu səpirdi.

– Bax, görərsən, ana, – deyə o, toxumu səpə-səpə deyirdi, – mənim sözüm düz olacaq. Mən özüm Caynağa qorda sütlü qarğıdalı bişirəcəm. Yadındadır, o, qıçaların üstündə mənimlə dalaşardı. Bir dəfə o, qordan isti qıçanı çıxarıb, qoltuğuna basaraq qaçdı. Qıça onun qarnını elə yandırdı ki, o, ilan vurmuş kimi çapaladı və sinəsinə bir vedrə su caladı. Mən isə ona kömək etmək əvəzinə, qəhqəhə ilə gülür, elə hey deyirdim: “Lap yaxşı oldu! Lap yaxşı oldu!” Yadındadır, hə, ana? – deyə o bu məzəli əhvalatı xatırlayıb, güldü.

Bunun üçün də sağ olsun...

14

– Bəli, Tolqonay, siz Caynağı çox gözlədiniz.

– Çox gözlədik, ana torpaq. Qarğıdalı bir dəfə yox, iki, üç dəfə yetişdi, bizim Caynaq isə gəlib çıxmadı. Onun haqqında xəbər də çıxmadı. Sən ki, xatırlayırsan, mən necə dəfə gözüyaşlı sənə yanına gəlmişəm, dərdimi sənənlə bölüşmüşəm...

– Gəlmisən, Tolqonay. Sən mənim yanıma çox gəlmisən. Ağlamısan, soruşmusan gəlininlə nə edəsən ki, onun gənc həyatı məhv

olmasın. Ancaq mən sonə heç cür kömək edə bilmirdim, Tolqonay. Bax indi də, neçə il keçməsinə baxmayaraq, indi də heç bir söz deyə bilmərəm.

15

Həyat öz yolu ilə gəldirdi, kolxoz bir az qaydaya düşürdü, yaşayış bir qədər yaxşılaşırdı, bununla birlikdə müharibə haqqında xatirələr dumanlanır, onun adamların qəlbindəki izləri köhnəlirdi.

Biz Alimanla yenə də kolxozda işləyirdik. Əsgərlər cəbhədən qayıdan kimi, mən briqadirliyi cavanlara təhvil verdim.

– Üç il sızsız işlədim, zillət çəkdim, indi özünüz qayıtmısınız, işi öz ölinizə alın, – uşaqlara dedim. – Məni azad eləyin, bu illər ərzində qocalmışam, onsuz da sizə kömək edəcəyəm.

O zamankı gənclər indi də mənə: “briqadir ana”, – çağırırlar, deməli, hələ də hörmət edirlər...

Həyat öz qaydasına düşsə də, Alimanla mən hələ də rahat ola bilməmişdik. Bunu heç kəs sezməyə də, ancaq qəlbimizdə biz daim əzab çəkirdik, həmişə cyni şey haqqında düşüncəyə düşürdük. İlk baxışda, belə gəlirdi ki, bundan asan bir şey yoxdur, biz bir-birimizin gözünün içinə deyirik: bax işlər belədir, qoy hər kəs öz yolu ilə getsin, hər kəs özü üçün həyat qursun. Bəli, mahiyyətə sadə bir iş idi. Əgər mənim gəlirim Aliman deyil, başqa bir qadın olsa idi, əgər o mənə qarşı belə mehriban olmasaydı, mən çox fikirləşmədən ona deyirdim ki, bu qədər oturmağın mənası yoxdur, nə qədər gec deyil, özüne ər tap, get. *Ancaq ona, Alimana isə bu sözləri deməyə cəsarətım çatmırdı. Axı, sözü nə qədər yumşaltsan da, necə seçsən də mənası eləcə də qalır – kobud, amansız. Mən onu zorən qova bilməzdim. Bir dəfə necə olmuşdusa, onun Kainidə yaşayan qohumları bizə gəlmişdilər. Və danım təmiz olsun deyə, mən özümü məcbur etdim onlara deyim ki, Aliman azaddır və ona xeyir-dua verməyə hazıram. Ancaq Aliman onların sözünü elə kəsdi ki, mən adamların qarşısında onun yerinə, öz yerinə xəcalət çəkdim. Aliman onlara bu haqda danışmağı belə qadağan etdi. Dedi ki, mən öz başımla işləyirəm, gedərəm də özüm bilərəm, getmərim də. Nə vaxt gedəcəyəm öz işimdir, bizim həyatımıza qarışmayın. Sonra peşman oldum ki, tələsmişəm. Alimanın gözələrinə baxa bilmirdim. O isə, mənim ağıllı balam, hər şeyi başa düşdü, bu*

barədə bir kəlmə də söz salmadı. Bax beləcə, bir-birinin halına yana-yana yaşayırdıq, Caynağın qayıdacağı ümidi ilə özümüzü aldadırdıq; sonralar bu ümidlər də puça çıxdı, vaxt keçirdi, artıq gec idi...

Bu əhvalatın necə olduğunu heç özüm də bilmirəm. Bizim aulumuz köç yolundadır. Qədimdən mal-qaranı yazda dağlara, payızda dağlardan düzənliyə köçürürdülər. Elə vaxtlar olurdu ki, maldarlar bir neçə gün burada ləngiyirdilər. Özləri də, sürü də dincəlirdi.

Qırx altıncı ilin payızında qonşu auldan cavan bir çoban buradan boz dərələrlə sürüsünü çaylağa aparırdı. Görünür, sabiq əsgər idi, əynində boz şinel var idi, yaxşı bir at minmişdi, çiyindən tüfəng asırmışdı, yapıncısını qayışla yəhərə bağlamışdı. Tez-tez atını aulda çapırdı. Çapır çapsın da, – nə olar yol ilə az adamımı gedir, biri də o, kimo nə dəxli var. Mən heç onu tanımırdım.

Həmin payızda aulda tez-tez toy edirdilər. Kimsə öz oğlunun toyunda keçiqaçırma yarışını düzəltmişdi. Həmin çoban, gözəl at çapan imiş. Alimanla mən də toya getməyə hazırlaşırıq. O bəzənib-düzənirdi ki, birdən küçə ilə kimsə atını çapıb, elə bil, bizim darvazanın ağzında yığıldı. Mən küçəyə qaçdım. Bu, həmin çoban idi. Berk qovulmuş at qızıxmışdı, oynaqlayırdı. Çoban kiçik qamçını ağzına almışdı, gödəkəsinin qollarını çirməmişdi, özü də yəhərin üstündə çox qəşəng görünürdü. Keçinin cəsədi darvazanın lap ağzına atılmışdı. Oyunun qalibi onu istədiyi həyatın darvazası ağzına ata bilirdi. Ancaq mən özümü elə itirmişdim ki, bilmədim nə deyim.

– Niyə belə edirsən, oğlum? – dilimdən bu sözlər çıxdı.

O isə soruşdu:

– Evdə kim var?

– Sənə kim lazımdır? – dedim.

Bu zaman o, dodaqaltı dedi ki, guya keçini əlindən salıb, onu yerdən qaldırdı, atı döndərüb, küçə ilə üzüyuxarı çapdı. Bu vaxt onu qovan atlılar gəlib çatdılar. Gördülər ki, keçini aparır, onun dalınca çapdılar. Vəssalam. Bundan sonra mən onunla rastlaşmadım. O zaman hələ təəssüf də etdim. Axı adət belədir – bir halda ki, keçini getirdi, onu ev sahibinə verməlidir. Bəlkə də, elə doğrudan əlindən salıb? Onda bəs niyə keçi küçənin ortasına deyil, darvazanın ağzına düşmüşdü? Bu nə demək idi?

Aliman evdən çıxanda, mən hər şeyi başa düşdüm. O, güllü örpək örtmüşdü, ipək don geymişdi. O mənə cəld bir nəzər salıb, başını aşağı dikdi, xəcalət çəkdi.

– Gedək, ana, – o, astadan dedi.

Sözsüz də aydın idi ki, çoban niyə buraya gəlib. Mənim yadıma düşdü ki, bir neçə gündür. Aliman axşamlar su gotirmək üçün çaya gedir və gec qayıdır. Halbuki həyətin arxa tərəfindən gur sulu arx axır. Ürəyim sanırdı. Ona görə yox ki, mən onu qışqanırdım – bəlkə də elə qışqanırdım, – lakin başqa iş var idi. Axı, mən özüm Allaha dua edirdim ki, Aliman dul qalmasın, o özünə tezliklə ər tapsın, ona bunu xoşbəxtlik kimi arzu edirdim, ancaq birdən canıma qorxu düşdü. Elə narahat oldum ki, guya gəlinimi deyil, qızımı ərə verirdim. Qorxurdum, fikirləşirdim ki, o, səhv etməsin, həm də təzə evdə günü necə olacaq, axı hər cür insanlar var, gören əri necə çıxacaq? Toyda da, evə qayıdarkən yolda da, evdə də bu fikir başımdan çıxmırdı.

“Sən onu yaxşı öyrəndin, Aliman? O necə adamdır? Tələsmə, qızım Aliman, yanıma ha. Onu yaxşı öyrən”, – deyə ürəyimdə ondan xahiş edirdim. Onu da fikirləşirdim ki, cavanların yolunda əngəl olmayım. Neçə edim ki, Aliman menden utanmasın, ona necə cəhtləyib sezdirdim ki, sərbəst olsun, necə bilir, elə də hərəkət etsin. Mən öz həyəcanımı gizlətməyə çalışaraq, onunla həmişə olduğu kimi danışırıdım. Hətta zarafat edir, gülürdüm ki, o şübhələnməsin. Allah etməmiş belə fikirləşməsin ki, mən bu işə razılıq vermərəm. Buna baxmayaraq, sən demə, o mənim həyəcanlarıma səbəbini bilirmiş.

Axşam, Aliman vedrəni götürüb suya gedəndə, mən dərinə köksümü ötürdüm, elə bil çiyimdən dağ götürüldü. Lap yaxşı oldu, qoy onunla görüşsün, – deyə fikirləşdim. Ancaq o, tezliklə geri döndü. Çaya getmədi, suyu arxadan gətirdi.

– Ana, – o, vedrəni yerinə qoyub dedi, – su qızıdır, başını yu.

– Sonra yuyaram, – dedim, – qızım, sabah yuyaram... Əgər sən bir yerə gedəcəksənsə...

O, sözümü kəsdi:

– Sabah işə gedəcəksən, macalın olmayacaq. Yu, ana, mən saçımı darayaram.

Aliman bir qazan su qızdırıb mənimlə məşğul oldu, elə bil balaca qız idim, özüm başımı yuya bilmirdim. Əvvəlcə məni saçımı qatıqla, sonra isə ətirli sabunla yumağa məcbur etdi, sonra su tökdü və yenidən sabun çəkdi, özü də bir addım kənara çəkilmədi, elə hey suyu dəyişir, isti su ilə soyuq suyu qarışdırıb parçla başıma tökdü. Başqa vaxt olsaydı səbrim tükənərdi, deyirdim ki, menden əl çəksin, ancaq

o axşam mən belə edə bilməzdim. Mən özümü günahkar hesab edirdim. Ona görə ki, o mənə görə görüşə getməmişdi. “Bədbəxtliyə bax, o niyə belə etdi?” – deyə mən öz yerimə də, onun yerinə də qüssələndirdim. Aliman isə, elə bil, hər şeydən çox razı idi, yalnız saçımı darayanda, məyus halda dedi:

– Ana, yaqın ki, bir vaxt qalın hörüklərin olub, hə. Axı cavan imişsən.

O, cəmlə başını sıgalladı və səfəqlə ovucunu üzümə qoydu. Mən başımı qaldırıb onun üzünə baxmadım, gözlərim dolmuşdu. “Görünür, mənimlə vidalaşır”, – deyə qəmgin halda düşündüm. Sonra o, saçımı hördü və sandıqdan lap köhnədən qalan ətirini çıxartdı. Onu Qasım almışdı, Aliman onu hələ də saxlayırdı. Mən etiraz etmək istədim.

– Sən nə qayırırsan, Aliman, Allah dadına yetsin! Bu nəyimə görədir? Bu qoca vaxtımda ayıb deyil, adamlar mənə gülürlər!

O isə heç qulaq asmaq istəmirdi. Gülə-gülə, sən bir hərəkətlə üzümə, boynuma, başıma ətir səpdi, şüşənin dibində qalanın hamısını tökdü. Sonra məni qucaqlayıb, gözədən keçirməyə başladı.

– İndi bax gör, necə də cavan, gözəl oldun, – deyə öz işindən məmnun halda sevinclə söylədi.

Mənim də kefim kökəldi. Çaydan sonra Aliman dedi:

– İndi də dincələk, ana. Bu saat sənə yatağımı düzəldərəm.

Həmin gecə heç birimiz yatmadıq. Aliman nə barədə isə fikirləşir, köksünü ötürür, bir böyrü üstündən o-biri böyrü üstünə çevrilirdi. Mən isə ürəyimdə ancaq onun barəsində fikirləşirdim. Gah gözümün qabağına Alimanın çöl əməkəmcisi ilə buğda zəmisini ilə qaçdığı gəlirdi. O, əməkəmcini kombaynın ayaq yerinə qoyub sən halda geri qaçırdı. Gah da onun Qasımın ata minməyə qoymadığı nəzərimə gəlirdi, o, uşaq kimi ağlaya-ağlaya Qasımın əlindən yapışmışdı. Gah da stansiya getdiyimiz yadıma düşürdü. Mənə elə gəlirdi ki, qazalaqda bərk gedirik. Aliman yanımda oturub, onun yanaqları soyuqdan çəhrayı rəng almışdır, üst-başı qarla tamamilə örtülmüşdür. Qar onun kiçik şalını, qabaqdan çıxmış saçlarını, yaxalığını tamamilə örtmüşdü, o bu görkəmdə daha gözəl idi. Gah da qollarını açıb özünü mənim üstümə ataraq: “Ana-a! Biz dul qaldıq, bədbəxt dul!” dediği gözümün qabağına gəlirdi. Gah da görürdüm ki, o, əynində qara don qırmızı lələliklə menden qaçıb uzaqlaşır. Bizi bağlayan nə vardisa, hamısını xatırımda canlandırırdım.

Birdən boz dərə ilə qoyun sürüsünü qova-qova həmin çobanla getdiyi təsovvürünə gəldi. Elo bil onun sosini eşidirdim: "Bağışla, ana, gedirəm. Mənim haqqımda pis fikirləşmə, olvida, ana!" Mən də onun dalınca sıldırım qaçır, əlimi yelləyərkən vidalaşırdım: "Əlvida, gözümün işığı! Mənim ulduzum söndü. Əlvida, Aliman! Xoşbəxt ol, əlvida!.. Ey oğlan! – Mən çobanı çağırırdım. – Bax, onu incitməyəsən ha, mənim gəlinimdən muğayat ol. Yoxsa səni qarğıyaram, çox pis qarğış edərdim!" Göz yaşlarının üzümünə axıb balışın üstünə tökülürdü. Mən başımı örtüb, için-için ağlayırdım ki, Aliman eşitməsin.

Ertesi gün Aliman işdən gələndən sonra heç hara getmədi. Axşam evdə qaldı. Bundan sonra çoban sürüsünü haraya isə qovub apardı, bir daha gözü doymədi. Aliman, görünür, bundan iztirab çəkir, bəkef gəzirdi.

"Mənə tüpürəydin, əgər ürəyinə yatarsa, onunla gedə idin, deyə onu ürəyimdə danlayır, ona yazığımı gəlirdi: – Eh mənim yazıq qızım, bədbəxt balam. Sən özünü niyə bədbəxt edirsən!" – Ancaq günlər keçdikcə, bunlar yavaş-yavaş unuduldu.

Yazın ovrəllərində həmin çoban yenidən bizim tərəflərdə görünməyə başladı. Mən onu çaylaqda qoyun otaran vaxtı görmüşdüm. Aliman yenə də axşamlar gedir və gecədən xeyli keçmiş dönürdü. Mən ona heç nə demirdim. O öz həyatını özü həll etməli idi.

Bir dəfə gəcə Alimanı çox gözlədim. Bütün aul yatmışdı, mən də uzandım, lampanın işığını azaltdım, ancaq yata bilmədim. Ürəyim narahat idi, sıxılırdı. Alimanı gözləyərkən, mən pəncərədən gələn hər bir xışıltıya qulaq verirdim. Ay çıxmışdı, buludlar hordən ona toxunaraq ötürdü, sakit yaz havası idi. Bədənim tir-tir əsirdi. Soyuqdan yox, tənhalıqdan. Kürkümə bürünüb oturdum, mürğü vurdum. Sonra nədənsə qorxub ayıldım; gördüm, Aliman qapının ağzında durub. Paltarının düymələri qırılıb, sinəsi açıqdır, saçları dağılıb, gözləri isə xumarlanmış. Mən onu birinci dəfə idi sərxoş görürdüm. İçəri giren kimi sənədlədi, az qaldı yuxula, sobadan yapışib, başını buladı. Tüklərim biz-biz durdu.

– Nəyə baxırsan? – O, başını qaldırıb soruşdu. – Sən mənə niyə baxırsan? Bəli, mən sərxoşam. Bəli, mən ara qırmışam. Nə etməliydim? Mən də içməyib, kim içəcək? Hə? Niyə susursan?

Lal oldum, söz deməyə iqtidarım çatmadı. Gəlinimin bu qədər alçalığını görmək dəhşətli idi. Aliman elə sobadan tutub dayanmışdı. O, başını aşağı salıb, birdən pıçıldadı:

– Ana, sən heç bir şey bilmərsən. Mən isə... mən bu gün... yadındadırmı Qasımı yola salanda, biz çayın sahilinə getmişdik. Bax orada... – sözünü deyib qurtara bilməyərək, qışqırıb başını tutdu, döşəməyə yıxıldı və hönkür-hönkür ağlamağa başladı.

Mən yalnız bu zaman özümə gəldim. Ona sarı atıldım, tutub sinəmə basdım:

– Sənə nə olub, Aliman? Niyə ağlayırsan? Dillən, görüm! Qüssələnmisən? Yoxsa xətrinə dəyən olub? De, de görüm! Yoxsa mənədən incimisən? Əgər incimissənsə, ürəyindəkiləri aç de...

– Yox, yox, ana, ana can! – Aliman göz yaşları içərisində hiçqıra-hiçqıra dilləndi. – Mənim bədbəxt, tələsiz, tənha anam! Sənin heç bir şeydən xəbərin yoxdur... Ancaq sən bilsəydin də nə edərdin? Ah, ana, ana, ah, ana!

Yaş sifətini sinəmdə gizlədərkən, o çox zaradı. Sonra get-gedə sakitləşdi və yuxuya getdi. Ancaq yuxuda da, o hiçqırır, yazıq-yazıq inildəyirdi. İşıqlanana qədər mən onun yastığı yanında oturub, hey fikirləşirdim: bundan sonra nə etməliyik? Nəcə etməliyik? Onunla açıq danışmağı qət elədim. Səhər o mənimlə danışmaq istəmədi. Onsuz da ürəyi sıxılırdı. Heç bir söz demədən gözləri ilə xahiş edirdi ki, gecəki əhvalatı ona xatırlatmayım, ancaq biz işə gedəndə, darvazanın ağzında astadan dedi:

– Məni bağışla, ana.

Mən bir daha onu narahat etmədim.

Üç ay keçdi. Yazda həmin qaçaq Cənşəngülün istintaqı başlandı. Mühəribədən sonra o, aula açıqdan-açığa gəlməyə cəsarət etməyib, gecələr gizlin gəlmiş. O, harada isə Qazaxıstanda gizlənmiş, orada alverlə məşğul olmuş, oğurluq mal-qara alıb satmış, nəhayət, olo keçib. Onun köhnə işlərinin üstü açılıb, Cənşəngülü bizim aula açıq istintaqa gətirdilər. Kənd Sovetindən mənim dalınca gələn atlı dedi:

– Səni şahid kimi çağırırlar.

Mən getdim. Aliman küçədə qabağıma çıxdı. O işdən qayıdırdı. Yorğun, məys idi, hamıdan aralı gedirdi. Həmin yay onun sifəti qaralmışdı. Mənim ona yazığımı gəlirdi, evdə tək oturmasın deyə, ona dedim:

– Gedək, bala, kontora gedək. Evə bir qayıdaraq.

O, cavab verdi:

– Yox, ana, orada mən nə edəcəm? – Mən evə gedirəm, başım nə isə ağrıyır.

Mən dedim:

– Yaxşı, get, özün də uzan, dincəl. İnəyi özüm sağaram.

Kənd Sovetinin yanında örtülü maşın dayanmışdı. Artırmada çoxlu adam var idi, onlar şahid kimi çağırılanlar, bir də işdən dönrəkən yol-üstü bura gələnler idi. Cənşəngülün mən çoxdan görmürdüm, yeddi il olardı. Görünür, mənasız həyat ona düşmüşdü. O, pəncərənin qabağında skamyada oturmuşdu, gümrahdı, sifəti enlənmişdi, qaşqabaqlı halda, qəzeblə baxırdı, cavab verərkən acıqla dilləndi:

– Sən deyirsən mən oğruyam, sən əlinlə məni tutmusan, gözünlə görmüsən? Yox! Onda nəhaq yerə böhtan atma. Yüz kərə deyə bilərsən, ancaq hamısı boş şeydir. Fakt, fakt lazımdır!

Bunu eşidib, mən yarıaçıq pəncərənin qabağına gəldim, küçədən qışqırdım:

– Sən yalan deyirsən, alçaq! Sənə fakt lazımdır, bax, mən faktam!

– Ana can, içəri gəl, – müstəntiq stolun arxasından qalxıb, mənədən xahiş etdi.

Mən içəri girən kimi danışmağa başladım.

– Bəli, biz səni cinayət yerində tutmamışıq. Bəli, bizim sənənin dəlinca düşməyə vaxtımız yox idi. O zaman biz dımağımızla yer ekirdik, biz onda cəbhə üçün taxıl yetişdirirdik. Biz onda başsaq yığırdıq ki, uşaqlarımızı yedirək. Sən isə bizim atlarımızı qaçırdın – qoşqu atlarını kotandan açıb aparırdın. O zaman sən dəndən yığdığımız son toxumumuzu əlimizdən alırdın, biz onları uşaqların boğazından kəsib yığırdıq, sən isə bizdən qoparırdın. Deməli, sən düşmənin idin. O zaman səni qovanda qışqırdım: “Dayan! Mən səni tanıyıram. Cənşəngülün, dayan!” Sən dönüb mənə güllə atdın. Bax, bu da fakt!

Susdum, müstəntiq mənə dedi:

– Sağ olun, ana can. İndi siz azadsınız. Evə gedə bilərsiniz.

Mən Kənd Sovetindən çıxırdım ki, birdən Cənşəngülün arvadı sıçrayıb qapının ağzını kəsdi. O, qudurmuş kimi, mənim üstümə cumub çığırdı.

– Ay bayquş! Sən yenə həqiqət axtarırsan? Elə həqiqət də sənə qənim olur. Sənə yaxşı olur. Hələ azdır, hələ bundan sonra ağlayacaqsan. Gəlininin qarnına fikir vermisen, hə? Əxlaqsız gəlinin gözünün qabağında birini qazanıb, sən hələ də həqiqət axtarırsan. İndi bax, həqiqəti birlikdə axtarırsınız, binamuslar!

Adamlar onu tutub qırağa çəkildilər, ağzını yumdular, ancaq mən dedim:

– Onu buraxın, döyməyin! – Sonra dinməz-söyləməz çıxıb evə getdim.

Torpaq isti idi, yoxsa xəcalətdən ayaqlarımı yanırdı, əvvəlcə az qala yüyürürdüm. Sonra yavaşdım, fikirlərimi cəm etməyə başladım. Mənim ağlıma heç vaxt belə şey gəlməzdi, halbuki hiss etmək olardı. Son vaxtlar Aliman büsbütün dəyişmişdi, lal-dinməz, adamayovuşmaz olmuşdu, öz rəfiqələrindən belə uzaq qaçırdı. Mən elə zənn edirdim ki, onun çobanla haqq-hesabı tutmayıb. O hələ yazda dağa gedib, ondan xəbər-ətər yoxdur. Belə fikir edirdim ki, araları deyib, ona görə əzab çəkir. Ancaq, demə iş başqa imiş. Sən bir bədbəxtliyə bax! Kimin ağlına gələr ki, belə bir şey olacaq. Özümü itirdim, bilmədim nə edim. Ertəsi günü axşam Aysa məni söhbət etmək üçün evinə çağırırdı. Çay içə-içə sözarası dedi:

– Cənşəngülün arvadı auldan hara isə köçüb getdi.

Mən susdum, nə işimə qalıb!.. Köçüb, qoy köçsün. Hər kəsin öz işidir. Ancaq sonralar, iki il üstündən ötəndən sonra mən bildim ki, gecə adamlar gəliblər Cənşəngülün arvadının yanına, olar-olmazını qazalağa yükləyiblər və deyiblər: “Hara istəyirsən gedə bilərsən. Sənə bizim aulda yer yoxdur”. Bundan sonra Alimanla mənim başıma gələn bədbəxtliyi heç kəs, heç vaxt mənim üzümə vurmadı. Ola bilərdi ki, onun özünə bir söz deyən olub, ola bilər ki, adamlar ürəklərində cürbəcür şeylər fikirləşiblər, kiminin yazığı gəlib, kimi onu təqsirləndirib, ancaq heç kəs bu barədə mənə işarə etməyib, bunun üçün adamlar çox sağ olsunlar. Neçə illər keçib, adamlar isə mənə əvvəllər olduğu kimi hörmət edirlər.

Mən Alimanın hamilə olduğunu biləndən sonra, bizim aramızda heç bir dəyişiklik olmadı. Dolanırdıq, işləyirdik, əvvəllər olduğu kimi məsləhətləşirdik. Ana olacağı barədə Aliman danışmırdı. Ya cəsarət etmirdi, ya da bir vaxta təxiyə salırdı. Mən də bu barədə susurdum, onun qürurunu sındırmaq istəmirdim. Ən başlıcası isə ürəyimdə mən onu qınamırdım. Buna haqqım yox idi, ona görə ki, onun həyatı mənim gözlərim qabağında keçmişdi. Hamısını mən görmüşdüm, hiss etmişdim və özüm də bir növ günahkar idim. Buna görə də öz-özümə dedim: əgər Aliman günah işləyibse, bu mənim də günahımdır, əgər o doğsa, bu uşaq həm də mənimdir və mən bütün xəcaləti, bütün ağırlığı və əzabı öz üzərimə götürməliyəm. Mən də, onun kimi bildirdim ki, bir gün gələcək, biz istər-istəməz bu barədə söhbət açacağıq, uzun

müddət susduğumuzu bir-birimizə bağışlayacağıq. Bununla belə biz söhbəti bu gündən sabaha, sabahdan birisi günə təxirə salırdıq. Bir dəfə mən özümü saxlaya bilmədim.

Yayın axırları idi, Alimanın beş, ya altı ayı idi, bir dəfə səhər tezdən mən inəyi naxıra ötürdüm. Həmin səhər naxırçı oğlan xoruz kimi banlayırdı. Naxır bizim həyətin tuşuna gəlmişdi. İnəyi sürüb apararkən balaca naxırçı mənim üzümə baxıb gülümsündü.

– Tolqonay xala! – dedi, – suyunçu ver – muştuluğumu ver, sənə yaxşı xəbər deyəcəm! Corobek babanın gəlini doğub!

– Yox əşi! Nə vaxt doğub?

– İşıqlananda.

– Oğlandır, qız?

– Qızıdır, Tolqonay xala. Dedilər ki, adını Torağay qoyacaqlar! Ona görə ki, torağay kimi, dan yeri söküləndə dünyaya gəlib!

– Çox yaxşı. Ömrü uzun olsun. Xeyir xəbər üçün çox sağ ol.

Bu yetim oğlanın uşağın doğulmasına belə sevinməsi mənə çox təsir etdi. Bundan çox məmnun halda mən evə getdim. Bilmiyəm necə oldu ki, həmin an mən gəccə və gündüzlər haqqında fikirləşdiyim şeyi unutdum. Mən darvazanın ağzından çağırıdım:

– Aliman, təzə xəbəri eşitmisən? Corobekin gəlini doğub. Qızıdır, eşitmisən? Yazıq çox əzab çəkirdi, Allaha şükür, sağ-salamat qurtardı... – Sözümlə deyib qurtarmamışdım ki, dilim dolaşdı, elə bil ağrıyan dişimin altında daş qaldı.

Aliman gözünü yerə dikib, dodağını dişləyərək lal-dinməz durmuşdu. Bu an o, nə fikirləşdi? Bəlkə də onun başından belə bir fikir keçdi ki, o doğanda bu xəbəri heç kəs belə sevinclə adamlara söyləməyəcək. Mən, çıxılmaz vəziyyətə düşdüm. Utandığımdan tər məni basdı. Onun gözələrinə baxmağa cəsarətim çatmadı, ocağın başında oturub ocağa təzək atmağa başladım, halbuki buna ehtiyac yox idi. Dönüb baxanda gördüm ki, Aliman yenə də divara söykəlib, gözələrini yerə dikib. Üroyim ağrıdı. Mən özümü məcbur edib, ayağa durdum, onun yanına getdim.

– Sənə nə olub, naxışlamısan? – soruşdum.

– Yox, ana, – deyər cavab verdi.

– Bəlkə işləmək sənə üçün çətin, uzan evdə.

– Yox, çətin deyil, ana. Tütün düzmək nə çətin işdir ki, – o bu sözləri deyib, işə getdi.

Bu zaman mən qət etdim ki, artıq uzatmaq olmaz. Ona bu saat demək lazımdır ki, nəhaq yerə xəcalət çəkir, yeni doğulan uşaqların hamısı bir cürdür, onun uşağı da mənim üçün doğma olacaqdır. Onu öz uşaqlarım kimi, nazlayıb bəsləyəcəyəm. Qoy o bunu anlasın. Qoy xəcalət çəkməsin. Başını dik tutub gəzsin. Adamların gözünün içinə düz baxsın – onun ana olmağa haqqı vardır.

Bu fikirlərlə mən onun ardınca qaçdım, onu səslədim:

– Aliman, ayaq saxla. Sözümlə var, dayan!

O özünü eşitməməzliyə vurdu, dönüb baxmadan getdi.

Bütün günü əzab çəkdim, fikirləşdim ki: “Yox, daha belə qala bilməz. Axşam hökmən deyəcəyəm. Desəm, mən də yüngülləşərəm. O da”. Ancaq qərarımı yerinə yetirə bilmədim. Axşam mən işdən qayıdanda, Aliman evdə yox idi. Gözlədim, narahat oldum. Ona nə olub? Niyə belə çox ləngiyib? Yığışdım gedib axtaram, evdən çıxanda Bəktəşi gördüm. O, arxasında iri yaşıl ot şələsi lal-dinməz doqqazdan içəri girdi. Dinməzce otu inəyin axuruna atdı, yalnız bundan sonra astadan dedi:

– Tolqonay xala, Aliman dedi ki, siz onu axtarmıyasınız. Dedi ki, öz kəndlərinə – Kəndiyə getdi.

Ayaqlarım vuruldu, kəndə oturdum.

– Nə vaxt getdi?

– Nahardan sonra. İki saat bundan qabaq. Yolüstü maşına minib getdi.

Mən təqətsiz halda oturmuşdum, elə bil məni döymüşdülər. Üroyim elə sıxıldı ki, elə bil ölüm ayağında idim. Bəktəş məni sakitləşdirməyə başladı:

– Siz narahat olmayın, Tolqonay xala. Şofer kabinetdə oturdu. Kabinetdə yaxşı olar.

“Eh, Bəktəş, Bəktəş, əgər iş onda olsaydı”, – mən öz-özümə fikirləşirdim. Hər halda mən sadələh təskinliyi üçün ona minnətdar idim. O vaxtlar Bəktəş artıq böyük oğlan idi. Kolxozda sürücü işləyirdi. Mən ona baxıb, təəccüb etdim, necə də tez boya-buxuna dolub, kürəkləri enlənib. Hərəkətləri və səsi də kişiləşmişdi. Sifəti də təmkinli, mehriban olmuşdu. Mən hələ uşaq ikən onu sevdirdim, mənim ağır saatımda yaxşı ki, o, yanıma gəldi. Bəktəş, arxadan su gətirdi, samovara od saldı, həyətdə su səpdi və süpürməyə başladı. Sonra dedi:

– Siz dincəlin, Tolqonay xala, indi mən keçəni alma ağacının altına salaram. Anam gələcək. Deyir sənə çayın üçün darıxmışam. O bu saat gələr.

Aliman gedəndən sonra, günlər elə uzanırdı ki, mən o vaxta qədər özümü necə tək hesab edə bilirdim? Sən demə mən qətiyyənlə anlamışam ki, əsil tənhalıq nə deməkdir! Üç gün dözdüm, sonra tab gətirə bilmədim. Ev məni sıxırdı, həyat başıma dar olmuşdu. Başımı götürüb, hara gəldi getmək istəyirdim. Alimanın vəziyyəti haqqında fikirləşəndə isə əhvalım lap dözülməz olurdu. Əgər Kainidəki qohumları onu xoş üzlə qarşılasaydılar, dərddən yarı idi. Bəlkə onu elə salıb deyirdilər: bir vaxtlar bizi heç eşitmək istəmirdin, deyirdin sizin işiniz deyil, özüm bilərəm, mənim işimə qarışmayın, indi rüsvay olub, bizə pənah gətirmisən, indi biz sənə lazım olmuşuq, – ona belə də deyə bilərdilər, əlbəttə, deyə bilərdilər. Əgər deyiblərə, onun vəziyyəti necədir? O məğrurdur, bu danlaqlara dözməzi? Allah eləməmiş birdən özünü öldürər. Eh, Aliman, Aliman, əgər mənim yanımda olsaydın, bütün xəcaləti öz üzərimə götürərdim, səni məzəmmətdən qurtarardım. Fikrimdən nələr keçmir, nə barədə götür-qoy etmirdim. Sonra öz-özümə dedim: “Yox, belə yaramaz. Gedib, özüm öyrənərəm, baş çəkərəm... Xahiş edərdim, bəlkə sözümə baxdı, evə qayıtdı. Təzədən evə qayıtsa, nə böyük xoşbəxtlik olar. Əgər qayıtmasa, nə etmək olar. Ona xeyir-dua verərəm, ağlayıb geri dönərəm”. Mən belə qətlə etdim, ertəsi gün yola hazırlaşdım. Evi və inəyi Aysaya tapşırdım. Bəktaş yol ilə keçən maşınlardan birini saxlatdırdı, kuzova mindim, Kainidiyə yola düşdüm.

Biz auldan çıxıb, kəndarası yolla irəliləyərkən, mən kövşənlikdən keçən cığırda bir arvad getdiyini gördüm. Dərhal tanıdım – Aliman idi! Mənim əzizim, mənim sevimlim, o mənim yanıma – evə qayıdırdı. Mən yumruğumla kabinənin üstünü döyəclədim: “Saxla! Saxla! Dayan!” Maşın bir qədər gedib dayandı, mən xurcunumu götürüb, kuzovdan düşdüm. Qalxan toz hər tərəfi qalın duman kimi bürüdü. Mən fikirləşdim ki, Alimanımı yuxuda görmürəm ki. Toz maşının ardınca çəkildikdən sonra, mən yenidən onu gördüm.

– Alima-n! – Var gücümle çığırdım.

Bilmirəm, özümü ona necə çatdırdım, onu xatırlayıram ki, qucaqlaşdıq, öpüşdük, ağladık. Bir-birimiz üçün demə elə darıxmışdıq ki, bu günlər ərzində xəyalımızdan keçənlərin, fikrimizə gətirdiklərimizin hamısını deməyə söz də tapmırdıq. Mən Alimanı oxşayırdım, onun üzünü tumarlayaraq, hey bir sözü təkrar edirdim:

– Qayıtdın, hə? Qayıtdın, qızım. Ananın yanına qayıtdın! Qayıtdın! Aliman cavab verirdi:

– Bəli, qayıtdım! Ana, sənə yanına qayıtdım. Qayıtdım!

Biz qucaqlaşdıq dayandığımız zaman onun uşağı bətnində iki dəfə tərpenib, qarnını təkildə. Biz ikimiz də bu təpiyi hiss etdik. Aliman əlini qarnının üstə qoyub, ehtiyatla onu tumarlamğa başladı. Onun gözləri bu anda mənim bütün həyatımı, elə bil, alt-üst etdi. Mən onun haqqında necə pis fikrə düşə bilirdim? Ah, müqəddəs analıq! Bax bu balaca səadət sənə bütün əzablarını yuya bilər. Mən özümü onun üzünə qoyub, ağlamaqdan özümü saxlaya bilmədim.

– Mənim sevimlim, ürəyimin özəyi, mehribanım! Mən sənə üçün necə də qorxurdum!

O məni sakitləşdirirdi:

– Ağlama, ana. Məni bağışla, axmaqlıq etmişəm. Mən sənə yanından heç zaman gedə bilmərəm. Sınadım, bir şey çıxmadı, dözmədim, həmişə sənə üçün darıxırdım.

Mən belə qənaətlə gəldim ki, bizim açıq danışmağımız üçün ön əlverişli fürsət düşmüşdür. Odur ki dedim:

– Sən niyə getdin, incimışdın?

O, susub sanki nə deyəcəyi barədə fikirləşdi, sonra köksünü ötürüb dedi:

– Ana, bunu mənə soruşma. Nəyinə gərəkdir? Sən mənə heç nə demə, mən də sənə heç nə deməyəcəm. Mənə əzab vermə, ana, onsuz da ürəyim partlayır.

O, bu dəfə də söhbəti yayındırdı. Bax, həmişə də belə oldu. O necə də başa düşmürdü ki, bununla özünə pis ələyir.

Həmin il payız çox uzandı, havalar çox yağmurlu keçirdi. Elə gün olmazdı ki, yağış damcılamasın. Bu tutqun, buludlu havada uzun günün çoxunu biz evdə otururduq. Aliman da, payız kimi usanırdı. Getdikcə, daha çox qaşqabaqlı olurdu. Qətiyyənlə danışdıq gülmürdü. Hey nə barədə isə düşündürdü. Mənə elə gəlirdi ki, uşağın olmağına az qalıb. Mən onun fikrini dağıtmaq üçün zarafat edir, mehribanlıq göstərirdim, lakin bundan heç nə çıxmırdı. O, uşaq deyildi ki, zarafatla qəm-qüssəsi dağılsın. Təkcə mən yox, başqaları da bu ağır gündə ona kömək etmək istəyirdilər, ancaq nə etmək olardı? Bir dəfə Bəktaş bizə saman gətirdi. Dedi ki, anam yenə yatır. Mən Aysaya baş çəkməyə getdim. Qızdırması var idi, öskürürdü. Mən onu bir az məzəmmət elədim.

– Sən, özün təqsirkarsan, – dedim. – Bilirsən ki, özünü gözləməlisən, vecinə almırsan, belə havada hələ bir qonaq da gedirsən.

O, təqsirkar-təqsirkar gülümsədi. Etiraz edə bilməzdi, ona görə ki, bu günlərdə, onlar – dörd arvad, Bəktəşin qazalağında kiminsə toyuna getmişdilər. Mən evə getmək istəyəndə Aysa məni saxladı.

– Dayan, – dedi, – Tolqonay, əgər mənə acığın tutmasa, sən ilə bir söhbətim var.

– De, görüm. – Mən qapıdan qayıtdım.

– Aşağı aula biz toya getməmişdik. Özün bilirsən ki, orada mənim qohum-əqrəbam yoxdur. Səndən icazəsiz olsa da, biz bir iş tutmaq istəyirdik, günahımızdan keç, Tolqonay, yaxşı iş görmək istəyirdik. Biz o çoban oğlanı tapdıq, dərslərini verdik. Dedik: bax, Aliman ikicanlıdır, son günlərdir, sən isə gözə görünürsən. Belə də şey olar? Axı yaxşı deyil! Ancaq əlimizdən bir iş gəlmədi. Əvvəla, onun arvadı var, ikinci, vicdanı yoxdur. Dandı: heç zad bilmirəm, bilmək də istəmirəm. İpə-sapa yatmadı. Bu zaman arvadı da xəbər tutdu. Heyasız bir arvad idi. Qışqırıb bağırırdı, bir biabırçılıq elədi ki, gəl görsən. Bizi biabır edib qovdu. Yolda bizi soyuq yağış tutdu, büsbütün islandıq, gəlib yorğandöşəyə düşdüm. Bu da bir yana, Aliman necə olsun, hə? – Aysa ağzını tutub, ağlamağa başladı.

– Ağlama, Aysa, – dedim, – nə qədər sağam, qoymaram onun xətinə dəyələr! – Bunu deyib çıxdım. Başqa nə deyə bilərdim?

Çətin günlər başladı, doğum vaxtı yaxınlaşırdı, mən Alimanı heç gözə qoymurdum. O, heyətə çıxırdı, mən də ardınca. Bir addım da aralanmırdım. Qorxurdum, ağrısı tutanda bilmərəm. Yoxsa mən onu tənə getirərdimmi?

Bir dəfə gördüm, o, isti paltarlarını geyindi, başını şalla sarıdı.

– Hara gedirsən, qızım? – dedim.

– Çaya, – deyə cavab verdi.

– Getmə, bu rütubətli havada, çayın kənarında nə var? Yaxşısı budur, otur evdə.

– Yox, gedəcəyəm.

– Onda mən də gedirəm. Səni tərk buraxmayacağam, – dedim.

O mənə tərs-tərs baxdı, bu günlər ərzində ürəyindəkilərin hamısını, bütün acığını mənim üstümə tökdü.

– Sən nə yapıbmısan yaxamdan? Məndən nə istəyirsən? Kölgə kimi daban-dabana məni niyə izləyirsən? Əl çək məndən. Elə bilirsən gəbərecəm, yox, canım bərkdir! – Qapını çırpıb getdi.

Elə bil o, qapını mənim ürəyimə çırpdı. Çox xətrinə deydi. Ancaq oturmadım, yenə çölə çıxdım ki, baxım görüm necə oldu. Gözə dəymirdi, çaylağa getmişdi.

Yağış çiskinləyirdi. O qədər narın yağış yağdı ki, gözə görünmürdü, elə bil soyuq buxar əsirdi. Külək buludların ağ saçından tutub, haraya isə çəkib aparırdı. Bağın görkəmi çox cansıxıcı idi. Ağaclar islanmış, qaralmış qol-qanadı çıpaqlaşmış, donmuşdu. Hamı evinə çəkilməmişdi. Ətrafda kimsə yox idi. Uzaqlarda, çiskinin arxasından dağ silsilələrinin tutqun çevrəsi güclə görünürdü.

Mən bir qədər gözlədim, sonra ardınca getdim. Qoy necə istəyir, məni elə də söysün, eybi yoxdur, bu ki ağrısı tutanda nəm yerdə uzanmağundan yaxşıdır. Bostanın o biri tərəfindəki cığıra çıxanda, Alimanı gördüm. O, qayıdırdı. Başını aşağı salıb, ayaqlarını güclə çəkib aparır, yavaş-yavaş gəlirdi. Mən evə qaçıb, çay qoydum, tez xama və yumurta ilə kökə bişirdim. Sonra keçənin üstünə təmiz süfrə saldım, qış alması getirdim, lap qırmızılarını seçdim. Aliman içəri girib, süfrəni gördü, sakitcə, qüssəli gülümsədi.

– Üşüdüün, qızım? Otur çay iç, kökə ye, – dedim.

– Yox, ana, heç nə etmək istəmirəm. Tək bir alma ver dadına baxım, – deyə cavab verdi.

– Bolkə bir yerin ağrıyır, Aliman, mənə de, – mən onu sorğuya tutdum.

O yenə dedi:

– Ana, soruşma. Mən özümde deyiləm. Özümə nifrət edirəm. Səni də nahaq yerə söydüm. Yaxşısı budur, mənə dəymə, – və əlini yellədi.

Gecə düşdü, yatmağa hazırlaşır və incik halda düşünürdüm ki, indi mənim dediklərimin heç biri Alimana xoş gəlmir, elə incik halda da yuxuya getdim. Adətən, mən gecələr tez-tez oyanıb baxırdım görüm Aliman necədir. Bu dəfə isə yuxu məni elə apardı ki, daş kimi düşüb qaldım. Əgər bilseydim heç gözümü yumardım, – on gecə yuxusuz qalsaydım da çimərilməzdim...

Xatirimdə deyil nə vaxt və nəyə görə qəflətən yuxudan oyandım. Gördüm Aliman yerində deyil. Yarıyuxulu olanda hər şeyi birdən dərk etmək mümkün deyil. Əvvəl fikirləşdim ki, heyətə çıxıb. Bir az gözlədim. Səs-səmir yox idi. Sonra Alimanın yatağını əlimlə yoxladım. Yatağı soyuq idi, mənim ürəyim də dondu, demək o, çoxdan durmuşdu!

Birtəhər geyinib, həyətə qaçdım. Künclərin hamısına baş çəkdim, bostana qaçdım, küçəyə çıxdım. Onu çağırmağa başladım: "Aliman! Aliman!" – Cavab vermədi. Yalnız itlər çaxnaşmaya düşdü, həyətlərdə hürüşməyə başladılar. Həyəcanlandım. Deməli, getmişdi! Belə qaranlıq gecədə, görsən o, haraya getmişdi? İndi nə edim? Belkə, çatdım? Təzədən eve qaçdım, fənəri yandırdım, əlimə götürüb, axtarmağa getdim. Ancaq, həyətdən çıxanda, eşitdim ki, mərəkə kimse zarıldaıyb çağırırdı. Qaç-qaça həyəti keçdim, məroyin qapısını tutub dardım – az qala fənəri əlimdən salmışdım, donub qaldım, gözlərimə inanmadım: Aliman samanın üstündə arxası üstə uzanmışdı. Doğurdu. Qızdırma içərisində çapalayırdı.

– Niyə belə eləyirsən? Niyə deməmişən? – deyə qışqırıb özümü onun üstünə atdım.

Kömək etmək istədim, onu qaldırmağa başladım, birdən diksindim, donunun qanlı etəyi əlimə dəymişdi. Aliman od içində idi. O, güclə, xırıltı ilə nəfəs alırdı:

– Ölürem, ölürem.

Görünür, çoxdan əziyyət çəkirmiş.

– Allah, sən saxla! Allah, sən saxla! – Mən onun özünün doğa bilməyəcəyini dərk edəndən sonra dua etməyə başladım, onu yalnız həkim xilas edə bilərdi.

Mən onu qoyub, Aysağıla qaçdım, gücüm gəldikcə pəncərəni döydüm.

– Durun, tez durun! Bəktaş, qazalağı qoş. Alimanın halı pisdirdir! Tez ol, əzizim, onun halı pisdirdir!

Onları oyadıb, geri qaçdım. Alimana su verdim. O, qızdırmalı adamlar kimi tir-tir əsirdi. Dişləri fincana deyirdi. O, güclə iki qurtum içdi, yenidən qıvrılmağa başladı, ah-uf elədi. Bu zaman Aysa gəlib yetişdi, tənəgfəs olmuşdu, ayaq üstə güclə dururdu, axı xəstə idi. Elə ki, Alimanı bu vəziyyətdə gördü, sifətinin rəngi qaçdı, dedi:

– Aliman, əzizim, bu nədir? Aliman, əziz balam! Qorxma, xəstə-xanaya apararıq.

Xoşbəxtlikdən həmin gecə Bəktaş eve gec dönmüşdü, ona görə də atları tövləyə aparmamışdı, öz həyətlərində çardağın altında saxlamışdı. O, qazalağı həyətə getirdi. Biz onun içinə ot döşədik, yorğandöşək saldıq, balış qoyduq və üçümüz köməkləşərək Alimanı birtəhər mərəkədən çıxardıb, qazalağa qoyduq. Cəld xəstəxanaya getdik.

Lənətə gəlmiş çala-çuxur payız yolu, lənətə gəlmiş o, qaranlıq gecə... O zaman xəstəxana yalnız Zərəçyədə idi, çayın üstündəki körpü isə aşağıda, uzaqda idi.

Biz auldan çıxan kimi, Alimanın yenə ağrısı tutdu, o qışqırıb, üstündəkiləri atmağa başladı. Mən onun başını dizimin üstünə qoymuşdum. Elə hey-yorğanla üstünü örtür, fənərlə üzünü işıqlandırır, onun gözüne baxır, ona təskinlik verirdim. Bəktaş da təskinlik verirdi:

– Döz, Aliman. Tezliklə çatarıq. Bax, görəcəksən. İndi bu saat qatacağıq. Körpüyə lap az qalıb. Əlini uzatsan çatar.

Kim bilir, hələ körpüyə nə qədər yol var idi. Atları heç cür bərk sürmək olmazdı. – Alimanı silkeləyirdi. Elə bu zaman yağış bərkidi. Elə bil, hər şey bir-birinə bənd idi – göz-gözü görməyən qaranlıq, soyuq yağış, çala-çuxur, palçıq. Alimanın bədəni qıclaşır, o, inildəyir, qışqırırdı, birdən necə oldusa, qəflətən susdu, xırıldadı.

– Aliman! Aliman! Sənə nə olub? – Mən qorxmuş halda onu qucaqladım, üzünü fənərlə işıqlandırdım. Onun alovlu gözləri mənə baxırdı.

– Dayanın! Ölürem! Dayanın! – deyə o, qaralmış qurumuş dodaqlarını tərpetdi və birdən boğulmağa başladı.

Biz qazalağı saxladıq.

– Başımı yuxarı qaldırın, – deyə o, xahiş etdi, – hava çatmır, – və ağladı. Sonra tələsə-tələsə göz yaşlarını udaraq, danışmağa başladı. – Ana, əzizim... içim od tutub yanır, taqətim yoxdur... Ölürom... Mənə etdiyən yaxşılıqlar üçün sağ ol, ana... mənə halal eyle... əgər Qasım sağ olsaydı... Oh, Qasım, ölürem... Məni bağışla...

Mən ona təsəlli verdim.

– Yox, qızım, sən ölməyəcəksən. Döz, döz, əzizim. Bax, yolu azaltmışıq, körpüyə çatmağa az qalıq. Eşidirsənmi, sən ölməyəcəksən!

Onun sancısı təzədən tutdu. O, dişlərini qıcayaraq huşunu itirib, taqətsizləşdi.

– Bəktaş, – deyə mən əmr elədim, – onu qucağına götür, qaldır! Tez ol! Allaha and verirəm, utanma!

Bəktaş Alimanı qaldırdı, mən uşağa kömək elədim. Sonra Bəktaş hönkürüb ağladı, bu zaman yenə də eşelonun gurultusu qulağımda səsləndi. Budur, yenə də, təkərler qulağımda taqqıldamağa başladı: külek belə bir səs getirdi: "Ana-a! Ali-man!" Elə bu vaxt doğulmuş uşağın səsi eşidildi. Eh, həyat, sən niyə belə amansızsan, sən niyə belə

korsan? Uşaq doğuldu, Aliman isə ölürdü. Mən yaş, lüt uşağı ələyimə büküb gördüm ki, o – uşağın anası Aliman cansız halda Bəktəşin ölindən sallanıb. Baş yavaş düşüb, əlləri qamçı kimi yellənir.

– Aliman! – deyə mən əcaib səsle qışqırıb, onun qolunu tutdum: nəbzi, demək olar ki, vurmurdu.

Bir an içərisində gözlerimdə həyatla ölüm qarşı-qarşıya durdu!

Biz geri qayıdanda, artıq hava işıqlaşdı. Toranda iri ağ qar lopaları havada fırlanırdı. Onlar çiməlcə yerə enirdilər. Ətrafda sakitlik idi – heç bir səs-səmir yox idi, bütün aləm ölü bir sükut içərisində idi. Bu ölü sükutda ağ yalın, ağ quyruqlu yorğun atlar qazalağı sakitcə çəkir, Bəktəş için-için hıçqırırdı. O, atları sürmürdü, atlar özləri gedirdi. O, bütün yolu ağladı. Mən yolun qırağı ilə gedirdim, uşağı xələtimin altında qucağımda tutmuşdum, yerdəki ağ qar da mənə qara görünürdü.

16

Bax, müharibə axırıncı dəfə özünü belə xatırlatdı. Həmin səhər getdiyim yol, həyatımda keçdiyim yollardan ən çətinini idi və mənə elə gəlirdi ki, belə yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır... Ölməkdə qızınmış körpə isə isti, yumşaq yumaq kimi tərpenir, ağlamağa ara vermirdi. Onu apara-apara deyirdim: “Sən nə bədboxt doğulmusan, ilk səsində ananla vidalaşdın”. Birdən, haradansa ağılıma belə bir fikir gəldi: “Axı, həyat tamamilə məhv olmadı, ondan bir cücərti qaldı”. Dərhal da belə fikirləşdim. “Eh, o necə canlıdır ki, hətta ana südündən də dadmadı. Yox, bu çox dözə bilməz”. Lakin çox istəyirdim ki, uşaq diri qalsın, mən taleyə yalvarırdım: “Yaxşı, heç olmasa bunu sağ saxla! Qoyma ölsün. Bəlkə yaşadı! Bəlkə birtəhər sağ qaldı!” Bax, belə gah ümitsiz, gah inam gətirə-gətirə gedirdim, biz aula çatanda səhər hiss olunmadan açıldı.

Qar yenə də sakit-sakit və sıx yağırıdı, yenə də ətrafda ölü sükut var idi. Bu sükut içərisində tikilmiş küçənin baxımsız qalmış uçuqları daha da dəhşətli görünürdü. Yeddi il bundan əvvəl burada başlanan işlərdən yalnız ürok ağrısından izlər qalmışdı. Qar ölü küçənin üzərində fırlanır, xarabalıqların üstüaçıq boş yerlərinə dolur, miskin quru kol-kosu basırdı. Alimanla Qasımın sabiq heyətlərində onların qayğı və arzularından yadigar olaraq, yenə də bir qalaq daş və bir topa körpəcik var idi.

Əbədi sakit olmuş Aliman, ağappaq, gözləri yumulu halda uzanmışdı. Baş gah bu, gah o tərəfə yırğalanırdı, qar üzünə düşərək ərimirdi.

Aulun girovçayındakı evlərin qarşısında Bəktəş qazalaqdan tullandı və ilk dəfə olaraq, kişilərə məxsus uca bir səsle ağlayıb, insan ölümü haqda xəbər verdi. Heyətlərdən çıxan camaat gözüyaşılı halda bizim dövrəmizə topladı. Aysa qaçıb gəldi, səsi bütün küçəni götürmüşdü, uşağı məndən alıb, öz evinə apardı.

Bir gündən sonra biz Alimanı dəfn etdik. Adətə görə, qadın qəbiristanlığa getməməlidir, ancaq mən getdim, mənə də bir söz deyən olmadı: evimdə kişi yox idi ki, mən adətə əməl edəydim. Alimanı mən özüm dəfn etdim, özüm qəbrin içinə endirdim və özüm birinci olaraq ovcumla onun üstünə torpaq atdım. Həmin gün də quşbaşı, sıx qar yağdı. Qırmızı gil qalağı tezliklə ağ təpəyə çevrildi.

Baharda mən Alimanın qəbri üstünə çiçək əkdim. Hər bahar əkirəm. Axı, o, çiçəkləri çox sevirdi.

Bəli, bundan sonra həyat yenidən başladı. Birinci günlər Canbolat Corobek babanın gəlini əmizdirirdi, sonra isə mən ona keçdi süd verməyə başladım. Biz onunla nə bolalar çəkdik, bu haqda danışmağa dəyərmə? Bir sözlə, onun alnında sağ qalacağı yazılmışdı, qaldı da. Bu taleyin işidir. Onun indi on iki yaşı var. O, körpəni müalicə edən həkim hazırda vilayətdə məşhur adamdır. İndi görüşən zaman soruşur:

– Nəne, nəvən necədir, böyüyür?

– Allaha şükür, – deyirəm, – lap cigit olub! O, mənə baxıb, gülüm-səyir:

– Çox yaxşı, böyüdüb adam edərsən.

Canbolatla mənə o, çoxdan tanıyır. O zaman Canbolat yaş yarımlıq idi. Əlbəttə, həmişə xəstə olurdu. Bir dəfə ona bərk soyuq dəymişdi, möhkəm xəstələnmişdi. Baxıb gördüm ki, dodaqları göyərüb, gözləri açılmır, güclə nəfəs alır. Onu qapıb, tez xəstəxanaya apardım. Yenə də qış vaxtı idi, gecə çayın dayaz yerindən keçib getməli olduq. Həkim cavan bir oğlan idi, görünür, təzə təhsil alıb qurtarmışdı. Elə ki, gördü yaş paltarda titrəyirəm, qorxuya düşdü, əlini yelədi:

– Dəli olmusunuz nədir, kim sizə icazə verib, suya giresiniz? Hanı onun valideynləri?

Mən dedim:

– Onun atası da mənəm, anası da, oğlum. Qoyma ölə. Əgər ölsə, mən də yaşamayacağam.

Bütün gecəni o, körpə ilə əlləşdi. Hər iki saatdan bir iynə vururdu. Mənə, quru paltar verdi, dərman içirtti, ancaq səhər bərk qızdırdım,

qan qusdum. Qızdırmadan mən bihuş halda yatırdım. Onu xatırlayıram ki, doktor başının üstündə durur, əlini alınma qoyur və deyirdi:

– Bərk dur, ana can, möhkəm dur. Nəvən artıq gülür, sağalıb.

– Əgər elədirsə, onda mən də dözerəm, – deyə pıçıldadım.

Bəlkə də mən ona görə sağ qaldım ki, nəvəm sağ qalmışdı.

Bu ilin yayında qərribə bir əhvalat olub. Tetil vaxtı o, küçədə qacırdı, bir də gördüm Qasımın velosipedini çıxarıb – iyirmi il mərəkdə direkden asılmışdı, – he, çıxardıb, başlayıb təmir etməyə. Lakin mən heç nə demədim, fikirləşdim ki, uşaqdır da, əlləşər-əlləşər, sonra atıb gedər. Təmir ediləsi deyildi: dəmirləri tamam paslanmışdı, rezinləri cırılmışdı. Yoldaşları qaçıb gəldilər, onlar da güldülər, Dedilər, çox köhnədir, işdən çıxmış şeydir.

O isə tərslik edərək acıqla fısıldaya-fısıldaya öz işi ilə məşğul oldu. Bilmiyəm, Bəktəş olmasa idi, bir şey edə bilirdi, yoxsa yox. Bəktəş də bu işə girişdi. Uşaq kimi, halbuki ailə sahibi idi, ciddi halda işə başladı. Bəktəş Canbolatı sevirdi, bir şey olanda məktəbinə müəllimlərin yanına gedirdi. O, evləndə Aysa hələ sağ idi. Aysa Alimandan üç il sonra öldü. Mən öz rəfiqəm üçün çox ağladım. Onunla biz nə qədər dər-dəla görmüşdük. Bəktəş isə yaxşı adam çıxdı. Ağillı, işgüzar. Onun da üç uşağı var, arvadı – Gülsün – yaxşı qonşudur. O özü isə çoxdan kombaynçıdır.

Bir dəfə Canbolat özü büsbütün yağa bulaşmış halda təmizlənmiş, yağlanmış velosipeddə göründü.

– Nənə, – dedi, – gör atamın velosipedi necə olub! Əlim yanıma düşdü: bu sözlərdən həm sevindim, həm də kədərləndim. O isə qürurlanırdı:

– Mən sürə bilərəm, – deyirdi. – Bir bax!

Velosipedə minəndə ayağı pedala çatmadı, odur ki, yandan yapışb, sükanın üstünə oyıldı, gah bu tərəfə, gah o tərəfə sürə-sürə getdi. Az qalırdı yığılsın.

– Düş, yığılacaqsan, – deyə mən qışqırdım.

O isə lap bərk sürdü. Darvazadan çıxıb, küçəyə getdi. Mən də onun ardınca. Yolda qovmağa başladı, birdən velosipedlə birlikdə yere yıxıldı. Bərk əzildi. Mən özümü yetirdim, yerden qaldırdım, danlamağa başladım.

– Baş-gözünü partlatmaq istəyirsən, nədir? Gör nə edir? Bir də hünərin var, min!

O isə dedi:

– Nənə, bir də yığılmayacağam. Mən özüm yıxıldım, görüm necə olur, axı velosipeddən heç vaxt yıxılmamışdım.

Mən güldüm. Gördüm ki, Bəktəş doqquzda durub. Elə bil heç bir işi yox idi. Eləcə durub baxırdı. O da heç nə demədi, mən də. Ancaq biz bir-birimizi sözsüz də başa düşdük.

Azca keçmiş biçin başlandı. Bir dəfə axşam Bəktəş bizə gəldi.

– İstəyirəm, – dedi, – sizin Canbolatı kombayna köməkçi götürəmə.

– Əgər yarıyorsa, götür, – deyə mən razılıq verdim. İcazə verməyə verdim, iki gündən sonra isə baş çəkməyə getdim. Axı, hələ uşaq idi. Yığımda çətinlik çəkəcəkdə.

Mənim Canbolatım kombaynda saman çəkirdi. O mənə görəcək elə bil dağın başından qışqırdı:

– Nənə! Mən buradayam!

Sükan arxasında dayanan Bəktəş isə mənə əl elədi, baş əydi.

Axşamədək mən arxın kənarındakı ağacın kölgəsində oturub, biçini seyr edirdim. Maşınlar yol ilə o yan-bu yana gedərək, toz qaldırır, xırmana döyülmüş den daşıyırdı.

Toran qovuşanda kombaynçılar dincəlmək üçün gəldilər. Canbolat yorğun və qürurlu idi, Bəktəş yamsılayırdı. Onun kimi dinməz-söyləməz qurşağadək soyunub, arxda finxıra-finxıra yuyunmağa başladı. Mənim əlimdəki bağlamayı görəcək sevindi:

– Nənə, sən alma gətirmisən?

– Gətirmişəm, – deyə cavab verdim.

Bu zaman o qaçıb yanıma gəldi, mənə qucaqlayıb öpdü.

Bəktəş pıçıldayıb güldü.

– Özünü nə çəkirdin? Çoxdan belə edəydin. Yaxşı, oxşa, oxşa, yoxsa daha macal olmayacaq.

Biz düşərgə vaqonunun yanındakı çəmənlərdə şam etməyə əyləşdik. Çörək isti idi, tezəcə bişmişdi. Canbolat kökələri kəsib dedi:

– Nənə, götür!

Mən çörəyə xeyir-dua verdim, bir diş vurdum və mənə tanış olan kombaynçı əlinin qoxusunu hiss etdim. Çörəkdən neft, dəmir, saman və yetişmiş buğda qoxusu gəlirdi. Bəli, bəli, lap o zamanlar olduğu kimi! Mən çörəyi göz yaşlarımla uddum və fikirləşdim: “Çörək əbədidir, eşidirsən, oğlum, Qasım! Həyat da əbədidir, əmək də əbədidir!”

Kombaynçılar mənı evə buraxmadılar. Dedilər ki, siz bizim qonağımızsınız, qalın tarlada gecələyin. Mənim yerimi samanın üstə saldılar. Həmin gecə səmaya baxırdım və mənə elə gəlirdi ki, kəhkeşana təzə qızılı saman səpmiş, köçəl tökmüşlər. Ulduzların səpələndiyi həmin Saman Yolundan uzaqdan eşidilən mahnı kimi eşelon keçir, onun tokərlərinin səsi getdikcə uzaqlaşır. Mən getdikcə sakitləşməkdə olan bu taqqultunun sədası altında yuxuya gedir və fikirləşirdim ki, bu gün dünyaya yeni taxılçı gəldi. Qoy onun ömrü uzun olsun, qoy göydəki ulduzların sayı qədər dəni olsun.

İşıqlaşanda mən yataqdan qalxdım, kombaynçılara mane olmamaq üçün aula getdim.

Mən çoxdandı ki, dağların üzərində belə şefəq görməmişdim. Mən çoxdandı ki, belə torağay nəğməsi eşitməmişdim. O, aydın səmanın ənginliyinə qalxıb, orada boz yumaq kimi asılıb qaldı və yenidən insan ürəyi kimi, yorulmadan döyünür, çırpınır, ucadan oxuyur, səsi bütün düzənliyə yayılırdı. Bir vaxt Suvankul deyirdi: "Bax, bizim torağay oxuyur!" Qərribə idi, özümüzün hotta torağayımız da var idi. Sən də əbədisən, mənim torağayım!

17

– Ah, mənim əziz tarlam, sən indi biçindən sonra dincəlirsən. Burada insan səsi eşidilmir, maşınlar yolda toz qaldırmır, kombaynlar gözə dəymir, naxır hələ kövşənliyə gəlməmişdir. Sən öz bəhrəni insanlara bağışlayıb, təzə doğmuş qadın kimi uzanmısan. Sən, payız aratına qədər dincələcəksən. İndi burada ikimizik – sən və mən, başqa bir kimse yoxdur. Sən mənim bütün həyatıma bələdsən. Bu gün xatirə günüdür, bu gün mən Suvankulun, Qasımın, Məsəlbəkin, Cəynəğın və Alımanın xatirələri önündə baş əyirəm. Nə qədər sağam, onları heç zaman unutmayacağam. Bir vaxt gələr, bunların hamısını Cənbolata danışaram. Əgər ağıllı və rəhmdil doğulubsa, hamısını dərk edər. Bəs başqaları, işıqlı dünyada yaşayan bütün insanlar necə olsun? Mənim onlarla söhbətim var. Onların hər birinin ürəyinə necə nüfuz edə bilərəm?

Ey səmada işıq saçan günəş, sən yerin ətrafına dolanırsan, sən insanlara de!

Ey, yağışlı bulud, yer üzərinə şəffaf bir yağış yağdır və hər bir damlanla de!

Torpaq, sən bizim hamımızı ağuşunda saxlayırsan, sən yer üzünün hər guşəsində insanları yedizdirirsən. Sən de, doğma torpaq, sən insanlara de!

– Yox, Tolqonay, sən de. Sən – İnsansan. Sən hamısından yüksək-sən, sən hamısından müdriksən. Sən – İnsansan! Sən de!

18

– Gedirsən, Tolqonay?

– Bəli, gedirəm. Əgər sağ qalsam, bir də gələcəyəm. Əlvida, tarla.

CƏMİLƏ

Budur, mən yenə sadə bir haşiyəyə salınmış bu kiçik şəklın qabağında yam. Sabah səhər ailə getməliyəm, ancaq ona baxmaqdan hələ də doya bilmirəm. Elə bil şəkil mənə xeyir-dua verəcəkdir.

Onu hələ heç bir sərgiyə verməmişəm. Bundan başqa, qohumlarım aildən yanıma gəldikdə də onu gizlətməyə çalışıram. Şəkilə utanmalı bir şey yoxdur, ancaq, bununla belə, o, sənət nümunəsi olmaqdan çox uzadır. Şəkil onda təsvir olunmuş torpağın özü qədər sadədir.

Şəklın dərinliyində boz payız səmasının bir parçası təsvir olunmuşdur. Uzaq dağ silsilələrinin üzərində külək ala buludları sürətlə qovalayır. İlk planda tünd qırmızı yovşanlı step uzanır. Yenicə tökmüş yağışdan sonra hələ də qurumamış qara yol da görünür. Yolun kənarında quru, sındırılmış çiya kolları bir-birinin böyrünə girmişdir. Araba çarxlarının açdığı yol boyu iki yolçunun ayaq izləri görünür. Uzaqlaşdıqca bu izlər zəifləyir, yolçuların özləri isə, elə bil, bir addım atan kimi haşiyədən çıxacaqlar. Yolçulardan biri... belədə mən bir az qabağa qaçıram.

Bu əhvalat mənim ilk gənclik illərimdə olmuşdur. Müharibənin üçüncü ili idi, ata və qardaşlarımız uzaq cəbhələrdə – Kursk və Oryol ətrafında vuruşurdular. O zaman biz on-on beş yaşlı yeniyetmələr idik, kolxozda işləyirdik. Gündəlik kəndli əməyin ağırılığı hələ möhkəmlənməmiş çiyinlərimizin üzərinə düşmüşdü. Biçin günləri daha ağır keçirdi. Həftələrlə evdə olmurduq, bütün günü və gecəni çöldə, xırmanda, ya da taxılın daşındığı stansiya yollarında keçirirdik.

Taxıl biçməkdən sanki oraqların da qızdığı belə qızmar günlərdən birində mən boş araba ilə stansiyadan geri qayıdırdım. İstədim bir evə deyim.

Dərənin lap böyründə, küçənin qurtardığı tənənin üstündə möhkəm saman hasara alınmış iki heyət durur. Heyət-bacanın yanında söyüd ağacları ucalır. Bunlar bizim evlərdir. Ta keçmiş zamanlardan bizim iki ailə bir yerdə yaşayır. Mən özüm Böyük evdənəm. İki qardaşım var, hər ikisi menden böyükdür və hər ikisi subaydır. İkisi də cəbhədədir və çoxdandır ki, heç birindən xəbər yoxdur.

Atam köhnə dülgərdir. Sübhün gözü açılan kimi namaz qılıb kolxoz heyətindəki dülgərxanaya yola düşür, bir də axşamdan xeyli keçmiş qayıdır.

Evde anamla bacım qalırdı.

Qonşu heyətdə ya da aildə Kiçik ev adlandırılan heyətdə bizim yaxın qohumlarımız yaşayırlar. Vaxtı ilə ulu babalarımız, ya da onların ataları doğma qardaş olmuşlar. Lakin mən onları ona görə yaxın qohum adlandıram ki, biz bir ailə kimi yaşayırdıq. Hələ babalarımızın köçerilik etdiyi, birgə köçəbə saldıqları, birgə qaramal otardıqları zamanlardan belə olmuşdur. Bu adəti biz də saxlayırdıq. Aildə kollektivləşmə təşkil ediləndə atalarımız qonşuluqda ev-çişik saldılar. Nəinki təkə biz, belkə də, iki çayın arasında ailə boyu uzanan Aral küçəsi başdan-başə bizim nəsiləndir. Biz hamımız bir qəbilədən çıxmışıq.

Kollektivləşmədən çox keçməmişdi ki, Kiçik evin yiyəsi öldü. Arvadı və iki kiçik yaşlı oğlu qaldı. O zaman aildə hələ də kök salmış köhnə qəbilə adətinə görə dul qadını oğulları ilə birlikdə ailədən kənara buraxmaq olmazdı. Buna görə də bizim qəbilədən olan adamlar atamı dul qalmış qadınla evləndirdilər. Ulu babalarımızın ruhu da onu bu işə məcbur edirdi, çünki atam mərhumun ən yaxın qohumu idi.

Beləliklə, bizim ikinci ailəmiz yarandı. Kiçik ev öz heyət-bacası, öz qaramalı ilə müstəqil hesab olunurdu. Lakin əslində isə bir yerdə yaşayırdıq.

Kiçik ev də iki oğlunu orduya göndərmişdi. Böyük oğlu Sadıq elə evlənen kimi getmişdi. Gec-gec olsa da onlardan məktub alırdıq.

Kiçik evdə, mənim “kiçik apa” yəni, kiçik ana adlandırdığım anam və onun gəlini – Sadıqın arvadı qaldı, hər ikisi səhərdən axşamadək kolxozda işləyirdi. Kiçik anam xeyirxah, üzüyola, fağır bir qadındı, hər işdə; arx qazılmasında, ya da suvarmada cavanlardan geri qalmırdı. Bir sözlə, kətməni əlində möhkəm tuturdu. Bəxtindən də gəlini çox işlək idi. Cəmilə qaynanası kimi yorulmaq bilməyən bacarıqlı bir qız idi. Ancaq xasiyyəti bir az başqa idi.

Mən Cəmiləni çox istəyirdim. O da mənim xətrimi istəyirdi. Çox dostlaşmışdıq, ancaq bir-birimizi öz adımızla çağırmağa cəsarət etmirdik. Əgər başqa-başqa ailədən olsaydıq, əlbəttə, mən onu adı ilə çağırırdım. Mən onu böyük qardaşımın arvadı kimi “cənə” o da “kiçinə bala” çağırırdı. Hərçənd ki, mən kiçik deyildim və aramızdakı yaşca fərq də

çox deyildi. Ancaq aillərdə bu bir qayda idi ki, gəlinlər ərinin kiçik qardaşlarını "kiçinə bala" yaxud "mənim qaynım" çağırmağıdır.

Hər iki həyətin ev işləri ilə mənim anam məşğul olurdu. Hərəkətlərinə sap bağlayan gülməli bacım da ona kömək edirdi. Çətin günlərdə bacımın nə cür söylə işlədiyi heç zaman yadımdan çıxmaz. O, bostanın dalında hər iki həyətin quzu və buzovlarını otarır və ev həmişə isti olsun deyə, təzək və çırpı yığırdı. Anamın tənhalığını ona unutturdu və onu itkin düşmüş oğulları haqqında düşündürməkdən yayındıran mənim bu fındıqburun bacım idi.

Evdə əsəyişə və firavanlığa görə bizim böyük ailəmiz anama minnətdardır. O, hər iki həyətin küllü-ixtiyar sahibəsi, ailənin sirdaşı idi. O, çox cavan ikən bizim köçəri babalarımızın ailəsinə gəlmiş və sonra ailələri ədalətli idarə etməklə onların xatirəsini müqəddəs tutmuşdur. Ailədə hamı onunla hörmətli, insafli, ağıllı, təcrübəli ev sahibəsi kimi hesablaşırdı. Evdə hər şeyi anam idarə edirdi. Düzünü deyim ki, ailə sakinləri atamı ailə başçısı kimi tanımaq istəmirdilər. Adamların bu və digər münasibətlə dedikləri bu sözləri az eşitməmişdim: "Eh, yaxşısı budur ki, heç ustanın yanına getməyənsən (bizdə sənətkarları hörmətlə usta adlandırırlar). Onun işi-gücü ancaq balta işlətməkdir. Onlarda böyük ana hər şeyin başıdır. Onun yanına getsən, yaxşı olar..."

Onu deməliyəm ki, gənc olmağıma baxmayaraq, tez-tez təsərrüfat işlərinə qarışırdım. Bu mənə ona görə müyəssər olmuşdu ki, böyük qardaşlarım cəbhəyə vuruşmağa getmişdilər. Məni də tez-tez zərəfatla, bezən də lap ciddi tərzdə iki ailənin cəkiti, ailənin müdafiəçisi və dolandıranı adlandırırdılar. Mən bununla fəxr edirdim və məsuliyyət hissi heç zaman məni tərk etmirdi. Anam da çalışırdı ki, mən müstəqil olum. O istəyirdi ki, mən hər gün dinib-danışmadan taxta yonub-mişarlayan atam kimi deyil, təsərrüfatçı və fərasətli olum.

Hə, mən arabamı evin yanında söyüdüün kölgəsində saxlayıb yan qayıqları boşaltdım və darvazadan içəri girdim. Briqadirimiz Orozmatı həyətdə gördüm. O, həmişəki kimi, atın üstündə oturmuşdu, qoltuq ağacı da yəhərə bağlanmışdı. Anam da onun yanında durmuşdu. Nə barədə isə mübahisə edirdilər. Yaxınlaşanda anamın bu sözlərini eşitdim:

– Bu, baş tutan deyil! Allahdan qorx, harada görünüb ki, arvad araba ilə kəsə daşıya? Yox, əzizim, mənim gəlinimdən əlini çək, qoy bu vaxtadək necə işləyibsə, eləcə də işləsin. Onsuz da, gecəm-gündüzüm yoxdur. İki həyəti idarə etmək sənə zərəfat gəlməsin. Yaxşı ki, qız

böyüyüb... bir həftədir ki, düzəle bilmirəm, belim ağrıyır, elə bil, keçə döymüşəm: qarğıdalı isə bax, yanır, su istəyir. – O, sinəsinə düşmüş çalmanın ucunu ara-sıra içəri salaraq yanıqlı-yanıqlı danışdı. O hirs-lənəndə adətən belə edərdi.

– Siz necə adamsınız? – deyə Orozmat atın üstündə yurğalanaraq özündən çıxmışdı. – Əgər mənim ayağım olsaydı, sizdən heç xahiş edərdim? Əvvəllər olduğu kimi, kisləri arabaya özüm doldurub aparardım!.. Mən də bilirəm ki, bu, arvad işi deyil. Bəs kişini haradan tapım? Buna görə də qərara gəldik ki, əsgər arvadlarından xahiş elə-yək. Siz öz gəlininizi qadağan edirsiniz, böyüklərimiz isə bizim abırımızı tökürlər... Əsgərlərə çörək lazımdır, biz isə planı pozuruq. Belə də şey olar, heç yaraşan işdir?

Mən qamçımı yerlə sürüyə-sürüyə onlara yaxınlaşdım. Briqadir məni gören kimi çox sevindi. Görünür ki, başına təzə fikir gəlmişdi.

– Əgər siz gəlininiz üçün belə qorxursunuzsa, onun qayını – o, fərəhlə məni göstərdi, – heç kəsi ona yaxınlaşmağa qoymaz. Arxayın ola bilərsiniz! Seyit qoçaq oğlandır, bax bizi dolandıran bu uşaqlardır. Darda da ancaq onlar köməyimizə çatırlar.

Anam briqadire sözünü qurtarmağa macal vermədi.

– Ay mənim səfilim, gör bir nəyə oxşayırsan, – deyə deyindi. – Saçlarına bir bax... Atandan da heç olmaz, oğlunun başını qırmağa da vaxt tapmır...

Orozmat anamın nəyə işarə vurduğunu tez başa düşdü.

– Yaxşı, – dedi, – qoy oğlunuz bu gün qocaların yanında qalsın. Seyit, bu gün evdə qal. Atları yemlə, səhər təzədən isə Cəmiləyə araba verərik: bir yerdə işlərsiniz. Ancaq deyirəm ha, onun üçün sən cavab-dehsən! Yaxşı, baybiçə, siz narahat olmayın, Seyit qoymaz ki, ona bir söz deyən olsun. Əgər iş o yerə gəlib çıtsa, Daniyanı da onlarla göndə-rərəm. Siz ki onu tanıyırsınız, ağır oğlandır... Bu yaxında cəbhədən qayıtmış oğlanı deyirəm. Üçlükdə stansiyaya taxıl daşıyırsınız. O zaman kim cəsarət eləyib sizin gəlininizə toxuna bilər? Elə deyil, Seyit? Sən necə bilirsən, istəyirik ki, Cəmiləni sürücü qoyaq, ancaq anan razı olmur. Sən onu yola gətir.

Briqadirin tərif və mənimlə yaşlı bir adam kimi məsləhətləşməsi sinəmə yatdı. Eyni zamanda, Cəmilə ilə birlikdə stansiyaya getməyin necə yaxşı olacağını təsəvvürümə gətirdim. Ciddi bir ifadə alaraq ana-ma dedim:

– Ona heç nə olmaz. Canavar yeməyəcək ki?

Mən çoxdanın sürücüsü kimi dişlərim arasından işgüzarcasına yerə tüpürdüm, çiyinlərini ata-ata qamçını arxamca sürütləyib uzaqlaşdım.

– Bir buna bax! – deyə anam təəccübləndi və elə bil sevindi də. Ancaq dərhal acıqla cığırdı. – Mən sənə göstərəm, canavar nədir? Sən haranın biləni oldun. Ağillı tapıldın da!

– O da bilməse, bəs kim biləcək. O sizdə iki ailənin cikitidir. Onunla fəxr edə bilərsiniz, – Orozmat qorxa-qorxa anama baxaraq mənim tərəfimi saxladı. Qorxurdu ki, təzədən onun tərsliyi tuta.

Lakin anam etiraz etmədi. Yalnız birdən-birə əyildi, dərinədən nəfəs alıb dedi:

– O haranın cigiti oldu, hələ uşaqdır. Gecəni-gündüzü də işdə olur... Bizim cigitlər isə indi allah bilir haradadırlar. Həyətlərimiz özbaşına buraxılmış köçobələr kimi bomboşdur...

Mən onlardan çox uzaqlaşdığım üçün anamın daha nələr dediyini eşitmədim. Gedə-gedə qamçını evin küncünə elə vurdum ki, toz qalxdı, hətta əllərini şappıldadaraq həyətdə təzək yapan bacımın gülüm-səməsinə də əhəmiyyət vermədən, əda ilə talvarın altına keçdim. Orada çöməlib oturdum və güvəcdən su töküb, əllərimi yumağa başladım. Sonra otağa keçib bir piyalə qatıq içdim, ikinci piyaləni isə pəncərənin qabağına aparıb içine çörək doğramağa başladım.

Anam və Orozmat hələ də həyətdə idilər. Ancaq daha mübahisə etmirdilər, yavaşcadan sakitcə söhbət edirdilər. Görünür ki, qardaşlarım barədə danışdılar. Anam şişmiş gözlerini hordən bir paltarının etəyi ilə silir və görünür ki, ona təskinlik verən Orozmatın sözlərinə başı ilə dalgınlıqla cavab verərək, dumanlı nəzərlərini ağacların kəlləsindən lap uzaqlara zilləmişdi. O, elə bil, öz oğullarını burada görmək ümidində idi.

Qüsseyo qapılmış anam, sanki, briqadirin təklifi ilə razılaşmışdı. Öz məqsədinə çatmasından çox razı qalmış briqadir isə qamçı ilə atın belini şappıldadaraq, sürətli yorğa yerişilə həyətdən çıxdı.

O zaman, əlbəttə, nə anam, nə də mən bu işin nə cür qurtaracağını düşünmürdük.

Cəmilənin iki atlı arabanın öhdəsindən gələ biləcəyinə mənim heç şübhəm yoxdu. Atlara o yaxşı bələddi. O, dağ aili Bəkayirdə ilxıçı qızı idi. Bizim Sadıq da ilxıçı idi. Guya, bir dəfə baharda cıdır zamanı o, Cəmiləyə çata bilməmişdir. Kim bilir, bu nə qədər doğrudur, ancaq

danışdırlar ki, bu əhvalatdan sonra pört olmuş Sadıq Cəmiləni götürüb qaçmışdır. Bununla belə başqaları isə deyirdilər ki, onlar bir-birini sevərək evlənmişlər. Nə isə, onlar cəmi dörd ay birgə yaşamışdılar. Sonra müharibə başlamış və Sadıqı orduya çağırmışdılar.

Cəmilənin uşaqlıqdan ilxı qovmasındanmı ya da nədənsə (o atasının yeganə qızı idi, həm qız və həm də oğul əvəzi idi) onun xasiyyətinə kişilərə xas bir tündlük və hətta bəzən kobudluq da hiss olunurdu. O kişi kimi də möhkəm işləyirdi. Qonşu qadınlarla yola getməyi bacarırdı, ancaq onu nahaq yerə bir balaca incidən kimi söyüşdə heç kəsdən geri qalmazdı. Arvadları saçlamışdı da.

Qonşular dəfələrlə şikayətə gəlmişdilər:

– Bu gəlininiz necə adamdır? Kandara qədəm basdığı heç bir həftə olmaz, ancaq elə bil, dilotu yeyib. Nə hörmət başa düşür, nə həya.

– Elə yaxşı ki, belə adamdır! – anam onların cavabını verirdi. – Mənim gəlinim sözün düzünü adamın gözünün içinə deməyi sevir. Pıç-pıç danışib, altdan sancmağındansa, bu yaxşıdır. Sizinkilər özlərini məlakə kimi göstərirlər. Ancaq əslində iyimış yumurta kimidirlər: bayırdan təmiz və hamar, içərisinin iyi adamın ürəyini bulandırır.

Atam və kiçik anam Cəmilə ilə rəftarda heç zaman başqa qayınata və qayınanalar kimi sert və öcəşkən deyildilər. Ona mehriban idilər, onu sevirdilər və yalnız bir şey arzulayırdılar ki, o Allaha və ərinə sadıq olsun.

Mən onları başa düşürdüm. Dörd oğullarını orduya göndərdikdən sonra, onlar hər iki həyətin yeganə gəlini Cəmilə ilə təskinlik tapırdılar. Buna görə də onun üstündə əsim-əsim əsirdilər. Lakin mən öz anamı başa düşmürdüm. O, adamı elə-belə sevən adamlardan deyildi. Ağır və tünd xasiyyəti vardı. Öz köhnə adət-ənənəsi ilə yaşayardı və həmişə də buna riayət edərdi. Hər il baharın girməsilə o, atamın hələ vaxtı ilə cavanlıqda düzəltdiyi köçəri alaçığını həyətdə qurar, içərisində ardıc budaqlarından ocaq qalayıb tüstüləderdi. O bizi də ciddi zəhmət sevən və böyüklərə hörmət ruhunda tərbiyə edərdi. Bütün ailə üzvlərindən tələb edərdi ki, şərtsiz-şurutsuz ona tabe olsunlar.

Cəmilə isə bizə gəldiyi ilk günlərdən özünü başqa gəlinlər kimi aparmadı. Doğrudur, o, böyüklərə hörmət eləyir, onların sözüne qulaq asırdı. Ancaq heç zaman onların qabağında baş əymirdi. Bununla belə, başqa cavan gəlinlər kimi üzünü yana çevirən tək burnunun altında mızıldanıb söymürdü. Ürəyindəkini həmişə açıq deyirdi və öz fikrini

deməkdən də çəkinməzdi. Anam tez-tez Cəmilənin tərəfini saxlayıb, onunla razılaşardı, ancaq axırncı söz həmişə özününkü olurdu. Mənə elə gəlirdi ki, anam Cəmilənin simasında, onun üreynin açıq və özünün ədalətli olmasında özünə tay bir adam görürdü və gizində fikirləşirdi ki, gələcəkdə onu öz yerinə qoysun, onu özü kimi tam hüquqlu ev sahibəsi, özü kimi bayıca və ailənin sirdaşı etsin. – Qızım, Allaha dua et ki, – deyə anam Cəmiləyə nəsihət verirdi, – sən varlı və xoşbəxt bir evə düşməsən. Bu sənə xoşbəxtliyindir. Qadının xoşbəxtliyi ondadır ki, uşaq doğsun və bir də evində bolluq olsun. Allaha şükür, biz qocaların topladığı bu şeylərin hamısı sənə qalacaqdır. Özümüzə qəbrə aparmayacağıq ki! Xoşbəxtliyi yalnız o adam əlində saxlaya bilər ki, o öz namus və vicdanını qoruya bilsin. Bunları yadında saxla və özündən göz-qulaq ol!

Lakin Cəmilənin bezi xasiyyətləri qayınanarı açmırdı: o, uşaq kimi həddindən artıq gülüb danışandır. Bəzən adama elə gəlirdi ki, Cəmilə heç bir səbəb olmadan gülməyə başlayır, özü də lap hündürdən, ürəklə. İşdən evə döndükdə o, təmkinlə həyətdə girməkdənsə, arxın üstündən hoppanıb qaça-qaça gəlirdi. Boş-boşuna gah bir qayınanasını, gah da o birini öpməyə başlayırdı.

Cəmilə mahnı oxumağı da sevirdi. O həmişə böyükərdən çəkinmədən bir şey zümzümə edirdi. Əlbəttə, bütün bunlar gəlinin ailə içərisindəki reftarı haqqında aildə yaranıb hifz olunan təsəvvürlərlə bir araya sığmırdı. Lakin hər iki qayınana onunla təsəlli tapırdı ki, vaxt ötdükcə Cəmilə yaşa dolub, ağullanacaqdır: cavanlıqda elə hamı belə olmayıb məgər! Mənim üçünse dünyada Cəmilədən yaxşısı yox idi. Bizim üçün birlikdə çox yaxşı keçirdi, heç bir səbəb olmadan gülüşür və həyətdə bir-birimizi qovurduq.

Cəmilə qəşəng qız idi. Boylu-buxunlu idi. Düz cod saçlarını iki sıx və ağır hörük şəklində hörmüşdü. Ağ leçəyini məhəretlə bağlayaraq onu alınına tərəf azca endirirdi. Bu ona çox yaraşırdı, hamar sifətinin qaraşın derisinə xüsusi gözəllik verirdi. Cəmilə güldüyü zaman onun göyümtül qara badamı gözləri gənclərə məxsus şıltaqlıq ilə parıldaırdı. Birdən-birə ədəbsiz ailə mahnılarını oxumağa başladıqda isə onun yaraşıqlı gözlərində qadınlara xas bir parıltı görünürdü.

Mən tez-tez görürdüm ki, cigitlər, xüsusilə evlərinə qayıtmış cəbhəçilərin gözləri onda qalırdı. Cəmilə özü də zarafat etməyi sevirdi. Doğrudur, həddini aşanların payını verirdi, ancaq bununla belə, onun hərəkətləri mənə toxunurdu. Mən onu, kiçik qardaşların öz bacılarını

qışqandığı kimi qışqanırdım. Cəmilənin yanında cavan oğlanları görəndə bir bəhanə ilə onlara mane olmağa çalışırdım. Qürurlanıb və onlara elə qəzəblə baxırdım ki, sanki, bütün görkəmlə "Siz çox da qaqqıldamayın. O mənim qardaşım arvadıdır və elə güman etməyin ki, arxasında heç kəsi yoxdur!" demək istəyirdim.

Belə dəqiqələrdə mən qəsdən çəkinmədən, yeri gəldi-gəlmədi, söhbətə qoşulur və Cəmilənin yan-yörəsində hərəkətləri lağa qoymağa çalışırdım. Bundan bir şey çıxmıdıqda isə özümü saxlaya bilməyib xoruzlanırdım.

Cavanlar qəhqəhə çəkib gülüşürdülər:

– Sən Allah, bir buna bax. Demə, onun cenesimiş. Qiyamətmiş, heç xəbərimiz yox.

Mən canımı dişimə yığıb özümü saxlayırdım. Ancaq qulaqlarımın qızardığını hiss edirdim. Hirsimdən gözlərim də yaşanırdı. Mənim cənəm – Cəmilə isə məni başa düşürdü. Özünü gülməkdən güclə saxlayaraq, ciddi görkəm alırdı:

– Bəs siz elə güman eləyirsiniz ki, cəncələr küçədə tökülüb qalıb, – deyə o cigitlərə təşəxxüslə cavab verirdi. – Bəlkə, sizdə küçəyə tökülüb, bizdə isə yox! Gedək, qaynım. Sizi görüm... – O, başını dik tutaraq, özünü göstərir və çiynlərini lovğa-lovğa oynadırdı. Mənimlə birlikdə uzaqlaşdıqda isə sakitcə gülümsəyirdi.

Mən onun bu təbəssümündən həm pərtləşdiyini, həm fərəhləndiyini görürdüm. Bəlkə də o zaman öz-özlüyündə belə fikirləşirdi: "Eh, səfəh! Əgər mən istəsəm, heç kəs qabağımı kəsə bilməz. Bütün ailə-nizlə izləsəniz də, bacara bilməzsəniz". Belə hallarda günahkarcasına susurdum. Bəli, mən Cəmiləni qışqanırdım. Ona pərəstiş edirdim. Fəxr edirdim ki, o mənim cənəmdir. Onun gözəlliyi, müstəqilliyi, onun sərbəstliyi ilə fəxr edirdim. Biz onunla ən səmimi dost idik və bir-birimizdən heç bir şey gizlətmirdik.

Həmin günlərdə aildə kişilər az idi. Bundan istifadə edən bezi cavanlar qadınlara həyasızcasına rəftar edir və onları adamı yerinə qoy-murdular, guya, onların sağına-soluna keçmək lazım deyil, əl eləyən kimi kefin istədiyini qaçıb yanına gələcəkdir!

Bir dəfə ot biçini zamanı bizim uzaq qohumumuz Osman Cəmiləyə sataşmağa başladı. Osman da o biri cavanlar kimi güman edirdi ki, heç bir qadın onun sözündən çıxmaz. Cəmilə onun əlini hirsli özündən uzaqlaşdırıb, kölgəsində uzandığı tayanın altından qalxdı.

– Əl çək! – deyər incikliklə ondan üz çevirdi. – Siz ilxı dayçalarının bundan başqa nə gözləmək olar!

Tayanın altında özünü yayıb uzanmış Osman yaş dodaqlarını nifrətli büzüşdürdü.

– Pişiyin ağzı ətə çatmayanda deyər ki, iy verir... Nə ezilib-büzülürsən, özün də lap sino gedirsən, burnunu çox dik tutma.

Cəmilə kəskin bir hərəkətlə ona tərəf döndü:

– Bəlkə də gedirəm. Ancaq bizim taleyimiz belədir. Sən axmaq isə gülürsən. Yüz il də tek qalsam, sən kimilərin heç üzünə tüpürmək istəməyərəm; adamın ürəyi bulanır. Müharibə olmasaydı, görüm sən özünə heç baxan olardımı?

– Mən də ele onu deyirəm də! Müharibə olduğu üçün sən ər qamçısı görməmişən, ona görə də belə qudurmusan. – Osman gülümsədi. – Eh, mənim arvadım olsaydın, gör, avazın belə gələrdimi?..

Cəmilə dönüb ona nə isə demək istədi, lakin susdu, başa düşdü ki, onunla ağız-ağıza verməyə dəyməz. Nifrətli baxışlarla bir xeyli ona baxdı, sonra çimçişə-çimçişə tüpürdü və yabanı götürüb uzaqlaşdı.

Mən tayanın dalında, arabanın üstündə dayanmışdım. Cəmilə məni gören kimi tez dönüb başqa tərəfə getdi. Mənə elə gəlirdi ki, onu deyil, məni təhqir edəblər, mən rüsvay olmuşam. Ürəyim yana-yana onu danladım:

– Axı sən niyə belələri ilə ağız-ağıza verirsən, niyə onlarla danışsan?

Cəmilə o gün axşamədək qaşqabaqlı gəzdi. Mənimlə nə bir kəlmə danışdı, nə də üzü güldü. Mən arabanı Cəmilənin yanına sürəndə o, içinə salıb bürüzə vermədiyi inciklik haqqında mənə heç bir şey soruşmayım deyər, yabanı tez ot qalağına sancıb onu bir nəfəsə qaldırdı və qabağına getirərək, üzünü onun dalında gizlətdi. O, otu boşaldı və dərhal o biri ot qalağına tərəf yollanırdı. Araba tez doldu. Mən uzaqlaşanda qanrılib geri baxdım. Cəmilənin yabanın dəstəyinə söykənərək bir neçə dəqiqə məyus durub nə haqda isə fikirləşdiyini, sonra isə təzədən işə girişdiyini gördüm.

Biz axırncı arabanı yüklərkən Cəmilə durub günəşin batmasına xeyli tamaşa etdi, bu dəqiqələrdə o, elə bil yer üzündə olan hər şeyi unutmuşdu. Çayın arxasında, Qazax çöllərinin qurtaracağında yorğun düşmüş axşam günəşi təndirin ağzı kimi alovlanırdı. O, göydəki, yumşaq buludları öz şəfəqi ilə qızardaraq üflüqün arasına ağır-ağır çəkili

və aşağılarda artıq qaranlığın çökdüyü bənövşəyi stepə son işığını yayırdı. Cəmilə qürubə elə dilsiz bir məftunluqla baxırdı ki, sanki şirin yuxu görürdü. Zərif sifəti parıldayırdı, yarıaçıq qalmış dodaqlarında məsum bir gülüş vardı. Bu zaman Cəmilə hələ də ona demək istədiyim məzəmmətli sözlərə elə bil cavab verərək, mənə tərəf döndü və elə tərzdə danışdı ki, sanki aramızda gedən söhbəti davam etdirirdi.

– Sən isə, kiçinə bala, onun haqqında fikirləşmə, qoy cəhənnəm olsun! O da insandır yeni... – Cəmilə bunu deyib susdu, sönən günəşi süzərək, köksünü ötürdü və dalgın halda sözünə davam etdi: – Osman kimilər insanın qəlbini nə başa düşür? Yox, heç kəs bunu başa düşmür... bəlkə də belə kişiler dünyada heç yoxdur...

Mən atları döndərənədək Cəmilə bizdən kənarda işləyən qadınların yanına qaçdı. Mən onların bərkdən fərəhlə güldüklərini eşitdim. Ona nə üz verdiyini demək çətindir, günün qürubuna baxarkən, bəlkə başına təzə bir fikir gəlmişdi, bəlkə də yaxşı işlədiyi üçün fərəhlənmişdi. Mən arabada, hündür ot qalağının üstündə oturub Cəmiləyə baxırdım. O, ağ loçəyini başından çəkib saldı və qollarını geniş açaraq yenidən çalınmış kölgəli çəmənlə rəfiqəsinin arxasınca qaçdı. Külek onun paltarının əleyini yellədirirdi. Birdən mənim də üstümdən qüssə götürüldü: “Osmanın laqərtisi haqqında fikirləşməyə dəyərmimi?”

– Hə-ə, getdik! – deyər mən tələsib, atları qovdum. Həmin gün briqadirin mənə tapşırdığı kimi, başımı qırxdırmaq üçün atamı gözləməyi qərara aldım. Bu müddət ərzində Sadıqın məktubuna cavab yazmağa başladım. Bu işdə də bizim öz qaydamız vardı: qardaşların məktubu atamın adına yazırdılar, ailə poçtalyonu onları anama verirdi. Məktubları oxumaq və cavab yazmaq isə mənim borcum idi. Mən məktubu oxumamışdan qabaq bildirdim ki, onu Sadıq yazmışdır. Çünki onun məktubları, sürdəki quzular kimi bir-birinə oxşayırdı. Sadıq məktubu həmişə bu sözlə başlayırdı: “Cəmiyyətin haqqında məktub.” Sonra isə, bir qayda olaraq yazırdı: “Bu məktubu poçtla səfəli, gül-çiçəkli Talasda yaşayan qohum-əqrəbəmə, istekli, son dərəcə əziz atam Colçubaya göndərirəm...” Sonra anamın, daha sonra öz anasının, onlardan sonra isə cərgə ilə bizim hamımızın adı gəlirdi. Bütün bunlardan sonra qəbilə ağsaqqallarının, yaxın qohum-qardaşın haqqında vacib suallar başlayırdı, yalnız lap axırda Sadıq tələmətlə yazırdı: “Həblər arvadım Cəmiləyə salam göndərirəm...”

Əlbəttə, ata ilə ana sağ-salamat olduqda, ailə ağsaqqallar və yaxın qohum-əqrəbə sağ-salamat olduqda, arvadının adını birinci çəkmək,

xüsusilə onun adına məktub yazmaq yaxşı deyil, hətta ədəb xaricindədir. Təkcə Sadiq deyil, özünə hörmət eləyən hər bir kişi belə düşünürdü. Bunun haqqında danışmağa da dəyməz. Çünki bütün aildə bu bir qayda idi. O, nöinki müzakirə edilməli idi, onun haqqında heç düşünmürdük də. Bir də buna vaxt yox idi. Axı hər bir məktubun arzusunda idik, onun gəlişi fərəhli bir hadisə idi.

Anam məni məktubu bir neçə dəfə oxumağa məcbur edərdi. Sonra onu diqqətlə cadar-cadar olmuş əllərinə alar və vərəqi əlində elə saxlayardı ki, elə bil, quşdur, indicə pırıldayıb uçacaqdır. Nəhayət, bükülməyən barmaqları ilə məktubu çətinliklə üçkünc bükürdü.

– Eh, mənim əzizlərim, sizin məktubları tilsim kimi hifz edib saxlayacağıq, – deyərək onun səsi ağlamaqdan titrəyirdi, – hələ bir soruşur ki, orada atam, anam, qohumlarım necədir... Bizə nə olacaq axı. Aildə evimizdə oturmuşuq. Siz özünüzdən danışın görək, orada nə eyləyirsiniz? Heç olmazsa, bir kəlmə də olsa, yaz ki, sağ-salamatam, vossalam. Bizə bundan artıq şey lazım deyil...

Anam üçbucaq məktuba yenə də bir xeyli baxır, sonra onu bütün məktubların saxlandığı dəri torbaya qoyub sandıqda gizlədirdi.

Əgər Cəmilə bu zaman evdə olsaydı, məktubu oxumaq üçün ona da verərdilər. O məktubu həmişə əlinə alanda mən onun pötrdüyünü hiss edərdim. Gözlərini sətirin üzərində sürətlə gəzdirərək ürəyində acgözlüklə oxuyardı. Məktubun axırına yaxınlaşdıqca onun çiyinləri sallanar, yanaqlarının qızartısı yavaş-yavaş çəkilirdi. Axırncı sətirləri oxumadan, məktubu elə bir soyuqqanlıqla anama verərdi ki, sanki aldığı borcu geri qaytarır.

Anam, görünür ki, gəlininin kefinin belə pozulduğunu öz bildiyi kimi yozar və ona ürək-dirək verirdi. O sandığı bağlaya-bağlaya deyirdi:

– Niyə belə? Sevinməkdənsə, qüssələnirsən. Məgər təkcə sənin ərin əsgərdir? Bu dərd bir tək sən deyil ki, bütün elin dəridir. El necə dözsürsə, sən də döz. Elə bilirsən ki, başqaları öz ərləri üçün dənizdirmi? Sən də darıx, ancaq üzə vurma, içinə sal!

Cəmilə susardı. Lakin onun inadkar, hüznü baxışları, sanki deyərdi: “Eh, anacan, sən heç bir şey başa düşmürsən!”

Sadiqın məktubu bu dəfə Saratovdan gəlmişdi. O orada hospitalda yatırdı. Sadiq yazırdı ki, yaralandığı üçün Allah qoysa payızda evə qayıdacaqdır. Biz tezliklə onunla görüşə biləcəyimiz üçün sevinirdik.

Mən həmin günü evdə qala bilməyib xırmana getdim. Həmişəki kimi orada yatdım. Atları yoncalığa buraxıb ayaqlarını bağladım. Sədr qaramalı yoncalığa buraxmağa icazə vermirdi. Mən isə atları yaxşı saxlamaq üçün bu qaydanı pozurdum. Dərədə xəlvət bir yer tanıyırdım, gecə vaxtı burada məni heç kəs görə bilməzdi. Lakin bu dəfə atları açıb, oraya aparanda məlum oldu ki, məndən qabaq kim isə yoncalığa dörd at buraxmışdır. Bu məni hövsələdən çıxartdı. İkiatlı arabasının sürücüsü olmaq mənə hövsələdən çıxmaq üçün haqq verirdi. Heç fikirləşmədən qərara gəldim ki, malikanəmə soxulmuş bu həyasızın dərəcəsini vermək üçün atlarını yoncalıqdan çıxarıb qovum. Lakin birdən briqadirin gündüz haqqında mənə danışdığı Daniyarın iki atını tanıdım. Sabahdan onunla birlikdə stansiyaya taxıl daşıyacağımı xatırlayıb atlara əl dəymədim və xırmana qayıtdım. Daniyar, demə, burada imiş. O arabasının çarxlarını yenidən yağlayıb qurtarmış, indi isə oxun qaykalarını burub möhkəmləndirdi.

– Danike, dərədəki sənin atlarındır? – deyərək soruşdum.

Daniyar başını ağır-ağır mənə tərəf döndərdi.

– İkisi mənimdir.

– Bəs ikisi?

– Cəmilədir, nədir onunkudur. Sən nənindir, cənəndir?

– Bəli, cənəmdir.

– Briqadir özü onları buraya buraxdı və tapşırırdı ki, gözüm üstlərinə olsun...

Yaxşı ki, mən atları qovmamışam.

Gecə düşdü, dağlardan əsən axşam küləyi kəsdi. Xırmana da sakitlik çökdü. Daniyar saman tayasının altında, mənim yanımda uzandı. Lakin bir azdan sonra qalxıb çaya tərəf getdi. O yaxınlıqdakı sıldırımın üstündə dayandı. Əllərini arxasında çarpazladı və başını azca çiyinə əyərək, beləcə xeyli müddət dayanıb durdu. Onun arxası mənə tərəf idi. Onun sanki balta ilə yonulmuş uzun, yondəmsiz fiqurası yumşaq ay işığında aydın sezişirdi. O, elə bil gecə vaxtı aşırımda daha aydın səslənən çayın gurultusuna həssaslıqla qulaq asırdı. Bəlkə də, gecenin mənim üçün aydın olmayan daha başqa səslərini və həyəcanını dinləyirdi. “O yenə də çayın qırağında yatmaq istəyir, səfeh!” – deyərək mən gülümsəndim.

Daniyar bizim ailə təzə gəlmişdi. Bir dəfə bir oğlan uşağı qaça-qaça kövşənliyə gəlib xəbər verdi ki, ailə yaralı əsgər gəlmişdir. An-

caq kimdir, nəçidir, tanımır. Qiyamət qopdu. Aildə qayda belə idi. Cəbhəcilərdən biri qayıdan kimi gələn adama baxmaq, onunla əl verib görüşmək, ondan əhval tutmaq, cəbhədə qohumlarını görüb-görməməsini soruşmaq və yeni xəbərlərə qulaq asmaq üçün böyükdən tutmuş kiçiyədək hamı sürü kimi qaçıb gedirdi. Bir hay-küy qopurdu ki, ağız deyənə qulaq eşitmirdi. Hərəsi bir söz deyirdi: bəlkə, qardaşımdır, qayıdıb, bəlkə də qudamdır. Bu vaxt biçinçilər qaçıb getdilər ki, məsolənin nə yerdə olduğunu öyrənsinlər.

Daniyar, demə, əslən bizim yerlidir, bizim aildəndir. Danışdırlar ki, uşaqlıqda o yetim qalmış, üç il qapılarda sürünmüş, sonra isə Çaxmaq çölündəki qazaxların yanına getmişdir. Ana tərəfdən onun qohumları qazaxdırlar. Yaxın qohumları da yoxdu ki, sonralar oğlanı geri qaytarsınlar. Beləliklə də, onu hamı yaddan çıxarmışdı. Evdən getdikdən sonra nə cür yaşadığı haqda ondan soruşduqda Daniyar qeyri-müəyyən cavab verərdi. Ancaq hər halda məlum olurdu ki, həyatın və yetimliyən acısını dadmışdır. Həyat Daniyarı oyuncaq topu kimi bu başdan o başa atıb-tutmuşdur. O uzun müddət Çaxmaq şoranlıqlarında qoyun otarmışdır, yaşa dolduqda çöllərdə kanal qazmış, yeni pambıq sovxozlarında işləmiş, sonra Daşkənd ətrafında Anqren kömür mədənlərində çalışmışdır. Oradan da orduya getmişdir.

Daniyarın öz doğma ailəyə qayıtmasını camaat bəyəndi. "Yad ölkələrdə nə qədər dolaşdısa da, axırda qayıtdı, demək, alnında belə yazılıbmış ki, doğma arxadan su içsin. Öz dilini də yadından çıxarmayıb. Danışığı bir balaca qazaxcaya çilət vursa da, təmiz danışır!"

Ağsaqqallar deyirdilər:

"Tulpar* dünyanın o başında da olsa öz ilxısını axtarıb tapar. Öz vətəni, öz xalqı kimin üçün əziz deyildir! Yaxşı ələyib, qayıdıb. Biz də, sənin dədələrinin ruhu da razı qaldıq. Allahın köməkliyi ilə germanı yıxan kimi rahat yaşayacağıq. Onda sən də başqaları kimi ev-əşik qurarsan, ailən olar. Səni də ocağından tüstü çıxar!"

Daniyarın babalarını xatırlayıb, onun hansı qəbilədən çıxdığını dürrüst müəyyən etdilər. Beləliklə, bizim aildə "yeni qohum" Daniyar meydana çıxdı.

Budur, bir gün briqadir Orozmat, sol ayağından axsayan hündür boylu donqar əsgəri bizim yanımıza biçənəyə gətirdi. O, şinelini çiy-

ninə ataraq, Orozmatın alçaq, yorğa yerişli madyanından geri qalmaq üçün inadla addımlayırdı. Briqadir isə öz alçaq boyu və cəldliyi ilə uzun Daniyarın yanında dəcəl çay cüllütünü xatırladırdı. O zaman uşaqlar buna gülüşürdülər də.

Daniyarın hələ o vaxt tamam sağalmamış yaralı ayağı dizindən bükülmürdü. Buna görə o, biçinçiliyə yaramazdı. Onu bizim, uşaqların yanına ot çalan maşına təyin etdilər. Açıq deyim ki, Daniyar o qədər də xoşumuza gəlmirdi. Hər şeydən qabaq onun adamayovuşmazlığı bizi açmadı. Daniyar az danışar, danışanda da hiss olunurdu ki, bu zaman o tamam başqa şey haqqında düşünür, onun nə isə öz fikirləri var. Öz dalgın, xəyalpərvər gözlərini sənin sifətinə zilləyib baxsa da, başa düşmürdün ki, o səni görür, ya yox. Onun haqqında belə deyirdilər:

– Yazıq oğlan! Görünür ki, cəbhədən sonra hələ də özüne gəlməyib.

Maraqlı orası idi ki, Daniyar bu cür daimi dalgınlığı ilə bərabər, çox sürətlə və dəqiq işləyirdi. Kənardan baxanda adama elə gəlirdi ki, o, danışib gülən və açıq-saçıq bir adamdır. Bəlkə uşaqlıqda keçirdiyi ağır yetimlik onu, öz hiss və fikirlərini gizlətməyə öyrətmiş, onda belə bir təmkinlik yaratmışdır? Bəlkə də.

Daniyarın, cəhənglərində iri qırıqlar olan nazik dodaqları həmişə möhkəm büzülmüş olardı, gözləri sakit-sakit kədərlə baxardı, yalnız çevik oynaq qaşları onun həmişə yorğun olan arıq sifətini canlandırırdı. Hər dəfə boyulanıb durar və sanki başqalarına müəssər olmayan bir şey eşitdiyi üçün qaşları alnına tərəf dartılar və gözləri qeyri-məlum bir sevinclə parıldardı. Sonra isə o uzun müddət gülümsər və nəyə isə sevinərdi. Bütün bunlar bizə qərībā gələrdi. Təkcə bu deyil, onun başqa qərībəliləri də vardı. Axşamlar biz atları açaraq, talvarın yanında oturur və əspaz qadının bizə yemək bişirməsini gözlərdik. Daniyar isə keşik tepəsinin* üstünə qalxıb hava qaralanadək orada oturardı.

– O orada nə ələyir? Onu gözetçi qoyublar, nədir? – biz gülərdik.

Bir dəfə mən maraqlandığım üçün tepənin üstünə, Daniyarın yanına qalxdım. Orada diqqəti cəlb edən heç bir şey yoxdu. Yasəmen rəngli axşam qaranlığına qərğ olmuş dağətəyi step geniş uzanmışdı. Tünd, alatoran çöllər, elə bil sakitlik içərisində ağır-ağır əriyirdi.

* Keşik tepəsinin üstündən bütün ətraf görünür. Bu tepə qırğızlarda köçəri basqınlar vaxtından qalmışdır.

* Tulpar – əfsanəvi qaçağan at

Daniyar mənim gəlməyimə heç qımlıdanmadı; o dizlərini qucaqlayaraq oturmuş, dalgın, lakin parlaq nəzərləri ilə qabağa baxırdı. Yənə mənə elə gəldi ki, o, mənim eşidə bilmədiyim səslərə qulaq asır. Bəzən donuxur və geniş açılmış gözləri ilə donub qalırdı. Onu daxilən nə isə üzürdü və mən elə fikirləşirdim ki, o indicə, ancaq mənim qarşımda deyil, (o məni görmürdü) mənə məlum olmayan, böyük geniş bir varlığın qarşısında ürəyini açacaqdır. Sonra mən ona baxanda onu tanımadım; Daniyar süst və məyus halda oturaraq, elə bil, işdən sonra istirahət edirdi.

Bizim kolxozun biçənləri Kurkureu çayının çaylaq yerlərində səpələnmişdir. Bizdən bir az uzaqda Kurkureu çayı dərədən çıxıb, harın, quduz bir axınla vadi ilə axır. Ot çalımı dağ çaylarının daşdığı vaxtda olur. Axşamdan bulanıq, köpüklü sular artmağa başladı. Çayın güclü lərzəsindən komada gecəyarısı yuxudan oyandım. Mavi, sakitləşmiş gecə öz ulduzları ilə komaya baxırdı. Hərdən soyuq külək əsirdi, torpaq yatırdı, yalnız gurultulu çay, elə bil, bizi hədələyərək üstümüzdə hücum çəkirdi.

Biz lap sahilə olmasaq da, gecə bizə elə gəlirdi ki, su lap yaxındadır, qeyri-ixtiyari olaraq qorxuya düşürdük: birdən o komanı yuyub aparmasın? Yoldaşlarım ağır yuxuya getmişdilər. Mən isə yata bilməyib bayıra çıxdım.

Kurkureu çaylağında gecə gözəl və qorxunc olur. Çəmənin o yan-bu yanında ayaqlarına cidar vurulmuş atlar qaralır. Onlar şəhli otdan doyunca yeyərək, indi hərdən bir finxırır, ehmalca mürğü vururdular. Mənimlə bir cərgədə isə Kurkureu əzilib xarab olmuş söyüd pöhrəliklərini əyərək, sahilo hücum çəkir və özü ilə bərabər daşları sürüldəyib içrilərə aparırdı. Susmaq bilməyən çay qəzəbli, dəhşətli bir gurultu ilə gecənin sakitliyini doldururdu. Adamı qorxu götürürdü. Dəhşətli idi.

Belə gecələrdə mən Daniyarı həmişə xatırlayırdım. O adətən lap sahilə, ot qalaqlarının üstündə yatardı. Görəsən, bəs qorxmur? Çayın gurultusundan qulaqları batmır? Görəsən, o yatır, ya yox? Nə üçün o çayın qırağında tək yatır? Bundan nə ləzzət alır? Qəribədir, elə bil, zəmanə adamı deyil! Bəs indi haradadır? Ətrafıma baxıram, heç kəsi görmürəm. Sahil əydəmli tepələrlə uzanıb gedir, qaranlıqda dağların başları görünürdü. Orada yuxarılarda sakitlikdi və ulduzlar parıldıırdı.

Daniyarın ailə özünə dost tapmaq vaxtı çoxdan çatmışdı. Lakin o, evvəlki kimi, tək-tənha idi, sanki o dostluq ya düşmənçilik, rəğbət ya paxıllıq məfhumlarından xəbərsizdi. Axı ailə o cigit hörmətdə idi ki,

həm özünü, həm də başqasını qoruya bilər. Xeyirxahlıq eləyənlər və bəzən də mərdimazarlıq vuranlar, ağsaqqallardan geri qalmayıb məclis və əhsanları idarə edənlər qadınların da nəzərini cəlb edir.

Əgər Daniyar kimi adam özünü kənara çəkərək ailin gündəlik işlərinə qaynayıb qarışmırsa, onu beziləri, sadəcə olaraq, görmür, beziləri isə mərhəmətlə deyirdilər:

– Onun heç kəsə nə zərəri, nə də xeyri deyir. Yazıq birtəhər yaşayırsa, o da kifayətdir.

Belə adam, bir qayda olaraq, ya rixşənd, ya da şəfqət predmeti olur. Öz yaşımızdan böyük görünməyə çalışaraq, əsl cigitlərlə tay olmaq istəyən biz yeniyetmələr isə, üzünə deyil, öz aramızda Daniyara həmişə gülürdük. Biz hətta ona da gülürdük ki, o gimnastyorkasını çayda özü yuyur. Özü də qurumamış əyninə geyir. Çünki cəmi birçə gimnastyorkası vardı.

Lakin qəribə idi. Daniyar üzdən elə bil sakit və fəğir idi. Ancaq biz yənə də onunla açılışmağa cəsarət etmirdik. Ona görə yox ki, o bizdən yaşca böyük idi (əslinə baxsan, aramızda vur-tut üç, ya dörd yaş fərq var idi. Belələri ilə biz heç nəzakət-zad gözləmir, onlarla “sən” deyə danışırıq) və ona görə də yox ki, sərt və təşəxxüslü idi və bu da bizi ona hörmət etməyə məcbur edirdi. Yox, onun qaradiməzliyində, qəmgin dalgınlığında nə isə bizim başa düşmədiyimiz bir şey var idi, bu da hamını lağa qoymağa hazır olan biz yeniyetmələrin əl-qolunu bağlayırdı.

Bizim özümüzü təmkinli aparmamıza, bəlkə də, baş vermiş bir hadisə səbəb oldu. Mən çox yetik bir oğlandım, öz suallarımı adamları tez-tez bezdirirdim. Cəbhəçilərdən müharibə haqqında soruşmaq isə mənim üçün əsl bir ehtirasa çevrilmişdi. Daniyar bizim biçənəyə gəldikdən sonra toza cəbhəçidən bir neçə söz qopartmaq üçün əlverişli fürsət axtarırdım.

Bir dəfə axşam işdən sonra ocağın başına toplaşmışdıq, yeyib-içir və rahatlıqla dincəlirdik.

– Danike, nə qədər ki yatmamışıq, müharibədən bir şey danış, – deyə mən xahiş etdim.

Daniyar evvəlcə dinmədi və bir az da, elə bil, incimmiş kimi oldu. O ocağın oduna xeyli müddət baxdı, sonra başını qaldırıb bizi süzdü.

– Müharibədən deyirsən? – deyə o soruşdu və sanki öz-özlüyündə düşündüklərinə cavab olaraq boğuc səslə əlavə etdi: – Yox, yaxşıdır budur ki, müharibədən heç xəbəriniz olmasın!

Sonra o qanrıldı, quru otlardan bir qacaq götürdü və onu ocağa ataraq, bizim heç birimizə baxmadan, odu üfürməyə başladı.

Daniyar daha heç bir söz demədi. Onun dediyi hətta bu qısa cümlədən də məlum oldu ki, müharibə haqqında belə sadəcə danışmaq asan deyildir. Mən öz-özümə xəcalət çəkdim və Daniyardan müharibə haqqında daha heç bir şey soruşmadım.

Lakin ailə Daniyarın özünə olan maraq sürətlə soyuduğu kimi, həmin gecə də tez unuduldu.

Ertesi gün səhər tezdən Daniyarla birlikdə atları xırmana getirdik. Bu zaman Cəmilə də gəlib çıxdı. Hələ uzaqdan bizi görən kimi çağırırdı.

– Ey, kiçinə bala, mənim atlarımı buraya gətir. Bəs boyunduruqlar hamı? – O, elə bil, ömrü boyu sürücü olmuşdu, arabanı işgüzarlıqla nəzərdən keçirdi, çarx oymaqlarının yerinə yaxşı düşüb-düşməməsini ayağı ilə vurub yoxladı.

Daniyarla birlikdə arabaları sürüb Cəmiləyə yaxınlaşdıqda bizim görkəmimiz ona gülməli göründü. Daniyarın uzun, arıq ayaqları, elə bil indicə ayağından çıxacaq genboğazlı girza çəkmələrinin içərisində oynayırdı. Mən isə qaralıb döyənək olmuş dabanlarımla atların böyrünü döyəcləyirdim.

– Amma nə bir-birinizi tapmışsınız! – deyə Cəmilə fərəhlə başını qaldırdı. Ləngimədən bizə əmr verməyə başladı: – Cəld olun, isti düşənədək stepi ötüb keçək!

O, atların yüyənlərindən tutub, onları arabanın yanına apardı və qoşmağa başladı. Atları özü qoşdu, ancaq bir dəfə məndən xahiş etdi ki, cılovları necə bağlamağı ona öyrədim. Daniyarı isə heç görmürdü, elə bil yanımda heç yerli-dibli belə bir adam yoxdur.

Cəmilənin qətiyyəti və hətta lovğa arxayınlığı, Daniyarı, görünür ki, heyrətə salmışdı. O dodaqlarını qərribə bir tərzdə bir-birinə qısaraq acıqla və eyni zamanda gizli heyrət hissi ilə Cəmiləyə baxırdı. Daniyar buğda kisəsini qapanın üstündən qaldıraraq arabaya gətirəndə Cəmilə onun üstünə qabardı:

– Bu nədir, hərə özü üçün işləyəcək? Yox, dostum, belə olma-yacaqdır, əlini mənə ver! Ey, kiçinə bala, sən niyə durub baxırsan, tez arabanın üstünə qalx, kisələri yerbəyer elə!

Cəmilə özü Daniyarın əlindən yapışdı və onlar birlikdə bükülmüş qolları üstündə kisəni qaldırıqda, zavallı Daniyar utandığından qızardı. Sonra onlar hər dəfə bir-birinin əlini möhkəm sıxaraq kisələri gətirəndə

başları bir-birinə toxunurdu. Bu zaman mən Daniyarın özünü çox pis hiss etdiyini və dodaqlarını möhkəm-möhkəm dişlədiyini görürdüm. O, Cəmilənin sifətinə baxmamağa çalışırdı. Cəmilə isə onu, elə bil görmür və qapançı qızla zarafatlaşırdı. Arabaları doldurub cilovları əlimizə alanda Cəmilə hiyləgərliklə göz vurub, gülə-gülə deyirdi:

– Ey, Daniyarsan, nədən, səniniyəm? Nə olsan da, kişisən, yolu birinci sən aç.

Daniyar yenə arabanı dinməz-söyləməz sürüb yola düşdü. “Eh, yazıq, sən nə utancaqsan!” – deyə mən fikirləşdim.

Yolumuz çox uzaq idi: iyirmi kilometr steplə keçməli, sonra da dərenin içi ilə stansiyyaya getməliydik. Ancaq bir şey yaxşı idi ki, stansiyanın lap özünədək yol həmişə enişdi, atlara güc düşmürdü.

Bizim ailə Kurkureu Böyük Dağların ətəyində, çay sahilində salınmışdır. Dərəyə enənə qədər ailin tünd çətirli ağacları həmişə görünür.

Bir gün ərzində, ancaq birçə dəfə stansiyyaya gedib qayıda bilirdik. Səhər çıxırdıq, günortadan sonra ancaq gəlib ailə çatırıdık.

Gün amansızcasına yandırır-yaxırdı. Stansiyada izdihamı yarib keçmək mümkün deyildi. Bütün vadilərdən gəlmiş kişilərlə dolu arabalar, briçkalar, uzaq dağlıq kolxozlardan gəlmiş yüklü eşşəklər və öküzlər hər tərəfi tutmuşdu. Onları buraya əyinlərində gündən yanıb-solmuş paltar olan, yalın ayaqları daşa deyib əzilmiş və dodaqları istidən çatlayıb qanamış, tozlu qara oğlanlar və əsgərlər sürüb gətirmişdilər.

Taxıl tədarükü məntəqəsinin qapısından “taxılın hər sünbülü – cəbhəyə” şüarı yazılıb asılmışdı. Həyətdə basınq idi, arabaların səs-küyü ətrafa yayılmışdı. Həyətlə yanaşı, alçaq hasarın arxasında parovoz, gur isti buxar buraxaraq, dem şlakı fişqıra-fişqıra manevrə edirdi. Qatarlar qulaqbatırıcı gürultu ilə yanımdan ötüb keçirdi. Dəvələr köpüklü ağızlarını açaraq qəzəb və həyəcanla nərildəyib yerden qalxmaq istəmirdilər.

Qəbul məntəqəsinin qızmış dəmir damınadək buğda tığ vurulmuşdu. Taxıl kisələrini taxta yolun üstü ilə lap damadək yuxarı qaldırmaq lazım gəlirdi. Kəsif buğda iyi, toz adamın boğazını tıxayırdı.

– Ey, cavan oğlan, bir mənə bax! – deyə yuxusuzluqdan gözləri qızarmış qəbuledici aşağıdan çığırdı, – yuxarı apar, lap yuxarı! – O yumruğu ilə hədələyir və söyləyirdi.

O nə üçün söyürdü? Onsuz da biz bilirik ki, haraya daşımaq lazımdır, oraya daşıyaçağıq. Biz bu taxılı çiynlərimizlə lap çöldən buraya daşıyıyıq. Çöldə isə qadınlar, qocalar və uşaqlar onu əkib-becərmişlər. Orada bu saat, işin qızgın vaxtında kombaynçı öz dövrünü çoxdan yaşamış, işdən düşmüş kombaynın yanında vurnuxur, qadınların belə oraq tutmaqdan ihiqat olmuş və balaca uşaqlar yerə düşmüş hər bir sünbüllü ehtiyatla yığırlar.

Çiynlərimdə daşdığı kimlərin nə cür ağır olduğu indiyodək yadımdadır. Bu on güclü kişilərin işi idi. Kimlərin çiynimdən düşməsi üçün mən dişimlə onların qırağından möhkəm-möhkəm tutaraq əyilib-düzələn, xırçıldayan taxtanın üstü ilə yırğalana-yırğalana yuxarı qalxırdım. Tozdan boğazım qəhərlənir, ağırlıq qabırğalarımı basır, gözlərimə qaranlıq çökürdü. Bir neçə dəfə yolun yarısında zəiflədiyimi, kisenin çiynimdən sürüşdüyünü hiss edərkən onu yerə tullamaq və özüm də onunla birlikdə yerə yuvarlanmaq istəyirdim. Lakin daimca adamlar gəlirdi, onların da çiynlərində kise vardı, onlar mənim yaşıdlarım idi, onlar da mənim yaşda uşaqları olan cavanlar, ya da əsgər arvadları idi. Əgər müharibə olmasaydı, onları bu cür ağır yük daşımağa qoyardılarmı? Yox, belə bir iş qadınlar görəndə mənim geri çəkilməyə ixtiyarım yox idi.

Budur, Cəmilə paltarını dizindən yuxarı çəkərək qabağımca gəldirdi. Onun qaraşın qeşəng ayaqlarının əzələlərinin nə cür gərildiyini, kisenin altında yay kimi əyilərək çevik bədənini nə cür söylə saxladığını görürdüm. Hər dəfə, elə bil hər addımbaş mənim zəiflədiyimi hiss edərək ayaq saxlayırdı.

— Kiçinə bala, özünü ələ al, az qalıb!

Onun öz sesi isə boğuc və tutqun idi.

Biz buğdanı boşaldıb geri dönəndə Daniyara rast gəlirdik. O, azca axsayaaraq güclü aram addımla, həmişəki kimi, taxtanın üstü ilə tək və dinnəz-söyləməz irəliləyirdi. Bizə çatanda Daniyar Cəmiləyə tutqun, odlu nəzər salırdı, Cəmilə isə belini düzəldərək əzilmiş paltarını sığalayırı. O, Cəmiləyə həmişə belə baxırdı, elə bil, Cəmiləni gördüyü birinci dəfə idi. Cəmilə isə onu saya salmadan yoluna düzəlib gedirdi.

Həmişə də belə idi: Cəmilə ya ona gülür, ya da ona heç əhəmiyyət vermirdi. Bu onun kefindən asılı idi. Yolla gedəndə ağılına nə gəlirdisə, birdən mənə çıxırırdı: "Haydı, getdik!" Bunu deyib, o, qamçını başının üstündə yelləyərkən atları qovurdu. Mən də onun daimca

çıpırdım. Biz Daniyarı ötüb keçir, onu sıx tozun içində buraxırıdık. Doğrudur, bu zarafat idi, ancaq hamı buna dözməzdi. Daniyar isə, görünür ki, bundan incimirdi. Biz onun yanından ötüb keçirdik. O isə qaşbağını tökərək arabada dayanıb borkdən gülən Cəmiləyə heyretlə baxırdı. Mən geri qanırıldım. Daniyar hətta tozun içindən də Cəmilənin dalınca baxırdı. Onun baxışları mərhəmətli və yumşaq idi. Lakin mən o zaman bu baxışlardakı inadkar, gizli qüssəni sezməmişdim.

Cəmilənin nə onu lağa qoyması, nə də ona qarşı tam laqəyd olması Daniyarı bir dəfə də olsun özündən çıxarmırdı. Elə bil and içmişdi ki, hər şeyə dözsün. Əvvəllər ona yazığım gəlirdi və bir neçə dəfə də Cəmiləyə demişdim:

— Cene, niyə ona gülürsən, yazıq adamdır!

— Qoy rədd olsun, — deyərək Cəmilə gülüb əlini çırpırdı. — Elə belə, zarafat ələyirəm, bu yalquzağa heç bir şey olmaz.

Sonralar mən də Daniyara Cəmilənin özündən daha bətor gülməyə başladım. Onun qoribə inadkar baxışları məni narahat edirdi. Cəmilə kiseni çiyninə atanda, bilsəniz, ona nə cür baxırdı! Doğrudan da, bu həy-küy və tünlүkdə, həyətdəki basırıqda Cəmilə öz möhkəm və dəqiq hərəkətləri, yüngül yerışı ilə narahat, çığırmaqdan səsi xırıldayan adamlardan seçilirdi. Elə bil bütün bunlar geniş düzən bir yerdə baş verirdi.

Ona baxmamaq da mümkün deyildi. Cəmilə kiseni arabadan götürmək üçün boynunu irəli uzadıb, qıvrılıb, çiynini elə qabağa verir və başını elə əyirdi ki, onun gözəl boynu bütünlüklə açıqda qalır, günəşdən bozarmış hörükləri az qala yerə dəyirdi. Daniyar bir bəhanə ilə ayaq saxlayır, sonra baxışları ilə onu qapıyadək ötürürdü. Yəqin, o elə güman ələyirdi ki, bunu heç kəs görmür. Lakin mən hamısını sezirdim və bu mənim xoşuma gəlmirdi, hətta hisslərimi bir növ təhqir edirdi: mən Daniyarı Cəmiləyə heç cür layiq bilməzdim.

"Bir fikir ver, hətta o da Cəmiləyə baxandan sonra başqaları haqqında nə demək olar!" — Bunu düşünərkən bütün varlığımı qəzəb bürüyürdü. Hələ azad olmadığım uşaq xudbinliyi yandırıcı qışqanclıq hissiylə alovlanırdı. Uşaqlar axı öz yaxın adamlarını həmişə yad adamlara qışqarırlar. Buna görə də Daniyara acımaq əvəzinə, özümə indi ona qarşı elə ədavət hiss edirdim ki, başqaları ona güləndə mən sevinirdim.

Lakin Cəmilə ilə mənim kələklərim bir dəfə çox pis qurtardı. Taxıl daşdığımız kimlərin arasında yun gışdən tikilmiş yeddipudluq

iri bir kisə vardı. Ona bir adamın gücü çatmadığı üçün adətən ikilikdə qaldırırdıq. Bir dəfə xırmanda Daniyarı lağa qoymaq istədik. Həmin iri kisəni onun arabasına qoyduq, üstündən də başqa kisələri yıgıdıq. Yolda rus kəndlərindən birisində kimin isə bağına girib, alma dərdik və bütün yolu gülüşdük; Cəmilə almaları Daniyara atırdı. Sonra isə adətimiz üzrə onu ötüb keçdik və Daniyarı toz içində buraxdıq. O, dərənin dalında dəmir yolu keçidində bizə çatdı, yol bağlı idi. Buradan artıq birgə gedib stansiya çatdıq. Elə oldu ki, biz yeddi-pudluq kisəni tamamilə yaddan çıxartdıq. Arabaları boşaldıb qurtarandan sonra yadı-mıza düşdü. Cəmilə mənə dəcəlcəsinə dümsükləyib Daniyarı göstərdi. Daniyar arabada dayanıb fikirli halda kisəyə baxırdı, görünür ki, onu nə cür qaldırmağı düşünürdü. Sonra o, ətrafına baxırdı. Cəmilənin gül-düyünü görüb, bərk qızardı: məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdü. Cəmilə çıxırdı:

– Şalvarını möhkəm çək, yarı yolda düşər. Daniyar bizə tərəf qə-zəbli bir nəzor saldı. Biz hələ özümüzo gəlməmişdik ki, o, arabanın içində kisəni qabağa çəkib, dikəldib arabanın bir tərəfində yarı üstə qoydu və bir əli ilə ondan tutaraq yerə sıçradı, sonra kisəni çiyninə alıb yola düzəldi. Əvvəlcə biz özümüzü elə göstərdik ki, guya burada çətin heç bir şey yoxdur. Başqaları da buna təəccüblənmədilər. Çünki hamı çiynində kisə gedirdi, o da onlardan biri kimi. Daniyar taxtaya çatanda Cəmilə özünü ona yetirdi:

- Kisəni yerə sal, mən axı ancaq zarafat eləyirdim.
- Keç! – deyə Daniyar səsinə uzatdı və taxtanın üstünə çıxıb getdi.
- Bir bax, aparır hey! — deyə Cəmilə özünə bəraət qazandırdı.

Cəmilə hələ də yavaşcadan gülürdü, lakin onun gülüşü qeyri-təbii bir şəkil alırdı, elə bil özünü gülməyə məcbur edirdi.

Biz Daniyarın yaralı ayağına güc düşdüyünü gördük. Bu heç ağılımıza gəlməmişdi. Hələ indiyədək bu axmaq zarafat üçün özümü bağışlaya bilmirəm. Axı bu zarafatı mən səfeh düşünmüşdüm.

- Geri qayıt! – deyə Cəmilə güclə gülümsəyərək çıxırdı.

Lakin Daniyar geri dönməzdi, onun dalınca adamlar gedirdi.

Sonra nə olduğu yaxşı yadımda deyildir. Mən Daniyarın iri kisənin altında əyildiyini və başını aşağı dikərək dodağını dişlədiyini görür-düm. O, yaralı ayağını çəkərək ağır-ağır ehtiyatla gedirdi. Atdığı hər bir addım, görünür, elə ağrı verirdi ki, o, başını tərpətməyə və bir sani-yəliyə yerində donub qalmağa məcbur olurdu. Taxtanın üstü ilə yuxarı

qalxdıqca o daha çox yırgalanırdı. Onu kisə yırgalayır. Qorxub utan-dığımdan boğazım qurumuşdu. Dəhşətə gələrək onun yükünün ağır-lığını və ayağındakı dözülməz ağrını öz vücudumda hiss edirdim. Budur, o yenə yırgalandı, başını hərlədi. Gözlərimə qaranlıq çökdü.

Özümə gələndə kimse əlimi elə sıxdı ki, sümüklerim şıqıqdı. Mən Cəmiləni birdən-birə tanımadım. Onun geniş açılmış gözləri bə-rəlmiş, dodaqları isə yenice gülüb qurtardığı üçün hələ də əsirdi. İndi təkcə biz deyil, hamı, qəbuledici də taxtanın aşağısına yüyürüb gəldi. Daniyar iki addım da atıb kürəyindəki kisəni düzəltmək istəyirdi ki, yavaş-yavaş diz üstə çökməyə başladı. Cəmilə üzünü əlləri ilə örtüdü.

- Tulla! Tulla, kisəni! – çığırdı.

Daniyar daldan gələn adamları əzməmək üçün kisəni çoxdan bəri böyrü üstə yerə yıxa bilirdi, ancaq nədənsə bunu etmədi. Cəmilənin səsinə eşidən kimi özünü qabağa verdi, ayağını düzəldib, bir addım da irəli atdı və təzədən yırgalandı.

- İt oğlu, kisəni buraxsana! – deyə qəbuledici çığırdı.

– Tulla! – hamı çığırdı. Daniyar bu dəfə də yerində möhkəm durdu.

- Yox, o tullamayacaq! – deyə kimse inamla pıçıldadı.

Hər şey məlum oldu. Taxtanın üstü ilə onun ardınca gedənlər və habelə yerə duranlar da gördülər ki, o, kisə ilə qarışıq yerə yığılma-yınca kisəni tullamayacaqdır. Ətrafa dilsiz bir sükut çökmüşdü. Bayır-dan, divarın arxasından parovozun hərdən bir fit səsi eşidilirdi.

Daniyar heç bir şey eşitmədən, yırgalana-yırgalana, ayağının altın-dakı taxtanı əyərək, yuxarıya, qızmış demir dam üstü ilə qalxırdı. Hər iki addımdan bir müvazinətini itirərək durur və təzədən qüvvə topla-yaraq yoluna davam edirdi. Arxasınca gedənlər də öz addımlarını onun addımlarına uyğunlaşdırmağa çalışdıklarından tez-tez durmalı olurdular. Bu, adamları təqətdən və gücdən salırdı. Lakin heç kəs dillənib bir söz demirdi, onu söymürdü. Adamlar elə bil gözə görünməz iplə bağ-lanaraq, bir-birinin həyatından asılı olduqları qorxulu, sürüşkən taxa-nın üstü ilə öz yüklərini daşıyırdılar. Onların razılaşdırılmış səssizliyi və yeknəsək yırgalanmalarında vahid ağır bir ahəng vardı. Daniyarın arxasınca bir addım atır, daha bir addım. Onun arxasınca irəliləyən bu əsgər arvadı dişlərini qıcırdaaraq iztirab və yalvarışla Daniyara baxırdı. Onun özünün də ayaqları bir-birinə dolaşırdı, lakin o Daniyar üçün dua oxuyurdu.

Taxtanın maili hissəsi az qalmışdı, tezliklə qurtaracaqdı. Lakin Daniyar budur, yenə də yırğalandı, yaralı ayağı artıq ona tabe olmurdu. O, kisəni yerə buraxmasaydı, indicə yıxılacaqdı.

– Yüyür, daldan kömək elə! – deyə Cəmilə mənə çığırdı, özü isə qollarını qabağa uzatdı. Sanki bununla Daniyara kömək etmək istədi.

Mən taxtanın üstünə qalxdım. Adamların və kisələrin arasından sıxılıb keçərək Daniyara çatdım. O dirseyinin altından mənə baxdı. Qaralmış tərlı alınının damarları çıxmışdı. Qan dolmuş gözləri qəzəblə mənə zilləndi. Mən kisədən yapışmaq istədim.

– Get! – deyə Daniyar xırıltılı, qəzəbli səsle çığırdı və yoluna davam etdi.

Daniyar ağır nəfəs alaraq axsaya-axsaya aşağı düşəndə onun qolları yanına düşmüşdü. Hamı dinməz-söyləməz aralanıb, ona yol verdi. Qəbuledici isə özünü saxlaya bilməyib çığırdı:

– Cavan oğlan, sən axmaqlamısan, nədir? Mən məgər insan deyiləm, sənın buğdanı aşağıda boşaltmağına icazə verməzdim? Bu ağırılıqda kisələri niyə daşıyırsan?

– O mənim öz işimdir, – deyə Daniyar yavaşcadan cavab verdi.

O tüpürüb arabaya tərəf getdi. Biz gözümüzü qaldırıb baxmağa da cəsarət etmərdik. Daniyarın axmaq zarafatımızdan belə ürəkəndə inciməsindən həm xəcalət çəkir, həm də ona acığımız tuturdu.

Bütün gecəni dinməz-söyləməz yol getdik. Daniyardan ötrü bu adi bir şeydi, buna görə də biz başa düşmürdük ki, o bizdən inciməmişdir, ya da bu hadisəni yadımdan çıxarmışdır. Lakin bizim üçün ağır idi; vicdan əzabı çəkirdik.

Səhəri dəyirməndə arabaları yüklərkən Cəmilə o başibəlalı kisəni götürüb ayağının altına qoydu və şəppaladı.

– Al, özünə qismət olsun! – deyə o, parçalanmış kisəni təəccüblənmiş qapançı qadının ayaqlarına tərəf tulladı, – briqadire de ki, bir də belələrini soxuşdurmasın!

– Nə cləyirsən? Sənə nə olub?

– Heç nə!

Ertəsi gün Daniyar incikliyini heç nə ilə bürüzə verməyib özünü çox sakit və aram apardı, ancaq əvvəlkindən çox axsayırdı, xüsusilə kisələri qaldırdığı zaman. Görünür ki, dünən yarası bərk açılmışdı. Bu da onun qarşısında günahkar olduğumuzu həmişə yadımıza salırdı.

Əgər o birçə ağız gülsəydi rahat olardıq və bununla da bizim aramızdakı küsülülük unudulub gedərdi.

Cəmilə də özünü ele aparırdı ki, guya, heç bir şey olmamışdır, özünü təkəbbürlü tutub arabir gülsə də, hiss cləyirdim ki, bütün günü özündə deyildi.

Biz stansiyadan qayıdanda çox gec idi. Daniyar qabaqda gedirdi. Xoş gecə idi. Avqust gecələrinə, onların uzaq, eyni zamanda yaxın, həddindən artıq parlaq ulduzlarına kim belə deyildir; hər bir ulduz göz dəşirdi. Onlardan kənarlarını sanki qırov basmış, başdan-ayağa soyuq şüalarla parıldasən birisi qaranlıq göydən sadələvə bir təəccüblə yerə baxırdı. Biz dərənənin içi ilə gedirdik və mən gözlərimi uzun müddət ondan çəkə bilmirdim. Atlar həvəslə evə yorturdular, çarxlar çınqılıqda xırıldayırdı. Külək, çiçəklənmiş acı yovşan iyini, yetişmiş taxılın güclə duyulan ətrini özü ilə bərabər gətirərək ətrafa yayırdı. Bu, qatran və tərlənmiş qoşqu alətlərinin iynə qarışaraq adamın başını hərlədi.

Yolun bir tərəfindən üstünü itburnu kolları basmış kölgəli qayalar sallanıb durur, o biri tərəfində isə, aşağıda söyüdlük və qovaq pöhrəlikləri arasında susmaq bilməyən Kurkureu çayı ləpələnirdi. Arxada, harada isə körpünün üstündən gurultu ilə qatarlar keçib gedir və uzaqlaşdıqca çarxların taqqıltısını da uzun müddət öz arxasınca çəkib aparırdı.

Sərində gətmək, atların yırğalanan bəllərinə baxmaq, avqust gecəsini dinləmək, onun ətrini duymaq xoş idi! Cəmilə məndən qabaqda gedirdi. Cilovları buraxaraq ətrafa baxa-baxa yavaşcadan zümzümə edirdi. Mən başa düşürdüm, bizim sükutumuz onu darıxdırmışdı. Belə gecədə susmaq mümkün deyildi, belə gecədə adam oxumaq istəyirdi!

Cəmilə oxudu. Bəlkə də, Daniyarla olan əvvəlki səmimiyyətimizi geri qaytarmaq, onun qarşısındakı günahkarlıq hissini özündən uzaqlaşdırmaq üçün oxuyurdu. Onun səsi cingiltili və öcəşkən idi. O, “İpək yaylıq sallayıram sənə”, ya da “Uzaq yoldadır mənim əzizim” kimi adi ailə mahnılarını oxuyurdu. Cəmilə çoxlu mahnı bilirdi və onları ele sadə və ürəklə oxuyurdu ki, qulaq asana ləzzət verirdi. Lakin birdən o mahnını kəsib Daniyara tərəf çığırdı:

– Ey, Daniyar, bir şey oxusana! Axı sən də bir cigitsən, ya yox?

– Oxu, Cəmilə, oxu! – deyə Daniyar atları azca saxlayaraq utancaqlılıqla cavab verdi. – Mən sənə qulaq asıram, iki qulağım var, ikisini də satın almışam!

– Elə bilirsən ki, bizim qulağımız yoxdur. Oxumaq istəmirsən, oxuma, heç lazım da deyil! – Bunu deyib Cəmilə təzədən oxumağa başladı.

Oxumağı ondan nə üçün xahiş elədiyini Allah bilir. Bəlkə də, elə-bələ. Bəlkə də, onu söhbətə tutmaq istəyirdi? Əslinə baxsan, Cəmilə onunla danışmaq istəyirdi. Çünki bir az keçdikdən sonra o yenə Daniyarı səslədi.

– Daniyar, de görüm, heç sevmişsənmi? – dedi və güldü.

Daniyar dinmədi, Cəmilə də susdu.

“O da oxumağı xahiş etməyə adam tapdı da”, – deyə mən gülüm-sündüm.

Yolla kəsişən çayın yanında atlar nallarını yaş gümüşü çay daşlarına çırparaq sürətlərini azaltmışlar. Çay keçidini ötdükdən sonra Daniyar atları qamçıladı və gözlənilmədən donuq, kələ-kötür bir səsle oxumağa başladı:

Dağlarım, mavi penbə dağlarım,
Babalarımın torpağı, atalarımın məskəni!

Birdən onun dili dolaşdı, öskürdü, sonrakı iki misranı dərinədən sinədən gələn, bir az da xırıltılı səsle oxudu:

Dağlarım, mavi penbə dağlarım
Beşiyim mənim...

Onun səsi yenə birdən kəsildi. Sanki, nədənsə qorxub susdu.

Mən onun necə karıxdığını təsəvvür eləyirdim. Lakin onun bu ürəkək, qırıq-qırıq oxuduğu mahnıda nə isə xariqiləmə bir həyəcan vardı. Səsi də, görünür, yaxşı idi. Heç inanmaq olmazdı ki, oxuyan Daniyar dır.

– Bir gör ha! – deyə mən özümü saxlaya bilmədim.

Cəmilə də öz heyretini bildirdi:

– Bəs sən bu vaxtdək harada idin? Oxu, oxu, ağıllı-başlı oxu!

Qabaqda işıq görünürdü. Demək, dərədən vadiyə çıxırdıq. Oradan külək əsirdi. Daniyar təzədən oxumağa başladı. Əvvəlcə çəkinə-çəkinə başladı, sonra səsi yavaş-yavaş güclənib, bütün dərəni bürüdü, uzaq qayalarda əks-səda verdi.

Məni hər şeydən əvvəl heyretə salan mahnının özünün ehtiras və arzu ilə dolu olması idi. Mən o zaman da və indi də bilmirəm, daha doğrusu, təyin edə bilmirəm ki, başqasında ən gizli xəyalları belə canlandıran, bu cür həyəcan yarada bilən təkə bu səsdirmi, ya da insan qəlbindən gələn başqa daha mühüm bir şeydir.

Daniyarın mahnısını, heç olmazsa, birtəhər oxuya bilsəydim! Bu mahnıda söz, demək olar ki, yoxdur. O, böyük insan qəlbini sözsüz açıb göstərirdi. Bu vaxtdək və bundan sonra da mən heç zaman belə mahnı eşitməmişəm. O, nə qırğız, nə də qazax mahnılarına oxşayırdı, onda həm birincidən, həm də ikincidən nə isə vardı. Daniyarın mahnısı hər iki yaxın xalqın ən yaxşı mahnılarını özündə toplamış və onları özünəməxsus şəkildə vahid və təkraredilməz bir mahnıda birləşdirmişdi. Bu, gah qırğız dağları kimi yüksələn, gah da qazax stepləri kimi geniş yayılan dağların və steplərin mahnısı idi.

Mən dinlədikcə heyretə düşürdüm. “Daniyar gör nə Daniyarmış! Kim bunu deyə bilərdi?”

Biz artıq steplə yumşaq hamar yolla gedirdik. Daniyarın mahnısı indi daha geniş yayılır, yeni-yeni havalar qəribə bir çevikliklə bir-birini əvəz edirdi. O doğrudanmı belə çox mahnı bilir? Ona nə olmuşdur? Elə bil o bu günü, bu saati gözləyirmiş!

Onun adamlarda heyret və istehza doğuran qəribə hərəkətləri – xəyalpərəstliyi, yalqızlığa meyli, qaradınməzliyi birdən-birə mənim üçün aydın oldu. Mən indi başa düşdüm ki, o nə üçün bütün axşamları çıxıb keşikçi təpəsində oturur, nə üçün gecələr çayın qırağında tək qalır, nə üçün başqalarının eşidə bilmədiyi səslərə həmişə qulaq asır və nə üçün bəzən birdən-birə gözləri parıldayır, adətən səksəkəli qaşları niyə yuxarı dartılır. O, qəlbən vurğun adamdır. Həm də hiss edirdim ki, o sadəcə olaraq başqa bir adama vurulmamışdır. Onun məhəbbəti başqa, böyük məhəbbət idi. Bu, həyata, torpağa məhəbbət idi. Bəli, o bu məhəbbəti özündə, öz mahnısında gizlətməmiş, onunla yaşayırdı. Laqeyd adam, nə cür səsə malik olsa da, bu cür oxuya bilməzdi.

Mahnının axırncı əks-sədası elə bil sönəndə onun yeni titrək həyəcanı mürğüləyən stepi sanki oyadırdı. Doğma havanın əzizlədiyi step də müğənnisini minnətdarlıqla dinləyirdi. Biçini gözləyən yetişmiş göy zəmilər yırgalanır, sübh parıltıları çöldə oynayırdı. Deyirman-dakı qocaman söyüdlərin yarpaqları xışıldayırdı. Çayın o tərəfindən tarla düşərgələrinin ocaqları tüstülənir və kim isə sahilə bir kölgə

kimi ailə tərəf səssiz çapır, gah bağların arasında itib-batır, gah da görünürdü. Külək oradan alma, çiçəkləyən sütlü qarğıdalı ətrini və quru təzək iyini gətirirdi.

Daniyar ürekdən xeyli oxudu. Füsunkar avqust gecəsi də susaraq onu dinlədi. Hətta atlar da bu ecəzkarlığı pozmaqdan qorxaraq çoxdan aramla gətməyə başlamışdı.

Daniyar birdən mahnısını lap zil yerində kəsdi və qıy vuraraq atları dördnala çapdı. Mən güman elədim ki, Comilə də onun dalınca çapa-caqdır, ona görə də hazırlaşdım, lakin o heç qımıldanmadı da. Başını çiyninə əyərək, necə oturmuşdusa, eləcə də qalmışdı. Elə bil, hələ də harada isə havada dolaşan səslərə qulaq asırdı. Daniyar uzaqlaşmış getdi. Biz isə lap ailədən bir kəlmə də dinib danışmadıq. Bir də axı danışmaq lazım idi? Hər şeyi hər zaman sözlə demək mümkün deyildir...

O gündən bizim həyatımızda sanki nə isə dəyişmişdi. Mən indi həmişə xoş bir şey gözləyirdim. Şəhər tezdən xırmanda arabaları yükləyir, stansiyaya gəlir, qayıdanbaş yolda Daniyarın mahnılarına qulaq asmaq üçün stansiyadan tez çıxmağa səbrimiz çatmırdı. Daniyarın səsi mənim daxilimə çökmüşdü, məni addımbaşı təqib edirdi: bu mahnı ilə mən şəhərlər yaş, şchli yoncalıqlarla buxovlanmış atların yanına qaçırdım. Günəş isə gülümseyə-gülümseyə dağların arasından qalxaraq məni qarşılayırdı. Mən bu səsi qoca xırmansovuranların sovurduğu qızıl buğdanın xəfif xışiltısında, step ənginliklərində, tənha çalağanın rəvan uçuşunda eşidirdim. Gördüyüm və eşitdiyim hər şey mənə Daniyarın mahnısını xatırladırdı.

Axşamlar dərə ilə gedəndə mənə elə gəlirdi ki, başqa bir aləmə qədəm qoyuram. Gözlerimi yumaraq Daniyara qulaq asdıqca uşaqlıqdan mənə tanış olan doğma mənzərələr gözümün qabağında canlanırdı; gah zərif ağ-mavi buludların bahar karvanı alaçıqların üzərində durna qatarı kimi uçuşur, gah ilxılar uğultu salan torpaqla kişnəyə-kişnəyə yay örüşlərinə buraxılır, yalları vurulmamış, gözləri vəhşi qara bir atəşlə oynayan cavan aygırlar qürur və hırnlıqla çaparaq analarının yanına qaçır, gah qoyun sürüləri, sakit bir axın kimi təpələrə yayılır, gah qayadan qopan şələlə qaynayıb qarışaraq öz parıltısı ilə göz qamaşdırır, gah çayın arxasındakı stepdə günəş asta-asta çiya pöhrənlikləri üzərinə enir və üfünün odlu haşiyəsi ilə çapan tənha uzaq atlı isə elə bil günəşin ardınca gedirdi, (o, sanki, əlini uzadan kimi günəşə çatacaqdı) o da kolluq və qaranlıqlarda batıb qorq olurd.

Çayın arxasında uzanan Qazax stepi çox genişdir. O bizim dağların hər iki tərəfi ilə uzanmışdır; sərt və adamsızdır...

Lakin müharibənin başladığı həmin unudulmaz yay step sanki cana gəldi, orduya yararlı at ilxılarının qopardığı tozanaq onun üzərini bürüdü. Çaparlar sağa-sola çapmağa başladılar. O biri sahildən çapar qazaxın yoğun çoban səsiylə çığırdağı yadımdadır:

– Qırğızlar, yəhərlənin, düşmən gəlmişdir! – O çapa-çapa yoluna davam edərək tozanağın, qızmar ilğımların içində gözəndə itdi.

Step hamını ayağa qaldırdı, bizim ilk süvari polkları sərt, tənə-nəli uğultu içərisində dağlar və dərələrlə hərəkətə gəldi. Minlərlə üzəngi cingildədi, minlərlə cigit gözələrini stepə dikdi, qabaqda al bayraqlar dalğalanırdı, arxada atların dımaqlarından qopan tozanağın dalında arvadların və anaların kədərli-kədərli ağlaşması torpağa qarışırdı: “Step sizə yar olsun, bəhədimiz Manasın ruhu sizin köməyinizə çatsın!”

Xalqın müharibəyə gətirdiyi yerdə kədərli cığır, yollar qalırdı...!

Daniyar öz mahnısıyla torpağın gözəlliyini və həyəcanını, bütün bu aləmi gözələrimin qabağında canlandırdı. O, bu mahnıları harada öyrənmişdi, kimdən eşitmişdi? Mən başa düşürdüm ki, yalnız öz torpağına uzun illər ürekdən həsrət qalanlar, bu məhəbbətin iztirabını çəkənlər onu belə sevmə bilirdilər. O oxuyanda mən onun özünün də balaca oğlan ikən step yollarıyla dolaşdığını görürdüm. Bəlkə bu vətən mahnıları elə o zaman onun qəlbində yaranmışdı? Bəlkə də bunları müharibənin odlu yollarıyla addımlayanda bəstələmişdir.

Daniyarı dinləyəndə, insan torpağı belə sevdinə görə üzü üstə yerə düşüb onu bir oğul kimi qucaqlamaq istəyirdim. Mən o zaman ilk dəfə hiss etdim ki, içərimdə nə isə yeni bir duyğu yaranmışdır, lakin onun nə olduğunu hələ bilmirdim, lakin o yenilməz bir şeydi, o özünü ifadə etmək ehtiyacı idi, həm də elə ifadə etmək ki, dünyanı təkə özün görüb hiss etməyəsən, bəlkə də, öz gördüklərini, öz düşüncə və duyğularını başqalarına yetirə biləsən, torpağımızın gözəlliyi haqqında başqalarına Daniyarın bacardığı kimi ilhamla danışasan. Mən namə-lum bir şey qarşısında qorxu və sevincdən donub qalmışdım. Lakin o zaman hələ başa düşmürdüm ki, əlimə fırça almaq lazımdır.

Mən uşaqlıqdan şəkil çəkməyi sevirdim. Ders kitablarının şəkillərinə baxıb çəkirdim və uşaqlar deyirdilər ki, “lap özüdür ki var”.

Məktəbdə divar qəzetimizə şəkillər çəkib gətirəndə müəllimlər də mənə tərifləyirdilər. Sonra müharibə başladı, qardaşlarım orduya gətdilər, mən də məktəbi buraxdım və bütün yaşdılarımı kimi kolxoza işləməyə gətdim. Rəngləri və fırçanı yaddan çıxardım və heç ağlıma gəlmədi ki, bir vaxt yenə onları yada salacağam. Daniyarın mahnıları isə qəlbimi yerindən oynatdı. Mən elə bil yuxuda idim və dünyaya elə heyərlə baxırdım ki, sanki hər şeyi ilk dəfə idi ki, görürdüm.

Cəmilə də birdən elə dəyişdi ki! Elə bil o diribaş dilli-dilavər, gülübdanışan qız deyildir. Parlaq bahar qüssəsi onun sönük baxışlarını bürüdü. Yolla gedərkən o həmişə nə haqda isə bərk düşünürdü. Dodaqlarında həyəcanlı, xəyali bir təbəssüm dolayırdı. Yalnız özünə məlum olan yaxşı bir şeyə sakitcə sevinirdi. Elə vaxtlar olurdu ki, kəsəni çiyninə alıb, nəməlum bir ürəklik içində yerində durub qalırdı, sanki qarşısını gurtulu bir sel kəsdiyi üçün bilmir onu keçsin-keçməsin. Daniyardan həmişə yan gəzirdi, onun gözlərinə baxa bilmirdi.

Bir dəfə xırmanda Cəmilə zəif və əzəblı bir ovqatı-təlxliklə ona dedi:

– Bu gimnastyorkanı oynından bir çıxarsana!

Cəmilə gimnastyorkanı çayda yuyub, qurutmaq üçün sərdi və özü də yanında oturub, ovucları ilə onu uzun müddət hamarladı, başını buladı və yenə də sakit və qüssəli halda onu hamarlamağa başladı.

Bu müddətdə Cəmilə yalnız bir dəfə bərkdən qəhqəhə çəkib güldü, gözləri əvvəlki kimi parıldıdı. Bir dəfə yonca tayası vurmaqdan qayıdan bir dəstə gənc qadın, qız və cikit – keçmiş cəbhəçilər səs-küylə xırmana baş çəkdi. Cikitlər zarafatla yabalarını göstərər dedilər:

– Ey, ağalar, buğda çörəyini təkə özünüz yeməyin! Bizi də qonaq edin. Eləməsəniz, çaya tökəcəyik!

– Bizi yaba ilə qorxutmayın! Öz rəfiqələrimi qonaq eləyə bilərəm, siz isə öz qeydinizə qalın! – deyər Cəmilə hündürdən səsləndi.

– Məsələ ki bu yerə çatdı, hamınızı çaya tökəcəyik!

Qızlar və oğlanlar əlbəyaxa oldular. Onlar çıxıra-çıxıra və gülüş-gülüşə bir-birlərini suya itələməyə başladılar.

– Yaxasından yapış, çək! – deyər Cəmilə hamıdan bərk gülərək, yaxasını hücum edənlərdən tez və çevikliklə qurtara bilirdi.

Qərībā işdi, cigitlər elə bil təkə Cəmiləni görürdülər. Hərə çalırdı ki, onu tutub özünə tərəf çəksin. Budur, birdən-birə üç cavan onu tutub sahile gətirdilər.

– Öp, yoxsa çaya salırıq. – Hə, yırğala!

Cəmilə qəhqəhə çəkərək çırpınır, başını dala atıb gülə-gülə öz yoldaşlarını köməyə çağırırdı. Onlar isə sahilə hay-küylə qaçıb, suya düşmüş ləçəklərini tutmağa çalışırdılar. Cigitlər qəhqəhə çəkərək Cəmiləni suya atdılar. O, islanmış saçları pərakəndə halda sudan çıxdı. O indi əvvəlkindən daha gözəl görünürdü. İslanmış çit paltarını bədənə yapışaraq, onun yuvarlaq qüvvətli sağrısını, cavan sinəsini aşkara çıxarmışdı. Cəmilə özü isə heç bir şey sezməyərək gülür və yırğalanırdı, onun qızarmış sifətindən sırlı ilə su süzülürdü.

– Öp! – deyər cigitlər əl çəkmirdilər.

Cəmilə onları öpür və təzədən suya yuvarladılırdı. Sonra yenə islanmış ağır saçlarını dala ataraq güldürdü.

Gəncələrin bu əyləncəsinə xırmandakılar hamı güldürdü. Qoca xırmansovuranlar kürekləri bir tərəfə ataraq yaşaran gözlərini silir və onların qara sifətlərindəki qırıqlar fərəhlə işləyir, bir anlığa gəncleşib canlanırdı. Mən də bu dəfə Cəmiləni cigitlərdən qorumaq haqqında olan qısqanclıq borcumu unudaraq ürəkən güldürdüm.

Təkə Daniyar gülmürdü. Mən təsadüfən onu görüb susdum. O ayaqlarını geniş açaraq, xırmanın qırağında tək-tənha durmuşdu. Mənə elə gəldi ki, o Cəmiləni cigitlərin əlindən qurtarmaq üçün indicə yerindən qopub onlara tərəf atılacaqdır. O, gözlərini ayırmadan, kədərli, həyəcanlı baxışlarla Cəmiləyə baxırdı. Bu baxışlarda həm fərəh və həm də qüssə var idi. Bəli, onun səadəti də, dərdi də Cəmilənin gözəlliyində idi. Cigitlər onu özlərinə tərəf çəkib, hər birini ayrı-ayrı öpməyə məcbur etdikdə o, başını aşağı dikdi və getmək üçün təşəbbüs etdi, ancaq gətmədi.

Bu zaman Cəmilə də onu gördü. Tez gülməyini saxladı və başını aşağı saldı.

– Bəsdir, əyləndik! – deyər o birdən-birə, həddini aşmış cigitləri saxladı.

Kim isə yenə onu qucaqlamağa cəhd etdi.

– Əl çək! – deyər Cəmilə onu itələyib özündən araladı, qanrılıb Daniyara tərəf ötür, günahkar bir nəzər saldı və paltarını sıxmaq üçün kolluqların içinə qaçdı.

Onların münasibətlərində hələ çox şey mənim üçün aydın deyildi və etiraf edirəm ki, bu barədə düşünməyə də qorxurdum. Lakin Cəmilənin özünün Daniyardan aralı gəzməsindən kədərəlməyə başladığını

sezdikdə nədənso özümü itirirdim. Kaş elə əvvəlki kimi o Daniyara gülüb, zarafatlaşıydı. Bununla belə, gecələr ailə dönərkən və Daniyarın mahnılarına qulaq asarkən mənə onlar üçün qərribə bir fəroh bürüyürdü.

Dərədən keçərkən Cəmilə arabada gedirdi, stepə çıxan kimi arabadan düşüb piyada gedirdi. Mən də piyada gedirdim. Belə yaxşı idi! Həm gedirdim, həm də qulaq asırdım. Əvvəlcə hələ öz arabasının yanınca gedirdi, lakin irəlilədikcə özümüz də bilmədən Daniyara yaxınlaşırdıq. Bizi görünməz bir qüvvə ona tərəf çəkir, qaranlıqda onun sifotini, gözlərindəki ifadələri görmək istəyirdik. Görəsən, bu oxuyan, doğrudanmı, o adamdan qaçan, qaraqabaq Daniyardır!

Mən hər dəfə görürdüm ki, Cəmilə sarsılmış və həyəcanlı halda əlini ağır-ağır Daniyara tərəf uzadır. O isə bunu görmürdü, əllərini boynunun dalında çarpazlayaraq yırğalana-yırğalana haraya isə yuxarıya, uzağa baxırdı, Cəmilənin əli də qeyri-ixtiyari arabanın şanı üstə düşürdü. Bu zaman o diksinir, əlini tez çəkərək dururdu. O yolun ortasında dayanıb möyus, sarsılmış halda Daniyarın arxasınca xeyli baxar və sonra yoluna davam edərdi.

Bəzən mənə elə gəlirdi ki, biz Cəmilə ilə birlikdə eyni anlaşılmaz bir hissdən həyəcana düşmüşük. Bu hiss bəlkə də çoxdan bizim qəlbimizdə gizlənmişdi, bu gün isə o üzə vururdu?

İləyəndə Cəmilə bunu birtəhər unudurdu, lakin bizim xırmanda ləngidiyimiz nadir istirahət dəqiqələrində o özündə olmurdu. Xırman-sovuranların yanında veyllənir, onlara kömək edərək bir neçə kürək taxılı hündürdən sovurduqdan sonra birdən kürəyi tullayıb saman talyalarına tərəf çökəlirdi. Burada, kölgədə oturaraq, sanki, tənhalıqdan qorxduğu üçün mənə səslərdi:

– Kiçinə bala, gəl buraya, oturaq!

Mən həmişə gözləyirdim ki, o mənə nə isə mühüm bir şey deyəcək, nə üçün narahat olduğunu izah edəcəkdir. O isə heç bir şey demirdi. Başımı dinməz-söyləməz dizinin üstünə qoyur, gözlərini uzaqlara dikərək, cəld saçlarını qarışdırır, titrək hərəkətli barmaqları ilə özümü mehribanlıqla oxşayırdı. Mən aşağıdan yuxarı ona baxırdım, onun həyəcan və kədərlə dolu sifətində elə bil özümü görürdüm. Onu da nə isə üzürdü; içərisində nə isə toplanır, yetişir, çıxış yolu axtarırdı. O da bundan qorxurdu. O vurulduğunu həm deməyə, həm də deməməyə əzab çəkirdi. Mən də elə idim: onun Daniyara sevməsini həm istəyir,

həm də istəmirdim. Axı nə olur-olsun, o mənim ata-anamın gəlini, qardaşımın arvadı idi!

Belə fikirlər ancaq bir anlığa mənə araya alırdı. Mən onları özüm-dən qovurdum. O zaman mənim üçün əsl ləzzət Cəmilənin körpə dodaqları kimi yarıcaq, həssas dodaqlarına, göz yaşları ilə dumanlanmış gözlərinə baxmaqdan ibarət idi. O necə yaxşı, necə gözəl idi, sifəti necə parlaq vəcd ilə və ehtirasla parlayırdı! O zaman mən bütün bunları görür, lakin hamısını başa düşmürdüm. İndi də tez-tez öz-özümə sual verirəm: Məhəbbət bəlkə rəssamın, şairin ilhamı kimi bir ilhamdır. Cəmiləyə baxarkən istəyirdim ki, stepə qaçıb hündürdən çıxıraraq torpaqdan və səmədan soruşum ki, mən nə edirəm, bu anlaşılmaz həyəcanı, bu anlaşılmaz fərohi özümdən necə rəf edirəm. Deyəsən bu dəfə mən bunun cavabını tapdım.

Biz adət üzrə, stansiyadan gəlirdik. Gecə düşmüşdü, göydə ulduzlar topa-topa sayınırdı, stepə yatmağa hazırlanırdı. Təkcə Daniyarın mahnısı sakitliyi pozaraq, xəfif qaranlıq içərisində səslənir və əriyirdi. Cəmilə ilə mən onun arxasınca gedirdik.

Bu dəfə Daniyara nə olmuşdu? Onun mahnısında elə xəfif, təsirli bir kədər və yalqızlıq vardı ki, adamın ona ürəyi yanır, boğazı qəhərlənirdi.

Cəmilə başını əymiş və arabanın şanından möhkəm tutaraq gedirdi. Daniyar təzədən səsimi zillə qaldıranda Cəmilə başını qaldırdı və gedə-gedə arabaya atılıb Daniyarın yanında oturdu. O, qollarını qoynunda çarpazlayaraq, elə bil yerində donmuşdu. Mən yanaşı gedirdim, azca qabağa qaçaraq yan tərəfdən ona baxırdım. Daniyar yanında oturmuş Cəmiləni elə bil görməyərək oxuyurdu. Mən Cəmilənin qollarının yanına düşdüyünü və Daniyara qısılaq başını yavaşca onun çiyinə qoyduğunu gördüm. Yorğa at qamçıdan diksinib, irəli sıçradığı kimi onun da səsi bir anlığa yeni qüvvə ilə gürldü. O, sevgi haqqında oxuyurdu.

Mən sarsılmışdım. Stepə sanki çiçəkleyib, ləpələndi, qaranlıq çəkildi və geniş stepdə iki sevgili gördüm. Onlar isə mənə də görmürdülər, elə bil mən burada heç yox idim. Mən addımlayırdım və onların yer üzərində hər şeyi unudaraq mahnının ahənginə uyğun olaraq birgə yırğalandıqlarına baxırdım. Mən onları tanıya bilmirdim. Bu, yıpranmış, yaxasıyaq əsgər gimnastyorkası geymiş həmin Daniyar idi. Lakin onun gözləri qaranlıqda elə bil od tutub yanırdı. Ona qısılib oturan da mənim Cəmiləm idi, lakin o sakit və ürəkək idi, kirpiklərində göz yaşı

işıldayırdı. Bunlar yeni, həddindən artıq xoşbəxt adamlar idi. Məgər bu xoşbəxtlik deyildimi? Axı Daniyar bütün bu ilhamverici mahnıları tamamilə ona həsr etmişdi, onun üçün oxuyurdu, onun haqqında oxuyurdu.

Məni yenə də həmişə Daniyarın mahnılarından gələn o anlaşılmaz həyəcan bürüdü. Birdən nə istədiyim mənim üçün aydın oldu. Mən onların şəklini çəkmək istəyirdim.

Mən öz fikirlərimdən qorxdum. Lakin arzum qorxudan güclü idi. Mən onları elə bu cür xoşbəxt çəkmək istəyirdim! Bəli, elə bu cür, olduqları kimi! Lakin çəke bilərəmmi? Qorxu və sevincdən nəfəsim tıxanırdı. Şirin bir xəyal aləminə qapılmışdım. Mən də xoşbəxt idim, çünki bu coşqun arzusunun gələcəkdə mənim üçün nə kimi çətinliklər törədəcəyindən xəbərsizdim. Öz-özümə deyirdim ki, torpağı Daniyarın gördüyü kimi görmək lazımdır, mən Daniyarın mahnısını rənglərlə nəql edəcəyəm, mənim şəklimdə də dağlar, step, adamlar, ot, buludlar, çaylar olacaqdır. Mən hətta o zaman fikirləşirdim ki: "Bəs rəngləri haradan tapım? Məktəbdə verməzlər, çünki onların özlərinə lazımdır!" Elə bil bütün məsələ məhz bundan ibarətdir.

Daniyarın mahnısı gözənilmədən kəsildi. Cəmilə ehtirasla onu qucaqladı və o dəqiqə də geri sıçrayıb bir anlığa duruxdu, sonra yana çəkilib arabadan yerə sıçradı. Daniyar qətiyyətsiz bir halda cilovları çəkdi, atlar durdu, Cəmilə arxasını ona çevirərək yolda durmuşdu. Sonra başını kəskin bir hərəkətlə yuxarı qaldırıb, qanrılıb yandan ona baxdı və göz yaşlarını boğaraq dedi:

– Hə, niyə baxırsan? – deyib susdu və sonra acıqlı-acıqlı əlavə etdi. – Mənə baxma, yoluna düzəl! – O öz arabasının yanına getdi. – Sən niyə gözlərini mənə zilləmişən? – deyə mənə də çıxırdı. – Arabaya əyləş və cilovları əlinə al! Eh, siz də mənim başıma beləsiniz!

"Ona birdən-birə nə oldu?" – deyə mən atları qovaraq təəccüb edirdim. Ancaq burada təəccüblü bir şey yox idi: onun üçün çətin idi, axı onun qanuni əri vardı, özü də sağ-salamat, harda isə Saratovda hospitalda idi. Mən isə qəti olaraq heç bir şey haqqında fikirləşmək istəmirdim. Mənim Cəmiləyə, həm də özümə acığım tuturdu. Əgər bilsəydim ki, Daniyar daha oxumayacaq və mən daha onun səsinə heç vaxt eşitməyəcəyəm, bəlkə də Cəmiləyə nifrət edərdim.

Elə yorulmuşdum ki, bütün bədənəm sızılıdırdı. Tez çatmaq və samanın üstünə yığılıb yatmaq istəyirdim. Qaranlıqda yortan atların bəlləri yırğalanır, araba bərk silkələnir, cilovlar əlimdən sürüşürdü.

Xırmanda xamutları birtəhər çıxarıb arabanın altına atdım və saman tayasına yaxınlaşıb özümü üstünə yıxdım. Daniyar bu dəfə özü atları otarmağa apardı.

Səhər yuxudan oyanarkən qəlbimdə fərəh hissi duyurdum. Mən Cəmilə ilə Daniyarın şəklini çəkəcəkdim: Gözlərimi qıyaraq Daniyarla Cəmiləni çəkəcəyəm şəkildəki kimi təsəvvürümə çox aydın gətirdim. Mənə elə gəldi ki, indicə əlimə fırça və rəng alıb çəke bilərəm.

Mən çaya tərəf qaçdım, yuyundum və buxovlanmış atların yanına cumdum. Yaş, soyuq yonca yalın ayaqlarımı bərkdən döyəcəyib isladır, cadar-cadar olmuş dabanlarımı dalayırdı, ancaq bu mənə xoş idi. Mən qaçır və qaça-qaça, ətrafda baş verən hadisələri görürdüm. Günəş dağların dalından qalxırdı, arxın کنارında təsadüfən bitmiş günəbaxan günəşə tərəf boylanırdı. Ağpapaqlı kəkərlər onu möhkəm araya alsalar da, günəbaxan təslim olmurdu. Öz sarı dilləri ilə sübh şüalarını onların əlindən qapıb alır, özünün tumla dolu canlı zənbilini doyuzdururdu. Arxın üstündə araba çarxlarının açdığı cığrlara su dolur, budur, yasəmən rəngli adacıq, orada ətirli yarpız qurşağadək qalxmışdır. Mən doğma torpaqla qaçarkən başımın üstündə qaranquşlar ötüşərək uçurdular. Eh, bu səhər günəşini bu ağ-mavi dağları, bu şəhli yoncanı və arxın qarağında bitmiş bu günəbaxanı çəkmək üçün rəng olsaydı!

Xırmana dönəndə kefim tamam pozuldu. Orada Cəmiləni gördüm. Onun sifəti uzanmış və qaşqabaqlı idi. Yəqin ki, gecəni yatmamışdı: gözlərinin altı kölgələnmişdi. O, mənə nə gülümsündü və nə də bir kəlmə söz dedi. Lakin briqadir Orozmat görünən kimi Cəmilə ona yaxınlaşdı və salamlaşmadan dedi:

– Götür, arabanı apar! Məni haraya istəyirsən, göndər, ancaq stansiya daha getməyəcəyəm.

– Camaltay, sənə nə olub, mozalan sancıb nədir? – deyə Orozmat təəccübləndi.

– Mozalan danaların quyruğu altında olur! Məni sorğu-suala tutma. Dedim ki, istəmirəm, qurtardı getdi!

Orozmatın sifətindən təbəssüm çəkildi:

– İstəsən də, istəməsən də, taxıl daşmalısan. – O qoltuq ağacını yerə vurdu, – əgər bir adam səni incidibse də, bu qoltuq ağacı ilə onun boynunu sındıraram. Əgər belə deyilsə, axmaqlıq eləmə: sən əsgərlərə taxıl daşıyırsan. Öz ərin də oradadır, – o öz qoltuqağacı üstə tullanıb döndü.

Cəmilə özünü itirdi, tamam qızarmış halda Daniyara tərəf baxdı, yavaşcadan köksünü ötürdü. Daniyar ondan bir az aralı, arxası ona tərəf duraraq, xamutun qayısını bərkdən çəkib dartışdırırdı. O söhbəti başdan-ayağa eşitmişdi. Cəmilə əlində tutduğu qamçını əliləşdirərək hələ bir xeyli durdu, sonra əlini hirsə çırparaq öz arabasının yanına getdi.

Həmin o gün biz əvvəlkindən tez qayıdırdıq. Daniyar bütün yol boyu atları qovdu. Cəmilə tutqun idi, dinib-danışmırdı. Mən heç inanmırdım ki, qarşımda uzanan yanib qaralmış stepdir. Axı o dünən tamam başqa cürə idi. Elə bil onun haqqında nağılda eşitmişdim və düşüncəmi qapamış xoşbəxtlik mənzərəsi başımdan heç cür çıxmırdı. Mənə elə gəlirdi ki, həyatın ən parlaq bir parçasını tutmuşam. Onu bütün təfərrüatı ilə təsəvvürümdə canlandırırdım və mənə də təşviş salan ancaq bu idi. Qapançıdan bir vərəq qalın kağız qoparmayınca sakit ola bilmədim. Tez ürəyim çırpına-çırpına tayanın dalına qaçdım və kağızı yolda xırmansovuranlardan çırpışdırdığım hamar kürəyin üstünə qoydum.

– Allah, sən özün kömək ol! – deyə vaxtıyla atam mənə ilk dəfə ata mindirərkən dediyi kimi pıçıldadım və karandaşı kağıza toxundurdum. Bunlar, ilk cəsarətsiz ştrixlər idi. Kağızda Daniyarın cizgiləri alınanda mən hər şeyi unutdum! Mənə artıq elə gəldi ki, həmin avqust gecəsinin stepi kağıza köçürülmüşdür, mənə elə gəldi ki, Daniyarın mahınısını eşidirəm, onun özünü başını dala atmış, sinəsi açıq halda görərim, ona qısılmış Cəmiləni də görərim. Bu, mənim ilk müstəqil rəsmim idi: bu arabadır, bu da onlardır, bu buraxılmış cilovlardır, qaranlıqda atların bəlləri yırğalanır, daha sonra step başlayır, uzaq ulduzlar görünür.

Mən elə aludəliklə çekirdim ki, ətrafımda heç bir şeyi görmürdüm. Kimin isə səsi başımın üstündə eşidildikdə ayıldım.

– Sənə nə olub, eşitmirsən?

Bu Cəmilə idi. Mən özümü itirib, qızardım, şəkli gizlətməyə macal tapmadım.

– Araba çoxdan yüklənibdir. Bir saatdır ki, çığırıq, eşitmirsən! Burda nə eləyirsən? Bəs bu nədir? – deyə şəkli götürüb soruşdu. – Hm! – Cəmilə çiynlərini hirsə çəkdi.

Mən yerə girməyə hazırdım. Cəmilə şəkli xeyli müddət baxdıqdan sonra kədərli, yaşlı gözlərini qaldırıb yavaşcadan dedi:

– Kiçinə bala, bunu ver mənə... Onu yadigar kimi saxlayacağam... – O, şəkli ikiqat büküb qoltuğunda gizlətdi.

Biz artıq yola çıxmışdıq, mən isə hələ də özümə gələ bilmirdim. Elə bil bütün bunlar yuxuda olmuşdu. Heç inanmırdım ki, gördüklərimi şəkildə oxşada bilmişəm. Ancaq qəlbimin dərinliyində sadələvh bir təntənə, hətta qürur, bir-birindən ötkəm, bir-birindən cazibədar xəyallar özünü göstərir və başımı gicəlləndirirdi. Artıq çoxlu müxtəlif şəkillər çəkmək istəyirdim, lakin karandaşla deyil, rənglərlə, boylarla. Çox sürətlə getməyimizə də heç əhəmiyyət vermirdim. Daniyar atları sürətlə qovurdu. Cəmilə də ondan geri qalmırdı. O, ətrafına baxınaraq, hərdən nədənsə təsirli və günahkarcasına gülümseyirdi. Mən də gülümseyirdim: demək, onun Daniyarla mənə daha hirsli tutmurdu və xahiş eləseydi, Daniyar bu gün də oxuyacaqdı...

Stansiyaya əvvəlkindən xeyli qabaq çatdıq, əvəzində isə atlar başdan-ayağa köpük içində idi. Daniyar çatır-çatmaz kisələri daşımağa başladı. Onun haraya tələsdiyini və ona nə üz verdiyini başa düşmək çətin idi. Yanımızdan qatarlar ötüb keçəndə o dalğın baxışları ilə uzun müddət onların dalınca baxırdı. Cəmilə də onun baxdığı tərəfə baxır, sanki onun fikrindən nələr keçdiyini öyrənməyə çalışırdı.

– Buraya gəl, nal laxlayıb, kömək elə çıxardaq, – deyə o Daniyarı səslədi.

Daniyar iki dizi arasında saxladığı atın dırnağından nalı çıxarıb belini düzəldəndə Cəmilə onun gözləri içinə baxaraq yavaşcadan dedi:

– Sənə nə olub, başa düşürsən?.. Ya da dünyada tək mənəm?..

Daniyar üzünü dinnməzə yana çevirdi.

– Sən elə bilirsən ki, mənim üçün asandır? – Cəmilə köksünü ötürdü.

Daniyarın qaşları titrədi. Cəmiləyə məhəbbət və kədərlə baxaraq nə isə dedi. Lakin o elə yavaşcadan dedi ki, mən eşidə bilmədim, sonra o sürətli addımlarla, hətta nədənsə razı halda öz arabasına tərəf getdi. O gedə-gedə əlində tutduğu nalı sıgallayırdı. Mən ona baxıb başa düşmürdüm ki, Cəmilənin sözləri ona nə cür təskinlik verə bilərdi. Əgər birisi derindən ah çekib, “Sən elə bilirsən ki, mənim üçün asandır”, deyibse, burada nə təskinlik ola bilər.

Biz arabaları boşaldıb getmək istəyirdik ki, əynində əzik şinel, çiynində çanta olan arıq, yaralı bir əsgər həyəyə daxil oldu. Bundan bir neçə dəqiqə qabaq stansiyada bir qatar durdu. Əsgər ətrafına baxıb çığırdı:

– Burada Kurkureu aulundan adam varmı?
Mən onun kim olacağını fikirləşib cavab verdim:
– Mən Kurkureudanam.
– Sən kimsən, qardaş? – deyə əsgər mənə tərəf gəlmək istəyirdi ki, Cəmiləni görüb təəccüb və fərəhlə gülümsündü.
– Kerim, sənsən? – deyə Cəmilə səsləndi.
Əsgər ona tərəf yüyürüb, iki əli ilə Cəmilənin əlini sıxdı.
– Cəmilə, bacım!
Məlum oldu ki, o, Cəmilənin yerlisidir.

– Lap yerinə düşdü! Bilən kimi yolumu buradan saldım. – O həyəcanla danışdı. – Birbaşa Sadıqın yanından gəlirəm. Hospitalda bir yerdə yatırıdım. Allah qoysa, bir-iki aya o da qayıdar. Ondan ayrılarkən dedim ki, arvadına məktub yaz, aparım... Budur, al, sağ-salamat gətirmişəm. – Kerim Cəmiləyə üçbucaq bir məktub uzatdı.

Cəmilə məktubu alıb qızardı, sonra ağappaq ağardı, ehtiyatla gözücu Daniyara baxdı. Daniyar o zaman xırmanda olduğu kimi, ayaqlarını geniş açaraq arabasının yanında tək-tənha durmuşdu. O, ümitsizliklə dolu gözləri ilə Cəmiləyə baxırdı.

Bu zaman hər tərəfdən adamlar tökülüşüb gəldi, dərhal əsgərin tanış və qohumları tapıldı, sorğu-sual başlandı. Cəmilə məktub üçün əsgərə minnətdarlıq etməyə macal tapmamışdı ki, Daniyarın arabası onun yanından gurultu ilə ötüb keçdi, sürətlə həyətdən çıxdı və çalaxurla silkelənə-silkelənə yolda tozunaq qopardı.

– O dəli olub, nədir! – deyə onun dalınca çıxdılar.
Əsgəri haraya isə dartıb aparmışdılar. Cəmilə ilə mən isə hələ də həyətin ortasında durub, uzaqlaşan toz buludlarına baxırıdım.

– Gedək, cənə, – dedim.
– Sən get, mənə tək burax, – deyə Cəmilə kədərlə cavab verdi.
Beləliklə, bütün bu müddət ərzində biz ilk dəfə olaraq yolu ayrı-ayrılıqda getdik. Boğanaq bürkü qurumuş dodaqlarımı yandırır. Bütün gün ərzində qızıb ağappaq olmuş yanıq cadar torpaq, indi, sanki soyuyaraq şor bozartı ilə örtülürdü. Qürubda qərarlı, formasız günəş də elə bu cür şor ağımtıl ilğım içərisində ləpələnirdi. Orada, tutqun üfün üstündə narıncı-qırmızı tufan buludları toplaşdı. Şiddətli isti yel əsərək atların sifətlərini ağ ərplə örtür, yallarını darayaraq keçir, təpələrdəki yovşan kollarını əsdirirdi.

“Yoxsa yağış yağacaq?” – deyə fikirləşdim.

Özümü evsiz-çəksiz hiss edirdim, canımı həyəcan almışdı. Həmişə addımla getməyə cəhd edən atları qamçılayırdım. Uzunayaq arıq dovdaqlar həyəcanla haraya isə yarıqana tərəf qaçırdılar. Səhra pıtrağının saralmış yarpaqları yola səpələnmişdi. Bizdə səhra pıtrağı olmurdu. Külək onları qazax torpaqları tərəfdən gətirmişdi. Günəş batırdı. Ətrafda heç kəs yoxdu. Yalnız bütün günü yorulub əldən düşmüş step idi.

Mən xırmana gələndə hava artıq qaralmışdı. Sakitlikdi. Külək yoxdu. Daniyar səslədim.

– O çaya getdi, – deyə keşikçi cavab verdi. – Görürsən nə bürküdür, hamı evinə dağılışıb. Küləksiz xırmanda nə etmək olar.

Atları otlamağa buraxdım, özüm isə çaya tərəf getdim. Mən sıldırımın üstündəki Daniyarın sevdiyi yeri tanıyırdım.

O, başını dizlərinə tərəf əyərək, belini büküb oturmuş və sıldırımın aşağısında çağlayan çaya qulaq asırdı. Mən yaxınlaşıb onu qucaqlamaq və ona yaxşı bir söz demək istəyirdim. Lakin nə deyə bilərdim? Bir az kənarda durub, geri döndüm. Sonra uzun müddət samanın üstündə uzanaraq qara buludlarla örtülən səmaya baxır və fikirləşirdim: “Həyat nə üçün belə anlaşılmaz və mürəkkəbdir?”

Cəmilə isə hələ də qayıtmamışdı. O haraya gedə bilərdi? Mən bərk yorulmuşdum, ancaq yuxum gəlmirdi. Uzaqlarda, dağların üstündə qara buludların içərisiylə şimşək çaxırdı.

Daniyar gələndə mən hələ yatmamışdım. O hərdən bir yola baxaraq boş-boşuna xırmanda gəzişdi. Sonra tayanın dalında, mənim yanımdaca samanın üstünə uzandı. “O daha aildə qalmaz, lakin haraya gedə bilər?” bir az sonra yuxunun içindən, ağır-ağır yaxınlaşan arabasının səsini eşitdim. Deyəsən, Cəmilə idi...

Nə qədər yatdığımı bilmirəm. Lakin birdən lap qulağımın dibində kimin isə addımları saman üstündə xışıldadı. Sanki yaş bir qanad yaşıca çiyinə toxundu. Gözlərimi açdım, Cəmilə idi. O, çaydan gəlirdi. Sərin, yaş paltarının suyunu sıxmışdı. O ayaq saxladı, ətrafına narahat halda baxındı və Daniyarın yanında yerə oturdu.

– Daniyar, mən gəldim, özüm gəldim, – sakitcə dedi.

Ətraf sükut içində idi, şimşək səssizcə aşağı şığıdı.

– İncidin? Çox incidin, hə?

Yenə sakitlikdi, yalnız yuyulmuş torpaq lopası xəfif bir şappıltı ilə çaya düşdü.

– Məgər mən günahkaram? Sən də günahkar deyilsən...

Uzaqlarda, dağların üzərində göy guruldadı. İldırımın işığı Cəmiləni yan tərəfdən işıqlandırdı. O dönüb arxasına baxdı və Daniyara qısıldı. Çiyinləri Daniyarın əlləri altında atılıb düşürdü. O, samanın üstündə Daniyarla yanaşı uzandı.

Yandırıcı külək stepdən əsərək samanı burub sovururdu, xırmanın qırağındakı yerindən oynayan alaçıq döyəcləyir və fırfıra kimi yolda vurnuxurdu. Qara buludlarda təzədən göy şüalar göründü və Daniyarla Cəmilənin başları üstündəki göy şaqqıltı ilə guruldadı. Həm dəhşətli və həm də fərəhli idi – axırncı yay tufanı başlayırdı.

– Sən elə bilirdin ki, mən səni ona dəyişərəm? – deyə Cəmilə hərarətlə pıçıldaırdı. – Yox hey, yox! O heç vaxt məni sevməmişdir. Birçə salam göndərir, o da məktubun lap axırında. Onun gecikmiş məhəbbəti mənə lazım deyil! Qoy nə deyirlərsə desinlər! Mənim əzizim, kimsəsizim, səni heç kəsə vermərəm! Mən səni çoxdan sevirəm. Səni tanımadıqda da sevir və səni gözləyirdim və elə bil sən də bilirdin ki, gözləyirəm, gəldin!

Mavi şimşəklər bir-birinin dalınca çaxaraq, sıldırımın altında çaya şığıyırdı. Samanın üstünə düşən çəpəki soyuq yağış damcıları xışıldadı.

– Cəmiləm, Camaltay! – deyə Daniyar onu ən incə qazax və qırğız adları ilə pıçıltı ilə çağırırdı. – Üzünü mənə çevir, qoy gözlərinə tamaşa edim!

Tufan başladı.

Alaçıqdan qopmuş gecə parçası vurulmuş quş kimi qanadlarını çalaraq havada çırpınırdı. Yağış, elə bil, yeri öpürmüş kimi, şiddətlə tökməyə başladı, aşağıdan külək də döyəcləyirdi. İldırım çəpəkinə hərəkət edərək bütün samanı dəhşətlə bürüdü. Baharda açan qızıl zanbaqlartək dağlardakı şimşəyin parlaq ışıltıları yanıb söndü. Sıldırım dərədə külək qəzəblə uğuldayırdı.

Yağış töküldü, mən isə samanın içinə girib uzanmışdım və hiss edirdim ki, əlimin altındakı ürəyim necə çırpınır. Mən xoşbəxt idim. Məndə elə bir hiss yaranmışdı ki, guya, xəstəlikdən sonra ilk dəfədir çıxıb günəşə baxıram. Yağış da, ildırımın işığı da samanın altında gizləndiyim yerə nüfuz edirdi. Ancaq mənim üçün xoş idi, yatır, gülümseyir və başa düşmürdüm ki, bu səslər Daniyarla Cəmilənin pıçıltılarıdır, ya da kəsən yağış samanları xışıldadır.

Bundan belə yağışlar başlayacaq, tezliklə payız girecəkdir. Havadan artıq yovşan və ıslanmış samanın rütubətli iyi gəlirdi. Payızda bizi nələr gözləyir? Bu barədə nədənsə düşünmürdüm.

Həmin payız iki illik tənəffüsdən sonra çaya, sıldırımın üstünə gəlir və indi boş olan əvvəlki xırmanın yanında oturdum. Burada mən şagird rəngləri ilə özümün ilk etüdlərimi çəkdim. Hətta o zamankı anlayışma görə hamısı müvəffəqiyyətli olmurdu.

“Rənglər yaramır! Əgər əsil rənglərim olsaydı!” – O rənglərin necə olacağını təsəvvür edə bilməsəm də, bu sözləri öz-özümə deyirdim.

Yalnız xeyli sonra qurşun tübiklərdə olan əsil yağlı boyaları görmək mənə müyossər oldu.

Rəng rəngdir, ancaq hər halda, deyəsən, müəllimlər haqlı idi: rənglə işləməyi öyrənmək lazımdı. Lakin təhsil haqqında heç düşünə də bilməzdim. Qardaşlarımdan heç bir xəbər almayanda, anam məni, özünün yeganə oğlunu, “iki ailənin cigitini və ailə dolandırıcısını” heç cür buraxmazdı. Bu haqda mən bir söz deməyə də cəsarət etmirdim. Payız isə tərslikdən elə gözəl idi ki, rəngi olına al çək!

Soyuq sulu Kurkureu dayazlaşmışdı. Aşırmılardakı çıpaq qayaları tünd-yaşıl və narıncı rəngli yosun basmışdı. İlk soyuqlardan çıpaq, zorif söyüd pöhrənliyi qızarmışdı, lakin körpə qovaqlar isə hələ sarı möhkəm yarpaqlarını tökməmişdi.

İlxıçıların yağışda yuyulmuş hisli alaçıqları çaylaqda saralmış xoralıqda qaralırdı, alaçıqların tepəsindən göyə çalan ətirli tüstü burula-burula qalxırdı. Qıvrıq aygırlar payızsayağı hündürdən kişnəyirdilər, anaları dağılışmışdı və indi artıq baharın özünədək onları ilxıda saxlamaq asan deyildi. Dağdan qayıdan mal-qara sürü ilə kövşənlərdə dolaşırdı. Bozaran gömgöy stepi tapdanmış cığırılar cənab-uzununa kəsmişdi.

Bir azdan səhra küleyi əsdi, göyün üzü tutuldu, qarın carçıları olan soyuq yağışlar tökdü. Bir dəfə mülayim bir gündə çaya getdim. Çayın dayazlaşdığı yerdə dağ quşarmudunun qırmızı kolu üzümə gülümseyirdi. Mən dayaz yerin yaxınlığında söyüd pöhrənliyində oturdum. Axşam düşürdü. Birdən iki adam gördüm, hər şey məlum idi ki, onlar çayı dayaz yerdən keçmişdilər. Bunlar Daniyar və Cəmilə idi. Mən gözlərimi onların sərt və həyəcanlı sifətlərindən çəke bilmirdim. Çiy-nində əşya çantası olan Daniyar tələsik addımlayırdı, yaxası açıq şinə-

linin ətekləri didilmiş uzun çəkmələrinin girza boğazlıqlarına deyib şappıldayırdı. Cəmilənin başına bağladığı ağ yaylıq boynuna düşmüşdü, əyninə özünün ən yaxşı güllü paltarını geymişdi, (bu paltarla o, bazarda özünü çəkib gəzməyi sevirdi). Paltarının üstündən miləmil məxmərdən tikilmiş sırtlıq jaket geymişdi. Bir əlində kiçik bir bağlama var idi, o biri əli ilə isə Daniyarın çantasının ucundan tutmuşdu. Onlar gedə-gedə nə haqda isə danışırdılar.

Budur, onlar cığırda, çiya kolları ilə örtülü dərədən keçib getdilər. Mən onların arxasınca baxaraq nə edəcəyimi bilmirdim. Belkə, onları səsləyim? Lakin dilim elə bil quruyub damağıma yapışmışdı.

Axırncı qırmızı şüalar dağlar boyunca sürətlə ötən ala buludların üzəri ilə sürüşdü və qaranlıq dərhal çökməyə başladı. Daniyarla Cəmilə arxalarına baxmadan dəmir yolu razyezdinə gedirdilər. Onların başları çiya pöhrəlikləri içərisində bir-iki dəfə də göründü və sonra gözdən itdi.

– Cəmi-lə! – deyə mən bütün gücümle cığırdım.

“A-a-a” – deyə səsim gedib çatmayaraq əks-səda verdi.

– Cəmi-lə-ə! – deyə mən bir də cığırdım və özüm də bilmədən çayın içi ilə onların dalınca qaçmağa başladım.

Buz kimi soyuq su üzümə sıçırırdı, paltarım islanmışdı, mən isə ağma-bozuna baxmadan yüyürürdüm. Birdən ayağım nəyə isə ilişdi, gumbultu ilə yerə gəldim. Başımı qaldırmadan uzanmışdım və göz yaşlarım üzümü islatmışdı. Qaranlıq elə bil çiyinlərimə çökmüşdü. Çiyanın möhkəm budaqları incə-incə kədərle səslənirdi.

– Cəmile! Cəmile! – deyə mən göz yaşları tökə-tökə boğularaq hıçqırırdım.

Mən ən əziz və yaxın adamlarımdan ayrılırdım. Yalnız indi, torpağın üstündə uzanıb qalarkən başa düşdüm ki, Cəmiləni sevirəm. Bəli, bu mənim ilk uşaqlıq məhəbbətim idi.

Mən başımı yaş dirseklərimin üstünə qoyaraq xeyli uzandım. Mən nəinki Cəmilə ilə Daniyardan, öz uşaqlığımdan da ayrılırdım.

Qaranlıqda eyni zamanda həyətdə çaxnaşma vardı, üzəngilər cingildəyirdi, kim isə atları yəhərləyirdi, sərxoş Osman isə atın üstündə yırğalanaraq boğazı yırtıldıqca cığırırdı:

– Bu azmış, nəcins iti aildən çoxdan qovmaq lazım idi. Bütün nəslə biabır elədi! Əgər əlimə düşsə, elə oradaca öldürəcəyəm. Qoy müha-

kimə eləsinlər. Mən yol vermərəm ki, hər səfil gəlib bizim arvadları aparsın. Haydı, cigitlər, yəhər üstünə. Heç yerə qaçıb qurtara bilməz, stansiyada ona çatırıq!

Bədənimə titrətmə bürüdü: Onlar haraya çapacaqlar? Lakin onların böyük yolla stansiyaya yox, razyezdə çapdıqlarını yəqin etdikdən sonra gizlincə evə keçdim və göz yaşlarımı gizlətmək üçün atamın kürkünü geyib başımı içində gizlətdim.

Aildə hərə bir söz deyirdi. Arvadlar bir-birinin sözünü kəsərək, Cəmiləni təqsirləndirirdilər:

– Axmaqdır! Öz səadətini tapdalayıb, belə bir ailədən getdi!

– Bir dayan, onun nəyinə aşıq olub? Vur-tut bir şineli var, bir də yırtıq çəkmələri!

– Əlbəttə, nəyi var ki! Əsil-nəcəbəti olmayan səfil, avara bir adamdır, əynində nə varsa, elə odur. Zərəri yoxdur, bizim gözəl bir vaxt özünə gələcək, ancaq o zaman iş işdən keçmiş olacaqdır.

– Məsələ də elə orasındadır! Birər kimi, evdar bir kişi kimi Sadıqın nəyi pisdir? Aildə birinci cigitdir!

– Bəs qayınanası? Belə qayınana hər adama qismət olmur! Belə baybiçədən heç yerdə tapmaq olmaz! Səfeh qız heç nəyin üstündə özünü məhv etdi!

Bəlkə də təkcə mən Cəmiləni, öz keçmiş cəncəmi məzəmmət etmirdim. Nə olsun ki, Daniyarın şineli köhnə, ayaqqabıları yırtıqdır, axı mən bilirdim ki, mənəvi cəhətdən o bizim hamımızdan zəngindir. Yox, heç inanmırdım ki, Cəmilə bədbəxt olacaqdır. Yalnız anama yazığım gəlirdi. Mənə elə gəlirdi ki, Cəmilə ilə birlikdə onun qüvvəsi də getmişdir. Onu kədər bürümüş, rəngi-ruhu qaçmışdı. İndi başa düşdüyüm kimi, o bəzən həyatın köhnə qayda-qanunları belə amansızcasına pozması ilə barışa bilmirdi. Əgər qocaman bir ağacı tufan kökündən çıxarıb atırsa, o bir daha dikəlməz. Əvvəllər anam iynəni saplamağı heç kəsədən xahiş etməzdi: şənəyə sığışmazdı. Ancaq bir dəfə məktəbdən qayıdarkən anamın əllərinin əsdiyini gördüm, o iynənin dəşiyini görmədiyi üçün ağlayırdı.

– İynəni sapla! – deyə məndən xahiş etdi və köksünü dərindən ötürdü. – Cəmilə məhv olacaq... Eh, o ailədə yaxşı evdar qadın olacaqdı! Getdi... üz döndərdi... Axı niyə getdi? Bizdə məgər onun üçün pis keçirdi?..

Mən anamı qucaqlayıb, onu sakitləşdirmək istəyirdim, ona danışmaq istəyirdim ki, Daniyar necə adamdır. Ancaq bacarmırdım. Bununla onu bütün həyatı boyu təhqir etmiş olardım.

Bununla belə mənim bu əhvalatdakı günahsız iştirakım bir sirr olaraq qalmadı...

Çox keçmədi ki, Sadıq qayıtdı. Əlbəttə, o əzab çəkirdi. Bununla belə, sərxoş olanda Osmana deyirdi:

– Gedibse, qoy getsin. Bir yerdə gəberib qalacaqdır. Bizim zəmanədə arvad çox tapmaq olar. Hətta zərrin saçlı qadınlar belə qotur bir oğlana dəyməz.

– Lap doğrudur! – deyə Osman cavab verirdi. – Bir şeye təəssüf edərdim ki, o əlimə düşmədi, elə oradaca öldürüb işini bitirərdim. Cəmiləni isə saçlarından atın quyruğuna bağladım. Onlar ya cənuba pambıq yığmağa gediblər, ya da qazaxların yanına qaçıblar, o, səfilliyə öyrəşmişdir. Ancaq heç başa düşmürəm ki, bu necə oldu. Heç kəsin xəbəri yoxdu və heç kəsin də ağlına gəlməzdi. Bütün bunları o alçaq Cəmilə özü düzəldib! O bir əlimə düşəydi!..

Bu sözləri eşidərkən Osmana demək istəyirdim ki, “Ot biçinində sənin dörsini necə verdiyini yadımdan çıxara bilmirəm. Alçağın biri alçaq!”

Bir dəfə evdə oturub məktəb divar qozeti üçün nə işə çəkirdim. Anam sobanın yanında əlləşirdi. Birdən Sadıq içəri girdi. Rəngi ağap-paq ağarmış, gözləri qəzəblə qıyılmışdı. O yanıma gəlib əlindəki kağız vərəqini gözlərimin qabağına tutdu.

– Bunu sən çəkmisən?

Məəttəl qaldım. Bu mənim ilk şəklim idi. Daniyar və Cəmilə canlı adam kimi mənə baxırdılar.

– Mən çəkmişəm.

– Bu kimdir? – deyə o, barmağını kağızın üstünə qoydu.

– Daniyar.

– Xain! – deyə Sadıq üstümə çığırdı.

O, şəkli parça-parça doğrayıb tökdü və qapını şiddətlə çırpıb getdi.

Xeyli çəkən üzücü sükutdan sonra anam soruşdu:

– Sən bilirdin?

– Bəli, bilirdim.

O, sobaya söykənərək mənə elə məzəmmət və heyrotla baxırdı ki! Mən ona: “Onları yenə də çəkəcəyəm!” dedikdə o kədərli və təqətsiz halda başını buladı.

Mən döşəməyə səpələnmiş kağız parçalarına baxaraq hirsimdən boğulurdum. Qoy məni ayın adlandırsınlar, kimə xəyanət etmişəm? Ailəmə? Nəslimizə? Lakin mən həqiqətə, həyat həqiqətinə, bu iki adamın həqiqətinə xəyanət etməmişəm! Mən heç kəsə bu haqda deyə bilmirdim, desəydim, hətta anam da məni başa düşməzdi.

Gözlərimin qabağında hər şey bir-birinə qarışmışdı. Kağız parçaları, elə bil, canlılar kimi döşəmənin üstündə hərələnirdi. Xatirimdə Daniyarla Cəmilənin şəkildən mənə baxdıqları həmin an canlandı, o zaman mənə elə gəlmişdi ki, Daniyarın həmin avqust gecəsində oxuduğu mahnını eşidirəm. Onların aildən gəlmələrini xatırladım. Mən də onlar kimi yola, səadət dalınca ağır yola cəsarət və inamla çıxmaq istəyirdim.

– Mən oxumağa gedəcəyəm... Atama deyəcəyəm. Rəssam olmaq istəyirəm! – deyə mən qətiyyətlə anama dedim.

Mən arxayın idim ki, o məni danılayacaq, cəbhədə həlak olmuş qardaşlarımı xatırlayıb ağlayacaqdır. Lakin təəccüblüdür ki, ağlamadı. Yalnız kədərli halda sakitcə dedi:

– Get... Siz lələklənmişsiniz və özünüze görə də qanad çalırırsınız... haradan bilək, uzağımı uçacaqsınız? Belkə, siz haqlısınız. Get... Belkə orada fikrini dəyişdin. Şəkil çəkmək, rəngləmək bir sənət deyil... Oxuyarsan, görərsən... Öz evini də yaddan çıxarma.

O vaxtdan Kiçik ev bizdən ayrıldı. Çox keçmədi ki, mən də oxumağa getdim.

Bütün əhvalat da bundan ibarətdir.

Rəssamlıq məktəbindən sonra məni akademiya göndərdikdə öz diplom işimi təqdim etdim. Bu çoxdan bəri haqqında düşündüyüm tablo idi.

Bu tabloda Daniyarla Cəmiləni tanımaq çətin deyildi. Onlar payız step yolu ilə gedirdilər. Qarşılarında geniş, parlaq mənərə açılmışdı.

Qoy mənim tablom mürəkkəb olmasın, sənətkarlıq birdən-birə yaranmır, lakin o mənim üçün çox qiymətli, o mənim ilk şüurlu yaradıcılıq təlaşımıdır.

İndi də müvəffəqiyyətsiz əsərlərim olur, elə ağır dəqiqləşmələr olur ki, özümə inamı itirirəm. O zaman mənə doğma olan bu tablo, Daniyar və Cəmilə məni özlərinə cəlb edir. Onlara uzun müddət baxır və hər dəfə onlarla söhbət edirəm.

İndi siz haradasınız, hansı yollarla addımlayırsınız? İndi bizim stepdə çoxlu təzə yollar vardır. Bu yollar bütün Qazaxıstanı dolaşır, Altaya

və Sibirədək uzanır. Bəlkə siz də o ölkələrə gedib çıxmısınız! Sən, Cəmiləm, arxana baxmadan geniş steplə getdin. Bəlkə sən yorulmuşsan, bəlkə, özünə inamı itirmişsən? Daniyara sığın! Qoy o sevgi haqqında, torpaq haqqında, həyat haqqındakı mahnısını sənə oxusun. Qoy step rəngdən-rəngə düşsün, dalğalansın! Qoy o avqust gecəsi yadına düşsün! Get, Cəmilə, peşman olma, sən öz çətin səadətini tapmışsan!

Mən onlara baxır və Daniyarın səsini eşidirəm. O məni yola-səfərə çağırır, demək, yığışmaq vaxtıdır. Mən steplə öz ailimə gedəcəyəm, mən orada yeni rənglər tapacağam.

Qoy yaxdığım hər bir rəngdə Daniyarın mahnısı səslənsin! Qoy yaxdığım hər bir rəngdə Cəmilənin üreyi vursun!

ƏLVIDA GÜLSARI!

1

Qoca bir kişi köhnə bir arabanı yolyuxarı sürürdü. Arabaya qoşulmuş at da qocaydı. Çoxdanın atı idi, lap çoxdanın...

Qarşıda getməklə qurtarmayan yoxuş dağ yolu dururdu. Burada – çılpaq, boz təpələr arasında qış vaxtları müdam külək ulayırdı, yayın cəhənnəm istisi bu yerlərdən əskik olmurdu.

Bu yoxuşu Tanabay həmişə çətinliklə qalxmışdı. Onun yavaş işlə arası yox idi, yavaş yerləşlə getməyə səbri çatmırdı. Cavanlıqda, tez-tez rayon mərkəzinə getdiyi vaxtlarda, həmişə qayıdanbaş bu dağ yollarında o, atını dördnala çapardı. Qamçıya güc verərdi, ata aman verməzdi. Yola yoldaşlı çıxıb araba ilə, özü də öküz arabası ilə rayon mərkəzinə gedəndə Tanabayın səbri lap tükənərdi. Araba getdiyi yerdə o tullanıb, dinməz-söyləməz penceyini götürər, pay-piyada yola düzələrdi. Tanabay güllə kimi gederdi və yalnız dağın başına çatanda ayaq saxlayardı; havanı ciyərlərinə çəke-çəke aşağıdan ölə-ölə, sürünə-sürünə gələn öküz arabasının yolunu gözlərdi. Belə sürətlə gəldiyinə görə o tövşüyərdi, üreyi çırpınardı, sinəsinə sığışmazdı. Ancaq Tanabay öz əməlindən heç vaxt narazı qalmazdı, hər halda öküz arabası ilə sürünə-sürünə yol getməkdən belə yaxşı idi.

Rəhmətlik Çoro dostu Tanabayı, bu cür əməlgirliyi üstündə, hərdən ələ salardı.

– Bilirsənmi, səninki niyə getirmir, Tanabay? – deyərdi. – Tələsməkdən. Vallah, tələsməkdən. Sən müdam tələsirsən, bir yerdə kiriş tutmursan. O ki dünya inqilabıdır, onu da deyirsən, durma, bas gəlsin! İnqilab bir yana dursun, allahın bu adicə Aleksandrov yoxuşunu çıxmağa da səbrin çatmır. Camaat başını aşağı salıb adam kimi yolunu gedir, sən tullanırsan qabağa, dağ yuxarı dırmaşırsan, ələ gedirsən, ələ bil dalınca bir sürü canavar tökülüşüb. Xeyri nədir? Heç nə. Onsuz da yuxarıda oturub gözləyirsən ki, hamı gəlib çatsın. Dünya inqilabı da belədir. Yaxşı bil ki, sən ona təkbəşinə gedib çata bilməyəcəksən, gözləməli olacaqsan ki, o birilər də gəlib çıxsınlar.

Ancaq bu söhbət çoxdanın söhbəti idi, lap çoxdanın.

İndi Aleksandrov yoxuşunu Tanabay heç özü də bilmədən arxada qoymuşdu. Görünür, öyrəşmişdi. Qocalana yaxın buna da vermiş eləmişdi, Tələsmirdi. Yavaş getməyə də çalışmırdı. O, bu yolu getməli idi və gedirdi. İndi Tanabay həmişə yola tək çıxırdı. Otuzuncu illərdə bu yolu onunla birgə gedənlərin son dəstəsi çoxdan yoxa çıxmışdı. Kimisi müharibədə həlak olmuşdu, kimisi ölmüşdü, kimisi də evində oturub ömrün son günlerini başa vururdu. Cavanlar maşınla gedirdilər. Tanabaya və onun bu axsaq yabısına yoldaşlıq edəcək bir kəs qalmamışdı.

Köhnə arabanın təkərləri köhnə yolda aram-aram taqqıldayırdı. Hələ onlar çox taqqıldayacaqdı, çünki keçilməmiş ucsuz-bucaqsız çöl-biyaban hələ qabaqda idi. Orada, kanalın o yanındakı dağətəyi yol da hələ dururdu. Hələ Tanabay çox getməli idi.

O, bayaqdan görürdü ki, at get-gedə gücdən düşür, arabanı zorla çəkib aparır. Ancaq fikir, xoyalat Tanabayın başını bərk qatmışdı. Ata görə Tanabay çox da narahat deyildi. Bir də burada qorxulu nə vardı ki? Yol gedən at yorula da bilərdi, üzülə də bilərdi. Bu yollarda belə şeylər çox olmuşdu. Yorulsa da, yorulmasa da axır başda at pis-yaxşı gedib mənzilə çatacaqdı...

Tanabay haradan biləydi ki, özünün qaymaqçıyı kimi açıq-sarı rənginə görə Gülsarı çağırılan bu qoca at, Aleksandrov yoxuşunu son dəfə qalxır, öz son yerişini yeriyir, son verstlərini gedir. Tanabay haradan biləydi ki, bayaqdan bəri atın başı gicəllənir, onun tutqun göz-lərində alom rəngdən-rəngə düşür, dağ-daş başına fırlanır, bir yumruca yumağa dönmüş yer də gah o yana, gah bu yana əyilərək, gah o yandan, gah bu yandan göyün ətəklərinə toxunur. Gülsarının ehməli-həməli ayaq basdığı torpağın hərdən qırılıb bir zülmət boşluğa çevrildiyini Tanabay bilmirdi. Tanabay bilmirdi ki, onu dağ yuxarı çəkib aparən at qabaqdakı sıldırım təpələri görə bilmir; get-gedə atın nəzərində dağlar qırmızımtıl dumana çevrilir, tüstüyə dönür.

Gülsarının yaralı köksündə çoxdan yaralanmış bir ürək aramsız, fasiləsiz sızlayırdı, xamut altında nəfəs almaq getdikcə çətinləşirdi. Sürüşüb aşağı düşmüş qoşqu qayıışı atın belini kəsirdi. Sol yanında, xamutun altından nəse iti bir şey çiyninə batırdı; bəlkə tikan idi, bəlkə də xamutun mırı idi, keçəni deşib çıxmışdı. Köhnədən qabar olmuş, qay-saq bağlamış xamut yerində təzəcə açılmış yara fasiləsiz göynəyirdi,

atın çiynini köz kimi yandırır. Get-gedə ayaqları da ağırlaşırdı, o ağır ayaqlarla Gülsarı sanki şumlanmış zığ torpaqda yeriyirdi.

Lakin qoca at canını dişinə tutub gedirdi. Qoca Tanabay hərdən cilovları tərpedib onu tələsdirir, öz fikir-xəyalından da ayrılmırdı.

Köhnə arabanın təkərləri yolda aram-aram taqqıldayırdı. Gülsarı hələ də öz ritmindən, öz yorğa yerişindən düşmənmişdi. İlk dəfə ayağa qalxarkən qorxa-qorxa anasının – böyük yallı madyanın dalınca o, bu löhrən yerilə qaçmışdı. O vaxtdan bəri Gülsarı hələ heç vaxt öz yerisinə xələl qatmamışdı.

Gülsarı anadan yorğa doğulmuşdu. Buna görə həyatda onun ağ günləri də çox olmuşdu, qara günləri də çox olmuşdu. Əvvəllər Gülsarını arabaya qoşmaq heç kəsin ağlına gəlməzdi, belə şey gülməcə olardı. Ancaq “at nədir, rahat nədir”, bu qoca vaxtında da Gülsarı bir iş görməli idi?

Keçmişlər keçmişdə qalmışdı. İndi Gülsarı son gücünü toplayıb, son mənzili başa vurmali idi. Getdiyi son mənzilə o heç vaxt belə yavaş getməmişdi və çatacağı son həddi o heç vaxt belə yaxından görməmişdi. İndi ən uzaq təpələr də ona lap birçə addımlıqda görünürdü.

Köhnə arabanın təkərləri yolda aram-aram taqqıldayırdı.

Gülsarının keyimiş dımaqları altında yer boşluğa dönmüşdü, heç-liyə çevrilmişdi. Ayağını bu yumşaq heçliyə basdıqca sönməkdə olan xatirat cana gəlirdi, dağların məxmər çəmənləri yada düşürdü. O uzaq yay günləri, o müdhiş qəribə aləm: bir aləm ki, orada Günəş at kimi kişnəyərək dağlar boyunca çapardı və ona çatmaq üçün Gülsarı yel olub çəmənlərdən əsərdi, çaylar keçərdi, kollar aşardı. Günəşin dalınca Gülsarı o vaxtadan qaçardı ki, hirsli-hirsli qulaqlarını şəkər, yekə, zəhmli aygır gəlib yetişərdi və onu geri qaytarardı. O vaxtkı yaşıl çəmənlər də elə bil dumdurdu göllər idi, sanki atlar göl dibində gəzirdilər, tərsinə otlayırdılar. Anası – böyük, yallı madyan Gülsarının nəzərində bir isti süd buluduna dönürdü, ana kimi fınxıran o ana nəfəsli bulud çox qalmırdı, birçə an yaşayırdı, o birçə an Gülsarı üçün unudulmaz bir an idi. O anda ananın əmcəkləri dolu olurdu, şirin olurdu və südün çoxluğundan, şirinliyindən Gülsarının nəfəsi daralırdı. Öz böyük, yallı anasının qarına qısılib süd əmmək Gülsarıya ləzzət verirdi. O süd necə də dadlı idi, necə də meyxos idi! Bütün dünya o südün birçə udu-munda olurdu – Günəş də, Yer də, anası da. Gülsarı əmirdi – doya bilmirdi. Doyurdu – yenə əmmək istəyirdi...

Lakin o həyat çox sürmədi, o günlər yuxu kimi gəlib keçdi. Tezliklə hər şey dəyişdi. Daha Günəş göylərdə kişnəyə-kişnəyə çapmadı, hər gün eyni yerdən çıxdı, hər gün eyni yerdə batmağa getdi. Atlar, ilxılar, əvvəlkitek baş-ayaq yerimədi, səhərdən axşamacan onlar otlaqları tapdadılar, atların dırnaqları altında dərələrin qumu saqqıldadı, çayların daşı çatladı. Böyük, yallı madyan da çox zəhmli ana oldu. Gülsarı cızığından çıxanda anası süsünündən yapışdı, dişləyib tənbəh elədi. O şirin ana südü də azaldı, Gülsarı ot yeməli oldu. Yeni həyat belə başlandı – o həyat ki uzun illər davam eləmişdi, o həyat ki indi sona yetirdi.

Uzun illər davam eləyən həyatı boyunca Gülsarı o ötən yay gününü heç vaxt yada salmamışdı, O, belində yəhər gəzdirmişdi, cürbəcür yollarda ayaq döymüşdü, cürbəcür adamlar daşmışdı, ancaq yol qurtarmaq bilməmişdi. Yalnız indi, başı üstündəki Günəş bir daha yerindən oynayıb, ayağı altındakı torpaq sərxoş-sərxoş yırgalanarkən, gözələrinin qaraldığı, ala-bula çaldığı bir vaxtda neçə illərdən bəri qayıtmaq bilməyən o yay Gülsarının qarşısında yenidən peyda olmuşdu. O dağlar, o şəhli çəmənlər, o ilxı, o böyük, yallı madyan atın gözü önündə dəyişən, titrəşən, sayrısan bir aləm yaratmışdı. Yenidən peyda olmuş o aləm Gülsarını çağırırdı və o aləmin qapısından girmək üçün Gülsarı var gücünü ayaqlarına verib, canını dişinə tutaraq yeriyir, dişləni, əyməni, xamutu indicə kənara atacağını zənn eləyirdi. Lakin Gülsarı irəli gətirdikcə o aldadıcı aləm geri çəkilir, atın əzab-əziyyəti daha da artırdı. Anası Gülsarını çağırırdı, eynən o vaxtkitək astadan kişnəyib çağırırdı; Gülsarının yan-yörəsindən atlar, ilxılar keçirdilər, o vaxtkitək Gülsarıya döz vururdular, quyruq atırdılar, ancaq qarşdakı külək burulğanını, çovğun dumanını yarıb keçməyə onun gücü çatmırdı. Çovğun get-gedə güclənirdi, külək onu cod at quyruğutək qamçılایardı, gözələrinə, burnunun deşiklərini qarla doldururdu. İsti tər içində Gülsarı soyuqdan əsim-əsim əsdikcə o əlçatmaz aləm də səssiz-səmsirsiz itib gedir, küləyin soyuq burulğanında yoxa çıxırdı. Daha Gülsarı o dağları görmürdü, daha o şəhli çəmənlər yox idi, çaylar gözdən itmişdi, atlar qaçıb getmişdi. Təkcə ana – böyük, yallı madyan irəlində kölgə kimi dayanmışdı. Çağırırdı. Gülsarını çağırırdı...

Gülsarı anasının səsinə səs vermək istədi: kişnədi, hönkürtü ilə kişnədi, ancaq özü də öz səsini eşidə bilmədi. Hər şey yoxa çıxdı – ana da qeyb oldu, çovğun da dayandı. Təkarlər səsdən düşdü. Xamutun altındakı yaranın ağrısı kəsildi.

At dayandı, sərxoş kimi səntirədi. Daha o, irəli baxa bilmirdi – gözələri ağrıyırdı. Başında qərribə bir uğultu vardı – fasiləsiz, dəhşətli bir uğultu.

Tanabay cilovu qozlanın üstünə atdı, arabadan zorla enib keyimmiş qıçlarını ovxaladı və hirsli-hirsli irəli yeriyib ata baxandan sonra işin nə yerdə olduğunu başa düşdü.

– Eh! – dedi. – Səni heç yarımayaşan!

Gülsarı öz nəheng başını xamutdan sallayıb dayanmışdı. Atın iri qabırğaları fasiləsiz qalxıb-enir, arıqlamış, gücdən düşmüş budlarının sümüyü qabarıb daha da dikəlirdi. Bir vaxt qızılı rəngdə olan Gülsarı indi tərden-torpaqdan qonur rəngə düşmüşdü. Onun arıq ombasından köpüklənə-köpüklənə axan tər qarnına, qıçlarına, dırnaqlarına tökülürdü. Tanabay çiynilərini çəkib:

– Mən bunu gerek ki qovmamışam, – dedi və əlbəəl işə girişdi. Tapqırı boşaldı, xamutun qayışını açdı. Gülsarının ağzı köpüklənmişdi. Kürkünün qolu ilə Tanabay atın boğazını sildi, üz-gözünü təmizlədi. Sonra olan-qalan otu yığıb getirmək üçün özünü arabaya saldı, arabada nə vardısı süpürüb atın qabağına tökdü. Ancaq Gülsarı ona mehəl qoymadı. Onu titrətmə tutmuşdu.

Tanabay bir çəngə ot götürüb atın ağzına yaxınlaşdırdı.

– Ye, – dedi, – ye görüm, yaxşı da, ağlın olsun! Gülsarı dodaqlarını tərpatdı, ancaq ot Tanabayın əlində qaldı. Əyilib diqqətlə atın gözələrinə baxandan sonra Tanabay büsbütün diltor oldu. Gülsarının yumulmaqda olan bulanıq gözələrində həyat nişanəsi yox idi. Bəbəkələr çuxura düşmüşdü, kirpiklər bir-birinə qarışmışdı. Gözlərdə həyat işığı sönmüşdü; onlar kimsəsiz, sahibsiz bir evin pəncərələritək boş və miskin görünürdü.

Tanabay çaşqın halda yan-yörəsinə baxdı: uzaqda dağlar, təpələr; dörd tərəf çöl-biyaban, yolda nə gedən, nə gələn vardı. İlin bu vaxtları burada yolçuya rast gəlmək çətin məsələ idi.

Qoca at və qoca Tanabay yolda qalmışdı. Fevralın axırları idi. Düzənlərin qarı ərmişdi, təkcə yarganlarda, qamışlı çökəklərdə qışın xəlvətcə gizlədib saxladığı son qar orda-burda qurd belə kimi ağarırdı. Külək xarlanmış qarın soyuğunu gətirirdi, iyini gətirirdi. Soyuqdan gömgöy göyərmiş torpaq da hələ donuq idi, hələ yerin qırıxığı açılmamışdı. Daşlı yollara baxdıqca Tanabayın ürəyi sıxılırdı. Bu yolların elə görkəmindəcə onun canına üşütmə düşürdü.

Tanabay pırtlaşıq çal saqqalını düzəldib kürkünün nimdaş qolu altından uzun müddət qərb tərəfə baxdı. Güneş düzün lap qurtaracağına, buludların arasında idi – batırdı və özünün solğun şefəqləri ilə üfüyü, az da olsa, işarda bilmişdi. Havadan nə qar, nə də yağış gözlənilirdi. Ancaq soyuq idi: bir yandan sazaq, bir yandan da dilxorçuluq...

Tanabay özünə lənət yağdırırdı. “Bilsəydim yola çıxmazdım, – deyirdi. – Nə gedib evə çata bildim, nə də burdan geri qayıda biləcəyəm. Qaldım çölün düzündə. Bu yazıq atı da nahaqdan tələf eləyəcəyəm”.

Bəli, belədir ki var. Gerek Tanabay yola sabah səhər çıxaydı, çünki səhər vaxtı bu yolda necə olsa bir gedən, ya gələn tapılardı. O isə günün günorta çağı yola düzəlmişdi. Ağılı adam belə çiy iş tutardımı? Özü də ilin belə bir vaxtında.

Tanabay təpəyə qalxıb diqqətlə yola baxdı. Nə gedən, nə gələn vardı. Yolda nə bir səs eşidilirdi, nə də bir qaraltı gözə dəyirdi. O, qayıdıb arabanın yanına gəldi.

Yenə öz-özünə: “Lap nahaq yola çıxdım”, – dedi, həmişə tələsiyinə dotələblik elədiyinə görə kim bilir neçənci dəfə özünü danladı. Hirsindən-hiddətindən Tanabay özünə lənət yağdırırdı, oğlunun evindən belə tələm-tələsik yola çıxmağa onu vadar eləyəni üroyində söydü, yamanladı. Əlbəttə, gecəni orda qalmaq lazım idi, ata da rahatlıq vermək lazım idi. Ancaq o!..

Tanabay hirsli-hirsli əlini yelləyib: “Xeyr – dedi, – mən orda qalası deyildim. Lap paypiyada olsa da, çıxıb gələcəkdim. Axı harda görünüb ki, gəlin öz qayınatası ilə bu dildə danışsın? Çobanam, ilxıçıyam, hər nəyəm, axı atayam mən... Sən ki, – deyir, – ömrün boyu çobanlıq eləyəcəkdin, niyə partiyaya girirdin. Niyə girirdin ki, qocalanda da çıxarıb mitilini çölə tullasınlar. Özü də öz oğlunun evində deyir... Bu da oğul! Başını aşağı salıb oturub. Kirpik çalmağa da qorxur. Arvadı desə ki, atanı qov getsin, inan ki, buna da razı olar. Cinqirini çıxarmaz. İşə bax, bu da yuxarılara dırmaşmaq istəyir – bu baş-qulağın sahibi!”

Tanabay istiləndi, köynəyinin yaxasını açdı, atı da, yolu da, onu bu yolda yaxalayacaq gecəni də unudub, hirsindən tövşüyə-tövşüyə arabanın dövrəsində var-gəl etməyə başladı. Tanabay sakitləşə bilmirdi, çünki orada, oğlunun evində o özünü saxlamışdı, gəlinlə deyışməyi ləyaqətinə, mənliliyinə sığışdırmamışdı. İndi birdən-birə Tanabay içindən alışmışdı, indi o, yol boyu acı-acı düşündüyü sözləri gəlinə deməyə hazır idi: “Məni sən partiyaya qəbul etməmişən, məni partiyadan

sən çıxarmamışan. Bir də, sən dünyada nə görmüşən, ay yazıq, nədən xəbərin var sənin! Hamınız savadlı olmuşuz, hamınız alim olmuşuz, hörmət sahibi olmuşuz. Ancaq onda belə deyildi. Onda biz hər şeyə cavabdeh idik, başımızla cavabdeh idik. Atamıza görə, anamıza görə, dostumuza, düşmənimizə, lap qonşunun itinə görə də bizdən cavab tələb eləyirdilər. Sən mənim partiya işinə qarışma, xanım qız. Toxunma, sənlik iş deyil. Mənim yaralı yerimə toxunma!”

– Toxunma! Toxunma! – Bu birçə kəlməni ucadan təkrar eləyə-eləyə Tanabay arabanın başına fırlanırdı. Sanki dünyada başqa bir söz yox idi. Sanki onun birçə bu “toxunma” sözünü deməyə ixtiyarı qalmışdı. Bunun özü də Tanabaya əzab verirdi, onu daxilən alçaldırdı, təhqir eləyirdi.

Tanabay arabanın dövrəsində çox vurnuxdu. Nəhayət, hiss elədi ki, bir iş görmək lazımdır – axı bütün gecəni yolda qalmaq olmazdı.

Gülsarı hələ də hərəkətsiz dayanmışdı. Qıçlarını bir-birinə qısıb, belini aşağı əymişdi, hər şeyə biganə, hər şeyə laqeyd – elə bil at durduğu yerdə quruyub ağaca dönmüşdü.

Tanabay fikirdən-xəyalatdan ayrılıb özünü ata yetirdi. Onun ardı-arası kəsilməyən həzin iniltisinə qulaq asıb:

– Sən ki yuxulayırsan, – dedi. – Halın xarəbdir, eləmi? Axı, a qardaş, nə oldu sənə?

Tələsə-tələsə Tanabay Gülsarının soyuq qulaqlarını ovxaladı. Əlini atın yalına saldı. Yal da soyuq idi, nəm idi. Üstəlik, yalın əvvəlki ağırlığından əsər-ələmət qalmamışdı. – Tanabay bunu hiss eləyib təşvişə düşdü. “Qocalıb, – dedi. – Lap qocalıb. Yazığın yalcıgazi da tamam tülənib gedib. Hamımız qocalırıq, hamımızın axırımız birdir”. Beləcə dərddi-dərddi düşünərək Tanabay mat-məəttəl atın qarşısında dayandı. O, çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı, nə edəcəyini bilmirdi. Əgər atı da, arabanı da burada qoyub piyada getsəydi, Tanabay hələ gecə yarı olmamış evə çata bilərdi, çünki onun dərə dibindəki keşikçi koması buradan çox da uzaqda deyildi. Orada – çaydan bir verst yarım yuxarıda məskən salmış su qarovlucusunun qonşuluğunda Tanabay arvadı ilə yaşayırdı. Yayda biçənlərə baxırdı, qışda tayalara göz qoyurdu ki, çobanlar otu vaxtından əvvəl daşıyıb mal-qaraya yedirtməsinlər.

Belə bir işlə məşğul olan adam, şübhəsiz ki, atsız ötüşə bilməzdi, Tanabayın da atı vardı, ancaq bu at deyildi, ayrı at idi.

Keçən payız Tanabayın kolxoz idarəsinə işi düşdü. Haradasa aqronomluq oxuyub gəlmiş təzə briqadir onu görüb:

– Əmi, – dedi, – zəhmət olmasa, tövləyə baş çəkin, sizə başqa at ayırmışıq. Bir az qocatehərdir, ancaq pis deyil, sizin iş üçün yararlar.

Tanabay şübhələndi.

– O necə atdır? – dedi, – Əl-ayaq altda ölənlərdən deyil ki?

– Özünüz gedib baxarsız, – dedilər. – Sarıtəhər şeydir. Görsez tanırsız. Haçansa, deyirlər, siz onu saxlamısınız.

Tanabay birbaş tövləyə yollandı və kəhər atı həyətdə görəndə onun üreyi yerindən oynadı. “Ölmədik, yenə də görüşdük”, – dedi. Qocalıb tanınmaz hala düşmüş ata baxdı. Gülsarıdan imtina eləməyə üreyi gəlmədi. Atı götürüb apardı. Evdə arvad Gülsarını zorla tanıdı.

– Doğrudanmı, bu həmin Gülsarıdır? – dedi.

– Odur, özüdür ki var, – deyə Tanabay arvadın üstünə kəkələndi, çünki o, söhbətin uzanacağından cəhəyat çəliyirdi.

Gülsarı ilə bağlı olan xatirələrin dərinliyinə getmək lazım deyildi. Çünki cavan vaxtı Tanabay günah işlər dalınca bu atın üstündə getmişdi. İndi söhbət həmin o cavanlıq günahının üstünə gələ bilirdi, buna görə Tanabay bir də ucadan kəkələndi:

– Nə durmusan, bir şey qızdırsana. Acından it kimi ölürəm!

– Neynim, a kişi, mat qalmışam, deyirəm, nə pis şey imiş qocalıq. Bu hara, o at hara? Deməşəydin odur, heç inanmazdım.

Tanabay:

– Burda təəccüblü bir şey yoxdur, – dedi. – Elə bilirsen biz ondan yaxşı gündüyük? Halva-halva deməynən ağız şirin olmaz. Hər şeyin öz vaxtı-vədəsi var.

Arvad fikirli-fikirli başını buladı:

– Elə mən də bunu deyirəm də! – Sonra gülümseyib zarafatla əlavə elədi: – Yenə atınla gecə səfərinə gedəcəksənmi? Getsən, bir söz demərim.

Tanabay:

– Başına söz qəhətdir? – dedi. – Çasdığından dalını arvadına sarı çevirdi. Zarafata zarafatla cavab vermək lazım idi. O işə utandığından samanlığın talvarına dırmaşmış, orada xeyli vaxt ot-ələflə əlləşdi. Elə bilirdi ki, arvad o əhvalatı unudub, yox balam, unutmayıbmış.

Qadın ocağı da yandırdı, xörəyi də qızdırdı, ancaq Tanabay otla eşlənməkdən əl çəkmədi. Nəhayət, arvadı onu qapıdan səsləyib aşağı endirdi:

– Düş, – dedi, – düş gəl, xörəyini bir də qızdırmayacağam ki!

Daha qadın heç vaxt o söhbətə qayıtmadı, köhnə xırmanları sovurmağın nə mənası vardı?..

Tanabay bütün qışı ata qulluq elədi, ona isti kəpək verdi, doğranmış çuğundur yedirdi. Axı atın ağzı da kardan düşmüşdü – dişlərinin bircə kötüyü qalmışdı. Buna baxmayaraq, Tanabay atı, necə deyirlər, dirildib ayaq üstə qoymuşdu, bəs indi bu nə olan iş idi? Niyə Gülsarı yero mıxlanıb qalmışdı? İndi Tanabay nə etməli idi?

Yox, atı çölün düzündə qoyub getmək onun işi deyildi.

Tanabay ata təkan verdi, at səntirəyib ayaqlarının yerini dəyişdi, ancaq bir addım da gedə bilmədi.

– Necə deyirsən, Gülsarı, bəs getməyə, burda qalaq? – Tanabay ata dil tökdü. Sonra nəse fikirləşdi. – Dayan, – dedi, – dayan görüm, mən bu saat gəlirəm.

Qamçının dəstəyilə o, arabanın küncündəki kisəni dartıb çıxartdı, ki-sədəki bağlamayı götürdü. O kisədə Tanabay gəlinin kartof aparmışdı, ancaq bağlamayı öz evindən götürmüşdü, arvadının yol üçün qoyduğu çörək idi, yaddan çıxıb eləcə də qalmışdı. Tanabay çörəyin yarısını böldü, xırda-xırda doğrayıb arxalığının etəyinə tökdü, atın ağzına tutdu. Gülsarı çörəyin qoxusunu dərinləndirib ciyərinə çəkdi, ancaq yeye bilmədi. Əlacı kəsilmiş Tanabay çörəyi ovcuna yığıb az-az atın ağzına dürtməli oldu, at tədricən hərəkətə gəldi, çənəsini tərpətməyə başladı. Tanabay sevindi:

– Belə ha! – dedi. – Ay məşallah, ye görüm, bəlkə birtəhər burdan tərpənək, yavaş-yavaş gedək çıxacaq evimize. Çətini gedib çıxanacandır. Evdə hər şey yaxşı olacaq. Arvad yaxşı-yaxşı baxacaq sənə. Diriləcəksən, qorxma, diriləcəksən.

Tanabay beləcə yalvarırdı. Atın ağzından axan su ovcuna tökül-dükcə o, ürəkdən sevinirdi, çünki get-gedə Tanabay o suyun isindiyini hiss çəliyirdi.

Sonra o, cilovu əlinə götürüb, qətiyyətlə irəli dartdı.

– Gedək! – dedi. – Gedək! Durmağın mənası yoxdur.

At tərpəndi. Araba cırlıdadı. Təkərlər daşlı yolda aram-aram səslənməyə başladı. Onlar yavaş-yavaş yola düzəldilər – qoca at və qoca Tanabay.

Qoca at son gücünü toplayıb gedirdi. Arabanı zorla çəkib aparırdı. Tanabay atın barəsində düşünürdü: “Zəifləyib, yaman zəifləyib”. Tanabay üreyində atla danışdı: “Yaşından xəbərin varmı, Gülsarı? İyirmi olar, yaqın olar. Bəlkə iyirmidən də çox olar...”

Onlar müharibədən sonra tapışmışdılar. Döyüşlərdə Şərqdən vurub Qərbdən çıxan yefreytor Tanabay Bakasov Kvantun ordusu təslim olanda hərbi xidmətdən azad edilmişdi. O, altı il dava yollarında ayaq döymüşdü. Bir dəfə arabada zədələnmişdi, bir dəfə döşünə qəlpə döymüşdi, ancaq Allah nəzərini ondan əsirgəməmişdi, iki ay hospitalda yatandan sonra Tanabay gedib öz cəbhə yoldaşlarına qoşulmuşdu.

Cəbhədən evə qayıdanda vağzalda ki satıcı qızlar Tanabaya "baba" demişdilər. Ancaq Tanabay inciməmişdi, çünki burada, necə olsa, satışmaq məsələsi də vardı. O, əlbəttə, cavan deyildi, amma sən deyən qocaya da oxşamırdı. Dava onu kifayət qədər bozartmışdı, bıgında ağ tükərlər də var idi, lakin Tanabay tək cə sir-sifətdən bir az qoca görünürdü. Özü də, ürəyi də cavan idi. Gəlməyindən bir il keçməmiş arvadı onun üçün bir qız dünyaya gətirmişdi, o biri il ikincisini doğmuşdu. İndi qızların hər ikisi ərli-uşaqlı idi. Yaydan-yaya gəlib-gedirdilər. Böyük qızın əri sürücü işləyirdi. Görürdün ki, budur, hamını maşına doldurub gətirib. Yox, Tanabay qızlarından, kürəkənlərindən narazı deyildi. Ancaq oğlu... No isə, bu haqda danışmağa dəyməz...

Ah, zamanə, zamanə... O vaxt cəbhədən qayıdanda yolda Tanabaya elə gəlirdi ki, həyat təzədən başlanır. Ürək sevincə dolu idi, ümidlə dolu idi. Böyük stansiyalarda qatırı çalğı ilə qarşılayırdılar. Evdə onu arvadı gözləyirdi, oğlu səkkiz yaşa keçmişdi, o il məktəbə gedəcəkdi. Həmin o sevincə dolu qatarda Tanabay sanki təzədən doğulub gəlirdi, sanki indiyə qədər heç nə olmamışdı. Hər şey bundan sonra olacaqdı. Tanabay yalnız gələcək barəsində düşünmək istəyirdi və gələcək ona aydın görünürdü: yaşamaq lazım idi, uşaqları böyütmək, təsərrüfatı dirçəltmək, cv tikmək – bir sözle yaşamaq lazım idi. Tanabay yaşamaq istəyirdi və bundan sonra gerek heç nə ona mane olmayaydı. Axı bu həyatın naminə insanlar ömrün necə-necə illərini bada vermişdilər. O illəri insanlar bu həyatın naminə yaşamışdılar, cəbhədə bundan ötrü ölmüşdülər, bunun üçün qalib gəlmişdilər.

Amma yox, Tanabay tələsmişdi. Tanabay çox tələsmişdi – o xoş gələcəyin naminə hələ çox illər bada gətməli idi.

Əvvəl Tanabay dəmirçixanada gürzvranlıq elədi. Bu işdə onun azmaz səriştəsi vardı. Gürzü əlinə aldığı gündən səhərdən-axşamacan o, dəmirçiye divan tutdu; Tanabay bir ucdan döşədi, dəmirçi güc-bəla ilə

onunla ayaqlaşmalı oldu. Bütün dərdi-sərlərin səsinə kəsən o zindan guppultusu hələ də Tanabayın qulağında idi. Çörək yox, paltar yox, arvadlar qaloş tapırdılar, geyməyə corab tapmırdılar. Uşaqlar qənd nədir, bilmirdilər. Kolxoz xirtdəyəcəni bərcəndə idi, banklardan haqq-hesab üzülürdü və bütün bu dərdlərdən üz çevirmək üçün zindan Tanabaya kömək eləyirdi. O vururdu, zindan cingildəyirdi, göy qığılcım ətrafa səpələnirdi. "Ax, ax, ax! – çəkici qaldırıb sala-sala Tanabay fis-fis fisildəyirdi və düşünürdü: – hər şey yaxşı olacaq. Əsas məsələ odur ki, davada məğlub olmadıq, qələbə çaldıq, qələbə!" Çəkici isə aramsız təkrar eləyirdi: "Qələbə, ləbə, ləbə, ləbə!" O vaxt hamı qələbə havası ilə yaşayırdı, qələbə çörək olmuşdu.

Sonra Tanabay ilxıçı olub dağlara köçdü. Bu işi onun boynuna Çoro qoymuşdu. Onda rəhmətlik Çoro kolxoz sədri idi, ürəyi xəstə olduğundan onu əsgər aparmamışdılar, boya-boy bütün davanı sədrlik eləmişdi. Müharibənin əzab-əziyyətinə düşməsə də, Çoro bərk qocalmışdı. Bunu Tanabay davadan gələn kimi hiss elədi.

Zindanı qoyub ilxı dalınca gətməyə Tanabayı heç kəs yollaya bilməzdi. Ancaq Çoro onun köhnə dostu idi. Lap o zamanlar – hələ komsomol vaxtlarında onlar camaatı kolxozla cəlb etmək üçün birgə təbliğat aparmışdılar, qolçomaqların atasını birlikdə yandırmışdılar. Xüsusən Tanabay o vaxtlar çox dəliqanlı idi. Qolçomaq siyahısına düşənlər onun əlindən heç vaxt can qurtarmamışdılar...

Çoro gəlib dəmirçixanadaca ilxını Tanabayın boynuna qoydu, razılıq alıb ürəkdən sevindi, üstəlik gülümsədi də.

– Qorxurdum ki, səni zindandan qopartmaq çətin olsun, – dedi. – Qorxurdum ki, razılıq verməyəsən.

Çoro xəstə idi, Çoroda can qalmamışdı. Boynu nazılmışdı, daha da uzanmışdı; batıq ovurdları qırıq-qırıq olmuşdu. Hava isti olsa da, o öz yun köynəyində idi. O köynək yay-qış Çoronun əynindən çıxmırdı.

Onlar dəmirçixanadan azca aralıda, arxın qırağında çömbəlib oturmuşdular. Söhbət eləyirdilər. Tanabayın yadına dostunun cavanlığı düşürdü. O vaxt Çoro kənddə hamıdan savadlı idi, uca boyu, yaraşıqlı qəddi-qaməti vardı. Tərbiyəli və təmkinli olduğuna görə hamı Çoroya hörmət eləyirdi. Ancaq onun yumşaq xasiyyəti Tanabayın xoşuna gəlmirdi. Sınıf düşməne qarşı mübarizədə yumşaqlıq göstərdiyinə görə, iclaslarda Tanabay dəfələrlə ayağa qalxıb Çoronun pişiyini ağaca dırmaşdırırmışdı. O zaman Tanabayın əlində belə işlər su içmək kimi bir

şey idi. Danışdı, coşurdu, elə bil ki, qəzet oxuyurdu. Bütün təntənəli yığıncaqlarda eşitdiyi sözlərin hamısını əzbərdən deyirdi. Bəzən Tanabayın özü də öz dediyindən qorxurdu, ancaq onun nitq eləmək qabiliyyətinə heç bir şübhə ola bilməzdi.

O gün Tanabaydan ilxıya getməyin icazəsini alıb arxın qırağında oturanda Çoronun kefi durulmuşdu.

– Üç gün bundan qabaq dağa getmişdim, – deyirdi. – Qocalar soruşurdular: əsgər gedənlərin hamısı gəlibmi? Bəli, deyirəm, salamat qalanlar gəliblər. Bəs nə vaxt işdən yapışacaqlar?” İşləyirlər, deyirəm, kimisi çöldə işləyir, kimisi tikinti işinə gedir. Deyir: “Bunu biz də bilirik. Bəs ilxı? Əgər bizim ölməyimizi gözləyirlərsə, bir şey qalmayıb, bu gün-sabah ölüb gedəcəyik”. Düzü, utandım. Bu sözlərin dalında bilirsənmi nə gizlədir? Axı o yazıq qocaları biz dava başlanandan ilxıya göndərmişik. O vaxtdan onlar dağda qalıblar. Sənəmi deyim bunu? Özün yaxşı bilirsən ki, ilxıçılıq qoca peşəsi deyil. Həmişə yəhər üstə, nə gecəsi, nə gündüzü var. Hələ qışda, gecə vaxtları – Allah göstərməsin! Derbişbay yadındadırmı, yazıq yəhərdəcə qupquru qurudu. Hələ bu yazıqlar müharibə vaxtı nə qədər at öyrədib davaya göndəriblər. Görək canından keçəsən ki, yetmiş yaşda xam atın belinə minəsən – o dağ mənəm, bu dağ sənəm. Yıxılrsa, adamın heç sümüyü də ələ gəlməz. Yənə sağ olsunlar ki, dözdülər, ilxını yola verdilər. İndi, Allaha şükür, dava qurtarıb, cəbhədəkilər qayıdıb gəliblər. Ancaq hamı yaxasını bir tərəfə çəkib dayanıb. Gedib xaricdə mədəniyyət görüblər, daha deyirlər, atı-ilxını bəyənmirik. Ümid sənə qalıb, Tanabay. Sən getsən, o biriləri də birtəhər məcbur eləyib yollarıq.

– Yaxşı, a Çoro, yaxşı, arvadla danışım, görüm nə deyir. – Tanabay dostuna cavab verirdi, ancaq ürəyində düşünməkdən qalmırdı:

“Gör dünyada nələr olub, – deyirdi, – sənə Çoro, elə əvvəlki Çorosan. Yumşaqlığından, xeyirxahlığından əl çəkməmişən. Kim bilir, bəlkə belə yaxşıdır. Müharibədə çox zülmələr görmüşük, nə olar, qoy indi ürəyimiz yumşaq olsun. Bəlkə əsil doğru yol da elə budur, bəlkə bizə belə olmaq xeyirdir?”

Onlar bununla da söhbəti qurtarmışdılar, Tanabay dəmirçixanaya gediirdi. Ancaq Çoro onu çağıraraq saxladı.

– Dayan, Tanabay! – dedi. Atını qabağa sürüb Tanabayın yanında əylədi. Yəhərin qaşına söykənib: – Sən məndən incimirsən ki? – deyərək astadan dilləndi. – Bilirsənmi, Tanabay, işdən-gücdən başım ayılırmı.

Nəçə vaxtdır görüşməmişik, ancaq vaxt tapıb, oturub bir əməlli-başlı dərcləşə bilmirik. Deyirdim: dava qurtarar, hər şey yoluna düşər, ancaq iş qurtaran deyilmiş. Bəzi vaxt adam gecələr də gözünü yuma bilmir, beyinə min cür fikir dolur. Nəcə eləyəsən ki, həm təsərrüfatı dirçəldəsan, həm camaata çörək verəsən, həm də bütün bu planları doldurasan. Üstəlik, camaat da əvvəlki camaat deyil, hamı istəyir ki, yaxşı yaşasın...

Onlar görüşmək ümidi ilə ayrılısalar da, heç vaxt tapışıb əməlli-başlı dərcləşə bilmədilər. İllər gəlib keçdi, daha görüşmək mənasız oldu...

Elə o zaman dağa ilxıçılığa gedəndə qoca Torqayın ilxısında ilk dəfə Tanabay yaş yarımliq səmənd aygırı gördü. Atlar sayılıb təhvil alınandan sonra o, qoca ilxıya söz atdı:

– Bəs özündən bu dünyada nə qoyub gedirsən, – dedi, – a kişi? Atların, məşallah, bir-birindən qalıcı deyil. Allah bədnəzərdən saxlasın.

Torqay arıq, kosa kişi idi, uşaq boyda boyu vardı. Başına qoyun dərisindən papaq qoymuşdu, sanki kişi iri bir göbələyin altına girmişdi. Belə qocalar, adətən, zirek olurlar, tez coşurlar, söz altda qalırlar. Ancaq Torqay çox da özündən çıxmıdı, təmkinlə Tanabayın cavabını verdi:

– Olanımız budur, – dedi. – Lovğalanıb döşümüzdə döymürük. Özün işlərsən, görərsən ilxı nədir.

– Mən, ay ata, elə-belə, sözgəlişi dedim, – deyərək Tanabay vəziyyəti dəyişmək istədi.

Torqay papağını gözünün üstündən qaldırdı, durduğu yerdə dikəlib qamçının dəstəsini qabağa tutdu.

– Biri var! – dedi. – O yanda, sağ tərəfdə otlayan o səməndi görürsənmi? Bax o at uzağa gedəcək.

– O top kimi yupyumru olanımı deyirsən? Konardan balaca görünür bir az. Deyəsən, bəldən də o qədər saz deyil.

– Baxına, cinsindəndir. Bir azdan qəşəng at olacaq.

– Axı onun harası yaxşıdır? Nəyinə qəşəng deyirsən?

– Yorgadıdır. Anadangəlmə.

– Nə olsun?

– Beləsinə az rast gəlmişəm. Keçmişlərdə bu cür atın qiyməti yox idi. Belə atdan ötrü igidlər cıdır vaxtı başlarından keçirdilər.

Tanabayın bir az kefi durulurdu:

– Yaxşı, – dedi, – gedək baxaqmı?

Onlar atları mahmızlayıb, yan tərəfdən ilxının izinə düşdülər, səməndi sürüden ayırdılar, qabaqlarına qatıb qovmağa başladılar. Qaçmaq atın özünün də üreyindən imiş. O, sevincle telini yelləyib fınxırıraq irəli cumdu, ayaqlarını görünməmiş bir incəliklə hərəkətə gətirib ilxıya qayıtmaq üçün böyük bir qövs yaratdı. Təəccübündən Tanabay çığırdı, uşaq kimi atılıb düşdü. Torqayın özü də sevincini gizlədə bilmədi. Qürrələlib:

– Bəs necə bilirdin! – dedi.

Onlar atın dalınca yortaraq balaca uşaq kimi qışqırırdılar və onların coşqun səsi elə bil ata qançı kimi dəyirdi. At get-gedə yerişini sürətləndirirdi, ancaq onun atdığı addımlarda zərre qədər də gorginlik hiss olunmurdu, o, yerisini birçə dəfə də çaşdırmırdı, dümdüz irəli gedirdi, sanki quş kimi uçurdu.

Onlar sürünü dərə yuxarı saldı, atlar dördnala getdi, ancaq səmənd öz yerisindən düşmədi.

Torqay atın üstündə qışqırıb papağını yellətdi:

– Tanabay! Tanabay! Görürsənmi? Qiyamət səs çitməyi var. Bax gör necə qulaqlarını şəkəyir. Qayıt, qayıt, qayıt-a-ay!

Nəhayət, səmənd qayıdıb ilxıya qarışdı, ilxıçılar ondan əl çəkildilər. Ancaq sonra mindikləri atı toxtatmaq üçün dolandırılıb vərmişləyənə də onlar xeyli vaxt özlərinə gələ bilmədilər. Səmənd hər ikisini vədə gətirmişdi.

– Sağ ol, Torqay ağa, qoşong at bəsləmişən. Lap üreyim açıldı.

– Qəşəngdir, – deyib qoca da təsdiqlədi. Sonra ciddiləşib əlavə etdi: – Çalış ki, gözə gəlməsin. Bir də, məbada, indidən səs-küy salasan. Yaxşı at da gözəl qız kimi bir şeydir, müştərisi həmişə çox olur. Qız ki qızıdır, yaxşı ələ düşəndə görürsən gül kimi açılıb, baxırsan, baxmaqdan doymursan; pis yerə düşəndə nə olur – baxanda üreyinin qabığı gedir. At da bunun kimi. Atı zay etmək asan şeydir.

– Narahat olma, Torqay ağa, bu işdən mənim də başım çıxır, balaca deyiləm ki.

– Özün bil. Mən dedim üreyimdə qalmasın. Adı Gülsarıdır. Yadımda saxla.

– Gülsarı?

– Bəli. Keçən yay nəvəm gəlmişdi. Yamanca bəyəndi. Adını da özü qoyub getdi. Onda bu, biryaşar dayça idi. Gülsarı – saxla yadında.

Qoca Torqay söhbətçil kişi imiş. O, bütün gecəni tədbir tökdü, Tanabay səbirli qulaq asdı.

Torqayı və onun arvadını Tanabay aparıb yeddi verstlikdən yola saldı. Köçəbədə iki boş alaçıq qaldı – onun birində Tanabayın ailəsi yaşayacaqdı. O biri alaçıq Tanabayın köməkçisindən ötrü idi. Ancaq köməkçi hələ gəlib çıxmamışdı. Hələ Tanabay tok idi.

Qoca Torqay həmişəlik ayrılıb gedəndə Gülsarıdan bir də söhbət saldı:

– Hələlikdən səməndə dəymə, – dedi. – Həç kəsə etibar elmə. Yazda özün minərsən, öyrədersən. Çox da gücə salmayasan. Yəhər altıda həç vaxt bərk qovmaginən. Belini vurdurarsan, yerişini korlayarsan, atı heyf eləyərsən. Bir də, məbada qoyasan tərtli-tərtli su içə; qolu alınar, qançır olar. Minib öyrədəndən sonra, ölməsəm sağ qalsam, bir mənə də göstərsən...

Bələliklə də Torqay öz yüklü dəvəsini arxasınca çəkərək, arvadı ilə birgə çıxıb getdi. İlxi Tanabaya qaldı, alaçıq Tanabaya qaldı, dağlar Tanabaya qaldı...

Gülsarınınsa həç nədən xəbəri yox idi, bilmirdi ki, onun barəsində nə qədər söhbət olub, nə qədər söhbət olacaq və bütün bu söhbətlər nə ilə qurtaracaqdır!..

O, ilxıda həmişəki kimi azad gəzirdi. Dağlar da həmişəki dağlar idi, otlar da, çaylar da. Birçə ilxıçı dəyişmişdi, əvvəlki qocanın yerinə indi başqa adam gəlmişdi. Təzə ilxıçının oynində göy şineli vardı, başına qulaqlı əsgər papağı qoyurdu. Çığıranda səsi azca xırıldayırdı, ancaq o səs gur idi. Hökmlü idi. İlxi tezliklə ona öyrəşdi. Qoy gəzsin, çığırsın, nə ziyanı var! Sonra qar yağdı. Tez-tez yağdı və uzun müddət yerdə qaldı. Atlar dırnaqları ilə qarı eşdilər, axı, ot qarın altında idi. Soyuqdan ilxıçının rəngi qaraldı, əlləri cadar-cadar oldu. O, ayağına keçə çəkmə geydi, iri kürkə büründü. Tükü artsa da, uzansa da, Gülsarı üşüməyə başladı, xüsusən gecələr onun üçün yaman soyuq olurdu. Şaxtılı gecələrdə atlar bir-birinin böyrünə qısıldı, səhər gün doğanacan onlar qırov bağladılar.

Ancaq ilxıçı yanlarından əskik olmadı. O, at üstə dolanıb kürkünün qollarını şappıldatdı, əlini, üzünü ovxaladı. Hərdən yoxa çıxsada, yenə qayıdıb gəldi. İlxiç getməyəndə daha yaxşı olurdu. O qışqıranda, yaxud üşüyüb hönkürtü salanda atlar başlarını qaldırırdılar, qulaqlarını şəkəyirdilər, ancaq onu görəni kimi rahatlanıb, küləyin vıyılması altında,

asudə mürgüləyirdilər. O qış Gülsarı Tanabayın səsinə çox eşitdi və o səsi ömrü boyu unutmadı.

Gecələrin birində dağlarda boran qalxdı. İri, kövrək qarı külək atların yallarına doldurdu, quyruqlarına yüklədi, gözlərinə çırpdı. İlxıya çaxnaşma düşdü. Atlar bir-birinin böyrünə qısılib titrəşdilər. Qorxulu, vahiməli bir fısıltı ilə qoca madyanlar dayları, qulanları qovub ortalığa yığmağa başladılar. Onlar Gülsarını itələyib qırağa çıxartdılar və Gülsarı sürünün arasına heç cür keçə bilmədi. O, təpik atdı, atları itələdi, ancaq yenə kənarda qaldı və kənarda qaldığına görə yekə, zəhmli ayğır onunla çox pis rəftar elədi. O gün nədənsə, yekə ayğır yaman narahət idi. O, bir yerdə qərar tuta bilmirdi. Gəzinirdi. Yoğun, qüvvətli ayaqları ilə qarı eşirdi, ilxını bir yerə yığırdı, dağılmağa qoymurdu. Yekə ayğır başını aşağı əyib, qulaqlarını şəkəyəndə daha dəhşətli görünürdü. Bu qorxunc, dəhşətli görkəmdə o, hərdən irəli cumub qaranlıqda gözədən itir, orada fısıldaya-fısıldaya gezişib yenə hirsli-hirsli atların yanına qayıdırdı. Yekə ayğır atları bir addım da bir-birindən aralanmağa qoymurdu. Birdən o, Gülsarının kənarda olduğunu gördü. Əvvəlcə Gülsarını döşü ilə itələdi, sonra geri dönüb dal ayaqları ilə ona elə bir təpik ilişdirdi ki, ağırdan Gülsarının az qaldı nəfəsi kəsilsin. Gülsarı içində nəyinse qopub düşdüyünü zənn elədi, zərbədən inildədi, özünü ayaq üstə zorla saxladı. Belə bir cəzadan sonra özbaşınalıq etmək Gülsarının heç ağılına da gəlmirdi. O, bir künədə qısılib durmuşdu, böyrünün ağrısını çəkirdi, altdan-altan qudurmuş, qızmış ayğıra baxırdı. Atlar da sakitcə dayanmışdılar. Birdən Gülsarının qulağına qərribə bir səs gəldi. Qurd səsi idi. Bu səsi Gülsarı heç vaxt eşitməmişdi. O, bir anlıq, qorxudan, vahimədən qupquru qurudu. İlxi səksəndi, nəfəs çəkmədən o səse qulaq asdı. Ətrafa sükut çökdü. O sükut çox dəhşətli sükut idi. Qar yağırdı, qar hələ dayanmamışdı, Gülsarının üzünü isladırırdı. Görsən, ilxıya nə olmuşdu? Bu saat o, yaman lazım idi. Gülsarı onun səsinə eşitmək istəyirdi, çuxasının his, tütü qoxusunu nəfəsinə çəkmək istəyirdi. Ancaq o, yox idi. Heç yanda yox idi. Gülsarı başını qaldırıb ətrafa baxdı və qorxudan bütün bədənini lərzəyə gəldi. Onun yan tərəfi ilə bir qara kölgə sürünürdü. Gülsarı diksinib yerindən sıçradı. İlxi çaxnaşdı. Yel kimi götürüldü. Ağlasığışmayan bir qorxu, vahimə içində atlar vəhşi səsle kişneyərək, seltək zülmətin qoynuna axışdılar. Onlar uçurumdan qopan daş kimi bir-birinə dəyirdilər, bir-birlərini hərəkətə gətirdilər – bu gedişin qarşısını

saxlamaq mümkün deyildi. Gülsarı heç nə anlamadan qaçır, tərri dabanından süzülürdü. Birdən haradasa güllə açıldı, sonra ikinci güllənin səsi dağlara düşdü. Qaç-qaç atlar ilxının qəzəbli çıxışını eşitdilər. O tanış səs əvvəl haradansa yan tərəfdən gəlirdi, get-gedə yavaşlaşdı, sonra lap irəliden eşidildi. Nəhayət, öz səsi ilə Tanabay sel kimi baş alıb gedən at sürüsünü haqladı, səs ilxını arxasınca apardı. Gecə idi. Qaranlıq idi. Yenə də əvvəlki qərar qayğırdı. Ancaq hava nə qədər qaranlıq olsa da, o tanış səsin dalınca getmək bayaqki kimi qorxulu deyildi. İndi baxıcı burada idi. O qabaqda, durmadan at çapırdı, halbuki hər addımda dərin yarıqlar vardı, qorxunc uçurumlar vardı. O durmadan çağırırdı: “Qayıt, qayıt, qayıt-a-ayt!” Səsi tükənsə də, sinəsi xırıldasa da çağırırdı və o qorxunc qaraltıdan hifz olunmaq üçün atlar bu tanış xırıltılı səsin dalınca qaçırdılar.

Dan sökülənə yaxın Tanabay atları qovub əvvəlki yerlərinə gətirdi. Atlar, nəhayət ki, dayandılar. Tərləmiş ilxıdan buxar qalxdı, buxar duman kimi göyə ucaldı. Bellərini zorla tərpədən atlar əvvəlki qorxunun təsirindən bir müddət burada da titrəşdilər. Onlar qar yedilər. Tanabay da qar yedi. O, çömbəlib bir tərəfdə oturdu, qarı ovuc-ovuc ağzına doldurdu. Sonra Tanabay üzünü elləri ilə örtüb xeyli vaxt hərəkətsiz qaldı. Qarsa hələ də yağırdı. Atların isti çiynlərində qar əlbəəli ərüyirdi, çiynlərindən damcılar süzülürdü – bulanıq, sarı damcılar...

Dağların qalın qarı ərüyüb getdi, hər tərəf yaşıl ota büründü. Gülsarı günbəgün kökəldi, ətə-qana doldu. İlxi tükünü dəyişib təzələndi, dağın-daşın görkəmi də başqalaşdı. Atlar qışın soyuğunu da, aclığını da unutdular, ancaq insan unutmadı. İnsan dəhşətli şaxtaları unutmadı, canavar uluşan gecələri unutmadı; üşüyüb yehər üstə donmasını, keyiyib taxtaya dönmüş əl-ayağını qızdırarkən ağlamamaq üçün ocağın qırağında dodağını dişlədiyi dəqiqələri insan unuda bilmədi. O yazın qurtarmaq bilməyən şaxtaları, donub qurğuşun qabıq qoyan torpağı yaddan çıxmıdı. İlxiyə tələfat düşdü, zəif atlar qırıldı və bir gün dağdan enib kolxoz idarəsində tələfat aktına gözüyumulu qol çəkəndən sonra birdən-birə içindən necə odlanıb qışqırmağını, yumruğunu sədrin stoluna necə çırpmağını da insan unuda bilmədi:

– Sən mənə belə baxma! Mən sənə üçün faşist deyiləm! Hanı sənənin töylən? Otun, yulafın, duzun hanı sənənin? Quruca havanın ümidinə

qalmış! Heç belə təsərrüfatçılıq olarmı?! Sən bir mənim əyində başıma bax! Evimə-əşiyimə, günümə-güzəranıma bax! Doyunca çörək də tapıb yeyə bilmirik. Dava ki davadır, orda da bundan min pay yaxşı idi. Hələ bir tərs-tərs üzümə də baxırsan, elə baxırsan ki, elə bil mən o atları əlimlə boğub öldürmüşəm!

O, bu sözləri deyərək sədrin necə susub durmağı, onun bomboz bozarmağı da Tanabayın yadında idi. Tanabay dedi ki sözlərdən utanmışdı. Tanabay kolxoz sədrindən üzr istəmişdi:

– Bağışla, Çoro, bağışla mənə, hirsələndim, artıq-əskik danışdım.

Rəngi bomboz bozarmış Çoro:

– Görək sən mənə bağışlayasan, – demişdi və bu vaxt onun anbardarı çağırmağı Tanabayı daha da utandırmışdı.

– Buna beş kilo un ver.

– Bəs uşaq bağçası necə olsun?

– Nə uşaq bağçası, canım? Yəni nə dolaşmaq salmışsan! Ver dedim, ver getsin. Artıq söz lazım deyil!

Tanabay undan imtina etmək istəmişdi, çünki süd vaxtına bir şey qalmamışdı, tezliklə kumis olacaqdı. Ancaq sədrin yazıq görkəmi və onun belə hirsli-hirsli anbardara təpinməyi Tanabayın əl-ayağını soyutmuşdu. O, susmağa məcbur olmuşdu. Sonra o onun əriştesindən xörək yeyəndə hər dəfə Tanabay boğazını yandıraraq, arvadının üstünə qışqırırmışdı:

– Bu nədir? Məni yandırmaq mı istəyir sən?

Arvad isə hər dəfə sakitcə cavab vermişdi:

– Qoy soyusun, uşaq deyilsən ki.

Bəli, o heç nəyi unutmamışdı. Hər şey, hər şey yadında idi...

Sonra may gəlmişdi, isti may! O mayı necə unutmaq olardı?! Qız-mış ayğırın səsi dağı-dağı ağzına almışdı, onlar kışınayır, tək-tək döyüşürdülər, başqa ilxılardakı madyanların dalına düşürdülər.

O qızgın ayğırın qovmaqdan zərər gəlmiş ilxıqlar öz aralarında tez-tez söyüşürdülər, hətta bəzən tutaşmaq da olurdu, qamçı da işə düşürdü. Ancaq bunlar Gülsarıya aid deyildi. O yaz Gülsarı özgə bir həyat başlamışdı. O yaz gah gün düşür, gah da yağış yağır – ölüşdə ot dize çıxırdı. Ayağı altında yamyaşıl çəmənlər, başı üstə dağların ağappaq qarı – o çağlar Gülsarı üçün unudulmaz çağlar idi, əsil gənclik dövrü idi. Gülsarı böyüyür, qüvvələnirdi; daha o, yaş yarımlıq deyildi. Arxadan nazilib, çiyindən enlənmişdi – üçbucaq şəklində düşmüşdü.

Gülsarının başı da əsil kəhər atların başına oxşayırdı – əyri burnu, geniş açılmış iri gözləri, qalın və bərk dodaqları vardı. Gülsarı gözəl at olmuşdu. Lakin özü bundan xəbərsiz idi. Gülsarı hər şeydən xəbərsiz idi. O, yalnız qaçmaq istəyirdi, qaçırdı, ilxıqını zərər gətirirdi. Qaçıb özü kimi cavan atları da dalınca aparanda yaşıdlarının içində Gülsarı bir sarı ulduz kimi axırdı. O, daşlı cığırardan keçirdi, sıldırım qayalar-dan aşdı. Bir nəmənəm qüvvə Gülsarını dağların başına qaldırırdı, dibiş dərələrə endirirdi. Gecələr ulduzların altında yatarkən gündüz qaçdığı yerlər Gülsarının yuxusuna girirdi. Gündüzlər ayağı altında beşik kimi yırğalanan torpağı, qulağında səslənən küləyi, hətta dırnaqlarının taqıltısını da Gülsarı təkrar-təkrar yuxuda görürdü.

Həmişə atların üstündə olan ilxıq da Gülsarı üçün hər gün gördüyü şeylərdən biri idi – nə artıq, nə də əskik. Demək olmaz ki, Gülsarı onu sevirdi, ancaq atın öz sahibinə heç bir nifrəti də yox idi, çünki Tanabay Gülsarını incitmirdi. Gülsarı çox uzağa qaçanda hərdən ilxıqı söyüşürdü, hərdən də, fürsət tapıb, kəməndin ucunu bir-iki dəfə ona ilişdirə bilirdi. Belə vaxtlarda Gülsarı bərk diksinirdi, ağrıdan yox, qorxudan diksinirdi və addımlarını daha da yeyinləyirdi. İlxinin yanına qayıdanda o, nə qədər bərk qaçırdısa, bir elə sahibinin xoşuna gəlirdi, Tanabayın necə xoşlandığını Gülsarı onun səsinə hiss edirdi. Hərdən Tanabay atın üstündə oxuyurdu, bu vaxtlar Gülsarının ondan xoşu gəlirdi; həm qaçmaq, həm də mahnı eşitmək ata ləzzət verirdi. O mahnıları Gülsarı sonralar da çox eşitdi və yaxşı-yaxşı yadında saxladı – cürbəcür mahnılar idi, şən mahnılar, qəmli mahnılar, bəzisi qısa, bəzisi uzun, sözlü də, sözsüz də vardı. İlxi mahnı oxuyanda Gülsarı həmişə xoşlanırdı. Bir də ilxi duz yeyən vaxtlar atın öz sahibindən çox xoşu gəlirdi. İri-iri daş duzu ilxi payaların üstündəki təknelərə atırdı. Atlar yan-yana düzülürdülər, duzu ləzzətlə yalayır, elə bu duzun üstündə də Gülsarı ələ keçdi.

Günlərin bir günündə ilxi boş vedrəni dinqıldadıb atları çağırırdı: “Po, po, po!” Atlar qaçıb gəldilər. Dayanıb atlarla birgə duz yalayanda Gülsarı nə baxıcının başqa birisi ilə gəlib yaxında hərhlənməyinə fikir verdi, nə də onun əlindəki kəməndən qorxub ehtiyat elədi. Bunun Gülsarıya dəxli yox idi. Kəməndə minik atlarını, sağmal madyanları tuturdular, Gülsarı kimiləri tutmurdular. Gülsarı azad idi. Birdən necə oldusa, qəzil onun başına atıldı, sürüşüb boynuna düşdü. Başqa atlar belə vaxtlarda dartınırdılar, dikəlib şahə qalxırdılar, ancaq Gülsarı heç

yerindən də tərpənmədi. Onun heç nədən xəbəri yox idi, hələ ip Gülsarını qorxutmurdu, o, sakitcə dayanıb duz yalayırdı. Sonra Gülsarının çaya qaçıb su içməyi gəldi. Ancaq boynundakı ip dartıldı, onu hərəkət etməyə qoymadı. Gülsarı ömründə belə şey görməmişdi. O sıçradı, fısıldadı, gözlərini bərəldib şahə qalxdı. Atlar həmin andaca qaçıb gözden itdilər, boynuna ip salınmış Gülsarı tək-tənha iki adamın əlində qaldı. İrəlində ilxıçı durmuşdu, o biri adam da onun yanında idi və burada təzəlikcə peyda olub, ilxının böyür-başında atılıb düşməkdən Gülsarının zəhləsini aparmış ilxıçı uşaqları ortalıqda çıxışdılar.

Atı dəhşət бүürdü. O sıçrayıb bir də şahə qalxdı. Sonra bir də, iki də... Günün işığı gözlərinə düşdü, gözləri qamaşdı, kölgələndi. Dağ-daş uçunub yerə gəldi, adamlar baş-ayaq göründülər. Bayaqdan qabaq ayaqları ilə eşib sovurduğu qara boşluq bir anlığa Gülsarının gözlərini tutdu, o yenə inadından əl çəkmədi.

Gülsarı nə qədər çox inad göstərirdisə, ip onun boynunu bir o qədər çox sıxırdı və nəfəsi çəkile-çəkile at ipin çəkildiyi tərəfə getməli olurdu. Sonra adamlar yığıldılar, ip bircə saniyəliyə boşaldı və Gülsarı sürətlə qabağa dartınıb adamları arxasınca sürüdü. Arvadlar qışqırıdılar, uşaqları qovub alaçıqlara yığdılar. Ancaq ilxıçıların ayağa qalxmaları çox da uzun sürmədi, qəzil ip təzədən Gülsarının boynuna sarındı. Bu dəfə elə bərk sarındı ki, nəfəs almaq da mümkün olmadı və təqətdən düşmüş Gülsarı ələcsiz qalıb dayandı.

İpi əlinə dolaya-dolaya Tanabay yan tərəfdən Gülsarıya doğru yeri yirdi. Gülsarı bir gözü ilə ona baxırdı. Tanabayın paltarı cırılmışdı, ancaq o, əsla hirsli deyildi. İlxiçi ağır-ağır nəfəs alırdı, yaralanmış dodaqlarını müşqurdaraq, astadan az qala pıçılı ilə çağırırdı:

– Hə, hə, Gülsarı, dur görüm, qorxma, dayan! Tanabayın dalınca köməkçisi gəlirdi. O, kəndiri bərk-bərk əlində saxlamışdı. Nəhayət, Tanabay lap yaxınlaşıb əlini Gülsarıya toxundurdu, atın başını sığalladı və arxaya çevrilmədən öz köməkçisinə qısaca buyruq verdi:

– Yüyəni.

Tanabay yüyəni alıb:

– Dayan, Gülsarı, mənim ağıllı atım, dayan, – dedi və bir əli ilə atın gözlərini qapayıb, cilovu onun başına keçirdi.

İndi atı cilovlamaq lazım idi, belinə yəhər qoymaq lazım idi. Başına yüyəni salınanda Gülsarı fısıldadı, qurtulub qaçmaq istədi. Ancaq ilxıçı cəld tərpənib onun üst dodağından yapışdı.

Tanabay:

– Burğu! – dedi və köməkçi qayıq burğunu qaça-qaça gətirib atın dodağına qoydu, əlinə bir ağac da alıb onu burduqca burdu. At ağrıdan dal ayaqlarının üstündə oturdu – daha müqavimət göstərməyin vaxtı keçmişdi. Soyuq dəmir dəhnələr onun dişlərində cingildəyirdi, ağzının yanlarını özirdi. Gülsarının belinə də nəşə qoymuşdular, döşündən qayıqla çəkirdilər, dartıb bərk-bərk sıxırdılar. Gülsarı durduğu yerdə valay vururdu, ancaq buna dözmək asan idi. Dodağının dəhşətli ağrısı ona hər şeyi unutturmuşdu. Gülsarının gözü kəlləsinə çıxmışdı; nə tərpənə bilirdi, nə də nəfəs ala bilirdi. Ağrı onu o qədər çaşdırmışdı ki, o heç belində adam oturduğunu da hiss etməmişdi.

Burğu dodağından götürüləndən sonra Gülsarı özünə gəldi. Dartılmış, ağırlaşmış halda o, bir müddət mat-məəttəl dayanıb qaldı, sonra gözlərini qıyıb yan-yörəsinə baxdı və birdən belində oturmuş adamı gördü. At qorxub irəli cumdu, ancaq qaçmaq mümkün deyildi – dəhnələr ağzını didib dağıdırdı, belindəki adamın ayaqları bərk-bərk onun böyürlərinə sıxılmışdı. Gülsarı yenə də şahə qalxdı, kişnəyib ayaqlarını yerə döydü, vurnuxdu, silkələndi, yəhəri, insanı, dəhnəni – hər şeyi kənara tullayıb azad olmaq üçün o yenə qaçmağa cəhd elədi. Lakin ip Gülsarının boğazında idi. Başqa bir at üstündə oturmuş o biri ilxıçı ipin ucunu bərk-bərk, əlində saxlamışdı. Gülsarı eyni bir dairə ətrafında fırlanmağa başladı. Çox fırlandı, ancaq dairedən kənara çıxa bilmədi. İnsanlara da elə bu lazım idi. Üstündə oturmuş adam onu fasiləsiz qamçılıyırdı, çəkmələrinin dabanı ilə böyrünə, qarnına vururdu. Buna baxmayaraq, Gülsarı üstündəki adamı iki dəfə yerə vura bildi. Ancaq adam yenə də ayağa durdu və onun belində oturdu.

Mübarizə çox çəkdi, lap çox çəkdi və bütün bu vaxt ərzində dünya Gülsarının başına dolandı. Yer fırlandı, göy fırlandı, göydəki buludlar, yerdəki dağlar, uzaqdakı atlar Gülsarının başına dolandı, yaxındakı alaçıqlar Gülsarının başına dolandı. Sonra o yorulub yavaş-yavaş addımlamağa başladı. Susamışdı. Bərk susamışdı.

Gülsarını su içməyə də qoymadılar. Axşam azca tapqırını boşaldıb, pəyənin yaxınlığında onu yəhər altında saxladılar. Yüyənin uclarını yəhərin qaşına elə bərk itdilər ki, Gülsarı başını dümdüz tutmalı oldu, nə tərpənə bildi, nə uzana bildi. Üzəngiləri də qaldırıb yəhərin qaşından salladılar. Gördüyü ağlasığmaz dəhşətlərdən çaşıb qalmış Gülsarı bütün gecəni beləcə dayandı. Dəhnələr atın ağzını hələ də incidirdi,

azca dodağını tərpdəndə ağrıdan dəhşətə gəlirdi. Gülsarının ağzı dəmir dadırdı – demirin necə də pis dadı varmış! Ağzının qraqları şişmişdi – dəhnələr o şişmiş yerləri əzib göynədirdi. Döşündəki qayış yerləri də göynəyirdi. Yəhər belini əzmışdi, hələ də sıxırdı, ağrıdırdı. Gülsarının su içməyi gəlirdi. Yaxındakı çayın şırıltısı onun yangısını daha da artırırdı. Orada – çayın qırağında, həmişəki kimi, atlar otlayırdı. Atlar kişnəyirdilər, dirnaqları ilə qumu xışıldadırdılar; gecə ilxıçılarının səsi də bu səsə qarışırdı. Adamlar alaçıqların qabağında tonqal qırağında oturub dincəlirdilər. Uşaqlar it kimi hürüşüb, itlərə sataşırdılar. O isə tək-tənha dayanmışdı. Hamı ondan üz döndərmişdi. Sonra ay çıxdı. Dağlar zülmətin içindən yavaş-yavaş baş qaldırdı və ayın sarı işığında aram-aram titrəşdi, tərpendi. Bir-bir ulduzlar da alışıb yandı, ulduzlar daha da yaxından göründü. Öz əvvəlki yerində Gülsarı yenə də tərpenməz qaldı, ancaq onu çağıran vardı. Gülsarını çağıran balaca kəhər qulan idi, onlar bir yerdə böyümüşdülər, həmişə bir gəzmışdilər. O balaca qulanın alnında ağ ulduzu vardı. Gülsarı ilə qaçmağı sevirdi. Yekə ayğırlar çoxdan idi ki, onun dalınca düşürdü, ancaq qulan onları yaxın qoymurdu. Axı o, hələ çox balaca idi və Gülsarının özü də o qədər böyüməmişdi ki, o balaca qulanı yekə ayğırlar kimi qorxuda bilsin.

Qulanın kişnəməsini Gülsarı haradansa lap yaxından eşitdi. Bəli, o idi, o səsi Gülsarı yaxşı tanıyırdı. İstədi qulana cavab versin, ancaq zədələnmiş, şişmiş ağzını açmağa qorxurdu. Qulan özü Gülsarını tapdı. Alnındakı ağ ulduzu parlaraq onun yanına qaçıb gəldi. Qulanın quyruğu da, ayaqları da sulu idi; çaydan keçib gəlmişdi, özü ilə sərin suyun iyini gətirmişdi. O, üzünü Gülsarının üzünə sürtdü, qalın isti dodaqlarını boynunda-boğazında gəzdirib onu şirin-şirin qoxladı. Fırxırıb Gülsarını dalınca çağırırdı. Ancaq Gülsarı yerindən tərpenə bilmədi. Sonra qulan başını Gülsarının boynuna qoyub, dişləri ilə onun yalnız qaşınmağa başladı. İndi görək Gülsarı da başını qulanın boynuna qoyaydı, onun süsününü qaşıyaydı. Ancaq Gülsarı bunu da eləyə bilmədi, çünki onun tərpenmək təhəri yox idi. Gülsarı su içmək istəyirdi. Kaş bu qulan ona su içirdə biləydi! Bala qulan qaçıb gedəndə Gülsarı onun dalınca baxdı, o isə dalına baxmadan qaçdı, çayın o tərəfində zülmətə qarışıb yox oldu. Bu necə gəliş idi, bu necə gediş idi? Gülsarının gözlərindən yaş axdı. Gile-gilə yaş damcıları onun üzündən süzülürdü, axıb səssiz-səmirsiz ayaqları altına töküldü. Ömründə ilk dəfə idi ki, Gülsarı ağlayırdı.

Səhər tezdən baxıcı gəldi. Yamyaşıl dağlara baxıb gəməşdi, gül-gülə ufuldayıb belinin ağrısından şikayətləndi:

– Uf, Gülsarı, Gülsarı, dünən yaxşı yordun məni... Nə? Üşüyürsən? Bax gör necə büzüşmüşən. Yox, bu olmadı, qardaş.

O, atın boynunu sığalladı, xoş, məzəli sözlər dedi. Gülsarı haradan biləydi ki, insan nə deyir, nə danışır. Ancaq insan dediyi sözlərin mənasını yaxşı bilirdi:

– Sən məndən incimə, dost. Həmişə boş-bekar gəzmək olmaz. Öyrənəcəksən – işlər yaxşı olacaq. Qaldı ki, əzab-əziyyət, bu da gərək olsun, əziyyətsiz iş aşmaz. Dünya, qardaş, belə şeydir – bir mayallaq aşdırmasa əl çəkməz. Ancaq sonrası yaxşı olacaq, hər daşın qabağında məəttəl qalmayacaqsan. Acımsan, hə? Su istəyirsən? Bilirəm...

O, Gülsarını çaya apardı. Dəhnəni atın yaralı ağzından ehmalca çıxartdı. Gülsarı əsə-əsə ağzını suya saldı, içdi, soyuq su gözlərini göynətdi. O su necə də dadlı idi, necə də şirin, idi! Buna görə Gülsarı insana minnətdar idi.

Əzab qurtardı. Tezliklə Gülsarı belindəki yəhərə o qədər öyrəşdi ki, daha nə sıxıntı çəkdi, nə ağırlıq hiss elədi. Üstündəki adamı da Gülsarı rahatca, sevincə-sevincə apardı. İnsan onun yüyənindən yapışdı; yapışdı ki, bərk qaçmasın, ancaq Gülsarı qaçdı, quş kimi uçdu, tərhan kimi süzdü. O, yəhərin altında elə qəşəng yeriməyə öyrəndi ki, insanların ağzı açıla qaldı. İnsanlar onu təriflədilər:

– Belinə su dolu vedrə qoysan, bir damcı yerə düşməz!

Keçmiş ilxıçı qoca Torqay isə Tanabaya təşəkkür elədi:

– Sağ ol, – dedi, – yaxşı bəsləmişən. İndi gör bu at nələr eləyəcək!

3

Köhnə arabanın tokərləri boş yolda aram-aram taqıldayırdı. Hər dəfə səs kəsilirdi. At taqətdən düşüb dayanırdı. Araya çökmüş ölü sükutda o, ürəyinin səsinə eşidirdi. Səs Gülsarının qulaqlarına vururdu: tum-tup, tum-tup, tum-tup...

Qoca Tanabay cilovu buraxıb gözləyirdi ki, at rahat nəfəs alsın, sonra o, cilovları yenə də əlinə götürürdü:

– Gedək, Gülsarı, gedək, bir bax, axşam düşür.

Bayaqdan bəri onlar beləcə sürünürdülər. O vaxtacan süründülər ki, at tamam dayandı. Daha onun araba çəkməyə taqəti yox idi. Yenə Tanabay təşvişə düşdü, atın yan-yörəsində hərənib:

– Sən neynirsən, – dedi, – Gülsarı? Bir bax, gecə düşür.

Ancaq atın dil qanmaq təhəri yox idi. O, arabanın qabağında gicələ-gicələ qalmışdı. Başının ağırlığından gözləri böyümüş Gülsarı fasiləsiz yırgalanırdı, özünü ayaq üstə zorla saxlayırdı. Atın qulağında gurlayan səs də get-gedə güclənməkdə idi: tum-tup, tum-tup, tum-tup. Tanabay qəhərləndi: – Bağışla, – dedi, – Gülsarı. Gərək mən bunu əvvəlcədən biləydim. Cəhənnəm olsun bu araba, bütün bu zir-zibil cəhənnəm olsun, birçə səni aparıb evə çıxarda bilsəydim...

O, çuxasını çiyindən tullayıb, atı tələsə-tələsə dişlədən açdı. Xamutu Gülsarının başından çıxarıb arabanın içinə atdı:

– Vəssalam! – dedi. Çuxasını əyninə geyib, qoşqudan açılmış ata baxdı. Xamutu götürülmüş at öz böyük, son dərəcə böyük kəlləsi ilə axşamın qaranlığında, soyuq çölün ortasında bir quru kölgə kimi durmuşdu və Tanabay təəccüblə ona baxırdı: – Dədəm vay, sən nə hala düşmüşsən, Gülsarı. Sənin bu gününü görsəydi, Torqay qəbirdən dikələrdi...

O, atın yüyənindən yapışdı, yenə onlar yavaş-yavaş yola düzəltilər. Qoca at və qoca insan. Araba arxada qaldı, irəliləsə, qərb tərəfdə yolun üstünə tünd-bənövşəyi zülmət çökdü. Gecə çölün üstünü aldı, dağları basmarladı, üfqlərin işığını uddu.

Tanabay asta-asta addımlayırdı, atla bağlı olan illəri xatırlayırdı, insanların barəsində acı-acı düşünürdü: “Hamımız beləyik. Bir-birimizin yadına ömür qurtaranda düşürük. Gözləyirik ki, birisi bərk naxoşlasın, ya da ki, yıxılıb ölsün. Onda adamın qədrini bilirik. Bilirik ki, kim idi, nəçi idi, işinə-gücünə qiymət qoyuruq. Qaldı ki, dilsiz-ağızsız heyvan ola. Səni kimlər minməyib, Gülsarı? Belində kimlər çapmayıb sənin? İndi qocalmışsan, hamının yadından çıxmısan. Gedirsen, ayaqlarını zorla sürüyürsən. Axı sən belə deyildin, Gülsarı. Bir at idin ki, dünyalara dəyərdin!..”

O gedir, xatirələrə bir-birinin dalınca gəlirdi, keçmişin bu qədər yaxın olmağına özü də təəccüb eləyirdi. Haçan nə olmuşsa, bu saat Tanabayın gözü qabağında idi. Görünür ki, dünyada itib gedən bir şey yox imiş. Əvvəllər öz keçmişi barədə Tanabay hərdən bir, ara-sıra düşünmüşdü, daha doğrusu, bu haqda düşünmək istəməmişdi, indi isə oğlu və gəlini ilə söhbətdən sonra, ölməkdə olan atı yedəkləyib gecənin zülmətində yol gedə-gedə, o ötüb keçən illərə bir ürək ağrısı və kədərlə nəzər salırdı. Tanabayın gözləri önündə o illər bir-bir cana gəlirdi.

Beləcə fikir-xəyalat içində Tanabay yol gedirdi və arxada sürünə-sürünə gələn atın yüyənini get-gedə daha bərkdən çəkməli olurdu. Bir qolu keyiyib quruyanda Tanabay yüyəni o biri çiyindən asırırdı, yenə atı arxasınca çəkirdi. Sonra Tanabay yoruldu. Bu cür getmək də çətinləşdi. O dayanıb bir müddət Gülsarının dincəlməyini gözlədi və birdən nəse fikirləşib yüyəni atın başından çıxartdı.

– Qabağa düş, – dedi. – Özün get, necə gedirsen get. Mən dalınca gəlirəm. Mən səni buraxıb getmərim. Di yeri görüm, yeri get yavaş-yavaş.

İndi at qabaqda idi, Tanabay yüyəni çiyinə atıb onun dalınca gedirdi. Bəlkə yüyəni də tullayaydı? Yox, onu tullamaq olmazdı. Gülsarı dayananda Tanabay da dayanırdı, gözləyirdi, at qüvvə toplayırdı və onlar yenidən yola düzəlirdilər. Qoca at və qoca insan.

Tanabay qəmli-qəmli gülümsədi: bu yolda, bax elə buradaca bir vaxt Gülsarı onun altında yel kimi çapıb gedərdi, o çapdıqca toz qalxardı, toz havada yumaq kimi burulardı. Öz dediklərinə görə, bu tozu görəndə çobanlar Gülsarını neçə verstdən tanıyardılar, gözlərini yola dikib heyran-heyran tamaşa eləyərdilər. Atın ayağı altından qalxan toz çöllərə ağ naxışlar vurarmış və küleksiz havalarda o toz reaktiv təy-yarələrin tüstüsütək yol üstəndə sallana-sallana qalarmış. Belə vaxtda çoban da, heç şübhəsiz, əlini gözünün üstünə qoyarmış: “Odur, Gülsarıdır!” – deyərmiş və yola baxa-baxa, o atın üstündə yel kimi çapana, yaqın ki, paxıllıq eləyərmiş. Belə bir at üstə çapmaq dünyada qırğız üçün ən böyük şərəf deyildimi?

Gülsarı neçə-neçə kolxoz sədrləri yola salmışdı, cürbəcür adamlar idilər – ağıllısı da vardı, axmağı da; düzü də, əyrisi də vardı. Sədrlik etdikləri ilk gündən başlayaraq onlar Gülsarının belində gəzmışdilər və yalnız sədrlikdən düşəndə bu adamlar atın belindən də düşməli olmuşdular. Tanabay düşünürdü: “İndi o adamlar görəsən, haradadırlar? Səherdən axşamacan minib çapdıqları Gülsarını, heç olmasa, hərdən bir, yada salırlarmı?”

Beləcə sürünə-sürünə onlar yarganın üstündəki körpüyə çatdılar. Burada bir daha dayandılar. Gülsarının qıçları büküldü, o uzanmaq istədi, ancaq buna yol vermək olmazdı: əgər at uzansaydı, sonra heç bir qüvvə onu yerdən qaldıra bilməzdi.

Tanabay acıqlandı:

– Tez ol dur, ayağa dur! – dedi. Qışqırıb əlindeki yüyəni atın başına vurdu. Sonra atı vurduğuna görə o hirsələnib daha da ucadan bağırırdı:

– Neynirsen, heç ağlın varmı sənin? Yıxılıb gəbərməkmi istəyirsen? Olmaz! Qoymaram! Qalx görüm, tərən görüm! – O, atın yalından yapışib dartmağa başladı.

Gülsarı бүkülümüş qıçlarını zorla açıb ağır-ağır inildədi. Tanabay Gülsarının gözlərinə baxmağa cəsarət etmədi, halbuki qaranlıq idi, heç nə görmək mümkün deyildi. O, əlini atın böyür-başında gəzdirdi, qaşdı, sıgalladı, sonra əyilib qulağını atın sol böyrünə dayadı. Gülsarının üreyi dəyirman daşı kimi çırpınırdı. Beləcə beli əyilmiş halda Tanabay xeyli vaxt atın böyründə dayandı, sonra dikəldi, belinin ağrısını duyub dikəldi və çarəsiz halda başını bulayaraq, belə qərara gəldi ki, atı qaytarıb körpünün dalındakı dərəyə endirsin. Oradakı dar cığırda gətsəydilər, bəlkə evə tez çatardılar. Doğrudur, belə zülmət bir gecədə o yolda azmaq da olardı, ancaq Tanabay özünə arxayın idi, o yolları çox gedib-gəlmişdi, tək at yıxılmayaydı, yeriye biləydi.

Bu haqda düşünə-düşünə Tanabay uzaqdan gələn maşının işığını gördü. Bir cüt parlaq işıq şarı gecənin zülmətini yarmışdı. Titrəşən uzun şüalarını qabağa tıslayaraq, öz işıq əlləri ilə yolları arayır, sürətlə irəli gəlirdi. Tanabay atla birgə körpüdə dayanmışdı. Maşının onlara heç bir köməyi dəyə bilməzdi, ancaq Tanabay işığın yaxınlaşmağını gözləyirdi. Elo-bələ gözləyirdi, nə üçün gözlədiyini heç özü də bilmirdi. “Nəhayət ki, bir dənəsi gəlib çıxdı”, – Tanabay maşını görməyinə şad idi, gecənin bu vaxtında insanla rastlaşmağına sevinirdi. Zorba yük maşınının gur işığı Tanabayın gözüne düşürdü, o üzünü əlləri ilə örtmüşdü.

Maşının kabinində oturmuş iki nəfər körpüdə dayanmış qocaya və onun yanındakı yəhərsiz, yüyənsiz axsaq yabıya bayaqdan bəri idi ki, təəccüblə baxırdı; qocanın yanındakı at sanki at deyildi, səfil-sərgərdan it idi, insanın dalınca düşmüşdü. Maşın körpünü işıqlandıranda oradakı adam da adama oxşamırdı, cansız-cəsədsiz kölgəyə bənzəyirdi, büzüşüb bir tərəfdə qalmışdı.

Kabində, sürücünün yanında, qulaqlı papaqda oturmuş uzundraz oğlan boynunu qabağa uzadıb:

– Qəribodur, – dedi, – gecənin bu vaxtında bu kişi burada neyniyr?

– Həmin adamdır, yoldakı arabanın sahibidir, – deyə sürücü əyləci çəkib maşını saxladı və başını çölə çıxarıb ucadan qışqırdı: – Bu nə işdir, ay kişi? O arabanı sənmi yolda qoymusan?

Tanabay:

– Beli, – dedi, – mən qoymuşam.

– Deyirəm axı. Baxıraq, yolun ortasında arabafason bir şey dayanıb, yanında da heç kəs yox. İstədik dəmir-dümürünü götürək, gördük ki, havayı şeydir, kara gəlməz.

Tanabay dinmədi.

Sürücü maşından düşdü, əsnəyib araq qoxusu verə-verə qocanın yanından keçdi, bir-iki addım aralandı, dayanıb yolun ortasını isladandan sonra geri dönüb soruşdu:

– Nə olub sənə, kişi, niyə yolda qalmısan?

– At çökmədi, azarlayıb, özü də qoca atdır, tabı qalmayıb.

– Hım. Bəs indi səfər haradır?

– Evə. Sarıqous dərəsinə.

– Ba-a! Dağamı? Çox uzaq oldu! O səmtə getmərəm. Yoxsa çıxardın üstə, aparıb sovxoza qoyardım, şəhər ordan çıxıb gedərdin.

– Sağ ol. Mən tək deyiləm, at var yanımda.

– Bu ölü cəmdəyimi deyirsen? Burax bunu, a kişi, burax başına, bax budur, bu yarganacan itələ, qurtarsın getsin, qurd-quşa yem olar. Kömək lazımdır eləyək.

Tanabay hirsindən qapqara qaraldı:

– Sür, – dedi, – sür get!

Sürücü:

– Özün bil, – dedi. Şit-şit gülümseyib kabine girdi və qapını bərkdən çırpıb əlavə elədi: – Qocanın ağı azalıb.

Maşın getdi, işığını da özü ilə aparıb getdi. Xəbərdarlıq siqnallarının tünd-qırmızı işığına qər qalmış yarganın üstündə körpü zağ-zağ titrədi.

Maşın körpünü keçəndən sonra kabinə, sürücünün yanında qulaqlı papaqda oturmuş oğlan çevrilib bir daha geriye baxdı.

– Kişini niyə ələ salırsan, – dedi, – belə bir iş sonin də başına gələ bilərdi.

– Boş şeydir, – deyə sürücü əsnəyə-əsnəyə sükan çarxını burdu. – Belə şeyləri çox görmüşük. Mən onun xeyri üçün dedim. O nə idi axı, bir ölü yabı deyildimi? Keçmişin qalıq. İndi, əzizim, texnika hər şeyin canıdır. Hər yerdə! Lap müharibədə də! Bu cür atların və qocaların dövrünü çoxdan qurtarıb.

Oğlan dedi:

– Sən vəhşisən!

Sürücü sükan çarxını bir də burub cavab verdi:

– Bəli, mən beləyəm!

Yenə gecə. Yenə yol. Qoca at və qoca insan.

– Çu, çu, tərpen görüm, belə ha, yeri, qardaş!.. Tanabay atı körpünün dalındakı cığıra salmışdı. Qaranlıqda zorla seçilən o dar cığırda onlar yavaş-yavaş yol gedirdilər. Hələ ay dağların dalından tamam çıxmamışdı, ulduzlar soyuq göydə soyuq-soyuq parlayır, ayın çıxmasını gözləyirdilər.

4

Gülsarının ilk dəfə yəhər altıda gəzdiyi o ilin payızında ilxı uzun müddət örüşdən enmədi. Payız olduqca yumşaq keçdi, qış da yaxşı gəldi, qar tez-tez yağdı, ancaq yerdə qalmadı, yern sarıdan korluq olmadı. Yazda atlar yenə də döşlərə endi, sonra çöllər yaşllaşdı, ilxı düzə axışdı.

Tanabayın davadan sonrakı həyatında o çağlar, bəlkə də ən gözəl çağlar idi. Qocalığın boz yabısı hələ onda, necə deyərler, dağlar dalında idi, o isə cavan kəhər at üstə gəzirdi. Bu at onun əlinə bir neçə il sonra düşsəydi, bəlkə də Tanabayı bu qədər xoşbəxt eləyə bilməzdi, onda isə Tanabay doğrudan da xoşbəxt idi. Bu atın belində adam içinə çıxmaqdan, bircə Allah bilir ki, Tanabay necə həzz alırdı. Bunu Gülsarı yaxşı bilirdi. Hətta Tanabayın hərdən bir lovğalanmağı da olurdu. Xüsusən çöldə, kənd arasında – o yerdə ki arvadlar dəstə ilə işə gedirdilər. Hələ onlardan xeyli uzaqda ikən Tanabay yəhərin üstündə dikəlirdi, yay kimi dartınıb dümdüz otururdu və onun şövqindən, sevincindən at da həvəsə gəlirdi. Gülsarı quyruğunu qaldırıb az qala onun çiyni ilə bir tuturdu, o çapdıqca külək yalını darayırdı. Astadan fısıldaya-fısıldaya Gülsarı yel kimi əsirdi, quş kimi uçurdu, belindəki adamı çox asanlıqla aparırdı. Ağ, qırmızı ləçək bağlayan qadınlar qaçışib yolların kənarına səpələnirdilər, yaşıl taxıl zəmilərinə doluşub dizəcən yox olurdular. Yolların qırağında, zəmilərin içində arvadlar dəstə ilə ovsunlanıb qalırdılar, onlar dəstə ilə dönürdülər, dəstə ilə baxırdılar, Gülsarısa dayanmadan çapırdı. Qadınların şən sifətləri arxada qalırdı; ağ dişləri, gülən gözləri...

Qadınlar çıxırışdılar:

– Bir dayan, ay ilxıçı!

Sonra onlar gülüşürdülər, Tanabayı zarafatla hədələyirdilər:

– Ehtiyatlı ol, elimizə keçərsən!

Bəzən qadınlar Tanabayı doğrudan da ələ keçirirdilər, qol-qola verib yolu kəsirdilər. (It olasan, arvad içinə düşməyəsən). Onlar Tanabayı yəhər üstə dartışdırırdılar, şaqqanaq çəkib gülür, an kimi vızıldaşır, qamçını Tanabayın əlindən almağa çalışırdılar. Arvadların səs-küyündən qulaq batırdı:

– De görək nə vaxt kumıs gətirəcəksən?

– Biz burda, çölün düzündə axşamacan qabıq qoyuruq, sən at çapıb kef eləyirsən!

Tanabay:

– Sizi kim məcbur eləyir? – deyirdi. – Buraxın, atçılığa golin. Ancaq ərlərinizə deyin ki, indidən başlarına çarə qılsınlar. Çünki dağlarda donacaqsınız – buz lüləsi kimi – sizdən onlara arvad olmayacaq.

Arvadlar daha da qızıışdılar:

– Aha, belə de, belə de! – Və hər şey tezədən başlanırdı.

Tanabayın özü də arvadlarla zarafat eləməyi xoşlayırdı, ancaq Tanabay arvadların heç birini heç vaxt ata mindirməmişdi. Hətta onu da, – o arvad ki Tanabayın əhvalını həmişə dəyişirdi, o arvad ki hər rastına çıxanda Tanabay atı addım-addım getməyə məcbur eləyirdi, – heç o arvadı da Tanabay bir dəfə də ata mindirməmişdi. Ya da kim bilir, bəlkə arvadın özü də bunu istəmirdi.

O il Tanabayı kolxozun Təftiş Komissiyasına üzv seçmişdilər. Tanabay tez-tez kəndə gedirdi və demək olar ki, hər dəfə o arvadla görüşürdü. Kolxoz idarəsindən çıxanda çox vaxt Tanabay acıqlı olurdu. Bunu Gülsarı onun səsinə, gözlərinə, əl-qolunun hərəkətindən hiss eləyirdi. Ancaq o arvadı görəndə kimi Tanabayın əhvalı dəyişirdi.

Belə vaxtlarda Tanabay Gülsarını qaçmağa qoymurdu:

– Yavaş, a heyvan, – deyirdi, – hara qaçırsan! – Pıçılı ilə deyirdi və qızmış atı sakitləşdirib, addım-addım arvadın yanınca sürürdü.

Gedə-gedə onlar nə haqdasa astadan pıçıladaşırıdılar, ya da susurdular, səssiz-səmirsiz yeriirdilər. Belə vaxtlarda sahibinin qəlbindəki yüngüllüyü, səndəki hərərəti, əlindəki məhrəbanlığı at da hiss eləyirdi. Buna görə də Gülsarı o arvadla yanaşı getməyi xoşlayırdı.

Axı at haradan biləydi ki, kolxozda vəziyyət xarəbdir, kolxozçuların əmək gününə heç nə düşməyib və bütün bunlara görə onun sahibi Tanabay Bakasov hər dəfə kolxoz idarəsinə girəndə əsəbiləşir, Təftiş Komissiyasının bir üzvü kimi o, hər şeylə maraqlanır, deyir, dalaşır, soruşub bilmək istəyir ki, bəs nə vaxt bu işlərə son qoyulacaq, elə bir

təsərrüfat nə vaxt qurulacaq ki, həm dövlətə bir şey düşsün, həm də camaat havayı işləməsin.

Keçən il məhsul qıtlığı olmuşdu, mal-qara üçün yem çatışmırdı. Bu il Tanabayın kolxozu dövlətə başqa kolxozların da yerinə, plandan əlavə taxıl və mal-qara vermişdi ki, rayon pis vəziyyətdə qalmasın. Sonra necə olacaqdı, kolxozçu hansı ümidlə işə gedəcəkdi – məlum deyildi. Vaxt keçirdi, adamlar az qalırdı davanı yaddan çıxarsın, ancaq camaat hələ də öz bağı-bostanı ilə dolanırdı, kolxozdan oğurluq eləyib birtəhər baş gırıləyirdi. Daxılda pul da yox idi: nə satılırdı ziyan gətirirdi – taxıl da, süd də, ət də. Heyvandarlıq yaydan-yaya dirçəlirdi, ancaq qış düşən kimi hər şey batıb gedirdi, soyuq bir yandan, achiq bir yandan – mal-qara qırılib tələf olurdu. Görək tezliklə tövlələr tiki-ləydi, otu-samanı yığmaq üçün mərəklər hazırlanaydı, ancaq heç bir tikinti materialı yox idi və o material sanki heç vaxt olmayacaqdı. Üstəlik, davadan sonra gör vəziyyət hara gedib çıxmışdı? O adamlar ki böyük bazarların yolunu tanıyırdılar, kartof, mal-qara alveri eləyir-dilər, ev tikən, dam-daş salan da ancaq onlar idi. Belələri böyük bir qüvvəyə çevrilmişdi, onlar üçün tikinti materialı da tapılırdı.

– Yox, yoldaşlar, belə şey ola bilməz, burada nəse qaydasında deyil, nəse bizim əl-ayağımıza dolaşır. Mən inanmıram. İnanmıram ki, belə olsun! Ya özümüz kələfin ucunu itirmişik, ya da bizə düzgün rəhbərlik eləmirlər.

Hər dəfə kolxoz idarəsinə gələndə Tanabay bu söhbəti salırdı və hər dəfə də kolxozun hesabdarı kağız-kuğuzu çıxarıb onun gözüne soxurdu:

– “O” nədir? Nədir o düz olmayan? Bu sən, bu da plan, götür bax... Aldığımız bu, verdiyimiz bu, bu sənin debetin, bu sənin kreditin, gəlirin bu, çıxarın bu... Daha nə istəyirsən? Əvvəlcə yaxşı-yaxşı öyrən, sonra danış. Birçə sən kommunistdən, yerdə qalanlar xalq düşmənidir, eləmi?

Söhbətə başqaları da qarışırdı, mübahisə düşürdü, səs-küy qalxırdı və Tanabay başını əlləri arasına alıb dəhşət içində düşünür, heç bir qərara gələ bilmirdi. Kolxozun dərini Tanabay təkcə kolxozçu olduğuna görə çəkirdi – burada başqa məsələlər də vardı. Adamlar vardı ki, hələ Tanabayla keçmişin haqq-hesabını çürütməmişdi. Tanabay bilirdi ki, indi onlar xısn-xısn gülürlər və hər dəfə rastlaşdıqca ona baxışları ilə meydan oxuyurlar: hə, indi necəsən, de görək indi nə deyirsən?

“Bəlkə yenə qolçomaqlarla mübarizəyə girişəsən? Ancaq gözle ha, əlin boş keçər, daha aparılacaq bir şey qalmayıb. Niyətin hara – mənzilin ora. Uf, sən gerek davada gəbəreydin, ürəyinə güllə dəyəydin!..

Tanabay da öz baxışı ilə onların cavabını verirdi: dayanın, əclaf, dayanın, onsuz da biz deyən olacaq! Əslini, kökünü axtarmağa dursan, Tanabaya nifrət eləyən o adamlar heç özgə də deyildilər. Biri elə Tanabayın ögey qardaşı Qulubay idi. Saçı-saqqalı ağarmış Qulubay hələ müharibədən qabaq yeddi il Sibirdə yatıb gəlmişdi. Onun oğulları da xalis özünə çəkmişdilər, Tanabaya ürəkdən nifrət eləyirdilər. Axı niyə də onlar Tanabayı sevdirdilər? Özləri bir yana dursun, onların lap övladları da, bəlkə, Tanabayın nəsilbənaşına lənət oxuyacaqdı. Bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Əhvalat köhnənin əhvalatı olsa da, adamların ürəyində kin-küdurət hələ də yaşayırdı. Məgər Qulubayla o cür rəftar etmək lazım idi? Məgər o, ala-babat güzəran keçirən ortabab kəndli deyildimi? Bəs qardaşlıq, bəs qan məsələsi? Axı ayrı-ayrı anadan doğulsalar da, onlar bir atanın övladları idilər, qırğız adətincə belələri doğma qardaş hesab olunurdu. Deməli, Tanabay öz nəslinə xilaf çıxmışdı, bunun üstündə o vaxtlar Tanabaya nələr deməmişdilər? İndi bu məsələni camaat min cür səmtə yozurdu. Bəs onda? Onda Tanabay yalnız kolxoz üçün belə bir işə əl qatmışdı. Lazım idi, lazım deyildimi? Əvvəllər doğru iş tutduğuna Tanabay heç vaxt şübhə eləməmişdi, ancaq müharibədən sonra o, hərdən başqa cür düşünürdü. Bəlkə səhv eləmişdi? Bəlkə artıq düşmən qazanmışdı – özünə də, kolxoza da.

Hər dəfə kolxoz idarəsinə gələndə Tanabay əlləri ilə başını tutub düşünməli olurdu. Adamlar onu fikirdən ayırırdılar, əvvəlki söhbətə qaytarırdılar.

– Nə yatmışsan, Tanabay, dursana, – deyirdilər və hər şey təzədən başlanırdı: görək peyin qış qurtarmamış çölə daşınaydı. Təker yox idi, deməli, qarağac alınmalıydı ki, arabalara təker qayrılın, təkerlər üçün çənber demiri alınmalıydı. Ancaq necə, hansı pulla, kredit veriləcəkdimi, necə veriləcəkdi? Axı bank quru sözə inanmırdı. Köhnə arxlar təmir olunmalı idi, təzə arxlar qazılmalıydı, bütün bunlar asan iş deyildi. Qışda camaat belə işə getmirdi, yer donurdu, qazılmırdı. Yazda isə vaxt çatmırdı – səpin, döl, alağ işi; gözünü yumub açmamış biçin başlanırdı... Bəs qoyunculuq? Bir örtülü dam yox idi ki, ora qoyun qatasan, töresin, artım versin. Mal fermasında da vəziyyət bundan

yaxşı deyildi. Dam-daş uçub tökülürdü, yem çatmırdı, sağıcılar işləmək istəmirdilər. Axı, niyə də işləyeydilər – səhərdən axşamacan çalışıb-çapalayırdılar, aldıkları nə idi? Hələ nə qədər başqa işlər vardı, kəm-kəsir vardı. Düşünəndə adamın tükələri qabarırdı.

Buna baxmayaraq, onlar ruhdan düşmürdülər; partiya yığıncaqlarında, heyət iclasında hər şeyi dönə-dönə müzakirə eləyirdilər. Kolxoz sədri Çoro idi. Çoronun qədrini Tanabay ancaq sonralar bilmişdi. Tənqid eləmək, hay-küy salmaq, görünür, asan məsələ imiş. Tanabay yalnız at üçün, ilxı üçün cavabdeh idi, Çoro isə bütün kolxoza cavab verirdi. Bəli, möhkəm adam idi, Çoro. Təsərrüfatın lap bərbad vaxtlarında rayonun rəhbər işçiləri əllərini stola döyüb onu hədələyəndə də, camaat yaxasından yapışanda da Çoro özünü itirmirdi. Onun yerində olsaydı, Tanabay ya dəli olardı, ya da özünü öldürərdi. Ancaq Çoro dözdü, təsərrüfatı güc-bəla ilə idarə eləyib axıracan, xəstə ürəyi tamam üzüldü qurtaranacan dözdü; üstəlik, iki il də partorq işlədi. O, adamları inandırma bilirdi, camaatla dil tapıb danışmağı bacarırdı. Onun sözlərini eşidəndə Tanabay inanırdı ki, hər şey düzələcək, yaxşılaşacaq, lap onların cavanlıqda düşündükləri kimi olacaqdır. Cəmişi birçə dəfə onun Çoroya olan inamı qırılmışdı, ancaq bunun da günahı Tanabayın özündə idi.

Tanabay qaşları çatılmış halda, hirsli-hirsli kolxoz idarəsindən çıxanda, yəhərin üstündə qəzəblə oturub, yüyəni acıqla çəkəndə onun ürəyindən nələr keçdiyini at bilmirdi. Birçə onu duyurdu ki, sahibinin kefi yaxşı deyil. Tanabay atı heç vaxt döyməse də, belə vaxtlarda Gülsarı ondan qorxurdu və yolda həmin qadını görəndə kimi hiss eləyirdi ki, sahibinin kefi yaxşılaşacaq, bilirdi ki, aramla gedə-gedə onlar nə haqdasa astadan söhbət eləyəcəklər; qadın öz balaca əlini Gülsarının boyun-başında gəzdirecək, onun boynunu, yalnız sığallayacaqdır. Görəsən, dünyada o cür mehriban əlləri olan ikinci bir adam varmı? O əllər qəşəng idi, isti idi, alnında ağ ulduzu olan qulanın dodaqları kimi yumşaq idi, həssas idi. Dünyada heç kəsin gözləri o qadının gözlərinə bənzəmirdi. Tanabay yəhərdən əyilib xısın-xısın danışanda o gözlər gah gülür, gah da doluxsunurdu. Qadın başını silkələyib özünün nədənənsə narazı olduğunu bildirirdi; bu vaxtlar onun gözləri gah yanır, gah sönür, gözlər ayılı gecədə çay dibində görünən daşlar kimi rəng alıb, rəng verirdi. Vidalaşub gedəndə də qadın çevrilib geri baxırdı və yenə əvvəlkiyə başını bulayırdı.

Ondan ayrıldıqdan sonra Tanabay fikirli olurdu. O, cilovu ehmalca əlində saxlayır, öz ləhrəm yerisi ilə at istədiyi kimi çapıb gedirdi. Belə vaxtlarda Gülsarı üstündə adam oturduğunu hiss eləmirdi. Hər kəs ayrılıqda, hər kəs öz ələmində, mahnı da öz-özünə qoşulub gəlirdi. Astadan, əlaqəsiz, qarışıq sözlərlə, aram-aram yeriən atın ayaq səsləri altında Tanabay çoxdan ölüb gedənlərin qəmindən-qüssəsindən oxuyur, atsa tanış yola çıxıb düzlər keçir, çaylar aşır, Tanabayı dağlara aparırdı...

Sahibinin bu qeyri-adi halını Gülsarı sevirdi, onu dəyişən, başqalaşdırən qadına da atın özünə məxsus məhəbbəti vardı. Gülsarı o qadını yerisindən tanıyırdı, onun görkəmini, boyunu-buxununu uzaqdan seçə bilirdi; hətta öz həssas burnu ilə at o qadında hansı bir nəməlum otunsa qərribə, ecazkar ətrini duyurdu. O ətir mixək ətri idi. O qadının boynunda mixək muncuğu vardı.

Atın qadına olan qərribə ünsiyyətini Tanabay da hiss eləyirdi.

– Görürsənmi, at sənə necə mehr salıb, Bübücən, – deyirdi. – Görürsənmi, necə sevir seni. Sığalla, yaxşı-yaxşı sığalla. Bir gör necə qulaqlarını sallayıb. Elə bil buzovdur dayanıb. Ancaq ilxıda bunun əlindən atlar zara gəliblər. Aç burax gör nələr eləyir – it kimi didib tökürlər ilxını. Elə buna görə yəhər altı saxlayıram, qorxuram atlar vurub şikəst eləyə. Çünki çox cavandır hələ.

Qadınsa öz ələmində olurdu. Susurdu. Sonra fikirli-fikirli deyirdi:

– Bəli, at sevir.

– Demək istəyirsən ki, başqaları sevmir?

– Onu demirəm. Bizim sevib-sevilmək vaxtımız keçib. Mənim sənə yazığım gəlir.

– Bu nə olan sözdür?

– Sən elə adam deyilsən, Tanabay, sonra çətin olacaq sənə üçün.

– Bəs sənə üçün çətin olmayacaq?

– Mənə nə var ki? Dul arvadım, erim davada ölüb. Ancaq sən...

Tanabay zarafata salırdı:

– Mən də Təftiş Komissiyasının üzvüyəm. Səni görmüşəm, bir para vacib faktları aydınlaşdırıram.

– Axır vaxtlar fakt aydınlaşdırmağa yaman girişmişən. Allah axırın xeyir eləsin.

– Mən yazığın nə təqsiri var, canım? Yoldur da, sən də gedirsən, mən də.

– Mən öz yolumnan gedirəm. Bizim yolumuz başqa-başqadır. Yaxşı, mən getdim. Tələsirəm.

– Dur görüm, Bübücan!

– Hə, durdum, nə deyirən? Lazım deyil, Tanabay, nə mənası var? Sən ki ağıllı adamsan. Bilirsən ki, mən nə çəkirəm, sən də bir yandan başlamısan.

– Mən sənə düşmənim, nəyəm?

– Sən özünə düşmənsən.

– İndi mən necə anlayım bunu?

– Necə istəyirsən anla.

Qadın çıxıb gedirdi, Tanabaysa hər dəfə bir şeyi bəhanə eləyib at üstə kəndin küçələrini dolanır, dəyirmanı girir, məktəbə baş çəkir və o qadını bir daha, heç olmasa uzaqdan-uzağa görmək üçün dövrə vurub qayıdırdı. Hər səhər işə gedəndə Bübücan uşağını qayınanasının yanında qoyurdu, işdən çıxandan sonra o, uşağın əlindən yapışır və yavaş-yavaş onlar özlərinin kəndin lap qurtaracağındakı evlərinə tərəf gedirdilər. Onun arxasınca baxa-baxa Tanabay qadının hər bir hərəkətində nəhayətsiz doğmaıq duyurdu. Yerişi, duruşu, hətta onun çevrilib arxaya baxınmaq üçün göstərdiyi səy də Tanabaya doğma görünürdü. Belə vaxtlarda Tanabay qadının qara şal içində görünən ağ sifətinə tamaşa etməkdən doymurdu; onun yanınca gedən balaca qız, qızın dalınca qaçan xırdaca köpək – hər şey, hər şey Tanabay üçün nəhayətsiz dərəcədə doğma olurdu.

Sonra qadın həyəte girib gözəndən itirdi və qalan şeyləri bir-bəbir Tanabay at üstə gedə-gedə öz-özünə təsəvvür eləyirdi: Bübücan indicə qapının qıfılını açacaqdı, nimdaş sırtlıq pencəyini çıxarıb atacaq, bircə əyin paltarında suya gedəcəkdi. O, ocaq qalayacaqdı, uşağı yuyundurub yedizdirəcəkdi, axşamüstü naxırı qarşılayıb inəyi gətirəcək, gecə işə qaranlıq otaqda tək-tənha uzanıb özünü də, Tanabayı da inandıracaqdı ki, onlar bir-birini sevmə bilməzlər. Ona görə sevmə bilməzlər ki, Tanabay evlidir, ona görə sevmə bilməzlər ki, onların sevmək vaxtı keçib, ona görə sevmə bilməzlər ki, Tanabayın arvadı yaxşı arvadıdır və belə bir arvadın ərinə yaraşmaz ki, başqalarının dalınca düşsün.

Tanabay düşünürdü: “Deməli, qismət deyilmiş”, – bu fikirdən onun qanı qaralırdı və sonsuz üfüqlərə baxa-baxa o, hər şeyi unudub, qədim mahnılar oxumağa başlayırdı. Mahnı oxuya-oxuya Tanabay heç vaxt

qurtarmaq bilməyən kolxoz işlərini unudurdu, əyni-başı tökülmüş uşaqlarını yaddan çıxarırdı; dostları, düşmənləri, neçə illərdən bəri onu danışdırmayan ögey qardaşı Qulubayı, tez-tez yuxusuna girib canına üşütmə salan davanı – hər şeyi, hər şeyi Tanabay unudurdu. Atsa gedirdi, çayları sahibindən xəbərsiz keçirdi, təpələri sahibindən xəbərsiz aşırı. Gülsarı ilxının yanında olduğunu hiss eləyib, sürətini birdən-birə artıranda Tanabay özünə gəlirdi.

– T-r-r, Gülsarı, hara qaçırsan?! – deyirdi və yüyəni çəkib yığırdı.

5

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, o çağlar Tanabay üçün də, at üçün də ən gözəl çağlar idi. Atın şöhrəti futbolçunun şöhrətinə bənzəyir. Dünən həyə-tə-bacada top oynayan bir uşaq, bu gün birdən-birə hamının sevimlisi olur, mahir futbol ustaları ondan danışrlar, minlərcə, milyonlarca adam hər yerdə onun söhbətini eləyir. Vurduğu topların sayı ilə birgə futbolçunun şöhrəti də artır. Sonra o, tədricən futbol meydanını tərk eləyir və büsbütün unudulub gedir. Dünən hamıdan çox əl çalıb, hamıdan bərk qışqıranlar bu gün onu hamıdan tez yaddan çıxarırlar. Məşhur futbolçunun yerini başqa birisi tutur. Atın da şöhrət yolu belədir. At da o vaxtadan məşhur olur ki, cıdırlarda birinci gəlir, yarışlardan qalib çıxır. Fərq bircə burasındadır ki, atın paxıllığını çəkən olmur. Atlar paxıllıq etməyi bacarmırlar, insanlar işə, şükür allaha, hələ ki, atların paxıllığını çəkmirlər. Halbuki paxıllığın da, necə dəyərli, müxtəlif yolları var. İnsandan qisas almaq üçün atın dırnağına mıx çalanlar da olub. Eh, paxıllıq, paxıllıq!.. Nə işə, lənət şeytana!..

Qoca Torqayın dediyi düz çıxdı. O yaz Gülsarının şöhrəti dilə-ağıza düşdü. Onu tanımayan yox idi, qoca da tanıyırdı, cavan da: “Gülsarı!”. “Tanabayın atı”, “Kəndin yaraşığı”...

Hələ “r” hərfini deyə bilməyən uşaqlar da kəndin tozlu küçələrində “Gülsarı kimi” qaçırdılar: “Mən Gülsalıyam... Yox, Gülsalı mənəm... Ana, buna deyən ki, mən Gülsalıyam... Çu, iləli, a-i-i-y, mən Gülsalıyam”...

Şöhrətin mə demək olduğunu Gülsarı özünün ilk yarışındaca hiss elədi. O yarış mayın birində oldu.

Geniş çəməndəki mitinqdən sonra çay kənarında oyun başlandı. Orada adam olından iyənə salmağa yer yox idi. Adamlar dağlardan

axışb gəlmişdi. Qonşu sovxozdan, hətta Qazaxıstandan da gələnlər vardı. Qazaxlar öz atlarını nümayiş etdirirdilər.

Camaat deyirdi ki, müharibədən sonra belə şənlik olmayıb.

Həmin gün, hələ səhər tezdən Tanabay üzəngini, tapqırı diqqətlə yoxlayıb atı yəhərleyəndə onun gözlərinin parıltısından, əllərinin titrəməsindən Gülsarı hiss eləmişdi ki, nəse qeyri-adi bir iş olacaq. Tanabay berk həyəcan keçirirdi, o, atın yalını, telini darayıb sıgallayır, elə hey pıçıldayırdı:

– Bura bax, Gülsarı, bizi xəcalətdə qoymayasan. Özünü biabır eləməyəsən ha, eşidirsənmi? Belə şey bizə yaraşmaz, aç qulağını eşit!

O günün qeyri-adi bir gün olacağı sanki havadan da bilinirdi, adamlar ucadan danışır, hamı əl-ayağa düşmüşdü. Qonşu köçbələrin ilxıçıları atları yəhərleyirdilər. Ata minmiş uşaqlar fasiləsiz bağırır, çapıb ətrafda cövlan eləyirdilər.

Sonra ilxıçılar tökülüşüb gəldilər, hamı bir yere yığılıb çaya sarı axışdı.

Çəmənlərdə gördüyü mənzərə Gülsarını büsbütün çaşdırmışdı. Burada saysız-hesabsız at vardı, adam vardı. Çəmənlərdə, çayda, çaylaq yaxınlığındakı təpənin üstündə səs-küyden qulaq batırdı. Əyinlərdəki paltarlar, başlardakı yaylıqlar, qırmızı bayraqlar və ağ qadın çalmaları adamın gözlərini qamaşdırırdı. Atların belinə ön yaxşı yəhərlər qoyulmuşdu. Dəhnələr, üzəngilər, atların boyun-boğazını bəzəyən gümüş pullar cingildəyirdi.

Qaçmağa hazır dayanmış atlar bir-birinin böyrünə düzülüb, həvədən ayaqlarını yerə döyür, dımaqları ilə torpağı qazaraq yürüşə tələsirdilər. Oyuna rəhbərlik eləyən qocalar dörd bir yanda at çapırdılar.

Gülsarı hiss eləyirdi ki, get-gedə səbri tükənir, öz gücünün, qüvvəsinin əlində aciz qalır. Ona elə gəlir ki, içinə alov doldurulub və o alovdan xilas olmaq üçün tezliklə irəli cummalı, harasa çapdıqca çapmalıdır.

Buna görə də hakimlər hazırlıq işarəsi verəndə və Tanabay yüyəni buraxanda at sürətlə irəli çapdı, ortalıqda fırlanıb hansı səmtə qaçacağını müəyyən etmək istədi. Dörd bir tərəfdən səslər ucaldı: "Gülsarı! Gülsarı!.."

Bu böyük təntənədə iştirak etmək istəyənlər hər yandan yığılıb gəlmişdilər. Cıdırda əlliyyəcn atlı vardı.

Oyunun baş hakimi əlini yuxarı qaldırdı, təntənəli surətdə elan elədi:

– Qoy camaat sizə xeyir-dua versin!

Başlarını ülgüclə qurxdırıb, alınlarını berk-berk sarımış atlılar açıq əllərini yuxarı qaldırıraq, cərgə ilə ətrafa toplaşan adamların qarşısından keçdilər, yüzlərcə adam eyni səslə: "Amin!" – dedi və yüzlərcə əl alınlarda, üzlərdə dolanıb salavat çevirdi.

Sonra atlar asta-asta çəmənləyin doqquz verstliyində olan starta doğru axışdılar. Çəməndə isə başqa atlar hərəkətə gəldilər – piyadalarla süvarilərin cəngi başladı; yəhərdənsalma, çapa-çapa pulqapma və başqa yarışlar qızıxdı. Ancaq bütün bunlar hələ giriş idi, əsas şənlik, əsas məsələ orada – atların çapdığı yerdə olacaqdı. Gülsarı qaça-qaça hiddətlənirdi. Görsən, sahibi niyə onu saxlayırdı, niyə Gülsarını var gücü ilə qaçmağa qoymurdu? Ətrafda başqa atlar çaxnaşırdılar. Onların bu qədər çox olmağı və hamısının qaçmağa tələsməyi Gülsarını qəzəbləndirirdi; o, hirsindən zəncir gəmirir, tələsdiyindən tir-tir əsirdi.

Nəhayət, start yerində atlar cərgə ilə baş-baş düzüldü, o cərgənin boyunca hakim at çapıb boya-boy gəzindi və dayanıb ağ yaylığını yuxarı qaldırdı. Hamının gözü o yaylıqda idi. Nəhayət, yaylıq havada yelləndi. Atlar hərəkətə gəldi və onlarla birgə Gülsarı da od içində irəli cumdu. Atların ayaqları altında torpaq tobul kimi çalındı, toz havaya qalxdı. Süvarilərin hay-küyü, çığırtısı ətrafı bürüdü, qızıxmış, havalanmış atları irəli səyirtirdilər. Təkcə Gülsarı dördnala çapa bilirdi, öz löhrəm yerisi ilə gedirdi. Onun gücü də bunda idi, gücsüzlüyü də.

Əvvəl atlar dəstə ilə qaçır, ancaq bir neçə dəqiqə keçməmiş bir-birindən aralandılar. Atların nə vaxt aralandığını Gülsarı görmədi, birçə onu gördü ki, öyrənişli qaçağan atlar onu ötüb keçirlər, ondan irəlilə gedirlər, yola çıxırlar. İrəlilə gedən atların ayağı altından qalxan isti çınqıl və gil parçaları Gülsarının üz-gözünə dəyirdi. Ətrafda başqa atlar çapırdılar, atlılar çığışırdılar, açılan tatarı səmindən qulaq batırdı və toz get-gedə artıb düzü-dünyanı bürüyürdü. Toz bulud kimi havaya qalxırdı, atlıların başı üzərində duman süzürdü. Havadan tər iyi, qızıxmış daş iyi, ayaqlanmış yovşan qoxusu gəlirdi.

Yolun az qala yarısınıcan atlar beləcə çapdılar. İrəlilə onacan at dənşətli bir sürətlə çapırdı, onları ötüb keçmək mümkün deyildi. Ətrafdakı atlıların səsi get-gedə uzaqlaşdı, daldakılar get-gedə daha da

dalda qalırdılar, ancaq Gülsarının hiddəti azalmırdı, çünki başqa atlar hələ də irəlilə gedirdilər və boynundakı yüyən onu istədiyi kimi çapmağa qoymurdu. Küləkden və qəzəbdən Gülsarının gözləri qaralırdı, yer ayaqları altında sürətlə süzür, sürətlə uzaqlaşdı. O çapdıqca sanki Günəş də ona doğru çapır, göydən od-alov tökülürdü. Gülsarı başdan-ayağa isti tər içində idi və canından tər axdıqca o, daha da yüngülləşir, daha da qıvrıqlaşdı.

Nəhayət, elə bir vaxt gəlib yetişdi ki, öyrənişli qaçağan atlar gücdən düşüb yavaşdılar, Gülsarı isə hələ təzə-təzə qızışırdı. O öz sahibinin səsinə eşidirdi: “Çu, Gülsarı, çu!” və at var qüvvəsi ilə irəli cumduqca ona doğru çapan Günəşin də sürəti artırdı. Gülsarı özündən qabaqdakı atlara çatır, onları bir-bir ötüb keçir, at sahiblərinin qəzəbli sifəti, havaya qaldırılmış qamçılar, tövsüyən, dişləri ağaran atlar arxada qalırdı. Daha dəhnə və yüyən Gülsarıya mane olmurdu, indi onun belində sanki nə yəhər, nə də adam vardı; atda yalnız qaçmaq həvəsi qalmışdı, bu həvəslə Gülsarı od tutub yanırdı.

Buna baxmayaraq, Gülsarıdan qabaqda iki at hələ də yanaşı çapırdı, birinin bomboz rəngi vardı, o biri kürən at idi. Sahiblərinin çıxırtısı və qamçı zərbələri altında onlar bir-birinə aman vermədən çapırdılar.

Bu qüdrətli atlara çatmaq üçün Gülsarı çox çapdı və nəhayət, yolun yoxuş bir yerində onları geridə qoydu. Təpəciyin üstündən Gülsarı dalğa üstədən aşanlar kimi aşdı və elə bil bir anlığa o, havadan asılı qaldı. Gülsarının ürəyi yerindən oynadı, günün işığı atın gözlərini daha bərk qamaşırdı və sürətlə üzüyenişə çaparkən Gülsarı arxadan gələn atların ayaq səsinə eşitdi. Həmin atlar idilər – boz və kürən. İkisi də qabağa çıxmaqda idi. Onlar Gülsarını hər iki tərəfdən haqlayıb onunla az qala çiyin-çiyinə dayandılar və bir addım da geri qalmadan Gülsarı ilə yan-yanə çapmağa başladılar.

Beləcə xeyli vaxt atlar eyni sürət və eyni yerləşlə baş-başə çapdılar və bütün bu vaxt ərzində Gülsarıya elə gəldi ki, onlar tərpənmirlər, yerimirlər, hansı naməlum bir qüvvəyə onları hərəkət etməyə qoymur. Yoxsa atlar bir-birini bu qədər yaxından görə bilərdimi? Gülsarı yəninə çapan hər iki atın gözündəki odu-alovu görürdü, onların irəli uzanmış başları, çeynənmiş, didilmiş dəhnə və yüyənləri Gülsarının gözü qabağında idi. Boz at olduqca qəzəbli görünürdü; o, inadla qabağa baxırdı, ancaq kürən özünü itirmişdi, çaşqın halda yan-yörəsinə göz gəzdirirdi. Birinci geridə qalan da elə o oldu. Kürən atın əvvəlcə

çaşqın və müqəssir gözləri arxada qaldı, sonra onun iri başı da şişib iriləşmiş burnu ilə birgə yoxa çıxdı; kürən at tamam gözədən itdi. Ancaq boz at uzun müddət təslim olmaq istəmədi. Özünü tamam üzüb əldən salanacan o, Gülsarı ilə yanaşı çapdı, yoruldu, geridə qaldı, ancaq qəzəbi azalmadı! Beləcə boz at da məğlub oldu, ancaq özünün məğlub olduğunu o, sonacan boynuna almaq istəmədi.

Rəqiblər geridə qalandan sonra Gülsarı üçün nəfəs almaq da bir növ asanlaşdı. İndi o, adamların toplaşdığı göy çəməni görürdü, oradakı çayın gümüş parıltısı Gülsarının gözüne düşməkdə idi; orada adamlar var səsləri ilə qışqırırdılar və at son gücünü toplayıb o səsə doğru çapırdı. Hələ yolda gözələnən azarkeşlər də vardı. Onlar at çapıb yol üstə vərmişləyirdilər, qışqırıb bir-birinə hay verirdilər. Gülsarı birdən-birə zəiflədi. Yol gözüne durdu. Daha onun arxadan xəbəri yox idi, ona çatan varmı, yoxdumu – Gülsarı bilmirdi. Qaçmaq get-gedə çətinləşirdi, atın qüvvəsi tükənirdi.

Qarşıda isə böyük bir izdiham vardı, atlı və piyadaların iki böyük dəstəsi cərgə ilə qabağa yeri-yirdi, səs get-gedə güclənirdi. Birdən at öz adını açıq-aydın eşitdi: “Gülsarı! Gülsarı! Gülsarı!..” İnsanların bu çağırış səsi ata qüvvət verdi və o, var gücünü toplayıb bir daha irəli cumdu. Ah, insanlar, insanlar! Siz nəyə qadir deyilsiniz!..

Arası kəsilməyən səs-küy və sevinc sədaları altında Gülsarı cərgə-cərgə düzülmüş adamların arasından keçdi, addımlarını yavaşlaidib çəmənləkdə dövrə vurdu.

Hələ bu harışıydı ki! Gülsarı azca nəfəs alıb özünə gələn kimi, onu da, sahibini də dörd tərəfdən əhatə elədilər. Səslər yenidən ucaldı: “Gülsarı, Gülsarı, Gülsarı!” Atın adı ilə birgə onun sahibinin də adı eşidildi: “Tanabay! Tanabay! Tanabay!”

İnsanlar Gülsarıdan asanlıqla əl çəkəmədilər. Bir tənənənin dalınca başqa bir tənənə gəldi və sevincdən gözləri parıldayan at başını dik tutub insanların qarşısında məğrur-məğrur dolandı. Şöhrətdən məst olmuş Gülsarı meydanda qalib kimi rəqs elədi, belini oynatdı, qıclarını tərpətdi, özünün yenidən qaçmağa hazır olduğunu insanların qarşısında nümayiş etdirdi. O anda Gülsarı gözəl idi, qüdrətli idi, məşhur idi və bunu onun özü də yaxşı bilirdi.

Tanabay izdihamın qarşısından qalib sevinci ilə keçib xeyli vaxt atın üstündə cövlan elədi və yenə yüzlərcə adam eyni səslə “Amin!” – dedi, yüzlərcə ol alınlarda, üzlərdə dolanıb salavat çevirdi.

Bu vaxt Gülsarı, saysız-hesabsız sifətlər içində o tanış qadının sifətini gördü. Qadın əlini üzünə çəkib salavat çevirəndə at onu əlbəəl tanıdı, halbuki bu dəfə Bübücan özünün həmişəki qara şalında deyildi, başına ağ yaylıq bağlamışdı. Qadın qabaq cərgədə dayanıb sevinclə onlara baxırdı və onun xoşbəxt, mehriban gözləri yenə də ayılı gecədə çay dibində görünən daşlar kimi rəng alıb rəng verirdi. Öz köhnə ver-dişi ilə Gülsarı birbaşa qadına tərəf addımladı, o, qadının yanında dayanmaq istəyirdi; istəyirdi ki, sahibi o qadınla söhbət eləsin, istəyirdi ki, yenə o qadın öz mehriban əlləri ilə onun yalını sıgallasın, boynunu-başını qaşısın, axı, o qadının əlləri qəşəng idi, isti idi; o əllər altında ağ ulduzu olan qulanın dodaqları kimi yumşaq idi, həssas idi. Ancaq, nədənsə, Tanabay atın yüyənini başqa səmtə çəkirdi və sahibinin hərəkətindən heç nə başa düşməyən Gülsarı fırlanır, vurnuxur, tanış qadına sarı dartınırdı. Göresən, doğrudanmı Tanabay o qadının burada olduğunu görmürdü, axı bu tanış qadınla danışmalı idi, mütləq danışmalı idi...

İkinci gün, yəni mayın ikisi də yenə Gülsarının günü oldu. Həmin gün, günortadan sonra, çölün düzündə keçiqapma oyunu başlandı. Bu oyun bir növ atüstə futbol oyununa bənzəyir, fərq birçə burasındadır ki, bu oyunda oyunçular top yerinə, başı kəsilmiş keçidən istifadə eləyirlər, çünki keçinin qəzili uzun olur, davamlı olur və adamlar at üstə çapa-çapa aşağı əyilib onun qəziləndən, ya da qıçından yapışa bilirlər.

O gün də çöldə, ata-baba dövründən qalma qədim sözlər eşidildi, nidalar ucaldı. Yenə atlar çapdılar – yer təbil kimi çalındı. Atlı azarkeşlər yarışanların dalınca şığıdı, hay düşdü, haray qopdu. O günün də qəhrəmanı Gülsarı oldu. Bu dəfə o, hələ oyun başlanmamışdan diqqət mərkəzində idi, yarışda ən güclü at hesab olunurdu. Buna baxmayaraq, Tanabay onu son çarpışma üçün qoruyub saxlayırdı, çünki savaş hələ qabaqda idi. Bir azdan atlılara əlbəyaxa olmaq icazəsi veriləcəkdi: kim daha cəld idisə, keçini qapıb öz kəndinə aparacaqdı. Son savaşa icazə verilməsini hamı səbirsizliklə gözləyirdi, çünki oyunun bütün məğzi bunda idi, üstəlik, son savaşda iştirak etməyə hamının ixtiyarı vardı, burada hər kəs öz bəxtini sınaya bilərdi.

Hələlik atılar keçiyə eləyirdilər. Saralmış may günəşi isə uzaq qazax çöllərində ağır-ağır batmaqda idi. Batan günəş eynən

yumurta sarısına bənzəyirdi, yumurta sarısı kimi tox idi, yumru idi və ona göz qırpmadan baxmaq olurdu.

Qazaxlar və qırğızlar, yəhərlərdən asılıb çapa-çapa, ta axşamacan keçinin cəmdəyi ilə oynadılar, onu bir-birlərinin əlindən qapdılar. Gah yığışıb hay-küylü bir dəstə oldular, gah dağılışıb çölə-düzə səpələndilər.

Axşam düşəndə, uzun, ala-bula kölgələr yerdə alay-alay qaçışmağa başlayanda, qocalar son savaşa icazə verdilər. Keçi ortalağa qoyuldu. Savaş başlandı.

Atlılar hər tərəfdən keçinin üstünə axışdı, cəmdəyi yerdən götürmək üçün onlar komalaşdılar, çarpışdılar. Ancaq belə bir vurhəvurda bu işin öhdəsindən gəlmək o qədər də asan deyildi. Qızmış atlar bir-birini dişləyirdilər, onların heç biri o birinə aman vermək istəmirdi. Nəfəsi daralmış Gülsarı inləyirdi, qaçıb asudəliyə çıxmaq istəyirdi, ancaq Tanabay keçinin cəmdəyini heç cür ələ keçirə bilmirdi. Birdən kimə heybət-heybət qışqırdı: “Qoymayın, qazaxlar apardılar!” Köynəyi cırlmış cavan bir qazax bir qızmış qara kəhərin üstündə sıçrayıb ortadan çıxdı. Keçini üzənginin altında ayaqları ilə bərk-bərk tutaraq, birbaşa qaçmağa üz qoydu.

Atlılar yerbəyerdən qışqırdılar: – Qoymayın! Qara kəhəri qoymayın! Tez ol, Tanabay, çatsan sən çata bilərsən!

Qara kəhər minmiş qazax keçini üzəngidən sallada-sallada atını günbatan səmtə çapdı. Elə çapdı ki, elə bil, günəşin özünə çatacaqdı, qarışıb günün şüasında əriyəcəkdi.

Ancaq sahibi Gülsarını hələ də saxlamışdı, niyə saxlamışdı – at bilmirdi. Ancaq Tanabay öz işini yaxşı bilirdi. Axı, böyük bir atlı dəstəsi qazax igidinin dalınca çapırdı, atlılar öz həmyerlilərinin köməyinə gedirdilər, onlar qara kəhərdən aralanınca gözləmək lazım idi. Bu boyda atlı dəstəsinin əhatəsində əldən getmiş qəniməti heç bir qüvvə ilə ələ keçirmək olmayacaqdı. Yenə ümid təkbətək savaşa qalırdı.

Münasib vaxt çatan kimi Tanabay atın cilovunu buraxdı. Gülsarının irəli cummağı ilə axışib köməyə gedən qazax atlılarının geridə qalması bir oldu. Gülsarı ilə qara kəhərin arasındakı məsafə o saatca qısaldı, çünki qara kəhərin ağır yükü vardı, ona çatmaq asan idi. Tanabay Gülsarını qazax atlısının sağ cinahına yönəltdi. Keçi qara kəhərin sağ yanında, qazax atlısının ayaqları arasında idi. Onlar lap yaxınlaşdılar, keçinin qıçından yapışmaq üçün Tanabay əyilib əlini irəli uzatdı.

Ancaq qazax böyük cəldliklə ovu sağ yanından sol yanına aşırıdı. Yənə atlar günbatan tərəfə çapdılar. İndi Tanabay bir qədər aralanıb qazax atlısına sol tərəfdən hücum etməli idi. Gülsarını qara kəhərdən ayırmaq çətin olsa da, Tanabay bir qədər aralandı, qazağın soluna keçdi. Ancaq qazax bu dəfə də çox cəld tərəndi, keçini sağ cinahına aşırıdı. Vəcdə gəlmiş Tanabay qışqırıb:

– Əhsən! – dedi və atlar yenə də günəşə doğru səyirdilər.

Tanabayın bu dəfəki rəqibi çox güclü rəqib idi. Ancaq daha vaxtı itirmək olmazdı. Tanabay öz atını qonşu atın lap böyrünə diredi, əyilib qara kəhərin yəhəri üstünə düşdü. Qazax atlısı, nə qədər çalışdısa, Tanabayın əlindən qurtulub qaça bilmədi. Gülsarının cəldliyi sayəsində o şığıyıb qara kəhərin lap boynundan asıldı. Nəhayət, Tanabay keçinin ayağından yapışdı, onu özünə tərəf çəkməyə başladı. Ova sağdan həmlə etmək Tanabay üçün əlverişli idi, üstəlik, o, cilovu da buraxmışdı, hər iki əli boş idi. Buna görə də, Tanabay keçini dartıb yarıyacan ələ keçirə bildi.

– İndi möhkəm dur, qazax qardaş!

– Qəlot eləyirsən, qonşu, verməyəcəyəm!

Onlar əlbəyaxa oldular. Bir ovun üstünə şığımış iki qartal kimi tutaşdılar. Atlılar söyüşdülər, fısıldadılar, bir-birini qorxutmaq üçün vəhşi kimi nəre çəkдилər; əllər bir-birinə sarıldı, dirnaqların qanı axdı. Adamların bu dəli savaşına qoşulmuş atlar da qozəblə kişnədilər, bir-birinə aman vermədən batan al-qırmızı günəşə doğru səyirdilər.

Bizim üçün belə qorxmaz oyunlar qoyub gedən atalarımıza min rəhmət!

Yenə keç hər iki atının əlində idi və yenə atlar günəşə doğru çapırdılar. Savaşın son həddi yaxınlaşırdı. Var gücünü səfərbər etmiş atlılar dişlərini qıcayıb səssiz-səmirsiz çarpışır dılar, onların hər ikisi keçinin cəmdəyini öz ayaqlarının arasına almaq istəyirdi, onların hər ikisi bu savaşda qalib gəlmək istəyirdi. Qazax güclü idi. Onun yoğun və möhkəm bilekləri vardı, üstəlik, o, Tanabaydan çox-çox cavan idi. Ancaq təcrübə də az iş deyil, o hər addımbaşı Tanabayın dadına çatırdı. Heç gözənilmədən Tanabay sağ ayağını üzəngidən çıxartdı, onu kəhər atın böyrünə diredi. İndi, ovu özünə tərəf çəkə-çəkə, Tanabay ayağı ilə rəqibin atını itələyirdi və qazağın əlləri yavaş-yavaş boşalırdı.

Məğlub olan rəqib son vasitəyə əl atdı.

– Bərk dur! – deyib cəld bir təkən verdi ki, Tanabay az qaldı top kimi yəhərdən sıçrasın. Ancaq o, yəhərin üstündə bərk dayandı. Qalib

sevinci ilə nəre çəkib, atın başını döndərdi. Tanabay, zəhmətlə qazandığı qəniməti ayaqları arasında sıxaraq, qaçmağa üz qoydu. Bu yandansa böyük bir atlı dəstəsi onun üstünə gəlirdi.

– Gülsarı! Gülsarı! Tutun, qoymayın! Qazaxlar hər tərəfdən qışqırırdılar:

– Oybay, Tanabay qoyma qaçdı!

İndi əsas məsələ qaçıb qazaxlardan uzaqlaşmaq idi, indi görək öz həmyerliləri tezliklə Tanabayı əhatə edəydilər.

Səmtini qazaxlardan o yana salmaq üçün Tanabay cilovu bərk-bərk çəkib bir daha atın başını döndərdi. At onun ən adi hərəkətlərini də başa düşürdü. Qovanların əlindən xilas olmaq üçün o, gah o yana, gah bu yana səyirdi, ən çətin vəziyyətlərdən çıxış tapırdı. Atın üstündə çapa-çapa Tanabay ürəyində Gülsarıya təşəkkür eləyirdi: “Sağ ol, Gülsarı, sağ ol, mənim qəşəng atım, ağıllı atım!...”

Gülsarı az qala qamı üstə sürünüb çox çətin bir maneəni dəf elədi və birbaşa qaçmağa üz qoydu. Bu vaxt Tanabayın həmyerliləri tez özlərini yetirdilər, yarlardan atın dövrəsinə çəpər çəkдилər, sıxlaşıb arxa tərəfi möhkəmlətdilər və böyük bir dəstə ilə onlar hay vurub irəli axışdılar. Ancaq qazaxların dəstəsi yenə də onların qarşısına çıxdı. Qırğızlar atların başını bir daha döndərməli oldular, yenidən geriyyə çəkilib, yenidən irəli cumdular. Havada uça-uça qanadlarını dəyişən bir dəstə quş kimi onlar gah o səmtə, gah bu səmtə səyirdorok, geniş çöldə at çapdılar. Qovanlar qovdu, qaçanlar qaçdı. Yenə toz havaya qalxdı. Yenə səsdən qulaq batdı. Öz atı ilə birgə yerə dəyən kim, yəhərdən qopub atın başından aşan kim... adamlar yıxılırdılar da, dururdular da, ancaq bu maraqlı oyundan heç kəs əl çəkmək istəmirdi, oyun hamını vəcdə gətirmişdi, hamını valeh etmişdi. Belə yerdə heç kəs heç kəs üçün cavabdeh deyildir. Cəsarət və qorxmazlıq eyni anadan doğulmuşdur.

Günəş öz son şüalarını üfüqlərdən yığıdırıb getməkdə idi. Düzlər boz rəngə bürünmüşdü, ancaq axşamın mavi sərinliyində atlar hələ də çapırdılar, oyun hələ də davam eləyirdi. Daha heç kəs hay verib qış-qırmırdı, heç kəs heç kəsi qovmurdu, atlılar çapmaqdan həzz alırdılar və səssiz-səmirsiz çapıb gedirdilər. Sonu görünməyən atlı dəstəsi bir qara dalğa kimi bu təpədən-o təpəyə aşdıqca atların ayağı altında

torpaq səslənirdi. Bəlkə, bu səsdəki musiqini dinləmək üçün atlılar belə səssiz-səmirsiz çapırdılar? Kim bilir, qazax dombrasının və qırğız komuzunun gur səsi də, bəlkə, bu səsdən yaranmışdır!

Atlılar çaya yaxınlaşdılar. Qabaqda, axşam toranına bürünmüş kollar arasında, çay bozara-bozara axırdı. Daha bir şey qalmamışdı. Çayın o tayında oyun qurtaracaqdı – kənd orada idi. Tanabay və onu əhatə edən atlılar hələ də çiyin-çiyinə çapırdılar. Hələ dəstə dağılmamışdı. Ortalıqda Gülsarı gedirdi, atlılar onu, qiymətli yük aparan gəmi kimi, müşayiət edəyirdilər.

Gülsarı yorulmuşdu, yaman yorulmuşdu. Bugünkü oyun onu bərk incitmişdi, lap haldan-halətdən salmışdı. Yanınca at sürən iki nəfər Gülsarının cilovundan yapışmışdı, onlar Gülsarını yığılmağa qoymurdular. Qalan atlılar Tanabayı üzük qaşı kimi araya almışdılar. Tanabaysa keçini yəhərin qabaq tərəfinə qoyub, döşü ilə hələ də mühafizə edəyirdi. Tanabayın başı hərənlənirdi, o özünü birtəhər yəhərin üstündə saxlamışdı. Yaxında adamlar olmasaydılar, bəlkə, Tanabayın özü də, atı da yığılardı. Bir vaxt ata-babalar da, yəqin ki, əldə etdikləri qəniməti belə qaçırtmışdılar, yəqin ki, bu yolla onlar igid pəhləvanları əsirlikdən qurtarmışdılar...

Bu da çay, bu da çəmə, bu da çay keçidi. Çaydakı keçid yeri qaranlıqda zorla seçilirdi.

Atlılar dəstə ilə suya tökülüşdülər, çay kükrədi, coşub-daşdı. Suyun xışıltısı və at nallarının çıqqıltısı altında onlar Gülsarını dartıb o biri sahile çıxartdılar. Vəssalam! Qələbə çalındı!

Atlıların biri keçini Tanabaydan alıb sürətlə kəndə sarı çapdı. Qazaxlar çayın o tayında qaldılar. Qırğızlar onlara əl edəyib:

– Sağ olun! – dedilər. – Belə şən oyunlara həmişə siz gələsiz!

– Sağlıqla qatın! – deyə qazaxlar o biri sahildən səsləndilər. – İnşallah, payızda görüşərik!

Sonra axşam idi, şər qarışmışdı, Tanabay qonaqlıqda əyləşmişdi, Gülsarını həyətdə başqa atların yanına bağlamışdılar. Gülsarı heç vaxt bu qədər yorulmamışdı, onun bugünkü yorğunluğu ilk dəfə yəhər altıda gəzdiyi o günün yorğunluğunu xatırladırdı. Ancaq, indiki ilə müqayisədə, o vaxtkı Gülsarı söyüd çubuğu kimi namnazik bir şey idi. Evdə Gülsarının söhbətini edəyirdilər.

– İçək Gülsarının sağlığına, Tanabay, o olmasaydı, oyun əldən getmişdi.

– O qara köhər də az aşın duzu deyildi ha, şir kimi bir şey idi. Hələ yiyəsini demirəm. O gədə çox uzağa gedəcək!

– Onu düz deyirsən. Ancaq bir şey mənim gözümlə qabağından çəkilib getmir: əlbəyaxadan sonra gördünmü Gülsarı neçə əyilib keçdi, az qaldı ki, qarnı yerə dəysin. Yadıma salıram – tüklerim biz-biz olur.

– Ba! Buna söz ola bilməz ki! Keçmişlərdə bu cür atların üstündə batırlar gəzərdi. At deyil, göstətmə şeydir!

– Tanabay, madyanların yanına bunu nə vaxt buraxacaqsan?

– Elə hərdən indi də qaçır, ancaq mən bilən, tezdir hələ. Gələn yaz əsil vaxtı olacaq. Fikrim var payızda qatım ilxıya, yəsin, bir az əmələ gəlsin...

O axşam kişiler çox oturdular, oyunu təpədən-dırnağa can təhlil edəyib, atı tərifiyədilər, Gülsarıya həyətdə dayandı, cilovunu gəmirə-gəmirə tərini soyutdu. Bu gəccə o, səhərəcən ac-susuz ayaq üstə qalmalı idi. Ancaq Gülsarıya əzab verən achiq deyildi. Onun beli ağrıyırdı, qıçları özünün deyildi, dırnaqları od tutub yanırdı, bayaqkı oyunun hay-küyü hələ də atın qulaqlarında səslənirdi. Gülsarı arabir diksənirdi, fısıldayıb qulaqlarını şəkəyirdi. Onun ot üstə ağnanağı gəlirdi; öürüşdə atlarla birgə otlamağı, atılıb-düşməyi gəlirdi. Ancaq Tanabay hələ də məclisdə oturmuşdu.

O, evdən, nəhayət ki, həyətdə çıxdı, qaranlıqda yırğalana-yırğalana Gülsarıya yaxınlaşdı. Tanabayın ağzından tünd, yandırıcı iy gəlirdi. Gülsarı çox nadir hallarda bu iyi sahibinin nəfəsində duyurdu. Axı, at haradan biləydi ki, bir il keçəcək və ağzından müdam bu cür iy gələn bir adamı o öz belində daşıyacaq, o adama da, o mürdar iyə də nifrət edəcəkdir?

Tanabay atın başına sığal çəkib, əlini tərliyin altına soxdu.

– Hə, qardaş, bir az soyumusan! – dedi. – Necə? Yorulmusan? Mən də yorulmuşam, it kimi yorulmuşam. Yaxşı, tərs-tərs baxma görək, pis iş görməmişəm ki, sən sağlığına içmişəm bir az. Bayramdır. Bir az olar. Yaxında qalsın, qardaş, mən öz həddimi bilən adamam. Davada da bilmişəm. Yaxşı, yaxşı, özünü yığışdır, gözümlə düz bax. Bu saat dağa çıxarıq, yaxşıca dincələrik...

O, atın tapqırını bərkitdi, evdən çıxan adamlarla sözləşib-xudahafizləşdi, hərə öz atına minib getdi.

Tanabay həyətdən çıxanda kəndin küçələri yuxuya getmişdi. İşıqlar sönmüşdü. Tam sakitlik idi. Haradasa, lap uzaqda, tırlıdayan traktorun

səsi zorla eşidilirdi. Ay çıxmışdı, bağlarda almaların çiçəyi ağarırdı, haradansa bülbül səsi gəlirdi. Nədənə, bütün kənddə birçə bülbül vardı. O oxuyurdu, susub öz səsinə qulaq asır, sonra nəğməsinə təzədən başlayırdı.

Tanabay atı saxladı.

– Sən bir gözəlliyə bax! – dedi. – Sakitliyə bax! Bülbül oxuyur, vəssalam! Özgə səs–səmir yoxdur. Fikir verirsənmi, Gülsarı? Eh, sənə nə var! Sənə ilxı lazımdır. Ancaq mən...

Onlar dəmirçi dükəninin yanından ötdülər, indi görək kəndin ayağındakı küçədən keçib çaya enəydilər, dağlara – ilxının yanına yol oradan gedirdi. Ancaq, nədənə Tanabay Gülsarının başını ayrı səmtə çevirdi. Atı kəndin ortası ilə sürüb, küçənin axırında, o tanış qadının yaşadığı evin qabağında saxladı. Xırdaca köpək hürə–hürə onların üstünə gəldi, sonra səsinə kəsib quyruğunu buladı. Tanabay susdu, nəse fikirləşdi. Sonra o, ah çekib atın cilovunu tərpetdi və onlar təzədən yola düzoldilər.

Kənddən çıxıb çaya sarı cənən kimi Tanabay atı tələsdirməyə başladı. Gülsarının özü də tələsirdi, tezliklə küçəboyu çatmaq, ilxıya qarışmaq istəyirdi. Çəmənlili keçdilər. Çaya endilər. Gülsarının ayağındakı nallar qum üstündə xırıldadı, soyuq su atın qıçlarını üşütdü. Ancaq sahibi onu çayı keçib sahile çıxmağa qoymadı. Heç gözlənilmədən Tanabay bərk–bərk atın cilovunu çekdi, Gülsarını geriye döndərdi. Gülsarı başını silkələyib inad göstərdi – sahibi, yəqin ki, səhv cəməşdi. Axı, niyə də onlar geri qayıtmalı idilər? Bu qədər yol getmək olardımı?! Ancaq Tanabay qamçını qaldırıb atın belinə ilişdirdi. Belə şeydən Gülsarının heç xoşu gəlmirdi. Hirsindən yüyənə gəmirə–gəmirə at könülsüz geri döndü. Yənə həmin çəmənlilik, yənə həmin yol, yənə onlar həmin evin qabağında dayandılar.

O evin qabağında Tanabay yənə də yəhərin üstündə qurcalanırdı, gah cilovu çekirdi, gah üzəngini tərpedirdi, heç özü də nə elədiyini bilmirdi. Sonra onlar darvazanın lap ağzında dayandılar. Əslində burada darvaza yox idi. Köhnə darvaza yerində bir–iki əyri ağac qalmışdı. Yənə it hürə–hürə qaçıb onların üstünə gəldi və yənə səsinə kəsib, quyruğunu buladı. Evdə işıq sönmüşdü, səs–səmir kəsilmişdi.

Tanabay yəhərdən düşüb, atı da dalınca çekdi, hoyoto girib pəncərənin şüşəsini ehmalca çıqqılatdı. İçəridən:

– Kimdir? – dedilər.

– Mənəm, Bübücan, aç qapını. Eşidirsənmi, Bübücan, mənəm!

Evde çırağı yandırdılar, pəncərəyə zəif işıq düşdü. Bübücan qaçıra çıxdı. O, əyninə ağ don geymişdi, yaxası açıq idi. Bübücanın qara saçları çiyinə səpələnmişdi, ondan qadın bədəninin isti qoxusu və o naməlum qərribə otun iyi gəlirdi.

– Bu nə işdir? Haradan belə, gecənin bu vaxtı?

– Bağışla, oyunumuz gec qurtardı. Bərk yorulmuşam. At da lap əldən düşüb, gərək bir yerə bağlayım, dursun, özün bilirsən ki, köçəbo uzaqdır.

Bübücan susdu.

Yənə onun gözləri aylı gecədə çay dibində görünən daşlar kimi rəng alıb, rəng verdi. İndi qadın Gülsarıya yaxınlaşmalı idi, onun boynuna–başına sığal çekməli idi, ancaq bu dəfə nədənə o, ata yaxın gəlmədi. Bübücan üşüyüb çiyinlərini oynatdı.

– Soyuqdur, – dedi və xısın–xısın gülümseyib olavə elədi: – Niyə durmusan? Madam ki belədir, keç içəri. Eh kişilər, kişilər! Sən orda səhərdən at çapırsan, mən də burda ürəyimi yeyə–yeyə oturmuşam. Təzədən uşaq olmusan. Yaxşı, gəl, içəri keç!

– Bu saat gəlirəm. Qoy atı yerbəyer eləyim.

– Bağla ora – divarın dalına.

Tanabay atı divarın dibinə çekdi. Gülsarı öz sahibini heç vaxt bu halda görməmişdi – Tanabayın əlləri əsirdi. O, yüyənə tələsə–tələsə atın boynundan çıxartdı, ancaq tapqırların üstündə çox əlləşdi, birini boşaltdı, o birini eləcə qoyub getdi.

Onlar içəri girdilər və pəncərədəki işıq söndü.

Belə yad bir yerdə tək–tənha dayanmağa Gülsarı öyrənməmişdi.

Aydınlıq idi. At başını qaldırıb divarın üstündən, uzaqlarda südə kimi ağaran dağlara baxırdı. Öz həssas qulaqları ilə Gülsarı ən adi xışıldları belə eşidirdi. Arxada su şırıldaırdı. Haradasa, uzaq çöllərdə yənə həmin traktor tırıldaırdı və yənə həmin tənha bülbül bağlarda nəğmə oxuyurdu. Qonşu həyətdəki almanın çiçəkləri meh ədikcə səpələnir, Gülsarının yalına, boynuna, başına tökülürdü.

Gecənin toranı tədricən çekilib getməkdə idi. Yorulub əldən düşmüş at ayaqlarını fasiləsiz qaldırıb qoyur, ağrısını, ağırlığını gah bu qıçının, gah o qıçının üstünə salaraq, səssiz–səmirsiz, sahibinin yolunu gözləyirdi. Bundan sonra hələ çox–çox gecələri bu həyətdə gecələ–yəcəyini Gülsarı bilmirdi.

Tanabay dan söküləndə evdən çıxdı, yüyəni öz isti əlləri ilə Gülsarının başına keçirdi. Onun əllərindən də indi o naməlum otun ecəzkar qoxusu gəlirdi.

Sonra onlar vidalaşdılar. Qadın Tanabayın qoynuna sığındı və Tanabay onu öpdükə öpdü.

– Nə yaman dalayan saqqalın var, – deyə qadın xısın-xısın dilləndi. Sonra o, Tanabayın qoynundan çıxdı. – Tələs, – dedi, – gecdir, işıqlanır. – Bübücan çevrilib getmək istədi, Tanabay arxadan çağırırdı:

– Bura gəl, Bübücan, gəl atın başını tumarla. Gör necə altdan-altdan sənə baxır, bayaqdan tumar gözləyir.

– Buy, başıma xeyir, lap yadımdan çıxıb ki, – deyə qadın gülümsədi. – Bura bax, xalis alma çiçəyinə bülənib! – Yenə o, Gülsarını xoş sözlərlə dindirdi. Əlləri ilə atın boynuna-başına sığal çəkdi: o əllər ki, qəşəng idi, isti idi, alnında ağ ulduzu olan qulanın dodaqları kimi yumşaq və həssas idi.

Onlar çayı keçəndən sonra Tanabay oxumağa başladı. Bu yolları mahın ilə getmək o gün də Gülsarıya xoş gəlirdi, həm də o gün Gülsarı bərk tələsirdi, ölüşə çatmaq istəyirdi, ilxıya yetişmək istəyirdi.

Gülsarının şöhrət qazandığı həmin may ayı onun sahibi üçün də unudulmaz bir dövr oldu. O vaxtdan Tanabay gecə növbəsinə keçdi, bununla da Gülsarının, necə deyirlər, gecə həyatı başlandı. O, gündüzlər otlayırdı, dincəlirdi, gecələrsə sahibi ilxını dərəyə doldururdu və onlar yenə də həmin həyətə çapırdılar. Ertəsi gün hələ şəhərin gözü açılmamış Tanabay yenə atın belində hazır olurdu. Gizli yollarla, dar cığırqlarla at oğrusu kimi xəlvət çapa-çapa onlar gəlib ilxıya yetişirdilər. Atları dərədən çıxarıb bir-bir sayandan sonra Tanabay özünə gəlirdi. Ancaq atın işi daha çətin idi. Oraya gedəndə də, oradan qayıdıb gələndə də sahibi onu tələsdirirdi. Üstəlik, gecənin qaranlığında, əyri-üyrü cığırqlarla yol getmək o qədər də asan məsələ deyildi. Fəqət, nə etmək olardı, insan belə istəyirdi.

Ancaq atın istəyi başqa idi. Əgər ixtiyarı özündə olsaydı, o, heç vaxt ilxıdan ayrılmazdı. Gülsarı əsil ayğıra çevrilirdi. Hələlik o, ilxıdakı burnu yelli bala ayğırlardan biri ilə gəzib-dolansa da son vaxtlar madyan dalınca qaçanda onların davası düşürdü. Tez-tez Gülsarı boynunu əyib, quyruğunu qaldırır, ilxının qabağında lovğa-lovğa gərdiş eləyirdi. O kişneyib nəre çəkirdi, madyanların budlarını dişləyirdi və bundan, görünür, dişlərin xoşu gəlirdi, onlar Gülsarının böyrünə

qısılib bala ayğıra acıq verirdilər. Bala ayğır da özünə görə deyildi, köhnənin davakarı idi, çox vaxt Gülsarı öz ehtirasının cəzasını çəkirdi, bala ayğırın qabağından qaçıb can qurtarmalı olurdu. Ancaq bu da o uzaq həyətdə tək-tənha dayanmaqdan yaxşı idi. Orada Gülsarı madyanlar üçün darıxırdı. Xeyli vaxt vurnuxurdu, ayaqlarını yerə döyürdü, sonra yorulub sakit dayanmağa məcbur olurdu. Kim bilir, bu gecə səfərləri nə qədər çəkeçəkdi – əgər o əhvalat olmasaydı...

O əhvalat gecələrin birində baş verdi, yenə Gülsarı həyətdə idi, ilxı üçün darıxırdı, sahibinin yolunu gözləyirdi. Gülsarı ayaq üstə mürgüləyirdi, çünki cilovu ucadan dirəyə bağlamışdılar, bu halda uzanmaq mümkün deyildi. At hər dəfə başını əyəndə dəhnələr ağzını kəsirdi, ancaq yuxu da Gülsarını rahat qoymurdu. Havada nəse bir ağırlıq vardı, qara buludlar göyün üzünü almışdı.

Yarı yuxulu, yarı oyaq halda Gülsarı birdən-birə ağacların bərk-bərk silkələndiyini hiss elədi, sanki kimse qəfildən ağacların üstünə düşmüşdü, onları gücü gəldikcə tərpedirdi. Külek vıy-vıy vıyıdayırdı, həyətdəki boş sərnici danqadanq yumbalayırdı, şeriddən pal-paltarı götürüb atırdı. Köpek heybət-heybət zingildəyirdi, ora-bura vurnuxurdu, girməyə yer axtarırdı. Gülsarı hiddətlə fisıldadı, qorxudan qulaqlarını şəkəlib tərpetmədən dayandı. O yanda – çöl tərəfdə, qara zülmetin içində nəse şübhəli-şübhəli qaynayırdı və nəse qorxunc bir şey gurultu ilə axışib həyətə sarı gəlirdi. Sonra nəse xərçildadı, sanki gecəni bir nəhəng ağac kimi ortadan sıdırdılar, göy guruldadı, ildırım qara buludu cadar-cadar elədi. Yağış töküldü. Gülsarı ilan vurmuş kimi sıçrayıb, səsi gəldikcə kişnədi. Bu saat onun daxilində əbədi instinkt baş qaldırmışdı. İlxi gözünün qabağında dayanmışdı. Belə qorxunc bir vaxtda o öz nəslinin köməyinə getməli idi. Instinkt Gülsarını oraya çağırırdı və dehşətə gəlmiş at yüyənini, dəhnənin, onu burada dayanmağa məcbur eləyən nə vardisa hamısının əleyhinə qiyam qaldırmışdı. O özünü didib-dağıdırdı, dirnaqları ilə torpağı eşirdi və fasiləsiz kişnəyərək, bu səsə ilxının da səs verməyini gözləyirdi. Ancaq tufan ulayırdı, vıyıdayırdı, ətrafda özge bir səs eşitmək mümkün deyildi. Kaş Gülsarı o yüyəni qıra biləydi!.. Tanabay ağ köynəkdə həyətdə cümdu, sonra qadın çıxdı, o da ağ köynəkdə idi. Bir andaca yağış onların hər ikisini qaraltdı. İldırım çaxdı. Qadının da, Tanabayın da qorxmış gözləri göründü. İldırım evi də işıqlandırdı, evin açıq qapısı çırpılırdı.

Bərkdən çıxıra-çıxıra Tanabay atın üstünə yeridi.

– Dayan! Dayan! – O, atı açmaq istəyirdi. Ancaq at heç kimi tanımırdı. Gülsarı dişlərini qıcırdayıb sahibinin üstünə yeriyirdi, dirnaqları ilə divarı qazıyırdı, divar sökülüb tökülürdü, sargı yerindən oynayırdı. Divarın dibinə qısıla-qısıla Tanabay birtəhər qabağa yeridi, əlləri ilə başını tutub özünü ata yetirdi və bərk-bərk yüyəndən yapışıb sallandı. O, ucadan qadını çağırırdı:

– Tez ol, ipi aç görüm!

Bübücan ipi açan kimi Gülsarı yerindən götürüldü, dikəlib dal ayaqları üstündə fırlanaraq, Tanabayı həyəət boyunca sürüdü.

– Tez ol, qamçını gotir!

Qadın qamçı dalınca qaçdı. Tanabay qamçını atın baş-gözüne vurdu.

– Dayan, – dedi. – Dur görüm, öldürərəm səni! – Tanabay yəhərə sıçramaq istəyirdi, bu saat o özünü ilxıya yetirməli idi. Görəsən, orda nələr olmuşdu? Sel ilxını haralara qovub aparmışdı?

Elo Gülsarı da bunu istəyirdi. Ancaq tez – elə bu saat, bu dəqiqə! İnstinkt Gülsarını çağırırdı. O, buna görə dik yuxarı qalxmışdı, buna görə kişnəyirdi, buradan qaçmaq istəyirdi.

Yağışa töküldü, şırhaşır töküldü, şimşəkdən parçalanmış gecəni tufan çulğalayır.

Tanabay bir daha qışqırıb qadına ömr elədi:

– Yüyəni tut! – dedi və qadın yüyəni tutan kimi o sıçrayıb yəhərin üstünə düşdü. Hələ Tanabay yəhər üstə rahatlanmamış at həyətdən götürüldü, Bübücan cilovu nə vaxt əlindən buraxdığını bilmədi, uçunub yağış gölməçəsinə düşdü.

Daha Gülsarı üçün nə qamçı, nə yüyən vardı, daha o, sahibinin səsinə do eşitmirdi, gecənin tufanında sel kimi axıb gələn leysan yağışının arası ilə çapdıqca hansı gizli bir qüvvəyə ona yol göstərirdi. Sahibinin təbəliyindən çıxmış at hökmsüz, ixtiyarsız insanı kükrəyən çaylardan, gurlayan sulardan, kolluqlardan, çökəkliklərdən, dərələrdən keçirirdi; çapırdı, durmadan çapırdı. Gülsarı heç vaxt belə sürətlə çapmamışdı – nə o bayram cıdırında, nə də qorxunc keçiqapma oyununda.

Quduzlaşıb divə dönmüş atın üstündə Tanabay necə çapdığını bilmirdi. Yağış alov kimi üzünə vururdu, sifətini, canını yandırır. Tanabayın beynində yalnız bir fikir dolanırdı: “Görəsən, ilxı necə oldu? İndi atlar haradadırlar? Allah eləməsin ki, çayın aşağısına axışsınlar,

gedib demir yoluna tökülsünlər. Toqquşma! Allah, özün kömək ol! Ya babaların ruhu, siz hardasınız, mənə kömək olun! Yıxılma, Gülsarı, yıxılma! Məni ora yetir, çölə – ilxının yanına!”

Orada – çöldə iso ağ şimşəklər çaxırdı, ağ alov gecənin qaranlığını itirirdi. Yene zülmət, yene tufan, bir yandan yağış, bir yandan külək.

İşıq, qaranlıq. İşıq, qaranlıq...

Qızmış at şahə qalxırdı, kişnəyib ağzını cırırdı. O çağırırdı, səsləyirdi, öz ilxısını axtarırdı: “Ey siz, hardasınız? Səs verin!” Bunun cavabında göy guruldayırdı – yene hücum, yene axtarış, yene tufan...

İşıq, qaranlıq. İşıq, qaranlıq...

Tufan səhərə yaxın dayandı. Buludlar yavaş-yavaş çökilməyə başladı, ancaq şərq tərəfdə hələ də göy guruldayırdı, buludlar gornəşirdi, toqquşurdu. Cadar-cadar olmuş torpaqdan buxar qalxırdı.

Bir neçə ilxıçı həndəvərdə dolanıb dağılmış atları bir yere yığırdı.

Arvadisa Tanabayı axtarırdı, daha doğrusu, axtarmırdı, yolunu gözləyirdi. Hələ tufan başlayanda o atlanıb qonşularla birgə ərinin köməyinə getmişdi. İlxını tapmışdılar, qovub qaya arasına yığmışdılar. Ancaq Tanabay yox idi. Başqaları zənn etmişdi ki, Tanabay haradasa azıb. Ancaq Tanabay azmamışdı – bunu arvadı yaxşı bilirdi. İndi qonşu uşağı qışqırıb: “Odur, Caydar-apa, gəlir! – deyə qabağa qaçanda qadın yerindən tərpənmədi. O, atın üstündə dinməz-söyləməz oturub, öz xəyanətkar ərinə tamaşa elədi.

Tərləmiş atın üstündə Tanabay, papaqsız-filansız, bircə alt köynəyində hirsli-hirsli gəlirdi. Gülsarının sağ qıçı axsayırdı.

Uşaq qaçıb qabağa çıxdı:

– Biz də bayaqdan sizi axtarıq! – dedi. – Caydar-apa lap narahat olmuşdu...

Doğrudan da uşaq ki, uşaq... Tanabay:

– Azmışdım, – dedi. Dili topuq vurdu. Ər-arvad beləcə görüşdülər. Arada özgə bir söz olmadı. Uşaq qaçdı, ilxını qayalıqdan çıxarmağa getdi və yalnız o qaçandan sonra qadın dilləndi:

– Heç, deyəsən, paltarını geyməyə də vaxt tapmamısan. Yaxşı ki, çökmən, şalvarın yadından çıxmayıb. Heç utanmırsan? O boyda uşaqların atasısan, ancaq...

Tanabay heç nə demədi. Axı, nə deyə bilərdi?

Bu vaxt ərzində uşaq ilxını qovub getirdi, atların hamısı sağ-salamat idi. Caydar uşağı çağırırdı:

– Gəl evə, Altıke! Bu gün sizdə də, bizdə də iş çoxdur. Külək yurtları alt-üst eləyib. Gəl gedək yığışdıraq.

Sonra qadın lap astadan ərinə müraciət elədi:

– Dur burda, mən gedim yeməyə bir şey getirim, bir şey də tapım verim sal əyninə. Bu cür camaat arasına çıxmaq olmaz!

Tanabay:

– Mən aşağıda olacağam, – dedi.

O, atı aşağı sürdü. İlkını örüşə çıxarıb xeyli vaxt qovdu. Gün düşmüşdü, hava qızmışdı. Çöl-çəmən buxarlanırdı, torpaq cana gəlirdi. Havada təzə ot iyi vardı, yağış qoxusu vardı.

Atlar tələsmədən çayı keçdilər, dərədən adlayıb döşə qalxdılar. Burada Tanabayın gözləri önündə yeni aləm açıldı. Haradasa, lap uzaqlarda üfüq ağ buluda bürünmüşdü. Sanki göylər həmişəkindən də geniş idi, uca və təmiz idi. Uzaqda, çölün düzündə parovoz tüstülənirdi.

Tanabay atdan düşüb, otun üstü ilə addımladı. Yanından torağay uçdu, havaya qalxıb cıkkıldədi. Tanabay beləcə bir neçə addım yeridi, birdən o, üzü-üstə yerə gəldi.

Gülsarı öz sahibini heç vaxt bu halda görməmişdi. Tanabay üzüqoylu uzanmışdı, hönkürürdü, hönkürdükcə çiyinləri titrəyirdi. O ağlayırdı, xəcalətdən ağlayırdı, bir də ona görə ağlayırdı ki, həyatda bu son xoşbəxtliyi də itirmişdi...

Ertəsi gün ilxı dağa yollandı. Bir də onlar gələn il yaz açılanda buraya qayıdacaqdılar. Kəç çaydan-çaylaqdan keçdi, kendin yanından ötdü. Atlar ilxı-ilxı getdi, mal-qara sürü-sürü getdi. Yollarda yüklü dəvələr, atlar, at üstə arvad-uşaq; qıllı köpəklər sürülərin yanınca qaçdılar. Səsler bir-birinə qarışdı: insan səsi, at kişnəməsi, qoyun-quzu mələşməsi...

Tanabay öz ilxısı ilə birgə böyük çəmənə arxada qoydu, bir vaxt bayram şənliyi keçirilən döşə qalxdı və bütün yolboyu o, aul səmtə baxmamağa çalışdı. Gülsarı birdən-birə çevrilib o səmtə yönələndə, sahibi onu qamçı ilə geri qaytardı. Beləliklə də, onlar kendin ayağındakı həyətdə girmədilər. Bu dəfə o əllər Gülsarının başını tumarlamadı: o əllər ki, qəşeng idi, isti idi, alnında ağ ulduzu olan qulanın dodaqları kimi həssas idi, yumşaq idi...

İlxı gedirdi.

Gülsarı istəyirdi ki, sahibi mahnı oxusun, ancaq Tanabay oxumurdu. Aul arxada qalmışdı. Əlvida, aul! Qarşıda dağlar dayanıb. Çöllər, gələn yazacan sağlıqla qalın!

Gecəyarıya az qalırdı. Daha burdan o yana getməyə Gülsarının halı yox idi. Yollarda addımbaşı dura-dura Gülsarı birtəhər yarganın yanıncan gəlib çıxmışdı, ancaq at yarganı keçə bilməyəcəkdi. Daha atı məcbur eləmək olmazdı – bunu qoca Tanabay yaxşı başa düşürdü. At inləyirdi, insan kimi zarıyırdı. Yənə atın qıçları bükülürdü, ancaq bu dəfə Tanabay onu qaldırmaq fikrində deyildi.

Gülsarı yerə sərilib soyuq torpağın üstündə zarıdı, onun başı bir yerə qərar tutmurdu. At üşüyürdü, bədəni əsim-əsim əsirdi. Tanabay kürkünü çıxarıb atın üstünə saldı.

– Hə, qardaş, halın xarəbdir. Lap xarəbdir, eləmi? Nə yaman üşüyürsən, Gülsarı. Axı, sən heç vaxt üşüməzdin.

Tanabay daha nəse dedi, ancaq at eşidə bilmədi. O, ancaq ürəyinin səsini eşidirdi. O səs indi atın başına vurmuşdu, ürək partlayırdı, ürək yerindən qopurdu: Tum-tap, tum-tap, tum-tap, tum... Sanki haradasa qorxub hürkmüş ilxı çapırdı.

Ay dağların dalından çıxıb, buludlar arasından dünyaya baxdı. Göyden bir ulduz qopdu, axıb səssiz-səmirsiz söndü...

– Sən dur burda, mən gedim çör-çöp getirim.

Qoca dörd tərəfi dolanıb bildirki qanqalın qurularını sındırdı. Bir qucaq çör-çöp yığanacan tikanlar əllərini didim-didim elədi. Sonra o, hər ehtimala qarşı, bıçağı əlində tutub yargana endi, oradakı yulğun kollarından bir xeyli kəsib doğradı. Tanabay sevindi – yulğunun yaxşı odu olacaqdı.

Həmişə Gülsarı oddan qorxardı. Bu dəfə qorxmadı, ocağın istisi də, tüstüsü də ona xoş gəldi. Tanabay kisənin üstündə əyləşmişdi, qanqalı yulğunun gözüne qatıb ocağa tullayır, oturub alovə baxa-baxa əllərini qızdırırdı. O, hərdən dururdu, atın üstündəki kürkü düzəldirdi və yənə odun qırağında əyləşirdi.

Gülsarı qızındı, titrəməsi qoydu, ancaq atın gözlərinin sarısı get-gedə artırdı, ürəyi daha bərk sıxılırdı, nəfəsi tənəliyirdi. Ocağın qırmızı alovu gah yatır, gah qalxırdı. Gülsarının yanında oturmuş qoca gah görünür, gah qeyb olurdu. Qızdırmalı ata elə gəlirdi ki, onlar tufanlı bir gecədə yol gedirlər, o kişnəyir, şahə qalxır, ilkını axtarır, ancaq ilxı tapılmır... Şimşək çaxırdı, zülmət gecə ağarırdı, qaralırdı.

İşıq, qaranlıq. İşıq, qaranlıq...

Qış qurtardı, müvəqqəti olsa da, çəkilib getdi ki, çobanlar dünyada yaşamağın o qədər də çətin olmadığını hiss eləsinlər. Qabaqda isti günlər golirdi, bir azdan mal-qara dirçələcəkdi, bolluca ət olacaqdı, süd olacaqdı, bayramlarda igidlər at çapacaqdı, adi günlərdə kəsiləsi mal-qara ət kombinatına sürüləcəkdi. Doğum, qırxın, balaların bəslənməsi, bir yandan köç, bir yandan təhvil-təslim və bütün bunlarla yanaşı hər kəsin öz həyatı, öz dərdi-səri. Sevgi və intizar, doğum və ölüm; uşaqlarının yaxşı oxuduğunu eşidəndə çobanlar sevinəcəkdilər, fəxr eləcəkdilər, internatdan gələn pis xəbərlər onları kədər-ləndirəcəkdilər: gözümlün qabağında olsaydı, bəlkə də, pis oxumazdı... Bir yandan iş, bir yandan ev dərdi, uşaq dərdi; qışın qarı, soyuğu, birillik olsa da, unudulub gedəcəkdi. Xəstəlik, mal tələfatı, şaxtalar, cır-cındır köçəbələr və soyuq tövlələr gələn iləcən hesabatlarda, mə-lumatlarda qalacaqdı. Sonra qış yenə də ağ dəvəsini minib gələcəkdi, çobanı yerin dibində olsa da, axtarılıb tapacaqdı, ona öz tərs üzünü göstərəcəkdilər. Hər şey, hər şey təzədən başlanacaqdı. Bizim iyirminci əsrdə də elə qış öz qışığındadır...

O il də qış sərt keçmişdi. Arana köç başlananda at-ılxı, mal-qara çox arıq idi, hər halda çobanlar sevinirdilər, çünki yaz gəlmişdi və bu qışdan da onlar sağ-salamat çıxmışdılar.

O yaz Tanabay Gülsarını ilxıya buraxmışdı. İndi o, çox nadir hal-larda atın belinə yəhər qoyurdu. Tanabayın ata yazığı gəlirdi, bir də belə şey olmazdı – tezliklə cütləşmə dövrü başlanacaqdı.

Gülsarının yaxşı aygır olacağı əvvəlcədən bilinirdi. Qulanlara və dayçalara o, əsil ata kimi qayğı göstərirdi. Doğan atların yanında Gül-sarı əlbəəllə hazır olurdu, balanın münasib olmayan yere düşməyinə, yaxud onun ana atdan uzaqlaşmasına imkan vermirdi. Üstəlik, Gülsar-ının başqa bir məziyyəti də vardı: atların boş-boşuna narahat edilmə-yinə o heç cür dözə bilmirdi, belə şeylər olanda Gülsarı ilxını qovub asudə yerə aparırdı.

O il qışda kolxozda dəyişiklik olmuşdu. Təzə sədr gəlmişdi, Çoro işləri təhvil verib rayon xəstəxanasında yatırdı. Çoronun ürəyi lap korlanmışdı. Çoxdan idi ki, Tanabay gedib dostuna baş çəkmək istə-yirdi, ancaq vaxt harada idi? Çoban ki var, çoxuşaqlı ana kimi bir şeydir, xüsusən qış və yaz vaxtları iş-güc onun başından aşır. Heyvan

maşın deyil ki, açarını burub bağlayasan, çıxıb istədiyin yere gedəsən. Buna görə, Tanabay xəstəxanaya deyə-deyə qaldı, heç cür vaxt tapıb gedə bilmədi. İndi işdə onu əvəz eləyən də yox idi. Köməkçinin yerinə Tanabay arvadını yazdırmışdı, çünki birtəhər dolanmaq lazım idi. Doğrudur, kolxozçunun əmək gününə də bir şey vermirdilər, ancaq necə olsa, iki əmək gününə bir əmək günündən çox şey düşürdü.

Caydar – qucağında südümər uşaq. Onun köməyi nə olacaqdı? Görək Tanabay gecəli-gündüzlü ələşəydi, hər şeyi özü eləyirdi. O hələ başqa ilxıçılarla danışib bir notico hasil etməmiş, xəbər gəldi ki, Çoro xəstəxanadan çıxıb, gedib evində oturub. Ər-arvad belə məslə-hətə gəldilər ki, onun yanına sonra gedərlər – ilxı dağdan enəndə.

Ancaq ilxı dağdan enəndən sonra, onlar təzə yerdə, təzəcə yerbo-yer olub oturanda, elə bir hadisə baş verdi ki, onu Tanabay ömürlük unuda bilmədi...

Məsələ burasındadır ki, şöhrətli olmaq at üçün çox da asan başa gəlmir. Atın şöhrəti artdıqca rəhbər işçilərin ona olan təməli də artır.

Bir gün səhər Tanabay ilxını örüşə çıxartdı, nahar eləmək üçün qayıdıb evə gəldi. O öz balaca qızını dizinin üstündə oturtmuşdu, çay içə-içə arvadı ilə ordan-burdan söhbət eləyirdi. İnternata gedib uşağa baş çəkmək lazım idi, həm də fürsət iken Tanabay görək bazara da dəyər idi, orada – vağzalın yanında nimsə şey satanlardan arvadı və uşaqları üçün pal-paltar alıb gətirirdi. Buna görə də, Tanabay arvadı ilə məsləhətləşirdi.

– Caydar, – dedi, – madam ki, belədir, görək Gülsarını yohorlə-yəm. Yoxsa iş uzun çəkər, qayıdıb gələ bilmərəm. Bu dəfə minim aparım, daha əl vurmayaçağam.

Arvad etiraz eləmədi:

– Özün bilərsən, – dedi.

Bu vaxt bayırda tappılıq eşidildi, kimsə at üstündə gəlirdi. Caydar bayıra çıxıb xəbər gətirdi ki, gələn ferma müdiri İbrahimidir və yanında kənddən başqa bir nəfər də gəlir.

Tanabay könülsüz ayağa durub, uşaq qucağında bayıra çıxdı. Tanabayın atçılıq fermasının müdürindən xoşu gəlməyə də, hər halda qonağı qarşılamaq onun borcu idi. Əslində, bu adamı nə üçün sevmə-diyini Tanabayın heç özü də bilmirdi. Başqalarına baxanda İbrahim xoşxasiyyət adam idi, ancaq onda nəse bir sürtüklük də vardı, beləsi-nin ipinə odun yığmaq olmaz. Bir də, əsas məsələ burasında idi ki,

İbrahim heç bir iş görmürdü, kağız-kuğuz, yazı-pozu – fermada osil atçılıq işi gözo dəymirdi, hər bir ilxıçı öz ixtiyarına buraxılmışdı. Bu məsələni Tanabay partiya iclaslarında dəfələrlə qoymuşdu, hamı razılıq eləmişdi, lap İbrahimin özü də razılışıb tənqid üçün Tanabaya təşəkkürünü bildirmişdi, ancaq heç nə dəyişməmişdi. Yaxşı ki, ilxıçılar vicdanlı adamlar idilər. Onları Çoro özü təyin etmişdi.

İbrahim atdan düşüb, gülo-gülo Tanabaya əl elədi:

– Əssəlamü-əleyküm, bəy! – İbrahim ilxıçıların hamısına bəy deyirdi.

– Əleyküm-salam! – Tanabay təmkinlə qonağın salamını alıb, gənlərlə əl-ələ görüşdü.

– Nə var, nə yox? İlxı nə haldadır, öz canın-başın necədir? – İbrahim həmişəki suallarını yağdırırdı və danışib-güldükcə onun otlı peysəri, həmişəki qayda üzrə, işarırdı.

– Qaydasındadır.

– Şükür Allaha! Siz tərəfdən onsuz da nigarançılığım yoxdur.

– İçəri buyurun.

Caydar qonaqlar üçün təzə keçə saldı, bir-iki yumşaq dəri də gətirib keçənin üstünə atdı ki, qonaqlar rahat otursunlar. İbrahim Caydarı da nəzərdən qaçırmadı.

– Salam, Caydar bəyhanım. Kəfiniz-əhvalınız necədir? Öz bəyinizə yaxşı qulluq eləyirsiniz?

Caydar qonaqların salamını aldı.

– Buyurun, burda əyləşin, – dedi.

Hamı oturdu. Tanabay xahiş elədi ki, arvadı kumis gətirsin. Kumis gəldi. İçdilər. Ordan-burdan söhbət elədilər.

– Yənə nə qalib maldarlıqda qalıb, – deyə İbrahim üyüdüb tökdü.

– Burda, heç olmasa, yaydan-yaya süd olur, ət olur, ancaq çöl işində, yaxud başqa işlərdə heç nə yoxdur. Odur ki, ilxıdan, mal-qaradan gərək bərk yapısaq. Düz demirəmmi, Caydar bəyhanım?

Caydar başını tərpəyib təsdiq elədi, ancaq Tanabay heç bir söz demədi. Bunların hamısını o özü yaxşı bilirdi, həm də Tanabay bu söhbəti İbrahimdən ilk dəfə eşitmirdi, hər yeri düşdükcə İbrahim canı-yananlıq eləyib deyirdi ki, maldarlığın üstündə əsmək lazımdır. Ancaq Tanabay başqa şey demək istəyirdi. Demək istəyirdi ki, maldarlıqda da bir şey qalmayıb, belə getse, hər kəs özünə isti yer axtarsa, ət hardan olacaq, süd hardan olacaq. Camaatın nə təqsiri var? Nə vaxtacan

adamlar müftə-müsəlləh işə gedəcəklər? Məgər müharibəyəcən belə idimi? Bölgü vaxtı camaat evinə araba-araba taxıl daşıyırdı. Bəs indi necə? Hər bir boş kisəni əlinə götürüb avara-sərgərdan dolanır, deyir görüm harda nə var. Taxılı əkib becərən də onlar, taxılsız qalan da onlar. Heç belə şey olarmı? İclas eləyib vəd verməklə iş aşmaz. Yazıq Çoro camaata çörək yerinə söz verə-verə üreyini azara salmadımı?

Lakin Tanabayın ürəkəğrısı ilə düşündüyü bütün bu şeyləri İbrahimə deməyin mənası yox idi. Bu saat o, heç cür istəmirdi ki, söhbət uzansın. Əksinə, qonaqları tez yola salmaq lazım idi, atı yəhərleyib evdən vaxtında çıxmaq lazım idi ki, vaxtında da qayıdıb gəlmək mümkün olsun. Görsən, bu adamlar nə üçün gəlmişdilər? Soruşmaq da yaxşı deyildi.

Tanabay üzünü İbrahimlə gəlmiş cavan oğlana tutdu:

– Səni tanıya bilmirəm, – dedi, – qardaş oğlu. Rəhmətlik Abalakin oğlu deyilsən ki?

Elədir, Tanake*, düz tapmışız.

– İşə bax, gör ömür nə tez gəlib keçir. İlxıya baxmağa gəlmisən? Nə yaxşı!

– Yox, biz...

İbrahim oğlanın sözünü kəsdi:

– Onu mən gətirmişəm. İş var, sonra danışarıq. Kumisiniza söz ola bilməz, Caydar bəyhanım; özünə də, ətrinə də. Ondan bir fincan da tökün içək.

Yənə də ordan-burdan söhbət düşdü. Tanabay hiss eləyirdi ki, İbrahimin nəsə bir kələyi var, ancaq bu kələyin nədən ibarət olduğunu ayırd eləmək çətin idi. Nəhayət İbrahim cibindən bir kağız çıxartdı.

– Biz bura belə bir iş üçün gəlmişik, Tanake, – dedi, – bu kağızı da sizin üçün gətirmişik. Oxuyun.

O kağızı Tanabay üreyində heca-heca oxudu. Oxudu və gözlərinə inanmadı. Əyri-üyrü xətlə kağızın üstündə bu sözlər yazılmışdı:

“Sərəncam.

İlxıçı Bakasova.

Gülsarı adlı kəhər at minik üçün tövləyə göndərilsin.

Kolx. sədr. (dolaşq qol çəkilməlidir) 5 mart, 1950”.

Belə gözlənilməz bir xəbərdən dəhşətə gəlmiş Tanabay kağızı dörd büküb penceyinin döş cibinə qoydu və uzun müddət başını aşağı

* Bu sözlə qırğızlarda, hörmət əlaməti olaraq, yaşlı kişilərə müraciət edilir.

salıb dinməz-söyləməz oturdu. Cibindəki bir barmaq kağız Tanabayın üreyini üşüdüdü. Əslində isə, heç bir gözlənilməz hadisə baş verməmişdi. Bu atları Tanabay ondan ötrü bəsləyirdi ki, sonra iş üçün, minik üçün başqalarına versin. Bu bir neçə ildə o, briqadalara nə qədər at göndərmişdi! Ancaq Gülsarını vermək... Belə bir iş Tanabayın qüvvəsi xaricində idi və o, təşviş içinde düşünüb, atı saxlamaq üçün yollar axtarırdı. Tanabay əməlli-başlı fikirləşməli idi. O özünü ələ almalı idi. İbrahimin canına qorxu düşmüşdü, buna görə də o, bir daha ehtiyatla izah elədi:

– Belə bir iş üçün gəlmişik, Tanake, bu balaca işdən ötrü.

Tanabay təmkinlə onun üzünə baxdı.

– Yaxşı, İbrahim, – dedi, – iş qaçmır ki. Qoy bir də kumis versinlər içək, söhbət eləyək.

– Əlbəttə! Siz çox dərrakəli adamsınız, Tanake.

Tanabay üreyində: “Ay tülkü, – dedi, – belə şirin sözlərlə mənə aldada bilməyəcəksən!”

Yenə ordan-burdan söhbət başlandı. Daha tələsməyin mənası yox idi.

Təzə gələn kolxoz sədri ilə Tanabay belə tanış oldu, daha doğrusu, sədrin özü ilə yox, onun qarmaqarışq imzası ilə. Bu adamı Tanabay heç vaxt görməmişdi. Təzə sədr Çoronun yerinə qışda gəlmişdi, o vaxt Tanabay dağda olurdu, kənddən-kəsəkdən xəbərsiz idi. Yeni gələn sədr, deyilənə görə, sərt adam idi, böyük vəzifələrdə olmuşdu. Lap ələ birinci iclasda o, işə can yandırmayanlara ciddi xəbərdarlıq eləmişdi, əmək minimumunu doldurmayanları məhkəmə ilə qorxutmuşdu. Təzə sədr demişdi ki, xırda təsərrüfatlar birləşdiriləcəkdir, çünki kolxozların geri qalmasına səbəb xırda təsərrüfatçılıq olmuşdur. Öz dediyinə görə, təzə sədr bunun üçün göndərilmişdi, bundan sonra vəziyyət dəyişməli idi və kolxozun dirçəlməyindən ötrü o, təsərrüfatı aqrotexnika və zootexnika qaydaları üzrə idarə etməyi əsas vəzifə kimi öz qarşısına qoymuşdu. Bundan sonra hamı aqrotexnika və zootexnika kurslarında təhsil almalı idi.

Nəticədə, doğrudan da, kurslar işə düşmüşdü – plakatlar asılmışdı, mühazirələr başlanmışdı. O ki qaldı çobanların mühazirədə yatmağı, bunun məsələyə dəxli yox idi...

İbrahim diqqətli Tanabayın üzünə baxıb:

– Daha vaxtdır, Tanake, biz getməliyik, – dedi; çəkməsinin boğazını dartıb düzəltdi, tülkü dərisindən olan papağını silkib təmizlədi.

Tanabay dedi:

– Məsələ belədir, yoldaş ferma müdiri: Gülsarını verməyəcəyəm. O, burda ilxı üçün lazımdır. Cütləşdirmə üçün.

– Oy-boy, bu nə sözdür, Tanake? Onun yerinə biz sənə beş aygır verə bilərik, heç bir madyanın qısır qalmaz. Bundan asan nə var ki!..

İbrahim mat-məəttəl qalmışdı. Qabaqca hər şey yağ kimi getdiyi halda birdən-birə... Nə isə, Tanabayın yerində başqa birisi olsaydı, o, söhbəti uzatmazdı. Lakin Tanabay Tanabay idi, ələ bir adam idi ki, öz qardaşına da rəhm etməmişdi – bununla hesablaşmamaq olmazdı. Tanabayla yumşaq danışmaq lazım idi.

Tanabay alınının törini sildi, fikirləşib ferma müdiri ilə qəti danışmağı qərara aldı:

– Sizin beş aygırınız mənə lazım deyil, – dedi. – Nə olub bəyüm, sənəin sədrin üçün minməyə atını qəhətdir? Kolxozda at qıtlığıdır? Niyə gerek məhz Gülsarı olsun?

– Bəs necə, Tanake? Sədr bizim başımızın böyüyüdür, onun hörmətini də biz saxlamalıyıq. Kişi tez-tez rayona gedir, rayondan onun yanına gəlirlər. Həmişə adam içindədir, göz qabağındadır. Necə deyirlər...

– Nə necə deyirlər? Başqa ata minso onu sayamı salmayacaqlar? Yoxsa, sədrin adam içinə çıxmağı üçün mütələq Gülsarı vacibdir?

– Vacib oldu-olmadı, ancaq, mən bilən, onun haqqı vardır. Özü-nüz, Tanake, müharibədə olmusunuz. Məgər ələ olubmu ki, siz yüngül maşına minəsiniz, generalınız yük maşınında gəzsin? Əlbəttə olmayıb! Generalın general yeri var, soldatın soldat. Düz demirəmmi?

– Bu, tamam başqa məsələdir, – deyərək Tanabay qətiyyətsiz cavab verdi. Ancaq bunun nə üçün başqa məsələ olduğunu soruşsaydılar, bu saat o, heç bir cavab verə bilməzdi. Tanabay hiss eləyirdi ki, at ələdən getməkdədir, buna görə də hirsli-hirsli dedi: – Verməyəcəyəm! Lazım deyiləmsə, ilxıdan götürün mənə. Gedib dəmirçilik eləyərəm. Orda mənim çəkicimi əlimdən ala bilməyəcəksiniz.

İbrahim yerində qurcalandı – yaman dolaşığa düşmüşdü. Bu fikri sədrin beyninə onun özü salmışdı, özü söz vermişdi, atın dalınca özü gəlmişdi, ancaq bu tərs adam işləri alt-üst eləmək istəyirdi. İbrahimin başqa əlacı qalmamışdı və o yalvarıb dil töküdü:

– Bu olmadı ki, Tanake! Biz sizə hamıdan çox hörmət eləyirik, həmişə xətrinizi əziz tuturuq. Ancaq siz uşaq-hərəkəti eləyirsiniz. Belə şey sizə yaraşarmı? – İbrahim dərinə ah çəkib, üzünü Caydara tutdu.

– Siz deyin, Caydar bəyxanım, bir atın maliyyəti nədir ki? İlxıda min cür at var, hansını istəyirsiniz, seçin, götürün. Kişini bizə sədr göndəriblər, gəlib ki...

Caydar onun sözünü kəsdi:

– Bəs sən nə üçün əl-ayağa düşmüşən?

İbrahimin dili dolaydı:

– Oy-boy, bəs necə olsun? Qayda-qanun var. Mən balaca adamam, göndəriblər gəlmişəm. Özüm üçün istəmirəm ki? Mənə nə? İstəyir lap eşşək olsun, minəcəyəm. Bizi bura Gülsarının dalınca göndəriblər, inanmırsınız, Abalakın oğlundan soruşun.

Oğlan dinmez-söyləməz başını tərpətdi və İbrahim yenə də yalvarmağa girişdi:

– Öz aramızdır, heç yaxşı çıxmır. Bizə uzaqdan sədr göndəriblər, kişi bizim qonağımızdır, ancaq biz – bu boyda kəndin camaatı – onun üçün bir layiqli at da tapa bilmirik. Camaat eşidib nə deyər bizə? Qırğızlarda havaxt belə şey görünüb?

– Lap yaxşı, lap yaxşı, – deyə Tanabay İbrahimin sözlərini təsdiqlədi.

– Qoy camaat eşitsin. Çoronun yanına gedəcəyəm. Ver, – deyər, verərəm.

– Elə bilirsiniz ki, Çoro vermə deyəcək? Məsələ onunla da razılaşdırılıb. Siz ancaq Çoronun özünü pis vəziyyətdə qoya bilərsiniz. Heç yaxşı düşməz. Belə çıxır ki, təzə sədri saymırıq, köhnənin yanına şikayətə gedirik. Çoro xəstə adamdır. Niyə də onun sədr ilə münasibəti korlansın? Bu gün-sabah Çoro partorq olacaq, bir yerdə işləyəcəklər. Mane olmağa deyəcəm...

Çoronun söhbəti düşəndə Tanabay susmalı oldu. Hamı susdu. Caydar dərindən ah çəkdi.

– Ver aparsınlar, – dedi, – camaatı yoldan saxlama.

– Bax, bu, ağıllı söz oldu, sağ olun, Caydar bəyxanım.

Sevincdən gözləri parıldayan İbrahim Caydara dönə-dönə minnətdarlıq elədi. O, boş yere sevinmirdi, bu minnətdarlıq boş yere edilmirdi. Üstündən çox keçmədi ki, İbrahim ferma müdirliyindən qaldırılıb, sədrin maldarlıq üzrə müavini təyin edildi...

O gün Gülsarı tutulanda Tanabay at üstündə başını aşağı salıb durdu. Baxmadı, ancaq hər şeyi gördü. Gördü ki, atı tutdular, boynuna təzə noxta keçirdilər. (Tanabay onlara noxtamı verərdi!) Gördü ki,

Gülsarı ilxıdan ayrılmaq istəmir, Abalakın oğlu yüyəni dartır, İbrahim atın üstündə səntirləyir, atı qoşqu qayıışı ilə döydükcə döyür. Tanabay Gülsarının gözlərində təlaş gördü, çaşqınlıq gördü; at bilmirdi ki, onu madyanlardan, ayğırlardan niyə uzaqlaşdırırlar, sahibindən ayırıb hara aparırlar. At kişnədi, onun ağzından çıxan buxarı da Tanabay görməyə bilmədi. Gülsarının yalını, belini, sarğısını, belindəki, böyründəki qamçı yerlərini, atın gözəl qamətini, boy-buxununu, hətta onun sağ qabaq ayağında, bilekdən yuxarıdakı ziyili də gördü. O, Gülsarının yerişini təsəvvürünə getirdi, ayaq izlərini xəyalında canlandırdı, sahibindən uzaqlaşan sarı kəhərin bir tükü də Tanabayın nəzorindən qaçmadı. O, hər şeyi gördü, ancaq dinmədi, dodaqlarını dişləyib dözdü. Tanabay başını qaldıranda Gülsarını aparanlar təpəni aşmışdılar. O, dəli kimi qışqıraraq atını onların arxasınca çapdı. Bu vaxt Caydar köçəbədən çıxdı.

– Dayan, – dedi, – ağıl olsun!

Elə bu andaca, at üstə çapa-çapa Tanabayın ağılına dəhşətli bir fikir gəldi: “Bəlkə arvad Gülsarıdan o gecələrin hayıfını çıxır?..” Tanabay qamçını çəkib atın başını döndərdi, köçəbənin qabağına gəldi və rəngi ağarmış, gözləri hədəqdən çıxmış bir halda yohərdən sıçrayıb arvadının üstünə yeridi:

– Sən o sözü niyə dedin? Niyə dedin ki, atı ver?

Yenə öz təmkini ilə arvad, Tanabayın qəzəbini soyutdu:

– Toxta, – dedi, – əl-qolunu oynatma. Bir qulaq as, gör nə deyirəm. Məgər Gülsarı sənə öz atındır? Nəyin var axı, sənə özünün? Nəyimiz var kolxozundur. Bununla da yaşayırıq. At kolxozun, sədr kolxozun ağası, necə buyurur elə də olmalıdır. Qaldı ki, o biri məsələ, sən o barədə nəhaq yere fikirləşirsən. İstəyirsən lap bu saat çıx get. O məndən yaxşıdır, cavandır məndən, gözəldir. Qəşəng arvaddır. Mən də kişisiz qala bilərdim, ancaq sən qayıdıb gəldin. Neçə illər yolunu gözləmişəm. Eybi yoxdur, mən dözərəm. Ancaq sənə üç uşağın var, onları neyləyək? Sonra sən onlara nə cavab verəcəksən? Onlar nə deyəcək sənə? Mən onlara nə deyə biləcəyəm. Özün bil...

Tanabay atlanıb getdi. Bütün günü ilxının yanında oldu, ancaq heç cür özünə gələ bilmədi. İlxı Gülsarisiz qaldı, yetim qaldı. Ürək də yetim qaldı. Gülsarı özü ilə birgə Tanabayın üreyini də apardı. O, hər şeyi apardı. Hər şey dəyişdi. Sanki günəş də o günəş deyildi, göy də başqalaşmışdı, Tanabayın özü də başqa adam idi.

Tanabay şər qovuşanda ilxının yanından qayıtdı. Rəngi boğulmuş halda o dinməz-söyləməz evə girdi. Qızlar yatırdılar. Ocaq yanırdı. Arvadı onun əlinə su tökdü. Yemək gotirdi. Tanabay:

– İstəmirəm, – dedi. Sonra lap astadan əlavə elədi: – Dəmir-komuzu getir, “Dəvənin mahnısı”-nı çal.

Caydar dəmir-komuzu getirdi, dodağına yapışdırdı, onun nazik polad siminə barmaq vurdu, simə nəfəs verdi, sonra havanı öz nəfəsinə çəkdi və köçəri tayfaların qodim mahnısı polad simdən süzülüb axmağa başladı. Dəvənin mahnısı. Balasını itirmiş dəvə. Ağ dəvə, ağca maya. Nə zamandır ki, o, səhralar aləmini gezir. Mələyir, nalə çəkir. Ağ dəvə balasını axtarır. Daha son gecənin zülmətində dalınca gəlməyəcəksən, balam mənim. Gündüzlər gün düşəcək, sən o günü görməyəcəksən, balam mənim. Sən daha yarpaqları üzüməyəcəksən, qum üstə gəzməyəcəksən. Düzlərdən keçməyəcəksən, ağ südümü içməyəcəksən, balam mənim. Haradasan? Dillənsənə! Əmcəyim dolub-daşır, ağ südüm qıçlarımdan axıb gedir, hay versənə! Ağ südüm, qaymaq südüm sənsiz qalıb, bəs hardasan? Hardasan, qara gözlü balam mənim, sən hardasan?..

Caydar dəmir-komuzu yaxşı çalırdı. Bir vaxt buna görə Tanabay onu sevmişdi, onda Caydar totuq-motuq bir qız idi.

Tanabay başını aşağı salıb dinləyirdi, yenə hər şeyi o baxmadan görürdü. Caydarın illər boyu soyuqda-istidə işləməkdən kobudlaşmış əlləri. Onun ağ saçları və sifətindəki saysız-həsabsız qırıqlar: boynunda-boğazında, ağzının yanlarında, gözlərinin dövrəsində... Bu qırıqların arxasında Tanabay ötüb keçən gənclik çağlarını görürdü, saçları çiyninə dağılmış al yanaqlı qızı xatırlayırdı, özünü xatırlayırdı – cavan, lap cavan, hələ big yeri tərləməmiş... İlk görüş, ilk tanışlıq, ilk yaxınlıq. Lakin Caydar ərinin varlığından xəbərsiz idi. Bu saat o öz aləmində idi – fikir aləmində, musiqi aləmində və onun simasında Tanabay öz alom və sitəmlərinin tən yarısını görürdü. Bu dərdləri Caydar həmişə özü ilə gəzdirmişdi.

...Ağ dəvə, ağca maya. Nə zamandır ki, o, səhralar aləmini gezir. Mələyir, nalə çəkir. Ağ dəvə balasını axtarır. Hardasan, balam mənim, dillənsənə! Əmcəyim dolub daşır, ağ südüm qıçlarımdan axıb gedir, hay versənə! Ağ südüm, qaymaq südüm sənsiz qalıb, bəs hardasan? Hardasan, qara gözlü balam mənim, sən hardasan?

Qızlarsa qucaqlaşib yatırdılar. Bayır səssiz, zülmət gecə, sonsuz çöllər.

Bu vaxt Gülsarı tövləni ayağa qaldırmışdı, atları yatmağa qoymurdu. İlk dəfə idi ki, o, buraya düşmüşdü, tövləyə – atlar həbsxanasına.

8

Səhərlərin birində öz yorğa atını ilxıda görəndə Tanabayın sevinci yerə-göyə sığmadı. Gülsarı noxtasını qırıb qaçmışdı, yəhəri belində idi.

– Gülsarı, salam, Gülsarı! – deyə-deyə Tanabay atın yanına qaçdı. Gülsarıya yaxından baxdı – başqa yüyəndə, başqasının ağır üzəngili nəhəng yəhəri altında. Hələ yəhərin üstündə yekə bir məxmər balıq da vardı, sanki atın sahibi kişi deyildi, yoğun, endazlı bir arvad idi.

– Tfu! – Tanabay hirsindən tüpürdü. İstədi ki, atı tutub saxlasın, bütün bu zir-zibili onun üstündən kənara tullasın, ancaq Gülsarı qaçıb uzaqlaşdı. Bu saat atın dayanası təhəri yox idi. O, madyanların dalınca düşmüşdü. Gülsarı madyanlar üçün o qədər darıxmışdı ki, heç sahibinin də burada olduğunu hiss eləməirdi.

Tanabaysa ürəkdən sevinirdi: “Əhsən! Əhsən! Deməli, qaçmısan, noxtanı qırımsan. Gəz, dolan buralarda. Yaxşı-yaxşı kef elə. Qorxma, mən heç kəsə deməyəcəyəm”.

Sonra Tanabay belə qərara gəldi ki, ilxını qovub uzaqlaşdırın. Gülsarını axtaranlar gəlib çıxanacan burada at rahat gəzib dolansın.

Tanabay yəhərin üstündə dikəldi, qamçını yelləyib:

– Qayt-Qayt-Qayt! – deyə qışqırdı. İlxını qovmağa başladı.

Ana atlar hərəkətə gəlib, qulanları arxasınca apardı, bala madyanlar nazla, işve ilə qabağa cumdular. Külək esdi, atların yalını yellədi. Gün altda yaşıl çöllər gülümsədi. Gülsarı silkələndi, əda ilə addımladı. O özünü ilxiyə vurub tozə aygırı yanladı, onu ilxıdan çıxartdı, özü isə atların qabağında lovğa-lovğa gəzişərək finxırdı, rəqs elədi, ilxının gah o yanına, gah bu yanına keçdi. İlxinin tanış qoxusu, madyan südünün ətəri, bala atların iyi, esən ot qoxulu meh Gülsarının başını gicəllətdi. Üstündə əcaib balıq olan o əcaib yəhər sanki yerli-dibli yoxa çıxdı, ağır üzəngilər də yox oldu, Gülsarı onların varlığını unutdu. Dünnən rayonda atbağlanan yerdə cilovu gəmiyə-gəmiyə dayanmağı yaddan çıxdı, oradakı maşınların qorxunc səsi yaddan çıxdı. Rayondakı göl-

məçə, o gölməçənin qırağındakı iyli qəlyanaltı, Gülsarının oradan yoldaşları ilə birgə iylənə-iylenə çıxan yeni sahibi, yəhərə oturandan sonra onun gəyirməyi, fısıldamağı – bütün bunlar sanki heç vaxt olmamışdı. Sanki o iylənən adamlar atları o palçıq yolda qovmamışdılar. Sanki dünən həmin yolda var gücü ilə çapan, üstündə öz yeni sahibini motal kimi yırğalayan Gülsarı olmamışdı. O, hər şeyi unutmuşdu – əvvəlki qaçışını da, sonrakı döyülməyini də.

İlxının tanış qoxusu, madyan südünün ətəri, bala atların iyi, əsən ot qoxulu meh Gülsarının başını gicəllətməmişdi... O qaçırdı, oynaya-oynaya qaçırdı, heç ağlına da gətirmirdi ki, haradasa dalınca çapanlar vardır.

Sonra Tanabay ilxını əvvəlki yerə gətirdi. Elə bu vaxt kənddən gələn iki nəfər atlı özünü yetirdi. Onlar Gülsarını apardılar.

Ancaq çox keçməmiş Gülsarı ilxının arasında təzədən peyda oldu. Bu dəfə o, yüyənsiz qaçmışdı, belində yəhər də yox idi. Nə yollasa yüyəni başından çıxarmışdı, tövlədən gecə ikən qaçıb gəlmişdi. Əvvəlcə Tanabayı gülmək tutdu, sonra ciddiləşdi və nəşə fikirləşib ipi atın boynuna keçirdi. Özü tutdu, özü bağladı, atı arxadan sürmək üçün qonşu köçəbədən bir uşaq da götürüb öz əli ilə Tanabay Gülsarını kənd yoluna çıxardı. Atın dalınca gələnlər yolda onun rastına çıxdılar. Hətta Tanabay onları danladı da:

– Nə olub? – dedi. – Çolaqsınız nədir, sədrin atını da saxlaya bilmirsiniz. Bərk bağlayın.

Gülsarı üçüncü dəfə gələndə Tanabay əməlli-başlı hirsələndi:

– Gicsən, nəsen! Senin burda nə azarın qalıb? Axmaqсан ki var, – deyə o, əlində ip at üstə Gülsarının dalınca çapdı. Yəne atı kəndə apardı, yenə də atçılarla deyışdi.

Ancaq, bundan sonra da Gülsarı ağullanmadı, fürsət tapan kimi qaçıb gəldi. Atçıların da zəhləsini tökdü, Tanabayı da dəng elədi.

...Bir dəfə Tanabay ötrüşdən gec qayıtmışdı. Yatırdı. İlxını, hər ehtimala qarşı, köçəbənin yaxınlığına qovub gətirmişdi. Buna baxmayaraq, çox narahat yatırdı. Bütün günü yorulub əldən düşmüşdü. Yuxusunda qərribə şeylər görürdü: davadamı, sallaqxadamı, haradasa dəhşətli bir yerə idi. Dörd bir yan qan gölünə dönmüşdü, Tanabayın əlləri də qana bulaşmışdı. O, yuxulu-yuxulu fikirləşirdi: qan pisdir, yaxşı əlamət deyil. Əlini yumaq istəyirdi. Onu arxadan itələyirdilər. Tanabay güldürlər. Kimse qışqırırdı: “Əlini qanla yuyursan, Tanabay. Burada su yoxdur, Tanabay, hər yan qandır! Ha-ha, ho-ho, hi-hi!...”

– Tanabay, Tanabay! – arvadı onu bərk-bərk silkeləyəndə Tanabay gözlərini açdı.

– Nə olub? – dedi.

– Eşitmirsənmi? İlxıda nəşə olub. Ayğırlar savaşırlar. Yəqin ki, Gülsarı gəlib yənə.

Tanabay yataqdan qalxdı.

– Görüm onu lənətə gəlsin, – dedi. – Onun əlindən bizə rahatlıq yoxdur.

Paltarını geyindi, kəməndi də götürüb dərəyə endi. Orada atlar çaxnaşırdılar. Hava işıqlanırdı.

Tanabay Gülsarını gördü. Bu nə idi? Atı dəmir buxovla cidarla-mışdılar. O yeriye bilmirdi, tullanırdı. Qandallar cingildəyirdi, Gülsarı fırlanırdı, şəhə qalxırdı, kişneyirdi, zarıyırdı. Bu yandan da xırdaca aygır ona aman vermirdi, Gülsarını dişləri ilə didib parçalayırdı.

Tanabay aygırın üstünə cumdu.

– Ah, səni yox olasan! – dedi və kəməndi quduz aygırın boynuna atıb elə dartdı ki, əlində ip qırıldı. Tanabay Gülsarını xilas elədi, özünə-nünə gözləri yaşardı. – Bu nə işdir, bu nə əməldir? Səni kim bu hala salıb, Gülsarı? Kim belə qandallayıb səni? Axı, sən bu zülm ilə niyə gəlmisən, ay səfeh?..

İşə bax – ayaqda qandal bu uzaqlıqda yol gələsən. Çay keçəsən, yargan keçəsən, tepələr aşasan. Yəqin ki, Gülsarı bütün gecəni hoppanmışdı, bütün gecəni yol gəlmişdi. Tək-tənha, qandalları cingildə-dədə-cingildədə sürgündən qaçanlar kimi.

“Vay səni, vay səni!” – Tanabay başını buladı. Atın böyür-başını tumarladı. Sifətini Gülsarının dodaqlarına sürtdü. Gülsarı dodaqlarını Tanabayın üzündə gəzdirdi, yaladı, qıdıqladı, gözlərini qıyıb baxdı.

– İndi bəs neynəyək, Gülsarı? Sən bu inadından əl çəksənə. Lap başını itirmisən. Səfehсэн, vallah, səfehсэн. Heç nədən xəbərin yoxdur...

O, atı yaxşı-yaxşı gözden keçirdi. Savaş vaxtı sıyrılmış, cırmaq-lanmış yerlər tezliklə sağala bilərdi. Ancaq qandallar atın ayaqlarını bərk sürtmüşdü. Dırmaqlarından qan axırdı. Dəmir çidarların keçə altlığını gülvə vurmuşdu. Gülsarı çaydan keçəndə altlıq sivrilib çıxmışdı, dəmirlərin üstü açılmışdı. Ayaqların qançır olmasının səbəbi də bu idi. Tanabay hirsli-hirsli düşünürdü: “İbrahimin işidir. Bu qədim qandalları o, qocalardan nəhaq yerə almayıb”. Doğrudan da, İbrahimdən

başqa kim bunu cləyə bilərdi? Çidar çox qədim şey idi. Hər çidarın öz kilidi vardı, onları kilidsiz açmaq olmazdı. Keçmişdə çidarı ən yaxşı atların ayağına keçirərdilər ki, at oğruları onları örüşdən apara bilməsin. İpdən qayırılmış adi çidarı açmağa nə vardı ki! Bıçaqla kəs, qurtarsın getsin. Ancaq ayağında dəmir çidar olan atı heç kəs apara bilməzdi. Keçmişlərdə belə idi; indi çidar çox nadir bir şey olmuşdu. Onu ancaq qədim kişilərdə tapmaq olardı. Yəqin ki, çidarın yerini kimse İbrahimə nişan vermişdi. Atı qandallamışdılar ki, örüşdən uzağa qaça bilməsin. Buna baxmayaraq, Gülsarı qaçmışdı...

Çidarı Gülsarının ayağından bütün ailəlikcə çıxardılar. Caydar atın cilovundan yapışdı, əli ilə onun gözələrini tutdu, uşaqlar yaxınlıqda atılıb-düşürdülər, Tanabay isə dəmir-dümürü, nə ki var, ortaya töküüb qan-ter içində çidaları açmağa çalışırdı. Keçmiş dəmirçilik peşəsi Tanabayın dadına çatdı, çox əlləşdi, çox çalışdı, əllərini sil-küt elədi, ancaq axır başda çidaları açmağın üsulunu tapdı.

Tanabay qandalları çıxarıb var gücü ilə kənara tolazladı. Atın qançır olmuş ayaqlarına mələm sürtdü. Caydar Gülsarını tövləyə apardı. Böyük qız kiçiyi dalına aldı, onlar da analarının dalınca getdilər.

Təkcə Tanabay yerindən tərpənmədi. O yorulmuşdu, bərk yorulmuşdu. Xeyli vaxt fısıldayandan sonra dəmir-dümürü yığırdı. Gedib qandala da getirdi. Qaytarıb yiyosinə vermək lazım idi, yoxsa Tanabay bunun da corimosinə düşə bilərdi. Paslanmış qandala baxa-baxa Tanabay onu qayıran adamın ustalığına heyran qaldı. Burada hər şey bütün incəliyincən düşünülmüşdü, burada hər şey yerbəyerində idi. Qədim qırğız dəmirçiləri. Onların bu gözəl sənəti unudulmuşdu, həmişəlik yaddan çıxmışdı. İndi çidar, doğrudan da, lazım deyildi. Bəs başqa şeylər? Bir vaxt gümüşdən, misdən, ağacdan, dəridən necə gözəl şeylər qayırırdı! Qiymətləri də o qədər baha deyildi, ancaq çox gözəl şeylər idi. Hər şeyin öz yeri vardı, öz yaraşığı vardı. Daha belə şeylər yox idi. İndi hər şey alüminiumdan qayırıldı: fincan, qazan, asqı, löyən – hamısı da cyni rəngdə, eyni biçimdə. Baxanda göz yorulur. Yəhər tikənlər də bir-bir sıradan çıxırdı. Hamı o vaxtkı yəhərlər, o vaxtkı sənətkarlar! Vaxt vardı ki, hər yəhərin öz tarixi var idi: kim tikib, kim üçün tikib, hansı yəhərə nə qədər zəhmət haqqı alıb. Yəqin ki, tezliklə hamı maşında gəzəcəkdi, orada – Avropadakı kimi; hamı eyni cür maşında, nömrəsi olmasa, bir-birindən ayıra bilməzsən. Babaların sənəti isə unudulurdu. Qədim əl işləri həmişəlik yaddan

çıxarılmışdı. Görəsən, nə vaxtacan belə olacaqdı, axı, insanın gözünün işığı da, ürəyinin hərəkəti də əlinin işindən bilinir...

Bəzən belə fikirlər birdən-birə Tanabayın beyninə dolurdu. Xalq sənətinin taleyini düşünməyə başlayırdı, düşündükcə dəhşətə gəlirdi, ancaq bu işdə kimin müqəssir olduğunu dərk eləyə bilmirdi. Axı, onun özü də bir vaxt köhnəliyə qəbir qazanlardan olmuşdu. Hətta bir dəfə komsomol yığıncağında köçəbələrin ləğv edilməsi barədə nitq söyləmişdi. Haradansa eşitmişdi ki, köçəbələr yer üzündən silinməlidir, eşitmişdi ki, köçəbə köhnənin qalığıdır. "Rədd olsun, köçəbə! Yətər köhnə üsulla yaşamaq".

Köçəbələr "qolçomaqlıqdan salınmışdı". Onları dağıtmışdılar, torpaq evlər tikmişdilər. Köhnə çoban yurdlarının keçosini doğrayıb hara gəldi sərf etmişdilər, odunundan hasarlar düzəltdirmişdilər, pəyə tikmişdilər, yandırmışdılar...

Sonra məlum olmuşdu ki, köçəri maldarlıq bunsuz mümkün deyildir. İndi bu haqda düşündükcə Tanabay hər dəfə dəhşətə gəlirdi. Necə olmuşdu ki, o, belə bir nitq söyləmişdi, köçəri maldarlar üçün köhnə yurdlardan əlverişli heç bir şey olmadığı halda, niyə o, yurdların əleyhinə çıxmışdı? Necə olmuşdu ki, Tanabay bu qədim alaçıqlarda öz xalqının böyük zəkasını görməmişdi? Hər çöpü, hər qarışı böyük ustalıqla düşünülmüş bu qədim yurdlar insanların əsrlik təcrübəsinin məhsulu deyildimi?

İndi Tanabay qoca Torqaydan qalan hisli, sökükc-salxaq alaçıqda yaşayırdı. Alaçıqın yaşı çox idi, onun hələ də birtəhər ayaq üstə durmağının birçə səbəbi vardısı, o da Caydarın tükənməyən səbri idi. Bəzən gün uzununu Caydar alaçıqın ora-burasına yamaq vururdu, gücbələ ilə onu yaşamaq təhrə salırdı, ancaq çox keçmirdi ki, yenə tükü tökülmüş keçə sürüşüb düşürdü, dəlmə-deşik işarmağa başlayırdı, külək içəri vururdu, qar-yağış içəri dolurdu. Caydarın əzabı təzədən başlanırdı və heç vaxt qurtarmırdı.

Hər dəm arvad şikayətlənirdi:

– Nə vaxtacan müsibətdə yaşayacağıq? Bu nədir, bu necə keçədir, ol vurmamış kül olub tökülür. Dirəklər çürüyüb gedir. Adamın deməyə də ayıbı gəlir. Gedib danışaydın bari, heç olmasa, təzə keçə verəydilər. Sən bu evin sahibisən, yoxsa yox? Bəs biz haçan adam kimi yaşayacağıq?..

Əvvəllər Tanabay söz verirdi, arvadını sakitləşdirirdi. Ancaq bir gün o, kənddə təzə alaçıq barədə söhbət salanda məlum oldu ki, köhnə

ustalar çoxdan ölüb gediblər, cavanlarınsa bu haqda heç təsəvvürü də yoxdur. Kolxozda keçe də qıt olmuşdu.

Tanabay dedi:

– Yaxşı, siz bizə yun verin, keçeni özümüz basarıq.

– Necə yun?! – dedilər. – Aydan gəlmisən, nədir? Yunun hamısı plan üzrə satışa göndərilir, təsərrüfatda bir qram da yun saxlamağa ixtiyar yoxdur...

Alaçıq yerinə Tanabaya brezent çadır təklif elədilər. Ancaq Caydar heç cür razılaşmadı.

– Çadırdansa, – dedi, – bu uçuq alaçıq yaxşıdır.

Başqa maldarların çoxu o vaxtlar çadırlara köçməyə məcbur olmuşdular. Ancaq bu da yaşayış idimi? Durmaq olmur, oturmaq olmur, içəridə od yandırmağa qorxursan. Yay cəhənnəm istisi, qışda isə soyuqdan it də çadırdə qalmaz. İçində şey qoymağa yer yox, mətbəx düzəldə bilmirsən, öz oturduğun yeri ürəyin istəyən cür qaydaya sala bilmirsən. Allahın bir qonağı da gələndə adam xəcalətdə qalır.

Şübhəsiz ki, Caydar haqlı idi. O, sözünün üstündə bərk durdu:

– Yox! – dedi. – Mən çadırdə yaşaya bilmərəm. Çadır subay adamlar üçündür, o da vaxtdan-vaxta, həmişə yox. Biz külfətlik, uşaqlıyıq. Uşağın çimməyi var, oynamağı var, min cür dərdi-səri var. O vaxtlar Tanabay təsadüfən Çoro ilə rastlaşdı. Ona hər şeyi danışdı.

– Bu işlərin axırı nə olacaq, – dedi, – yoldaş sədr?

Çoro isə yazıq-yazıq başını buladı:

– Bu barədə biz gerek vaxtında fikirləşəydik. – Yuxarıdakı rəhbərlərimiz də həmçinin. İndi neynəmək olar? Məktubu məktub dalınca göndəririk, bilmirik ki, yuxarıdan nə cavab verəcəklər. Deyirlər yun qiymətli xammaldır. Defisitdir. Xaricə gedir. Onu məişət işlərinə sərf etmək, deyirlər, məqsədəuyğun deyildir.

Bununla da Tanabay səsini kəsdi. Belə çıxırdı ki, bu işdə onun özü də müqəssir idi. O, ürəyində öz axmaqlığına güldü: “Məqsədəuyğun deyildir! Ha-ha-ha! Məqsədəuyğun deyildir!”

Bu söz uzun müddət Tanabayın yadından çıxmıdı – “məqsədəuyğun deyildir!”

Beləliklə də, onlar sökülək-salxaq alaçıqlarında qaldılar. Bu alaçığı düzəltmək üçün adicə yun lazım idi. Elə bir şey ki, onu kolxoz sürüsündən ton-ton qırıb aparırdılar...

Beləcə, xeyli düşünüb-danşınandan sonra, Tanabay əlində cidar alaçığa qayıtdı. Köhnə alaçıq birdən-birə Tanabaya o qədər miskin göründü ki, bir andaca hər şey onun gözündən düşdü. O özünə də nifrət elədi, əlindəki qandala da nifrət elədi. Tanabay hirsindən dişlərini qıcırdatdı. Üstəlik, belə pis bir vaxtda, Gülsarının dalınca çapan atlılar da gəlib yetişdilər. Tanabay:

– Gedin, aparın! – dedi. Qəzəbindən dodaqları titrədi. – Bu qandalı da sədrinizə verin, deyin ki, bir də bunu atın ayağına keçirsə, bu demirən onun kəlləsini özəcəyəm. Belə də deyin!..

Bu sözləri Tanabay ürəkdən dedi, ucadan dedi. Ancaq nahaq yerə dedi. Lap nahaq yerə! Bu hirsliklik, bu açıq-saçıqlıq onun üçün həmişə baha başa gəlmişdi...

9

Günəşli, işıqlı bir gün idi. Öz gəlişi ilə bahar hər yerdə göz qamaşdırırdı. Təzəcə açılmış yarpaqlar rəng alıb, rəng verirdi, çöllərdən ağappaq buxar qalxırdı. Bahar yaşıl otlardan hər yana xalı sərmişdi – yola, rizə, insanların ayağı altına.

Tövlənin qabağında uşaqlar oynayırdılar. Oyunçuların biri çilingi göyə atırdı, ona havadaca bir ağac ilişdirib yolboyu tolazlayırdı. Sonra yol ağacın boyunca ölçülürdü: bir, iki, üç... yeddi... on... on beş... Tələbkar hakimlər də oyunçunun dalınca axışib ölçüyə nəzarət eləyirdilər – oyuna xələl qatmaq olmazdı.

Saydılar: iyirmi iki. Qalib əvvəl vurduqlarını da hesabladı:

– Bayaq yetmiş səkkiz idi, bu da iyirmi iki. Oldu yüz! Yüz! Yüz! – deyərək oğlan sevincə qışqırdı.

O birilər də bu səsə qoşuldu:

– Ura-a, yüz!

Deməli, oyun qurtarmışdı. Daha artıq-əskik danışmaq olmazdı. Uduzan qurd kimi ulamalı idi. Qalib cızığa yaxınlaşırdı, çilingi bir daha qabağa atırdı. Qolu gəldikcə atırdı. Hamı çilingin düşdüyü yerə axışdı. Sonra çiling bir də göyə qalxırdı, bir də vurulurdu, beləliklə, zərbə üç dəfə təkrar olunurdu. Çiling irəli atıldıqca uduzanın ağlamağı gəlirdi, çünki o, bu qədər yolu nəfəs dərmədən ulamalı idi. Lakin oyunun çox möhkəm qanunları var. “Nə durmusan, tez ol, ula!” Uduzan havanı ciyərlərinə yığıb yola düşürdü. O qaçırdı, oxuyurdu:

Akbay, Kokbay, ay dəcəl,
Buzovları qovma gəl.
Qovarsan, çatammazsan,
Qulağını kəsərlər – du-u-u-u...

Qaçanın başı gicəllənirdi, ancaq o, canını boğazına yığib ulayırdı. Yox, yoruldu, nəfəsi çatmadı. İndi o, yenidən geriye qayıtmalı idi, təzədən başlamalı idi. Başladı. Yəne də nəfəsi çatırmadı. Qalibin bayramı idi. Bu saat o, uduzanı minəcəkdə. Qalib uduzanın belinə atılırdı və eşək kimi sürürdü.

– Ço-ço, ço-ço! Yeri görüm, belə ha, tez-tez! Baxın, uşaqlar, mən Gülsarını minmişəm. Bu mənim Gülsarımdır. Gör necə yorğa gedir, ço-ço, ço-ço!..

Gülsarı isə bu vaxt divarın dalında, tövlədə idi. Səbri tükənmişdi. Bu gün onu, nədənsə, yəhərleyən yox idi. Səhərdən nə yem vermişdilər, nə su vermişdilər. Yaddan çıxmışdı. Tövlə çoxdan boşalmışdı, qoşqu atları da, minik atları da getmişdi, tövlədə birçə Gülsarı qalmışdı...

Atçılar tövləni təmizləyirdilər. Divarın dalından uşaqların çığırtısı eşidilirdi. İmkən olsaydı, Gülsarı bu saat çölə qaçardı, özünü ilxıya yetirərdi. Dümdüz çöllər Gülsarının gözü qabağında idi. Haradasa düzlərə yayılmış ilxılar Gülsarının xəyalından getmirdi. Orada atların başı üzərində quşlar uçurdu. Quşlar qanadlarını yelləyirdilər, cıvıldaşib bir-birini haraylayırdılar.

Gülsarı silkələndi, dartınıb zənciri qırmaq istədi. Yox, onu bərk bağlamışdılar, qoşa zəncirlə bağlamışdılar. Bəlkə özünükləri çağırırdı? Gülsarı başını pəncərəyə uzatdı, ayaqlarını yerə döyüb, ucadan uzun-uzadı kişnədi: “Ey siz! Hardası-ı-ınız...”

Atçılardan biri əlində bel Gülsarının üstünə cumdu:

– Kəs! – dedi. – Bəsdir, zəhləmizi apardın. – Sonra qapının dalındakı bir nəfərə üz tutub soruşdu: – Çıxardınmı?

Bayırdan:

– Çıxart! – dedilər.

İki nəfər atçı Gülsarını həyəte çıxartdı. Ah, həyət necə də işıq idi, hava necə də gözəl idi! At yazın məstədicisi havasını ciyərinə çəkdi; burnunun namnazik deşikləri titrədi. Havada yarpaqların acımtıl işıq vardı, yumşalmış torpağın şirin qoxusu vardı. Gülsarının bədənində qan oynadı. Qaçmaq lazım idi. Gülsarı ehməlcə irəli sıçradı. Neçə səs eyni vaxtda onun qabağını saxladı:

– Dayan! Dayan! Dayan!

Görəsən, niyə bu gün Gülsarının dövrəsinə bu qədər adam yığılmışdı? Adamlar qollarını çırmalamışdılar. Qollar tükü idi, güclü idi. Əyninə boz önlük geymiş bir nəfər par-par parıldayan dəmir-dümmürü ağ parçanın üstünə yığırdı. Dəmir parıltısından göz qamaşırdı. Başqalarının əlində ip vardı. Gülsarının təzə sahibi də burada idi. Enli qalife şalvarda qısa, yoğun ayaqlarını bir-birindən aralı qoyub əda ilə dayanmışdı. Başqaları kimi, onun da qaşları çatılmışdı. Ancaq o, qollarını çırmalamamışdı. Bir əlini belinə vurmuşdu, o biri əli ilə pəncərinin düymələrini oynadırdı. Dünən də rayondan qayıdanda onun ağzından həmişəki pis qoxu gəlirdi.

İbrahim çırmamış qollarını yuxarı qaldırdı.

– Hə, başlayın, – dedi, – nə durmusunuz? – Sonra üzünü sədrə tutub: – Başlayaqmı, Coroqlu Aldanoviç?

Sədr başını tərpətdi.

İbrahim tükü derisindən olan papağını çıxarıb, tələsə-tələsə tövlənin qapısındakı mığa vurdu. Papaq peyinin üstünə düşdü. O, papağı silkib təzədən mığa keçirdi. Yanındakılara üz tutub:

– Başlayın! – dedi. Sonra yenə boynunu sədrə sarı uzatdı: – Siz bir az kənarda dursaydınız pis olmazdı, Coroqlu Aldanoviç, Allah eləməmiş, birdən at vurur sizi. At dediyin şüursuz heyvandır, ondan hər şey gözləmək olar.

Gülsarının boynuna kəndir saldılar, atın bədənində üşütmə düşdü. Kəndir qəzildən idi. Dalayırdı. Kəndiri bərk-bərk belinə doladırlar, ucunu arxaya aşırıdılar. Görəsən, adamlar nəynəmək istəyirdilər? Niyə kəndiri Gülsarının dal ayaqlarına bağlayırdılar, topuğuna keçirirdilər? Niyə onun ayaqlarını dolaşıdırırdılar? Gülsarı hirsənməyə başlayırdı, fısıldayırdı, gözlerini bəzəldirdi. Görəsən, bütün bunlar nədən ötrü idi?

İbrahim bir daha əl-ayağa düşdü.

– Tez olun! – dedi, sonra zil səslə qışqırdı: – Yıxın!

İki cüt yoğun, tükü bilək bir göz qırpımında kəndiri dartdı. Gülsarı dibindən qopmuş ağac kimi yerə gəldi – qxa-a! Güneş dombalaq aşdı, zərbədən yer titrədi. Bu nə idi? Niyə Gülsarı böyrü üstə uzanmışdı? Niyə insanların sifəti qərribə bir şəkildə yuxarı dartınmışdı, nə üçün ağaclar bu qədər uca görünürdülər? Axi, nəyə görə Gülsarı belə narahat uzanmışdı? Yox, belə ola bilməzdi.

Gülsarı başını tərpətdi, bütün bədənini hərəkətə gətirdi. Kəndirlər hər tərəfdən canına keçdi, atın qıçları dartılıb qarnına yığıldı. At eşələndi, var gücünü topladı, hələ bağlanmamış dal ayağı ilə müqavimət göstərdi. Kəmənd daha bərkdən dartıldı, kəndirin xırçılığı eşidildi.

İbrahim bağırdı:

– Yapışın, bərk tutun, ayaqlarını saxlayın!

Hamı atın üstünə tökülüşdü, hər tərəfdən Gülsarının üstünə dizlər döşəndi. İbrahim fasiləsiz zingildəyirdi:

– Başını oyn, başını! Kəndiri dolayın! Dartın! Yaxşı. Tez olun, zirək olun. O ipi bir də tut görüm. Bir də çək. Oldu. Bu tərəfdən bir də dola. Düyünlə. Yaxşı-yaxşı düyünlə!

Kəndiri dardıqca dardılar. O qədər çəkildilər ki, bütün kəndir yığılıb daş kimi bir düyün oldu. Gülsarı zarıdı, inildədi, boynunda, başında oturanları tərpətib, yerə yıxıb kəndirdən xilas olmağa çalışdı. Ancaq adamlar yenə durdular, yenə dizlərin ağırlığı Gülsarının nəfəsini kəsdi. Atın tərlı canına üşütmə düşdü, qıçları keyidi. Gülsarı təslim oldu.

– Vəssalam!

– Bax bunda güc var ha!..

– At yox, lap traktor ola, daha yerindən tərpənəmməz!

Sədr ata yaxınlaşdı, bəli, o özü – Gülsarının yeni sahibi. Atın başı üstündə çömbəlib oturdu. Əsnədi, dünənki murdar qoxu yenə Gülsarının nəfəsinə dəydi. Gülümsədi, aşkar sevinclə gülümsədi, – sanki qarşısında yıxılan at deyildi, insan idi, onun qəddar düşməni idi.

İbrahim də sədrin yanında əyləşdi. Üz-gözünün tərinı sildi. Onlar yan-yanası oturdular, papiros çəkildilər, nəyisə gözlədilər.

Uşaqlarsa küçədə hələ də oynayırdılar:

Akbay, Kokbay ay dəcəl,
Buzovları qovma gəl.
Qovarsan, çatammazsan,
Qulağını kəsərlər – du-u-u-u!..

Günəş əvvəlkitək işıq saçırdı. Son dəfə idi ki, Gülsarı geniş düzləri görürdü, o düzlərə səpələnmiş ilxıları görürdü. Orada ilxıların başı üstündə quşlar uçurdular, qanadlarını yellətdirdilər, sevinclə cıvıldaşırdılar... Gülsarının ağzına, burnuna milçəklər doluşmuşdu. Onları qovmaq da mümkün deyildi.

Yenə İbrahim üzünü sədrə tutdu:

– Başlayaqmı, Coroqul Aldanoviç?

Sədr başını tərpətdi. İbrahim ayağa qalxdı.

Yenə adamlar hərəkətə gəldilər, dizləri ilə, döşləri ilə bağlı atın üstünə tökülüşdülər. Gülsarının başını daha bərkdən yerə basdılar. Kiminsə əli atın paçasının arasında gəzdi.

Uşaqlar qarğa-quş kimi divarın üstünə doluşdular.

– Bax e... Bax e... Gör atı neyləyirlər.

– Dırnağını təmizləyirlər.

– Bah, yaman da bilənmişən! Dırnaq-zad təmizləmirlər.

İbrahim uşaqların üstünə bağırdı:

– Ey, siz orda neynirsiniz? İtilin ordan! Gedin oynayın. Burda sizlik iş yoxdur.

Uşaqlar divarın üstündən tökülüşdülər.

Ara sakitləşdi.

Yenə adamlar Gülsarını basıb əzirdilər. Nəşə soyuq bir şey ətınə toxunurdu, onu üşüdürdü. Gülsarı yumaq kimi büzüşmüşdü. Sədr isə hələ də çömbəlib oturmuşdu, baxırdı, nəşə gözləyirdi. Birdən Gülsarının canında elə dəhşətli bir ağrı qopdu ki, atın gözlərinin işığı çilikçilik oldu. Ax, haradasa qıpqırmızı od parıldadı, sonra zülmət çökdü, qapqara zülmət...

Hər şey qurtarandan sonra da bir müddət Gülsarını açmadılar. Gərək qan kəsiləydi.

İbrahim dikəldi. Əllərini silə-silə sədrin qarşısında dayandı.

– Qurtardıq, – dedi, – Coroqul Aldanoviç, hər şey qaydasındadır. Daha bunun ilxıya qaçmağı qurtardı. Çox qaçıb, bəsdır. Qaldı ki Tanabay... ona baş qoşmağa dəyməz. Tüpurün. O adam həmişə belə olub. Hec öz qardaşına da ürəyi yanmayıb – qolçomaqlıqdan salıb, Sibirə göndərib. Eləsindən heç kəsə xeyir gəlməz...

Özündən razı halda İbrahim papağını mıxdan götürdü, silkib, sığallayıb tərlı başına qoydu.

Uşaqlar hələ də oynayırdılar:

Akbay, Kokbay,
..... du-u-u-u!..

Aha, çatammanın, belini əy. Çu, Gülsarı, irəli! Ura-a, mən Gülsarını minmişəm. Bu mənım Gülsarımdır!

Günəşli işıqlı bir gün idi.

Gecə. Dərin gecə. Bir qoca at və bir qoca insan. Dərədə tonqal yanır. Alov titrəyir – qalxır, yatır...

Donmuş, bərkimiş torpaq atın böyrünü üşüdür. Boynunda çuqun ağırlığı var, başı qalxıb-düşməkdən yorulub. Lap o vaxtkı kimi yorulub.

Elə bil yenə də ayağı qandallı yol gedib: hoppa-hoppa, atıla-atıla. O, yenə ayağındakı qandalı qırmaq istəyir, qıra bilmir. İstəyir çapsın, elə çapsan ki, diriaqları od tutub alışsın. İstəyir göyə qalxsın, uçsun, sinə dolusu nəfəs alsın. Gülsarının örüşə çapmağı gəlir: – var səsi ilə kişnəmək üçün, ilxını çağırmaq üçün. İstəyir madyanlarla, qulanlarla birgə çapsın, ancaq qandallar qoymur. Tək-tənha, qandalların cingiltisi altında o, sürgündən qaçanlar kimi yeriir, hoppanır, addım-addım irəli gedir. Ətraf zülmət, boş, kimsəsiz. Yuxarıda ay silkələnir, külək qasırgasında çalxalanır. Gülsarı başını dikəldib irəli hoppananda ayı görür, onun başı aşağı sallananda ay da itir, yuxarıdan daş kimi qopub yerə gəlir.

Gah işıq, gah qaranlıq. Gah işıq, gah qaranlıq... Gülsarı baxa bilmir, gözləri yumulur.

Zəncirlərin səsi gəlir, onlar atın ayaqlarına batır, ayaqların qanı axır. Boşluq, qaranlıq... Qandal ağrısı yaman olur, qandalla yerimək çətin olur.

Dərədə tonqal yanır. Donmuş, bərkimiş torpaq atın böyrünü üşüdür...

11

İki həftədən sonra ilxı yenə köç etməli idi, atlar dağa qalxmalı idilər. İlxiçilər dağda məskən salacaqdılar. Bütün yayı, payızı, qış, – gələn yazacan. Mənzildən mənzilə köçmək asan məsələ deyil. Üstəlik, köç vaxtı gələndə o qədər zir-zibil yığılır ki! Görünür, atalar nəhaq yerə deməmişlər: əgər özünü kasıb bilirsən, zəhmət çək, bir dəfə köç elə.

Köçmək üçün hazırlaşmağın vaxtı çatmışdı, görülməsi xeyli iş vardı; dəyirman, bazara, pinəçi dükanına getmək lazım idi, internata baş çəkib uşaqdan bir xəbər bilmək lazım idi... Tanabay isə suyu süzülən toyuğa dönmüşdü. Heç arvadı da ondan baş çıxara bilmirdi. İşıqlananda dururdu, atlanıb birbaşa ilxiyə çapırdı, bir kəlmə söz soruşmaq olmurdu. Nəhar vaxtı qayıdıb gəlirdi, dilxor, əsəbi. Özü də, elə bil, nə isə gözləyirdi, homişə nigaran idi.

Caydar çox əlləşdi, ancaq ərindən bir söz çıxara bilmədi. Nəhayət bir dəfə Tanabay arvadına cavab verdi:

- Bu günlər pis yuxu görmüşəm, – dedi.
- Belə deyirsən ki, daha soruşmayım, eləmi?

– Yox, düzünü deyirəm. Heç yadımdan çıxmır.

– Başına xeyir. Bir vaxt bütün kənddə birinci allahsız sən deyildinmi? Qarılar gecə-gündüz sənə qarğımırıldırmı? Qocalırsan, Tanabay, sən dərdin budur, axşamacan ilxının böyür-başında hərənirsən, bu gün-sabah köç başlanır, heç sənə vecinə də deyil. Mən yazıq tək canıma bu qədər işi necə yerböyer eləyim? Uşaqlar da bir yandan. Heç olmasa, gedib Çoroya baş çəkəydin. Qanacağı olan adam xəstəyə baş çəkməmiş köç eləməz.

Tanabay bundan da boyun qaçırdı.

– Qaçmır ki, – dedi, – sonra gedərəm.

– Sonra yeni haçan? Axı, nə olub sənə, elə bil aula getməyə qorxursan. Sabah yığışaq ikimiz də gedək. Uşaqları da özümüzə götürürük. Görək mən də aula baş çəkim.

Ertesi gün qonşulardan cavan bir çobanla razılaşırdılar, ilxını ona tapşırdılar, atlanıb ailəlikə kəndə yollandılar. Kiçik qızı Caydar qucağına aldı. Böyüyü Tanabay götürdü. Uşaqları qabaqlarında oturdub, at üstə yavaş-yavaş yol getdilər.

Kəndə yetişdilər. Küçələrdə tanış-bilişlə salamladırdılar. Dəmirçixanaya çatanda Tanabay gözələnilmədən atı saxladı. Yəhərdən düşüb böyük qızı da Caydar minən atın tərkinə qoydu.

Arvad töccüblə soruşdu:

– Neynirsən? Hara gedirsən?

Tanabay:

– Siz gedin, – dedi, – mən bu saat qayıdıram. Çoroya deynən ki, indicə mən də gəlirəm. İdarədə təcili işim var, bir azdan bağlayıb nəhara gedəcəklər. Görək dəmirçixanaya da baş çəkəm. Köç üçün nal almalıyam, qab-qasıq götürməliyəm.

– Axı, yaxşı düşməz. Biz xəstə yanına gəlmişik.

– Eybi yoxdur. Sən sür get. Bu saat qayıdıram.

Tanabay nə idarəyə getdi, nə də dəmirçixanaya baş çəkdi. O, birbaşa at tövləsinə çapdı.

Tələsə-tələsə, heç kəsi çağırmadan, tövləyə girdi. Gözləri tövlənin toranlılığına alışınca Tanabayın dodaqları qurudu. Tövlə bomboş idi, atların hamısı işə çıxmışdı. Baxıb dörd bir tərəfi yoxlayandan sonra Tanabay özüne gəldi. Atçıları axtara-axtara o biri qapıdan tövlənin heyətinə çıxdı. Neçə gün qorxa-qorxa düşündüyü şeyi Tanabay burada gördü. Yumruqları özündən xəbərsiz düyümləndi.

– Ah, alçaqlar, – dedi, – mən bunu bilirdim.

Gülsarı talvarın altında idi. Quyruğuna ip keçirmişdilər, ipi boynuna bağlamışdılar. Atın bir-birindən aralı qoyulmuş dal ayaqlarının arasında qapqara, səheng boyda iri şiş vardı. Şiş bərkimişdi, hov eləmişdi. At başını ota uzadıb hərəkətsiz dayanmışdı, gözlərində ağrı vardı, ölüm vardı. Tanabay hirsindən dodaqlarını çeynədi, ata yaxınlaşmaq istədi, cəsareti çatmadı. Onun gözleri önündə yenə də nəhayətsiz bir boşluq yarandı. O boş tövlə də, o kimsəsiz həyat də, o axtalanmış at da Tanabayın ürəyini sıxıntı ilə doldurdu. Tanabay atının başını döndərdi, dinməz-söyləməz geri qayıtdı; iş-işdən keçmişdi. Axşam onlar köçəbəyə qayıdanda şam vaxtı Tanabay bu barədə qəmli-qəmli söz açdı:

– Yuxum doğru çıxdı.

– Nə olub ki?

– Orada qonaqların yanında demək istəmədim. Daha Gülsarı bu tərəflərə qaçıb gəlməyəcək. Bilirsənmi, başına nə oyun açıblar? Axtalayıblar, alçaqlar!

– Bilirəm. Buna görə də səni dartıb aula aparmışdım. Sən bu xəbəri eşitməkdən qorxurdun, elə deyilmi? Nə üçün qorxmalıydın? Uşaq deyilsən ki! Məgər at axtalamaq birinci dəfədir, yaxud axırıncı dəfədir? Bu iş bünövrədən belə olub, bundan sonra da belə olacaq. Bunu ki, hamı bilir.

Daha Gülsarı barədə Tanabay heç bir söz demədi. Ancaq o, sədrə olan münasibətini gizlədə bilmədi.

– Yox, – dedi, – yox. Bu təzə sədr heç yaxşı adama oxşamır. Ürəyim belə deyir.

Caydar etiraz elədi:

– Nə danışırısan, Tanabay, belə şeyləri boşla getsin. Sənin atını axtalayıblar – deməli, sədr pis adamdır. Bu nə sözdür deyirsən? Sədr təzə adamdır. Kolxoz böyük, iş çətin. Eşitmədinmi, Çoro deyirdi ki, tezliklə kolxozların işinə baxacaqlar, kömək eləyəcəklər. Təzə planlar cızılır. Ancaq sən vaxtından qabaq hökm çıxarırsan. Axı, biz bu çöli-biyabanda çox şeyi bilmirik...

Şamdan sonra Tanabay ilxının yanına getdi və gecəyarıyacan orada oldu. Özünü söyüb danladı, hər şeyi yadından çıxarmağa çalışdı, ancaq tövlədə gördüyü mənərə onu heç cür rahat buraxmadı. İlının dövrəsində at çapıb, çölləri gəzə-gəzə Tanabay düşündü: “Bəlkə, mən, doğrudan da, səhv eləyirəm? Bəlkə, adamların haqqında belə

düşünmək olmaz? Əlbəttə, axmaqlayıram. Ona görə ki, qocalıram, il boyu ilxının dalınca qaçıram, nə gözümlə bir şey görür, nə qulağımla bir söz eşidir. Bəs yaşamaq nə vaxtadan belə çətin olacaq?.. Bircə nitqlərə qulaq asanda elə bilirsən ki, hər şey qaydasındadır. Yaxşı, fərz eləyək ki, mən səhv eləyirəm. Kaş elə mən səhv eləmiş olum. Axı, başqaları da, yəqin ki, mənim kimi fikirləşirlər...”

Tanabay at üstə çölləri gəzdi, düşündü, özü öz suallarına cavab tapa bilmədi. Və beləcə düşünə-düşünə o, kolxozun təzəcə qurulduğu vaxtları xatırladı. Onlar xalqa xoşbəxt həyat vəd eləmişdilər, böyük-böyük arzularla yaşamışdılar. Bu arzuları həyata keçirmək üçün onlar nələr etmişdilər? Hər şey kökündən dəyişilmişdi, köhnəlik süpürü-lüb atılmışdı. Nəticəsi də pis olmamışdı. Babatca yaşamağa başlamışdılar. Əgər o murdar müharibə olmasaydı, camaat əvvəlkindən də yaxşı yaşaya bilərdi. Bəs indi? İndi müharibədən neçə il keçirdi, yenə də təsərrüfatı köhnə alaqlıqlar kimi yamaqlayırdılar. Bir yandan tuturdun, o biri yandan cırıq qalırdı. Axı, nəyə görə? Niyə kolxoz o vaxtkı kimi doğma deyildi, niyə o, camaat üçün, bir növ, yad olmuşdu? O vaxtlar iclasda qəbul edilən hər bir qərar qanun idi. Bilirdilər ki, qanunu özləri qəbul eləyiblər, özləri də həyata keçirməlidirlər. İndi isə iclaslar boş söhbət yığnağı idi, heç kəs heç kəsin qayğısına qalmırdı. Kolxozu da, elə bil, kolxozçular idarə eləmişdilər, kimsə kənardan idarə eləyirdi. Sanki kolxozun işləri kənardan baxanlar üçün daha yaxşı görünürdü – necə işləmək lazımdır, təsərrüfatı necə saxlamaq lazımdır. Gah elə deyirdilər, gah belə deyirdilər, təsərrüfatın başına min cür oyun açırdılar, ancaq heç bir xeyri yox idi. Xəcalətdən camaatın üzünə çıxmaq olmurdu – adamlar sorğu-sual eləyirdilər: bax, sən partiyaçısan, kolxozu qurmusuz – bu işdə hamıdan çox boğaz yırtmısan, bir bizi başa sal görək, bu işlərin axırı necə olacaq? Bu sözlərin qabağında bir söz demək mümkün idimi? Bəli, heç olmasa camaatı bir yere yığaydılar, bir əməlli-başlı dərddləşəydilər. Soruşub biləydilər ki, kimin ürəyində nə var, camaatın fikri nədir, dərdi-səri nədir. Əttövbə! İndinin təhkimçiləri də əvvəlkilərə oxşamırdı. Əvvəllər təhkimçi rayondan gəlirdi, camaatın içində olardı, xalqın dər-dini-sərini soruşardı. İndinin gələnləri özlərini idarəyə verirdilər, doyunca kolxoz sədrinin üstünə bağırırdılar, heç kənd sovetini görməyə də vaxtları qalmırdı. Partiya iclası çağırırdılar, burada da hər şeydən çox beynəlxalq vəziyyət müzakirə olunurdu, sanki kolxoz işi əhəmiyyətsiz şey idi. İşləyin, planı doldurun, vəssalam...

Tanabay, bir neçə gün əvvəl mühazirə oxumağa gəlmiş kişini yadına saldı. O adam dildən danışdı. Guya dil barəsində də təzə elm çıxmışdı. Onunla Tanabay kolxoz söhbəti eləyəndə kişinin gözləri bərələ qaldı: sizin fikirləriniz, dedi, şübhəlidir. Xoşuma gəlmədi. Bütün bunlar qərribə deyildimi?

Atını çöl boyunca sürə-sürə Tanabay qərara aldı ki, Çoro ilə söhbət eləsin: "Yerindən duran kimi onu məcbur eləyəcəyəm ki, ürəyini açıb töksün. Özüm də hər şeyi açıb tökeçeyəm. Əgər səhv eləyirəm, qoy mənə başa salsın. Düz deyirəmsə?.. Bəs onda? Yox, yox, belə şey olmaz. Əlbəttə mən səhv eləyirəm. Mən kiməm ki? Adıca ilxıcı, çoban. Orda ağıllı adamlar oturub..."

Tanabay qayıdıb alaçığa gəldi, yerinə uzansa da xeyli vaxt yata bilmədi. Fikir-xəyal rahatlıq vermədi. "Axı, səbəb nədir?" Yəne də Tanabayın sualı cavabsız qaldı.

O, heç Çoro ilə də dərhləşə bilmədi. Köçqabağı iş çox idi.

Yəne də dağlara köç başlandı – bütün yayı, payızı, qışı, ta gələn yazacan. Yəne ilxılar, naxırlar, sürülər çaylar keçdi, təpələr aşdı. Yüklü atlar, ulaqlar bir-birinin dalınca düzülüşdü. Dərələrə səs düşdü, qadınların yaylıqları göz qamaşırdırdı, qızlar intizar mahnısı oxudular.

Yəne öz ilxısını Tanabay o böyük çəmənlə sürdü, həmin təpələri aşdı, kəndin yanından keçdi. Qıraqdakı o evi görəndə yəne də Tanabayın ürəyi sızıldadı. O gecələr yada düşdü, Gülsarı yada düşdü. İndi onun nə yorğa atı vardı, nə o qadın indi Tanabayın idi. Hər şey ondan uzaqlaşmışdı, baharla gələn bir dəstə durna kimi uçub getmişdi...

...Ağ dəvə, ağca maya, nə zamandır ki, o səhrələr aləmini gəzir. Mələyir, nalə çəkir. Ağ dəvə balasını axtarır. Hardasan, balam mənim, dillənsənə! Əmcəyim dolub-daşır, ağ südüm axıb gedir, hay versənə! Ağ südüm, qaymaq südüm səsiz qalıb, bəs hardasan? Hardasan, qara gözlü balam mənim, sən hardasan!..

12

O ilin payızında Tanabay Bakasovun həyatında gözlənilməz bir hadisə baş verdi.

O, ilxını dölşlərə çıxardıb, payız örüşlərində otarırdı ki, oradan bir-baş qışlağa aparsın.

Elə bu vaxtlar kolxozdan gələn bir nəfər Tanabaya təzə xəbər gətirdi:

– Məni Çoro göndərüb, – dedi, – sən görək sabah aulda olasan, ordan rayona müşavirəyə gedəcəksən.

Ertesi gün Tanabay kolxoz idarəsinə getdi. Çoro orada idi, partorqun kabinetində oturmuşdu. Ayrıqlığında və dodaqlarının göylüyündə xəstəliyinin əlamətləri görünse də, yazdakına nisbətən xeyli yaxşılaşmışdı. Çoro gümrah görünürdü, bərk məşğul idi, başına xeyli adam toplaşmışdı. Tanabay dostunu belə görüb sevinci. Deməli, Çoro dirçəlmişdi, təzədən işə başlamışdı.

Camaat dağılıb gedəndən sonra Çoro diqqətlə Tanabayı süzdü, əlini batıq ovurdlarına çəkib gülümsədi:

– Amma sən heç qocalmırsan, Tanabay, əvvəlki Tanabaysan ki, durmusan. Gör haçandır biz görüşürük – yazın əvvəlindən. Kumısla dağ havası ayrı şey imiş... Ancaq mən yavaş-yavaş geri gedirəm. Vaxt çatıb deyəsən... – Çoro bir qədər susdu, sonra ciddi söhbətə keçdi: – Sənə işimiz düşüb, Tanabay! Ancaq qorxuram deyəsən ki, üz verdik, astarın da istəyirlər. Neynək, çətin olsa da görək dözək. Sabah maldarların müşavirəsinə gedirik. Maldarlığın vəziyyəti pisdır, xüsusən qoyunçuluğun, xüsusən bizim kolxozda. Tamam biabırçılıqdır. Raykom müraciət elan eləyib: kommunistlər və komsomolçular təsərrüfatın geri qalmış sahəsinə, yəni sürülərə getməlidir. Kömək elə! O vaxt atları başına buraxmadın, sağ ol, indi bu işdə bizə kömək elə. Sürünü təhvil al, keç çobanlığa.

Tanabay dedi:

– Yaman tez iş görənmişsən, Çoro. – Sonra susdu. Ürəyində fikirləşdi: "Atlara öyrənmişəm. Davarın içində darıxaram. Bir də, kim bilir bu işin axırı necə olacaq?"

– Mən səni məcbur eləmirəm, – deyə Çoro təzədən söhbətə başladı. – Ancaq neynəmək olar – partiyanın tapşırığıdır. Acığın tutmasın. Bəd ayaqda dost kimi yaxamdan yapışarsan, haqq-hesabı birdəfəlik çürüdərsən!..

Tanabay:

– Yaxşı, – dedi, – vaxt gələr haqq-hesabı çürüdərək, görərsən analar necə oğullar doğub! – Gülə-gülə dedi. Heç ağlına da gətirmədi ki, çox keçməmiş o, Çoro ilə doğrudan da haqq-hesabı çürütməli olacaqdır... – Ancaq davar məsələsinə görə fikirləşim, arvadla götür-qoy eləyim...

– Fikirləş, nə deyirəm ki! Ancaq görək səhərəcən bir qərara gələsən, müşavirədən qabaq məlumat verməliyik. Caydarla sonra

məsələləşərsən, hər şeyi izah edərsən. Vaxt tapsam, lap özüm də gələm, ehvalatı danışaram. Ağıllı arvadır – başa düşər. Caydar olmasaydı, indi sən Allah bilir harada gəbməmişdin, – deyə Çoro zarafat elədi. Sonra yenə ciddiləşib soruşdu: – Caydarın kefi necədir? Uşaqlar necədirlər?

Bələliklə də evdən, ailədən, xəstəlikdən, ordan-burdan söhbət başlandı. Tanabay özünü çoxdan düşündürən o böyük söhbəti başlamağa çox can atdı, ancaq bir şey çıxmadı. Dağlardan çağırılmış maldarlar bir-bir toplaşmaqda idilər, Çoronun özü də tələsirdi, tez-tez saatına baxırdı.

– Deməli, danışdıq. Atını apar tövləyə bağla. Səhər tezdən hamımız bir yerdə maşınla gedəcəyik. Axı, biz maşın almışıq. Tezliklə ikincisini də alacağıq. Varlanacağıq! Mən bu saat yola düşməliyəm, gərək saat yeddide rayonda olam. Sədr indi ordadır. Yəqin ki, saat yeddiyəcən yorğa at məni ora çatdırar, maşından pis getmir.

Tanabay təəccübləndi:

– Necə? – dedi. – Məgər Gülsarını sən saxlayırsan? Sədr, deyərsən, hörmət edəyib sənə...

– Orasını deyə bilmərəm. Hörmət, ya qeyri-hörmət, ancaq atı mənə verib. Bir də, bilirsenmi məsələ nə yerdədir, – deyə Çoro əllərini yelleyib gülümsədi. – Necə olubsa, birdən-birə at büsbütün sədrə düşməni kəsilib. Ağla sığışan şey deyil. Görəndə itə dönür, sədri yaxına buraxmır. İş qalmayıb ki, başına açmasınlar. Qoymur ki, qoymur! İstəyirsən, vur öldür. Ancaq mən minirəm – əməlli-başlı yol gedir, sən onu qiyamət öyrətmisən. Hərdən lap ürəyim ağrısını da yadımdan çıxarır, inanırsanmı? Bircə bu ata görə ömrüm boyu partorq işləməyə razıyam, bu at sağaldır məni!

Çoro güldü. Ancaq Tanabay gülə bilmədi.

– Heç onu mən də sevmirəm, – dedi.

– Kimi? – deyə Çoro gülməkdən yaşarmış gözlərini silə-silə xəbər aldı.

– Sədri.

Çoro ciddiləşdi:

– Sən onu nəyə görə sevmirsən?

– Bilmirəm. Mənə elə gəlir ki, vəcsiz adamdır, həm vəcsiz, həm də kinli.

– Yaxşı, yaxşı, adam olub sənə xoşuna gəlmək çətin məsələdir. Məni ömrüm boyu yumşaqlığının üstündə danlamısan, indi bunu da

beyənmirsən... Mən bir şey bilmirəm. İşə çıxdığım çox deyil. Hələ sədri yaxşı tanıya bilməmişəm.

Onlar susdular. Tanabayın qandal barədə, atın axtalanmağı barədə Çoroya demək istedikləri birdən-birə onun özünə də yersiz göründü, menasız göründü. Pertliyini gizlətmək üçün Tanabay söhbəti bayaq Çorodan eşitdiyi xoş xəberin üstünə getirdi:

– Yaxşı olub, – dedi, – yaxşı olub ki, maşın veriblər. Deməli, bundan sonra kolxozda da maşınlar gəzəcək. Çox gözəl! Çox gözəl! Vaxtında veriblər. Mülharibədən qabaq aldığımız polutorka yadımdadırmı? Sevindik. Böyük mitinq oldu. Niyə də sevinməyeydik – kolxozda öz maşınımız olacaqdı. Hələ sən maşının üstündə nitq də irad elədin: “Baxın, yoldaşlar, sosializmin bəhrəsinə baxın!” Sonra maşını cəbhəyə göndərdilər...

Bəli, olmuşdu, elə bir vaxt olmuşdu...

Qərribə zaman idi o zaman, günəş dolu bir səhər idi o zaman. Avtomobil bir yana dursun, Çuysk kanalını çəkib evə qayıdanda gətirdikləri adicə patefonlarla onlar kənddə neçə gün toy-bayram eləmişdilər! Onda yayın axırları idi. Axşam çağları camaat patefon olan evlərə toplaşmışdı, patefonları küçələrə çıxarırdılar, qırmızı ləçəkli zərbəçi qızın mahnısına hamılıqla qulaq asırdılar. “Ey, zərbəçi qız, başında qırmızı ləçək, sən bizə bir çay ver içək!..” Onlar üçün bu da sosializmin bəhrəsi idi...

– Yadımdadırmı, Çoro, biz özümüz necə maşına doluşduq – maşında iyne salmağa yer yox idi. Mən kabinin qabağında dayanmışdım, bayraq tutmuşdum, elə bil bayram idi. Maşını vağzala sürdük, demir yolundan keçib Qazaxıstana getdik. Parkda pivi içdik. Gedəndə də, gələndə də yolboyu mahnı oxuduq. O vaxt bizimlə gedənlərin çoxusu indi yoxdur – davada həlak oldular. Hə... sən işə bax ki, gecə də yol gələndə mən o qırmızı bayrağı əlimdə tutmuşdum. Qaranlıq idi, kim görəcəkdin? Ancaq mən bayrağı bərk-bərk tutmuşdum, əlimdən yerə qoymaq istemirdim... O mənim bayrağım idi. Yadımdadır: o qədər oxumuşdum ki, boğazım tutulmuşdu... Daha biz niyə oxumuruq, Çoro?

– Qocalıq, Tanabay, belə şey, bir növ, yaraşmır bizə...

– Mən onu demirəm – biz payımızı oxumuşuq. Bəs cavanlar? Hərdən internatda oğlunun yanında oluram. Bilmirsən öyrəndiyi nədir, axırı nə olacaq. İndidən böyüklərə quyruq bulayır. Sən, deyir, ata, məktəbimizin direktoruna tez-tez kumıs gətir. Niyə axı? Dərslərində

de pis deyil... Sən hələ onların oxumağını görəsən. Uşaq vaxtı mən Aleksandrovkada Yefremova muzduruluq eləyirdim, bir dəfə pasxa bayramında o məni kilsəyə aparmışdı. Bu saat bizim uşaqlar da eynən oradakı kimi oxuyurlar. Əlləri qoyunlarında, sifətləri daş kimi quru, elə bil rus kilsəsində oxuyurlar. Oxuduqlarının da hamısı bir-birinə oxşayır... Düzü, mənim belə şeylərdən heç xoşum gəlmir. Bu saat mənim çox şeydən başım çıxmır, vaxt tapsaydıq, bir oturub dərdləşərdik... Həyatdan geri qalmışam, bu saat çox şey qaranlıqdır mənim üçün.

– Yaxşı, Tanabay. Vaxt tapıb bu barədə söhbət edərik, – deyə Çoro kağız-kuğuzu yığışdırıb çantasına doldurmağa başladı – Ancaq sən bu şeyləri çox da üreyinə salma. Məsələn, mən inanıram, möhkəm inanıram: nə qədər çətinlik olsa da, gec-tez dirçələcəyik, varlanacağıq, necə ki, bir vaxt arzu eləmişdik...

Danışa-danışa Çoro çantasını götürüb yola düzəldi. Sonra nəse yadına düşdü, astanada ayaq saxladı:

– Bura bax, Tanabay, – dedi, – o gün küçədən həyətinizə boyladım – yaman gündədir. Ev-eşiye baxmırsan. Həmişə dağda-daşdasan, evin qalıb başına. Mühəribə vaxtı, Caydar tək olanda ev-eşik bundan abad idi. Bir get bax. Nə lazım olsa deyərsən, yazda birtəhər kömək edərik, təmir işinə baxarsan. Yoxsa ev-eşik lap əldən gedir. Yayda bizim Samansur tətillə gəlmişdi, görüb lap diltor olmuşdu. Kərəntini götürdü heç olmasa, dedi, gedim həyətin qanqalını biçim. Deyir: divarların suvağı tökülüb, şüşələr sınıb-dağılıb, evin içində, deyir, sərcələr uçuşur.

– Ev barəsində düz deyirsən. Sağ olsun Samansuru! Özü necədir, yaxşısını oxuyur?

– İkinci kursdadır. Oxumağı da, mən bilən, pis deyil. Bax, cavanlar deyirsən, mən öz oğlumdan qiyas götürürəm – görürəm ki, pis deyil indinin cavanları. Söhbətindən bilinir ki, orda, institutda yaxşı uşaqlar oxuyur. Ölmerik, görərik... İndinin cavanları savadlıdırlar, fikirleşib bir yol tapacaqlar...

Oradan Çoro birbaş tövləyə yollandı, Tanabay evinə baxmağa getdi. O, həyəti dörd dolandı. Yayda Samansurun biçdiyi quru qanqal ayağının altında xırçıldadı. Evin sahibi qalmaq Tanabayın üreyini ağrıdırdı. Başqa maldarların evində qohumları otururdu, yaxud o evlərə, heç olmasa, qıraqdan nəzarət eləyirdilər. Tanabayın iki doğma

bacısı başqa-başqa kəndlərdə olurdu, qardaşı Qulubayla olaqəsi kəsilmişdi, Caydarın yaxın qohumu heç yerli-dibli yox idi. Nəticədə, ev-eşik başına buraxılmışdı. Deməli, bundan sonra da ev başına qalacaqdı, çünki yenə də Tanabay köçəri maldarlıqla məşğul olmalı idi, çobanlığı boynuna götürüb, qoyuna getməli idi.

Qoyuna getmək məsələsində Tanabay hələlik tərəddüd keçirirdi, ancaq üreyində bilirdi ki, Çoro onu yola gətirəcəkdir. O, Çoronun sözündən heç vaxt çıxmamışdı.

Ertəsi gün maşına minib rayon mərkəzinə yollandılar. Nəhəng üçtonluq “QAZ” hamının xoşuna gəldi. Maldarlar zarafatlaşdılar. “Lap padşahlar kimi gedirik!” – dedilər. Tanabay da sevindi – lap çoxdan idi ki, o, maşına minməmişdi – mühəribə qurtarandan. Mühəribə vaxtı Tanabay Amerika “studebekker”lərində Slovakiyanın, Avstriyanın yollarını gezmişdi. Üçoxlu, nəhəng maşınlar idi. Tanabay fikirleşmişdi: “Bu cür maşınlar bax, bizə lazımdır. Xüsusən, dağlıq yerlərdə, taxıl daşımaq üçün. Belə maşın heç yerdə batıb qalmaz”. O inanmışdı ki, mühəribə qurtarandan sonra kolxozda da belə maşınlar olacaqdır. Qələbədən sonra hər şey olmalı idi!..

Küləkdə, üstüaçaq maşında gedə-gedə söhbət etmək olmurdu. Getdikcə ara daha da sakitleşirdi. Tanabay cavanlara üz tutdu:

– Oxuyun, – dedi, – uşaqlar! Biz qocalara baxmayın. Siz oxuyun, biz də qulaq asaq.

Cavanlar səs-səsə verdilər. Əvvəlcə bir şey çıxmadı, sonra iş yoluna düşdü. Yol getmək ləzzət verdi. “Belə yaxşıdır, – deyə Tanabay düşündü. – Belə yaxşıdır. Ən yaxşısı orasıdır ki, nəhayət, bizi bir yere yığirlar. Danışacaqlar yəqin, kolxozların məsələsini həll eləyəcəklər. Əlbəttə, rəhbər işçilər bu işləri bizdən yaxşı bilir. Biz ancaq öz işimizi bilirik, özgə bir şey bilmirik. Bir söz deyərler, eşidərik, biz də işdən ayrı cür yapışıraq...”

Rayon mərkəzində adam çox idi, səs-küyden qulaq batırdı. Klubun qabağındakı meydançada xeyli maşın vardı, araba vardı, minik atlarının elindən tərpenmək mümkün deyildi. Çayçılar, kababçılar həmişəki kimi yan-yana düzülmüşdü. His qalxırdı, tüstü ucalırdı; şey satanlar hay verib müştəri çağırırdılar.

Burada Çoro Tanabayın yolunu gözləyirdi.

– Düşün gedək, tez olun, özünüze yer tutun. İndicə başlanacaq. Tanabay, hara gedirson?

– Mən bu saat qayıdıram, – deyə Tanabay atların arasına soxulub, zorla qabağa yeridi. O, hələ maşında ikən Gülsarını sezmişdi, onun yanına gedirdi. Tanabay yazdan bəri Gülsarını görməmişdi.

Buradakı yəhərli atların arasında Gülsarı özünün açıq-sarı rəngi, enli, qüvvətli gövdəsi və iri başı ilə seçilirdi.

Tanabay özünü atın yanına verdi:

– Salam, Gülsarı, – dedi, – salam! Hə, necəsən, qardaş?

Yorğa at alma gözələrini açıb, öz köhnə sahibini tanıdı, fısıldadı, ayaqlarını qaldırıb qoydu.

– Yox, yaxşısan, pis deyilsən. Qəşəng kürek sallamısan, Gülsarı, deyəsən, çox qaçırsan. O vaxt sənə bərk əziyyət verdilər, eləmi? Bilirəm... Şükür elə ki, indi yaxşı elə düşmüşsən. Özünü sakit apar, hər şey qaydasında olacaq, – deyə Tanabay atın boynundakı heybəni ələşdirdi. Hələ heybənin dibində xeyli yulaf vardı. Deməli, Çoro atı ac qoymurdu. Sən burda dur, Gülsarı, mən gedirəm.

Klubun qabağındakı divara qırmızı şuarlar vurulmuşdu: “Kommunistlər, irəli!”, “Komsomol – sovet gənclərinin qabaqcıl dəstəsidir!”

Adamlar dəstə ilə kluba doluşurdular, foyeyə, tamaşa zalına axışdılar. Qapının qabağında Tanabay, Çoro və kolxoz sədri Aldanovla rastlaşdı.

Aldanov Tanabayı qırağa çəkdi.

– Bura gəl, – dedi, – sənə sözüm var. Adını biz qeyd elətdirmişik, bu da bloknotun. Sən bu gün çıxış eləməlisən. Partiyanın üzvüsən, bizim ən yaxşı ilxıçımızsan.

– Mən orda nə bərdə danışmalıyam?

– Deyəcəksən ki, sən, bir kommunist kimi, geridə qalmış saheyə gedirsən. Çobanlığa, qoyun otarmağa.

– Elə bu?

– Sonra öhdəçilikdən danışarsan. Partiyanın və xalqın qarşısında, deyərsən, söz verirəm: Hər yüz qoyundan yüz on bala alacağam, hər qoyundan üç kilo yun qıracağam.

– Mən sürünün heç üzünü də görməmişəm. Bu sözü necə deyə bilərəm?

– Sən sözünü de, sürü qaçmır!

Çoro söhbətə qarışdı:

– İstədiyini qoyunları seçib götürə bilərsən. Narahat olma. Bir də onu de ki, iki nəfər komsomolçu çobanı hamiləyə götürürsən.

– Kimi?

Çoro siyahıya baxdı.

– Bolotbekov Eşimi, bir də Zarlıkov Bektayı.

– Axı, mən onlarla danışmamışam, bəlkə heç razı deyillər?

Sədr hirsələndi:

– Sən yenə dediyini deyirsən! Qərribə adamsan. Görək mütləq onlarla danışasan? Fərqi nə imiş? İtməyəcəklər ki? Harda olsalar, tapılacaqlar. Biz onları sənə təhkim eləmişik, məsələ çoxdan həll olunub.

– Madam ki, həll olunub, nə üçün mənimlə məsləhətləşirsiniz?

Tanabay getmək istədi, Çoro qoymadı.

– Dayan, – dedi, – deyəcəyin sözlər yadından çıxmaz ki?

Ancaq Tanabay dayanmadı:

– Çıxmaz, çıxmaz, – deyə o gedə-gedə əsəbi halda cavab verdi...

13

Müşavirə axşam çağı qurtardı. Rayon mərkəzi boşaldı. Adamlar dağılışıb getdilər: kimisi dağlara, fermalara, sürülərin, naxırların yanına, kimisi də kəndlərə, aullara.

Tanabay gəldiyi maşınla da geri qayıtdı. Aleksandrov yoxuşunu çıxdılar, çöl boyu səssiz-səmirsiz yol getdilər. Axşam idi, sərinlik düşmüşdü, külək adamın iliyinə işləyirdi. Payız küleyi. Tanabay bir küncə qısılmışdı, kürkünün yaxasını da qaldırmışdı, öz fikrində, xəyalətində idi. Bu da müşavirə: oldu da, qurtardı da. O özü ağıllı bir söz deməyə də, heç olmasa başqaları deyənə eşitdi. Hər şeyi yoluna qoymaq üçün hələ, görünür, çox iş görmək lazım idi. Düz deyirdi o eynekli kişi, obkom katibi: “Bizim üçün heç bir hazır yol yoxdur, yolu özümüz açmalıyıq”. İşə bax, otuzuncu ildən bəri gah yuxarı, gah aşağı, gah eniş, gah yoxuş... Doğrudan, çətin məsələ imiş bu kolxoz deyilən şey. O özü bu yolda saç ağartmışdı, bütün gəncliyini bu işə sərf eləmişdi. Bu yolda o, nələr görməmişdi, nələr etməmişdi; səfeh işləri də az olmamışdı, buna baxmayaraq, Tanabay arzu elədiyi o həyata müdam can atmışdı, o dövrəni bu gün-sabah gözü ilə görəcəyinə həmişə ümid bəsləmişdi, ancaq kolxozun müsibətləri qurtarmırdı ki, qurtarmırdı...

Nə etmək, madam ki, işləmək lazım idi, işləyəcəkdilər. Katib düz deyirdi – müharibədən sonra çoxları səhv eləmişdi, həyat öz-özünə dəyişə bilməzdi. Hər kəs onu öz çiyində aparmalı idi, öləncən aparmalı idi... Bircə orası pis idi ki, bu həyat deyilən şey bezən çox

ağır olurdu, adamların çiyini əzirdi, qabar eləyirdi. Hələ qabar nədir ki, ona dözmək olardı. Barı, ürək razı qalaydı – öz işindən də, özgülərin işindən də. İnsan biləydi ki, onun əməyi kiməsə xoşbəxtlik gətirir... Tanabay qoyuna getməyi boynuna götürdü. Görəsən, bu işin axırı nə olacaqdı? Caydar nə deyəcəkdi? Tanabay dükana getməyə də mal tapmadı – qızlar üçün konfet almaq lazım idi. Söz vermişdi... Hər yüz qoyundan yüz on bala, hər başa üç kilo yun – sözdə asan görünür. Amma gerək hər quzunu doğuzdurasan, bəsləyib böyüdəsən. Yağışı var, küləyi, soyuğu var. Yun işi daha çətin. Tükdür, əlinə alırsan, zorla gözə görünür, bircə dəfə puf eləyirsən, görürsən ki, yoxdur. Bəs kiloqramlar hardan olacaq? Qızıl kiloqramlar! Yəqin, çoxlarının heç ağına da gəlmir ki, o tükün hər kilosu nə qədər əzab tələb eləyir...

Bəli, Çoro onu çaşdırdı, bərk çaşdırdı. “Çıxış elə, ancaq qısa, öz öhdəçiliklərdən də. Özgə şey lazım deyil. Məsləhət görmürəm”. Tanabay da ona qulaq asdı. Tribunaya çıxan kimi cəsarəti tükəndi, bir kəlmə ürək sözünü deyə bilmədi. Gurbagur öhdəçilikdən danışib aşağı düşdü. Tanabay xəcalətindən bilmirdi ki, neyləsin. Ancaq Çoro razı idi. Görəsən, niyə o, bu qədər ehtiyatlı olmuşdu? Xəstəlikdənmi idi, yoxsa sədrlikdən düşməyi Çoronu belə qorxaq eləmişdi? Tanabayın ehtiyatla danışmağı onun noyınə lazım idi? Yox, deyəsən, onda nəse dəyişmişdi, Çoro başqa adam olmuşdu. Səbəbi də, görünür, o idi ki, ömrü boyu Çoro sədrlik eləmişdi, böyükklər ömrü boyu onu danlamışdılar, söymüşdülər. İndi isə birləşmişdi, deyəsən...

Tanabay düşüncəyə düşdü: “Dayan, dost, vaxt gələr, üz-üzə oturarıq, haqq-hesabı birdəfəlik çürüdərik...” Küləksə aramsız əsirdi, adamın iliyinə işləyirdi. Hələ evə çox qalırdı. Orada Tanabayı, kim bilir, nə gözləyirdi...

Çoro yorğa atın belində idi. Tək gedirdi, yoldaş gözləyə bilməmişdi. Ürəyi incidirdi, evə tələsirdi. Çoro atın cilovunu buraxmışdı, bütün günü dincəlmiş at öz xoşuna, öz ahəngdar ritmi ilə çapırdı. Qaranlıq yollara dümdüz izlər buraxırdı. Bütün keçmiş ehtiraslardan onda bircə qaçmaq həvəsi qalmışdı. O birilər çoxdan ölmüşdü. Daha doğrusu, öldürmüşdülər. Öldürmüşdülər ki, o, yoldan və yohərdən başqa bir şey bilməsin. Gülsarı bununla yaşayırdı. Vəcdanla, yorulmadan çapırdı, sanki çapıb öləndən alınmış o şeyə çatmaq istəyirdi. Çapırdı və heç vaxt çata bilmirdi.

Sərin külək, çöl havası Çoronun halını bir qədər yaxşılaşdırmışdı. Ürəyinin ağrısı kəsmişdi. Bugünkü müşavirədən də Çoro ümumən razı idi, obkom katibinin çıxışından xoşu gəlmişdi. Katibin barəsində o, çox söhbətlər eşitmişdi, özünü isə ilk dəfə görmüşdü. Bütün bunlarla yanaşı, Çoronun ürəyində bir narahatlıq da hökm sürürdü. Ürəyi sıxılırdı. Axı, o, Tanabaya pislik etmək istəməmişdi. Çoro çox belə müşavirələrdə, yığıncaqlarda, iclaslarda olmuşdu, bilirdi ki, harada nəyi demək lazımdır, nəyi deməmək lazımdır. Bu sahədə böyük təcrübəsi vardı. Ancaq Tanabay, onun sözünə qulaq assa da, Çoronu lazımınca başa düşməmişdi. Müşavirə qurtarandan sonra onunla bir kəlmə də kəsmək istəməmişdi. Maşına əyləşib, üzünü yana çevirmişdi. İncimişdi. Eh, Tanabay, Tanabay! Avamlığından əl çəkməmişən, hoyatdan heç bir ibrət almamışan. Cavanlıqda necə idin, elə də qalmışan. Səninki odur ki, ağına-bozuna baxmadan doğrayıb tökəsən. Ancaq zaman o zaman deyil. Hər şey dəyişib. İndi gerək sözü necə dediyini biləsən, kimin yanında dediyini biləsən, özü də elə deyəsən ki, zamanın ruhuna uyğun gəlsin. Hamı kimi – nə parlaq nitq söyləyəsən gerək, nə də dilin topuq vursun. Gerək qıl kimi düz danışasan. İndi zaman bunu tələb eləyir. Əgər səni öz kefinə buraxsaydım, Tanabay, aləmi qatib qarışdıracaqdın, sonra isə başımıza suallar yağacaqdı: “Niyə öz təşkilatımızın üzvlərini tərbiyə etmirsiniz? Bu necə təşkilatçılıqdır? Bu necə başıpozuqluqdur?” Eh, Tanabay, Tanabay...

14

Yenə həmin gecə, həmin o dağ yolu. Qoca at və qoca insan. Dərədə tonqal yanırdı. Neçə dəfə idi ki, Tanabay ayağa durub, ölməkdə olan atın üstündəki kürkü düzəldirdi. Yenə Gülsarının başı üstündə əyləşirdi. Tanabay düşüncəyə düşürdü, bütün ömrünü götür-qoy eləyirdi. İllər, illər, illər... Tanabayın qoyuna getdiyi o il, o ilin uzun payızı, o ilin erkən qışı. Xatirə dalınca xatirə gəlirdi...

15

Dağlarda oktyabr ayı büsbütün quraqlıq keçdi. Təkcə ayın əvvəllərində bir-iki gün yağış yağdı, duman gəldi, hava sərinlədi, sonra yenə istilər başladı. O il hava birdən-birə korlandı. Bir gecədə külək qalxdı, bir gecədə hər şey dəyişdi. Səhərisi Tanabay alaçıqdan çıxanda

gözlərinə inanmadı – dağların başını təptəzə qar almışdı. Qar dağlara necə də yaraşdı! Təptəzə, tərtəmiz. Quzeyi də gözəl, güneyi də gözəl – sanki Allah dağları lap indicə yaratmışdı. Dağların qarlı zirvəsi üzərində mavi sonsuzluqlar uzanıb gedirdi. Orada sonsuzluqlar boyunca kainatın xəyali ənginlikləri görünürdü. Bu işıq, bu sonsuzluq Tanabaya ləzzət verdi, qəlbinə həm sevinc, həm qüssə gətirdi. Yəne Tanabay Bübücanı xatırladı. Kaş indi də Gülsarı burada olaydı, Tanabay atı minəydi, heyrətindən, sevindiyyindən cığıra-cığıra bu tərtəmiz şəhər qarı kimi o qadının qapısı ağzını kəsdirəydi...

Ancaq Tanabay bilirdi ki, bütün bunlar xəyaldır... Nə etmək, ömrün yarısı xəyallarda keçir, bəlkə, buna görə də həyat belə şirin olur. Bəlkə, həyat ona görə bu qədər əziz olur ki, insan arzu etdiklərinin hamısına nail ola bilmir. Tanabay göylərə, dağlara baxırdı və hiss eləyirdi ki, insanların hamısı eyni dərəcədə xoşbəxt ola bilməz. Hamının öz taleyi vardı. Sevinci, kədəri vardı. Eyni vaxtda, eyni dağın üstündə işıq da ola bilər, kölgə də ola bilər – insan taleyi də bunun kimi. Elə buna görə də həyat rəngarəng olur... Bəlkə də, o qadın Tanabayı büsbütün unutmuşdu. Bəlkə də, indi o, bu təzə qara baxıb Tanabayı xatırlayırdı...

Sən bir işə bax – insan qocalır, ancaq ürək təslim olmaq istəmir, əlinə fürsət düşən kimi ürək hay salıb xatirələri oyadır.

Tanabay atı yəhərlədi, ağılı açıb qoyunları çölə daradı, ucadan arvadını çağırırdı:

– Mən davarı çölə aparıram, Caydar, sən işini qurtarıncə qayıdıb gəlirəm.

Sürü çaxnaşaraq hərəkətə gəlirdi, böyük bir axınla dağyuxarı dırmaşdı. Qonşu çobanlar da öz sürülərini çölə çıxarmışdılar. Döşlərlə, dərələrlə, dar cığırlarla sürü otlamağa gedirdi. Qoyunların saya gəlməyən dəstəsi saralmış otlaqlar içində bozarıb-ağarırdı.

Hələlik hər şey qaydasında idi. Tanabaya tapşırılmış sürü də pis sürü deyildi – yaxşı bala verə bilirdi. Beş yüz baş. Beş yüz qayğı. Hələ doğumdan sonra sürü bundan azı iki dəfə çox olacaqdı. Ancaq doğuma hələ çox qalırdı, çobanın əsil məşəqqəti hələ qabaqda idi.

Qoyun işi ilxıya nisbətən sakit iş idi, ancaq Tanabay qoyun otarmağa çox da asanlıqla öyrənməmişdi. At hara, davar hara! Ancaq nə etmək olardı? Atçılıq, deyirdilər, mənasını itirib. Maşın var. At sərf eləmir. İndi qoyunçuluq başlıca məsələ olmuşdu – yun,ət, deri. Bu

işin bir çox xeyirli cəhətləri olsa da, atçılığa belə soyuq münasibət heç cür Tanabayın ürəyindən deyildi.

Yaxşı aygırı olan ilxını hərdən buraxıb getmək də olardı. Bir günün, yarım günün asudəliyi də çoban üçün az iş deyildi, onun min cür başqa dərdi-səri vardı. Ancaq davarın yanından tərponmək çətin məsələ idi. Gərək bütün günü dalınca gəzəydin, gecə qaraulunu çəkəydin. Heç baş qaşımağa da vaxt yox idi. Nə dincliyi vardı, nə növbəsi vardı. Gecə qaraulçuluğu Caydarın adına yazılmışdı, gündüzlər qızlarla birgə o, hərdən bir davara baxa bilirdi, gecə yarıyacan əlində tüfəng qoyuna keşik çəkirdi, sonra davarın üstündə yenə gərək Tanabay dayanaydı. İndi İbrahim kolxozda maldarlığın ağası olmuşdu, hər sözə bir behanə tapırdı:

– Mən sizin üçün köməkçini hardan tapım? – deyirdi. – Siz ki, ağıllı adamsınız, Tanake. Bilirsiniz ki, cavanların hamısı oxuyur. Oxuyanlar da mal-davarın heç adını da eşitmək istəmirlər, çıxıb hara gəlirdi – şəhərlərə, demir yoluna, mədənlərə heç bilmirəm başıma nə daş salım. Siz cəmiyyəti bir sürüyə baxırsınız, ondan da şikayət eləyirsiniz. Bəs mən? Bütün maldarlıq mənim boynumdadır. Məhkəməyə düşəcəyəm. Mən bu işi nəhaq yerə boynuma çəkdim, nəhaq yerə. Heç kəs sözə baxmır. Elə biri sizin hamiliyə götürdüyünüz Bektay. Sən, deyir, mənim üçün radio təşkil elə, qəzet gətir, kino ver, təzə aləmlər tikdir, mağazanı hər həftə mənim ayağıma gətir. Olmasa, deyir, çıxıb gedəcəyəm. Bəri siz onunla bir söhbət eləyəydiniz, Tanake!..

İbrahim yalan demirdi. Bu qədər yuxarı dırmaşmağına o, doğrudan da, pəşman olmuşdu. Bektay barəsində də düz deyirdi. Hərdən Tanabay vaxt tapıb hamiliyə götürdüyü komsomolçuların yanına gedirdi. Eşim Bolotbekov, zirək olmasa da, üzüyola oğlan idi. Ucaboy, yaraşlıq Bektay isə heç sözbəxan deyildi, onun qara gözlərindən kin-küdurət əskik olmurdu. O, həmişə Tanabayı acıqlı qarşılayırdı.

– Sən, – deyirdi, – bu qədər canfəşanlıq eləmə. Yaxşısı budur ki, öz uşaqlarının yanında otur. Ha çoxdur hər yerə burnunu soxanlar. Sensiz də ötüşərik.

– Nə olub mənə, sənə pislik eləyirəm?

– Elədin, eləmədin. Mənim sənə kimi adamlardan xoşum gəlmir. Birçə onu bilirsiniz ki, düşününüzü qabağa verəsiniz. Nə gəldi – ura, ura! Nə özünüze bir gün ağlamırsınız, nə də bizi adam kimi yaşamağa qoyursuz.

Tanabay hirsəlndi:

– Sən, dilini bir az dinə qoy, cavan oğlan. Barmağını gözüme soxma. Bunun sənə dəxli yoxdur. Döşümüzü biz qabağa vermişik, sən verməmişən. Özümüz də peşman deyilik. Sənin kimilər üçün eləmişik. Əgər biz döşümüzü qabağa verməseydik, indi sən belə yekə-yekə danışmırdın. Kino nədir, qəzet nədir, heç öz adını da bilmirdin. İndi sənin birçə adın vardı – qull!..

Bu cür açıq-saçıq danışmağına görə üreyinin harasında ona hörmət eləsə də, Tanabay Bektayı sevmirdi. Bu adamın iradəsi qırılmaqda idi. Bektayın əyri yola düşdüyünü gördükcə Tanabayın üreyi yanırdı. Elə ki, yolları tamam ayrıldı, bir dəfə onlar şəhərdə təsadüfən rastlaşarkən, Tanabay ona heç bir söz demədi və onun dediyinə də qulaq asmaq istəmədi.

O ilin erkən qışı...

Öz qızmış ağ dəvəsində o qış yaman tez çapıb gəldi, çobanları zara getirib keçmiş arxayınçılığın heyfini çıxdı.

Oktyabr ayı büsbütün quraqlıq keçmişdi. Noyabrda qəfildən qış başlandı.

Axşamların birində yenə Tanabay sürünü ağıla qatıb evə qayıtmışdı, o axşam guya hər şey qaydasında idi. Ancaq gecə arvad onu yuxudan oyatdı:

– Dur ayağa, Tanabay. Mən lap donub əldən düşmüşəm. Qar yağır.

Caydarın əlləri buza dönmüşdü, ondan yaş qarın iyi gəlirdi. Tüfəng də yaş idi, soyuq idi.

Tanabay çölə çıxdı. Gecənin rəngində qərribə bir ağımsovlıq vardı. Əməlli-başlı qar yağırdı. Ağılda qoyunlar bərk narahat idilər, silkələ-nib üstlərindən qarı tökürdülər, qarsa ara vermək bilmirdi. Tanabay bərk-bərk kürkə qısılib: “Dayanın, möhkəm dayanın, – dedi, – hələ bu harasıdır ki! Tələsmisən, qış, yaman tez gəlmisən. Xeyirdimi, şərdimi? O başdan bəlkə bir az tez çıxıb gedəsən, hə? Doğum vaxtı. Səndən özgə təvəqqemiz yoxdur. İndi isə nə bilirsən elə. İxtiyar sahibisən...”

İxtiyar sahibi qış susurdu, xəlvətcə, tələsə-tələsə öz işini görürdü ki, şəhər hamını heyrətə gətirsin, çaxnaşdırsın, pərən-pərən salsın.

Dağların başına yağan da, hələlik qar deyildi, zülmət topaları idi. Bir də, dağlara nə var ki! Dərd çobanın dərdi idi. Dağlar durduqları kimi də duracaqdılar.

Tanabayın heç vaxt unuda bilmədiyi o qış belə başlanırdı, ancaq onun nələr edəcəyi hələlik heç kimə məlum deyildi.

Yağan qar ərimədi, bir neçə gündən sonra yenə yağdı, bir də, iki də, nəhayət, çobanlar payız örüşlərindən əl çəkməli oldular. Sürüyə hürküsmə düşdü, qoyunlar dərələrə soxuldular, qayalarda gizləndilər, qarı az olan yerlər axtardılar. Çobanların minillik sənəti işə düşdü – davar üçün elə yerlərdə ot axtarıb tapdılar ki, bir başqası o yerdən başını bulayıb keçərdi, orada qardan savayı, bir şey görməzdi. Bunun üçün də onlara çoban deyirdilər... Böyüklərə nə vardı ki? Gəlirdilər, baxırdılar, sorğu-sual aparırdılar, sonra isə min cürə şey vəd eləyib, çıxıb gedirdilər. Qışla üz-üzə qalan yenə də çoban olurdu.

Vaxt tapıb kolxoza baş çəkmək hər gün Tanabayın fikrindən keçirdi. Tanabay doğum üçün nə kimi hazırlıq görüldüyünü bilmək istəyirdi. Ancaq vaxt harada idi! İş əlindən baş qaşmaq olmurdu. Bir dəfə Caydar internata, oğlunun yanına getdi, tez də qayıdıb gəldi, çünki onsuz heç cür mümkün deyildi. Caydar olmayan günlər, Allah bilir ki, Tanabay nələr çəkdi. Kiçik qızı qucağında oturdurdu, kürkünün arasında gizlədirdi, ancaq böyük qız atın tərkində soyuqdan əsimmə əsimmə olurdurdu. Evdə odun-ocağın da ləzzəti qalmamışdı.

Ertəsi gün anaları qayıdıb gələndə qızlar bir oyun çıxartdılar ki, gəl görəsən! Atılıb analarının boynundan asıldılar, xeyli vaxt ayrılmaq bilmədilər. Yox, ata, əlbəttə, atadır, ancaq anasız o da bir şeyə dəymirdi.

Beləcə, günlər ötüb keçdi. Qışın da dilini başa düşmək çətin idi. Gah isti, gah soyuq. Bir-iki dəfə çovğun qopdu, sonra hava yenə də yumşaldı, qar əriməyə başladı. Tanabayı qorxudan da elə bu idi. Əgər doğum isti vaxta təsadüf eləsəydi, çox yaxşı olacaqdı, bəs birdən soyuq düşsəydi, Tanabay neyləyəcəkdə?

Vaxt keçdikcə qoyunların qarını da get-gedə irəli çıxırdı. İri bala, yaxud əkiz doğması qoyunlar tamam ağırlaşmışdı. Belələri zorla yeriyirdilər, günbəgün ağırlayırdılar, sümükləri görünürdü. Zarafat deyil ki, qoyunlar bətnlərində bala böyüdürdülər, onlara canlarından can verirdilər, özləri isə hər çöpü qar altından min müsibətlə tapırdılar. Gərək belə vaxtda çoban balalı qoyunlara şəhər-axşam yem verəydi; onların dalınca dağlara ot daşıyırdı, ancaq kolxozun anbarları çoxdan silinib-süpürülmüşdü. Toxumdan və işlək atlar üçün ayrılmış yulafdan başqa anbarlarda heç nə yox idi.

Hər səhər Tanabay sürünü ağıldan çıxaranda balalı qoyunları yaxşı-yaxşı gözdən keçirirdi, onların qarnını, yelinini yoxlayırdı. Belə xəyal eləyirdi ki, əgər havalar yaxşı keçsə, özünün quzu bəresindəki öhdəçiliyini yerinə yetirə biləcək, ancaq yun sarıdan Tanabayın bu başdan gözü su içmirdi. Qış ərzində gələn tük onu əsla qane eləmirdi, üstəlik, bəzi qoyunların tükü artmaqdansa seyrəlirdi, – bunun da səbəbi, şübhəsiz, yemin azlığı idi. Düşündükcə Tanabayın qanı qaralırdı, hirs-lənirdi, ancaq əlindən heç nə gəlmirdi. Çoronun sözüne baxdığına görə o, ən pis söyüşləri özünə yağdırırdı. Axı, o niyə tribunaya çıxdı? Yekə-yekə vəd verdi? Mən beləyəm, mən eləyəm, qabaqcılam, partiyanın və xalqın qarşısında söz verirəm. Barı bu sözləri deməyəydin! Axı, partiyanın və xalqın buna nə dəxli vardı! Adıca təsərrüfat işi idi. Yox, görək deyəydi... Belə tələb olunurdu. Bəs nə vaxtacan, görəsən, tribunaya çıxanlar yerli-yersiz bu sözləri işlədəcəkdi?.. Nə etmək, günahkar Tanabayın özü idi. Düşünməmişdi; onun-bunun ağzı ilə oturub-durmuşdu. Onlara nə var ki, əkilib aradan çıxmışdılar, Tanabayın birçə Çoroya yazığı gəlirdi. Çoronun heç baxtı gətirmirdi. Bir gün sağ olanda iki gün xəstə yatırdı. Çoro ömrü boyu çalışıb-çapalamışdı. İndi də qüvvəsi daxilində əlləşirdi, camaatı dilə tuturdu, inandırır, ancaq xeyri nə idi? Özü də hər şeydən ehtiyat eləməyə başlamışdı, sözüne-söhbətinə sərhəd qoyurdu. Madam ki, xəstə idi, çıxıb evində otursaydı, yaxşı olmazdı mı?..

Qıssa öz işini görürdü, çobanları gah qorxuya salırdı, gah da sevin-dirirdi, ürəkləndirirdi. Tanabayın sürüsündə iki anac qoyun ölmüşdü – zəiflikdən tab gətirə bilməmişdilər. Onun hamiliyə götürdüyü cavan çobanların da sürülərində bir neçə tələfat olmuşdu. Bunsuz mümkün deyildi. Hər sürüdə beş-on tələfat qış üçün adi bir hal sayılırdı. Hələ əsas məsələ qabaqda idi – yazın başlanğıcında.

Sonra havalar birdən-birə qızmağa başladı. Yelinlər günbəgün şişib yekəldi. Adamın qoyunlara yazığı gəlirdi, arılıqdan zorla yeriyirdilər, qarnlarını zorla çəkib aparırdılar, ancaq işə bax ki, memələr öz işində idi, qoyunların əmcəyi saatbasaat böyüyürdü. Arada söz gəzirdi ki, hansı sürüdəsə bir neçə doğum olub. Deməli, cütləşdirmə vaxtı diqqətsizlik edilmişdi. Bu hələ işarə idi. Bir-iki həftədən sonra quzular yetişmiş armud kimi tökülüşəcəkdi. Onları yığıb-yığışdırmaq mümkün olmayacaqdı. Çobanın əsil məşəqqəti başlanacaqdı. Hər quzunun üstündə o, yarpaq kimi əsəcəkdi, sürüyə gəlidiyi günə lənət

yağdıracaqdı və sevincinin həddi-hüdudu olmayacaqdı – əgər quzunu saxlaya bilsəydi, yaşada bilsəydi, qışdan çıxara bilsəydi.

Beli, kaş belə olaydı! Elə olaydı ki, çoban camaatın üzünə almaçıq çıxa biləydi...

Doğum vaxtı çobanlara kömək etmək üçün kolxozdan bir neçə qadın göndərdilər. Çoxusu ağbirçək qarılar idi, bir də uşaqsız arvadlar gəlmişdilər, çünki kənddən hər qadın bura gəlməzdi. Tanabaya da iki nəfər sahmançı qadın verdilər. Qadınlar qablı-qaşılı, çadırılı-filanlı yığışıb gəldilər. Uşaqların bayramı oldu. Doğum vaxtı Tanabaya ən azı yeddi nəfər belə köməkçi lazım olacaqdı. İbrahim bərk-bərk söz verirdi ki, onları da göndərəcəkdir. Sürü Beşağac vadisinə – döl məntəqəsinə köçürüləndə mütləq göndərəcəkdir, onun dediyinə görə, hələlik bu iki nəfər kifayət idi.

Nəhayət, köç vaxtı gəlib yetişdi. Sürülər dağlardan endirildi, dölşlərə, döl bazalarına axın başlandı. Sahmançı qadınları aparıb yer-böyer eləməyi Tanabay Eşim Bolotbekova tapşırırdı. Onları səhər tezdən böyük bir dəstə ilə yola saldı, özü isə sürünü dağdan yavaş-yavaş endirdi ki, balalı qoyunlar rahat gəlib çıxsınlar. Sonra, öz hamilərinə kömək etmək üçün, Tanabay bu yolu iki dəfə də gedib gəlməli idi.

Qoyunlar öz bildikləri kimi gedirdilər, onları tələsdirmək olmazdı. Qoyunların bu yavaş yerışı iti də hövsələdən çıxarmışdı, it bir yerdə qərar tuta bilmirdi.

Günəş batmağa gedirdi, ancaq istisi hələ də hiss olunurdu. Sürü aşağı endikcə hava da istiləşirdi. Güneylərdə ot göyərirdi.

Yolda Tanabay bir qədər gecikməli oldu – qoyunlardan biri doğdu. Təzəcə doğulmuş quzunun burnunu, qulağını püfləyə-püfləyə Tanabayın qanı qaraldı, çünki hələ tez idi, çox tez idi. Doğum bir həftədən sonra başlanmalı idi.

Bəlkə, yenə yolda doğanlar olacaqdı? Tanabay qoyunlara baxdı – yox, belə şey görək olmayaydı. Üreyi sakitləşdi, sonra, hətta, sevindi də. İlk quzu qızlar üçün toy-bayram olacaqdı. İlk balanın həmişə öz yeri var. Həm də quzu qəşəng quzu idi. Ağappaq. Birçə kirpikləri ilə dırnaqları qara idi. Tanabayın sürüsündə bir neçə qaba yunlu qoyun vardı. Bu quzunu da onlardan biri doğmuşdu. Belə qoyunların balası gəlimli olur, tüklü, sağlam olur. Bu quzular zərif yunlu qoyunlardan doğulan tüksüz quzulara oxşamırlar. Tanabay quzunu qucağına aldı:

– Madam ki, dünyaya gəlməyə toləsmisən, – dedi, – aç gözlerini, bax. Qədəmin qoy xoş olsun! Dünyaya sən kim o qədər bala gəlsin ki, səsinizdən qulağımız batsın, hamınız da sağ qalın, çoxalın, dünyanı doldurun! – O, quzunu yuxarı qaldırdı. – Bax, – dedi, – bax, sən ey qoyunların allahı, birinci baladır, bax və kömək ol bizə!

Yuxarıda isə dağlar dayanmışdı. Dağlar susurdular.

Tanabay quzunu kürkünün altına soxub yola düzəldi. Ana qoyun onun dalınca qaçırdı, mələyirdi, həyəcan keçirirdi. Tanabay qoyuna ürək-dirək verirdi:

– Gəl, görüm gəl! Balan burdadır, heç yana qaçmır.

Quzu kürkün altında qurudu, isindi, rahatlandı. Onlar axşam çağı bazaya yetişdilər.

Bazada camaat yerbəyer olmuşdu, alaşıqdan tüstü qalxırdı. Sahmançı qadınlar çadırların qabağında sürünü gözləyirdilər. Deməli, hər şey qaydasında idi. Birçə Eşim gözə dəymirdi. Dəveni götürüb getmişdi ki, sabah özü köçüb gəlsin.

Burada gördüyü hər şeyə Tanabay böyük ümidlə baxırdı. Yene ürkədo qüسسə də vardı, sevinc də vardı. Ancaq tövlələri görəndə sanki onu ildırım vurdu: damların qamışı çürümüşdü, divarlar deşik-deşik idi; nə qapı, nə pəncərə vardı, külək burdan vurub, ordan çıxırdı. Çölün qarı az qala əriyib qurtarmışdı, ancaq tövlələrin içində koma-koma qar qalırdı.

Bir vaxt daşdan tikilmiş ağıl da xarabalıq içində idi. Bütün bunları görəndə Tanabay elə diltor oldu ki, qızların quzu ilə oynamasına da fikir vermədi. Quzunu onların üstünə atıb bazanı dörd dolandı. Hər yan xarabalıq, hər yan uçuq-sökük. Tanabay ömründə belə biabırçılıq görməmişdi. Bütün bu döl bazası, yaqın ki, lap müharibə vaxtından başlıbaşına buraxılmışdı. Çobanlar doğumu birtəhər yola vermişdilər, sonra hər şeyi qarın, küləyin ümidinə buraxıb getmişdilər. Anbarın damında bir qalaq çürümüş ot vardı, bir-iki qalaq da saman gözə deyirdi. İçəridə – iki kisə arpa unu, bir qutu duz. Bir neçə şüşəsi qırılmış fəner, fənerlərin yanında paslanmış neft bidonu, sapı çürümüş bellər, dişləri, əyilmiş yabalar. Baxanda istoyirdin ki, nefti töküüb bütün bu şeylərə od vurasan, baş götürüb, ayağın getdikcə gedəsən...

Tövlələrdə qar dize çıxırdı, bildirdənqalma donmuş peyin hər yerdə təpə-təpə ucalırdı. Tanabay qarın, peyinin içində gəzirdi və nə edəcəyini bilmirdi. O deməyə söz də tapmırdı. Eyni şeyi dəli kimi

tokrar eləyirdi: “Bu nədir, bu necə işdir?... Bu nədir, bu necə işdir?... Bu nədir, bu necə işdir?...”

Tanabay tövlədən çıxıb, tələsə-tələsə atı yəhərləməyə başladı. Əlləri əsim-əsim əsirdi. Bu saat o özünü kəndə yetirəcəkdi, geconin qaranlığında hamını ayağa qaldıracaqdı, gör Tanabay onlara necə divan tutacaqdı! Onları Tanabay birbəbir xirtdəkleyəcəkdi – İbrahimi də, sədri də, Çoronu da: daha məndən rəhm gözləməyin! Siz ki mənimlə belə rəftar etdiniz, alın payınızı! Daha bəsdir, bıçaq sümüyə dirənib!..

Yenə Caydar haradansa peyda olub atın cilovundan yapışdı.

– Dayan! – dedi. – Hara gedirsən? Düş görüm, mənim sözümə qulaq as!

Ancaq Tanabay sözmü eşidirdi?! O, cilovu gücü çatdıqca dartışdırırdı, atı qamçılıyıb arvadının üstünə sürürdü:

– Burax! Burax! Burax, deyirəm sənə! Hamısını qıracağam! Doğrayacağam! Öldürəcəyəm hamısını!

– Buraxmayacağam! Adam öldürmək istəmirsənmi? Məni öldür.

Bu vaxt sahmançı qadınlar tökülüşüb gəldilər, qızlar ağlaşıb hər tərəfdən qışqırırdılar:

– Ata! Ata! Getmə!

Tanabayın qəzəbi soyudu, ancaq inadından əl çəkmədi.

– Burax, – dedi, – görürsənmi tövlələr nə gündədir? Qoyunlara bax, bu gün-sabah hamısını doğub-tökəcək. Biz onları harda saxlayacağıq? Hanı dam-daş? Hanı yem? Hamısı murdar olacaq. Kim cavab verəcək? Burax məni.

Caydar dedi:

– Tutaım ki, buraxdım getdin. Qışkırdın, dava saldın. Bunun bizə nə xeyri var? Madam ki, indiyəcən heç nə eləməyiblər, deməli, cləyə bilmirlər, gücləri çatmır. Əgər imkanları olsaydı, tezə tövlə tikərdilər.

– Bəs dam necə? Onu ki, düzəldə bilərdilər. Hamı bunun qapısı? Hamı pəncərəsi? Başdan-başa xarabalıqdır, tövlənin peyininə də on ildir daşımayıblar! Sən bir ota bax. Bu çürük otla bu boyda sürünü neçə gün saxlamaq olar? Bu otu quzuya vermək olarmı! Bəs altlarına nə döşəyəcəyik? Deyirsən, quzular peyinin-palçıqın içində murdar olsun, eləmi? Sən belə deyirsən, hə? Burax məni!

– Bəsdir, Tanabay, özünə gəl. Sən bu camaatdan artıq deyilsən ki? Hamı necə, biz də elə. Bir də, axı, sən kişisən. Hələ ki, gec deyil, fikirləş gör neyləyəcəksən. Onları da burax başına. Birdəfəlik tüpür,

vəssalam! Cavabdeh bizik, işi də özümüz görəcəyik. Odur, o dərədə yolun üstündə xeyli itburnu kolu var, gələndə görmüşəm. Kəsib gətirik, birtəhər damın üstünü basdırırıq. Üstündən də peyin tökərik. Altlarına da yovşandan-zaddan tapıb döşərik, havalar korlanmasa, birtəhər yola verərik...

Bu yandan da sahmançı qadınlar Tanabaya ürək-dirək verməyə başladılar. Tanabay yəhərdən düşdü, qadınlara gözücu da baxmadan birbaş alaçığa yollandı. Başını aşağı salıb oturdu – elə bil uzun sürən xəstəlikdən durmuşdu.

Evdə hamı susurdu. Danışmağa qorxurdular. Caydar çaydanı ocaqdan götürdü, yaxşı çay dəmlədi, badyaya isti su töküb ərinə verdi. Tanabay əllərini yudu. Təptəzə süfrə açıldı, hətta Caydar haradansa bir neçə konfet də tapıb çıxartdı, boşqablara sapsarı ərinmiş yağ qoydu. Sahmançıları da çağırıb süfrə başına əyləşdilər. Eh, arvadlar, arvadlar! Onlar ləzzətlə çay içib, yenə öz söhbətlərini eləyirdilər, sanki qonaqlıqda əyləşmişdilər. Tanabay dinməz-söyləməz oturdu. Caydar sonra ayağa durub ağılın divarlarından tökülmüş daşları hörməyə getdi. Burada iş qurtaran deyildi. Ancaq ağılı başlı-başına buraxmaq da olmazdı, gecə davar buraya qatılacaqdı. Bir azdan arvadlar da gəlib daş daşımağa başladılar. Hətta, qızlar da işə girişdilər. Tanabay qızlara acıqlandı:

– Bircə siz qalmışdınız, – dedi, – qaçın evə!

O utanırdı. Başını qaldırıb arvadların üzünə baxa bilmirdi. Çoro doğru deyirdi: Caydarsız öz bəlalı başını Tanabay, çox çətin ki, saxlaya bilərdi...

16

Ertəsi gün Tanabay hamiliyə götürdüyü çobanların köməyinə getdi, onları da köçürüb getirdi, sonra bütün həftəni dinclik bilmədən işlədi. Belə ağır işlə o, yalnız müharibədə, özü də müdafiə xətti yaradılan vaxtlar üz-üzə gəlmişdi. Ancaq orada bütün diviziya işləyirdi, bütün ordu işləyirdi. Burada isə üç nəfər – özü, arvadı, bir də bir nəfər sahmançı qadın. O biri qadın yaxınlıqda qoyun otarırdı.

Tövlələrin peyinini təmizləmək və dərədən itburnu kolu kəsib gətirmək onlara daha çox əzab verdi. İtburnu yaman sıx bitmişdi, iti tikanları vardı. Kolların arasında Tanabay çəkmələrini cırıq-cırıq elədi, öz əsgər şinelinin axırına çıxdı. Tikanlı kolları iplə bağlayıb sürüyə-sürüyə

daşıdılar, çünki onları nə ata yükləmək mümkün idi, nə də dalda aparmaq olardı. Tanabay əldən-ayaqdan düşdü. Buraya Beşağac vadisi deyirdilər, ancaq axtarsaydın heç beş kötük də tapmazdın. İkiqat bükülüb tər tökə-tökə onlar itburnu kollarını tövləyə sürüyüb yolları şum-porşum elədilər. Tanabayın qadınlara yazdığı gəlirdi, ancaq başqa əlac yox idi. Bir ucdan işləyirdilər, bir ucdan da göyə baxırdılar. Qar yağsaydı, bütün zəhmətləri bada gedə bilərdi. Bu yandan da Tanabay böyük qızı tez-tez sürüyə baş çəkməyə yollayırdı – yaxşı ki, hələ doğum yox idi.

Peyin təmizləmənin əziyyəti bundan da çox oldu. Damı saz olan tövlədən quru, bərk peyini daşımağa nə var ki? Onu parça-parça doğramaq olur, üst-üstə qalayıb asanca aparmaq olur. Bu cür qoyun peyini günə verib qurudurlar. Qışda onun istisində oturmağın özgə ləzzəti var. Ancaq qar, yağış altında qalmış peyini daşımaq katorqa işi idi, cəhənnəm əzabı idi. İş çox, vaxt az. Hətta, gecələr də hisli fənərlərin işığında onlar bu soyuq, bu yapışqan, bu qurğuşun kimi ağır palçıqı xə-rəyə yığış daşıyırdılar. İki gün idi ki, onların gecəsi-gündüzü yox idi.

Həyatdə neçə-neçə peyin tığı qalanmışdı, ancaq tövlənin peyini daşımaqla qurtaran deyildi, tezliklə doğacaq qoyunlar üçün onlar tövlənin heç olmasa bir bucağını təmizləməyə tələsirdilər. Ancaq bununla yara sağalmayacaqdı. Doğar qoyunları və onların balalarını yerləşdirmək üçün bütün bu tövlə az idi – axı, gündə iyirmi-otuz quzu doğulacaqdı! Tanabay peyini xə-rəyə yığdı, aparıb boşaldırdı, gedəndə də, gələndə də, yatanda da, duranda da o, yalnız bir şey barədə düşünürdü: “Bu işin axırı nə olacaq?” Tanabayın başı gicəllənirdi. Qolları sızıldayırdı. Bir yandan da külək hər dəqiqəbəsi fənərləri söndürürdü. Yaxşı ki, sahmançı qadınlar işdən şikayət etməyirdilər, Tanabayla, Caydarla bərabər onlar da gecə-gündüz işləyirdilər.

Bir gün də keçdi, beş gün də keçdi. Yenə onlar peyin daşıyırdılar, damın-divarın deşiklərini suvayırdılar. Nəhayət, bir gecə Tanabay xə-rəklə tövlədən çıxanda səs eşitdi: ağılda quzu meleyirdi, anası ayaqlarını yerə döyüb, balasının səsine səs verirdi: “Deməli, başlandı!” Tanabayın az qala ürəyi yerindən qopdu. Dönüb arvadına baxdı:

– Eşidirsən? – dedi.

Onlar xə-rəyi yerə atıb, fənərləri götürdülər, tələsik ağıla qaçdılar.

Fənərlərin işığı qoyunları bərbəbir arayıb axtardı. Bəs o harada idi? Nəhayət, ağılın bir küncündə onlar doğan qoyunu gördülər. Ana təzəcə dünyaya gəlmiş balasının xırdaca, titrək bədənini yalayırı. Caydar

quzunu götürüb ələyinə qoydu. Yaxşı ki, vaxtında gəlmişdilər, yoxsa quzu soyuqdan ölə bilərdi. Sonra məlum oldu ki, qoyunların biri də doğub. Özü də əkiz doğub. Onları Tanabay plaşının ələyinə qoydu. Bundan əlavə, beş-altı qoyun da bir azdan doğacaqdı, onlar yerə sərilib mələyirdilər, çapalayırdılar. Deməli, doğum başlanırdı. Səhərəcən bu mələyib-çapalayan qoyunlar da doğacaqdı. Sahmançıları çağırdılar. Doğan qoyunları sürüb tövlənin az-çox təmizlənmiş yerinə apardılar.

Tanabay divarın dibinə saman döşədi, ilk dəfə ana südü əməm balaca quzuların yerini rahatlayıb üstlərinə çuval saldı. Soyuq idi. Ana qoyunları da Tanabay birtəhər burada yerləşdirdi. Və düşündü. Dodağını dişləyib düşündü. Ancaq düşünməyin mənası varmı? Ümid birçə Allaha qalırdı, bəlkə onun bu xırdaca quzulara rəhmi gələydi. Hələ görüşəsi nə qədər iş vardı... Bu zəhrimar samansa da bəri bol olaydı. İbrahime qalsa, o, buna da bir üzrlü səbəb tapacaqdı. Dağdır, deyəcəkdə, yol yoxdur, mən burda samanı necə daşıyıram?!

Qoy nə olacaq olsun! Tanabay üroyində hər şeyə tüpürüb tövlədən çıxdı. Gedib evdən bir şüşə mürəkkəb gətirdi. Quzuların birini "2" rəqəmi ilə işarə elədi, o birini "3" rəqəmi ilə nişanladı. Eyni cür anaları da nömrələdi. Yoxsa, sonra yüzü birdən mələşəndə onları bir-birindən ayırmaq olmazdı. Bəli, o gün uzaqda deyildi, çobanın əsil məşəqqəti başlanırdı.

Başlandı, özü də yaman başlandı, lap cəbhədə müdafiədə olduğu kimi. Sanki tanklar bir-birinin ardınca gəlirdi, səndə isə qorunmaq üçün heç nə yox idi. Səngərdə dayanmışdın, çünki heç yana gedə bilməzdin. İki yol qalırdı – ya ölmək, ya da təsadüfə ümid bağlamaq.

Səhərlər, sürü otlamağa gedəndə Tanabay təpənin üstünə çıxıb ətrafı nəzərdən keçirirdi. Sanki o, yenə də cəbhədə idi, öz hərbi mövqeyini yoxlayırdı. Tanabayın mövqeli çox zəif idi, lakin o dayanmalı idi, başqa əlac yox idi. Ortasından çay axan balaca, kələ-kötür vadi təpələrin arasına sığınmışdı, o yanda daha uca təpələr görünürdü, daha yuxarıda isə başı qarlı dağlar dayanmışdı. Ağappaq təpəliklər boyunca çılpaq qayalıqlar qaralırdı, onlardan yuxarıdakı buz bağlamış zirvələrdə qış dayanıb keşik çəkirdi. İstəsəydi, bir göz qırpımında o, buranın üstünü alardı. Qara qış birçə dəfə silkələnib buludlarını aşağı səpələsəydi, bütün bu vadi duman içində itə bilərdi.

Göy boz idi, boz dumana bürünmüşdü. Çöllərdən külək esirdi. Ətraf sakit, dörd yan dağ. Narahatlıqdan ürəyə üşütmə düşürdü. Soyuq,

xaraba tövlədə quzular mələşirdilər. Onacan boğaz qoyun indicə sürüdən ayrılmışdı; bu gün onlar da doğacaqdılar.

Qoyunlar aram-aram çöllərə ot axtarmağa gedirdilər. İndi hər qoyunun üstündə göz olmaq lazım idi. Sürüdə elə qoyunlar vardı ki, onların doğacağını bilmək olmurdu. Heç gözlənilmədən özlərini kol dibinə verib doğurdular. Bala gözədən yayınıb nəm torpaq üstündə qalsaydı, ondan quzu olacağını gözləməyin mənası yox idi.

Tanabay təpənin üstündə çox dayanırdı, çox düşünürdü. Ancaq burada dayanıb düşünməyin də heç bir mənası yox idi. Tövlədə iş əlindən baş qaşımaq olmurdu. Yenə Tanabay qollarını çırmalayıb işə girişirdi, tövlədə axşamacan ələşirdi.

Sonra İbrahim gəldi, un gətirdi – sən hələ utanmazlığa bax!.. Mən, deyir, sənə üçün sarayı hardan tapım? Kolxozun olanı budur, başqa tövləmiz yoxdur. Hələlik kommunizmə çatmamışıq.

Tanabay az qaldı ki, yumruq davasına keçsin.

– Bu istehza nədir? – dedi. – Mən sənə söz deyirəm, sən də sözə cavab ver. Bundan ötrü sabah mənim yaxamdan yapışacaqlar.

– Bəs mənim yaxamdan yapışmayacaqlar? Siz burda bir sürüyə cavabdehsiniz, ancaq mən hamınız üçün cavabdehəm, bütün maldarlıq üçün. Elə bilirsiniz mən əzab çəkmirəm?

İbrahim ağladı. Heç gözlənilmədən ağladı və gözünün yaşını axıda-axıda mızıldandı:

– Məni məhkəməyə verəcəklər! Məhkəməyə! Heç nə yoxdur, heç nə tapılmır. Camaat beş günlüyə sahmançılığa da gəlmək istəmir. Allahınız var, vurun öldürün məni, daha məndən heç bir kömək olmayacaq. Məndən heç nə gözləməyin. Bu işi mən nəhaq yerə boynuma çəkdim, lap nəhaq yerə...

İbrahim gətdi, sadələhv Tanabayı əməllicə çaşdırıb gətdi və bir daha buralarda görünmədi.

Hələlik, beş yüz qoyunun ancaq yüzü doğmuşdu. Yuxarıda, Eşimlə Bektayın sürüsündə isə hələ doğum başlanmamışdı. Ancaq fəlakət uzaqda deyildi; bunu Tanabay hər gün hiss edirdi. Çoxdan bəri qoyuna gedən qoca sahmançı qadından başqa, hamı eyni işi görürdü, hətta Tanabayın altı yaşlı böyük qızı da işə qoşulmuşdu. Onlar doğan qoyunları zorla yerbəyer edirdilər. Quzuları tuturdular, ayırırdılar,

anaların altına qoyurdular. Bir yandan peyin daşıyırdılar, bir yandan şuburtu yığıb qoyun-quzunun altına döşəyirdilər. İşdən baş açmaq olmurdu. Bu yandan da ac quzular fasiləsiz mələşirdilər – süd çatışmırdı, ot yox idi, aclıq qoyunları əldən salmışdı. İrəlində bundan da pis günlər gözlənilirdi.

Doğan qoyunların sayı günbəgün artırdı. Çobanın nə gecəsi, nə gündüzü vardı. İş əlindən nəfəs almaq mümkün deyildi.

Birdən-birə hava da soyudu. Bulud göyün üzünü aldı, narın qar vardı. Duman gəldi, zülmət çökdü. Ancaq, yaxşı ki, bütün bunlar çox çəkmədi. Buludlar dağılıb getdi, hava isindi. Yerdən nəm iyi qalxdı, baharın nəfəsi duyuldu. Tanabay sevindi: "Kaş ki, yaz tez gələydi. Özü də qaydalı gələydi. Gah isti, gah soyuq olmayaydı. Doğum vaxtı bundan pis şey yoxdur".

Bahar gəldi, lap vaxtında gəldi, ancaq Tanabayın gözlədiyi kimi gəlmədi. Gecələrin birində xəlvətcə təşrif gətirdi, dumanla, yağışla, qarla gəldi. O, hər yerdə özünü göstərdi – tövlədə də, ağılda da, alaçıqda da. Dörd bir yanda gölməçələr yarandı, su axdıqca ziğlı soyuq torpağın üzünü cadar-cadar oldu. Yağış suyu tövlənin çürük damından içəri axdı, ağılın divarlarını yudu, soyuqdan qoyun-quzu mələşdi, tövlələrdə palçıq dizə çıxdı. Öz gəlişi ilə bahar hamını ayağa qaldırdı. Quzular büzüşüb bir-birinə qısıldı, analar ayaq üstə mələşdilər, yağışsa aman vermək istəmədi. Öz soyuq gölməçələrində bahar yeni doğulan quzuları xaç suyuna saldı.

Adamlar çaxnaşmaya düşdü – əllərdə fənər, əyinlərdə plaş. Tanabay sürünün dövrəsində fırfıra kimi fırlandı. Qaçdı və qaçdıqca onun iri çəkmələri, təşvişə düşmüş bir cüt vəhşi heyvan kimi, gah suya atıldı, gah peyinə girdi. Plaşının ətəkləri güllə dəymiş quş kimi çırpındı. Tanabayın nəfəsi xırıldadı. O qışqırdı, özünün də, başqalarının da üstünə bağırdı:

– Lingi verin! Beli! Peyini bura tökün! Suyun qabağını kəsin!

Heç olmasa tövləyə axan suyun qabağını kəsmək lazım idi. Tanabay donmuş torpağı deşdi, arx qazdı.

– İşığı tut! Bura tut! Gözlərini döymə!

Ancaq duman get-gedə sıxlaşırdı. Sulu qar yağırdı. Onu saxlamaqda insan gücsüz idi.

Tanabay özünü evə saldı. Çırağı yandırdı. Ev də hər tərəfdən damırdı. Ancaq tövləyə baxanda yenə bura yaxşı idi. Uşaqlar yatırıdılar,

onların yorğanı da islanmışdı. Tanabay uşaqları yorğan-döşəkli qucağına aldı, onları qırağa çəkib, alaçıqda bir qədər yer düzəltdi. Yorğanlar islanmasın deyə, keçələri də uşaqların üstünə tökdü, bayıra çıxıb tövlədəki arvadları çağırırdı:

– Quzuları evə getirin! – dedi və özü də tövləyə qaçdı.

Ancaq bir alaçıqda nə qədər quzu yığmaq olardı? Nə qədər mümkün idi yığdılar. Bəs qalanlar? Uf, kaş heç olmasa bunları ölümdən qurtarmaq olaydı...

Nəhayət, səhər də açıldı. Ancaq göyün çən-dumanı çəkilib getmədi. Bir az ara verdi, yenə başladı – gah qar, gah yağış, gah qar, gah yağış...

Alaçıq ağzınacan quzu ilə dolu idi. Mələşirdilər, çıxırırdılar. Qoxu, üfunət. Şeyləri bir küncə qalayıb, brezentlə örtmüşdülər, özləri çadırlara, sahmançıların yanına köçmüşdülər, uşaqlar ağlayırdılar, soyuqdan əsirdilər.

Çobanın məşəqqətli günləri idi. O özünü də söyürdü, başqalarını da. Dünyada hamını və hər şeyi yamanlayırdı. Nə yuxusu vardı, nə yeməyi; islanıb suyu axan qoyunların, donub ağaca dönmüş quzuların içində çapalayırdı. Ölümse yaş tövlədə sürünü bir ucdan doğrayıb tökürdü. Burada onun üçün yol açıq idi. Dəlinmiş damdan da girə bilərdi, şüşəsiz pəncərələrdən də, qapısız darvazalardan da içəri soxula bilərdi. O gəlirdi. Balaları və üzülmüş anaları eninə-uzununa kəsib tökürdü. Çoban bir dəfədən tövlədən neçə-neçə göyermiş cəmdək çıxarırdı, çöldə cəmdək üst-üstə qalanırdı.

Bayırda, ağılda isə bu gün-sabah doğası yüz-yüz qoyun qarın-yağışın altında qalmışdı. Tezliklə ölüm onlara da yol tapacaqdı. Soyuyqdan çənələri titrəyirdi. İslanmış tükləri yumaq-yumaq sallanırdı, koma-koma...

Daha sürü örüşə də çıxmaq istəmirdi. Bu nemdə, bu yağışda örüşəmi çıxmaq olardı?! Sahmançı qadın çuvalı başına salıb qoyunları qovurdu, qoyunlarsa getmək istəmirdi, qayıdıb qaçırdılar, sanki burada onlar üçün cənnət guşəsi hazırlamışdılar. Qadın hirsindən ağlayırdı, sürünü tezədən qovmağa başlayırdı, ancaq davar yerindən tərpənmək istəmirdi. Tanabay dəli kimi sürünün üstünə cumurdu. Hamısını çomaqla qırıb tökmək istəyirdi, ancaq boğaz qoyuna çomaqını qaldırmaq olardı? Tanabay camaatı haraylayırdı. Hamilıqla onlar sürünü birtəhər örüşə çıxarırdılar.

Bu fəlakət başlayan gündən Tanabay büsbütün başını itirmişdi. Nə ötən günlərin sayını bilirdi, nə ölənin quzunun hesabını bilirdi. Qoyunların əksəriyyəti əkiz doğurdu, hətta üçəm doğan qoyunlar da vardı. Vərdəvət batıb gedirdi. Tanabayın bütün zəhməti hədəf olurdu. Quzular bir ucdan doğulurdular və elə həmin gün də onlar peyinin-palçıqın içində dərbadal mürdar olurdular. Sağ qalanlar öskürürdülər, xır-xır xırıldayırdılar, qarın işləməsindən bir-birinin üstünü batırırdılar. Balasız qalmış qoyunlar zar-zar zarıyırdılar, ortalıqda çaxnaşırdılar, dolanıb doğmaqda olan qoyunları ayaqlayırdılar. Bütün bunlar nəse sövq-təbii bir dəhşət idi, ağla sığışmayan möcüzə idi. Ah, kəş ki, bu doğum bir az gec başlanaydı!

Ancaq qoyunlar elə bil bir-biri ilə şərtləşmişdilər. Doğum dalınca doğum, doğum dalınca doğum!..

Və bütün bu mənzərənin qarşısında insan ürəyi təb gətirə bilmirdi. Ürəkdə qəzəb baş qaldırırdı və bu qəzəb insanın gözüne bir qara pərdə çəkib hər şeyə nifrət oyadırdı: bu xaraba tövləyə də, oradakı qoyunlara da, özünə də, öz həyatına da, ümidə, inamə, arzuya – ürəkdə hər şeyə nifrət baş qaldırırdı.

Elə bil Tanabayın beyni kütləşmişdi. Özü öz fikirlərindən dəhşətə gəlirdi. Bu qorxunc fikirləri Tanabay qovmağa çalışırdı, ancaq fikirlər ondan əl çəkmirdi, ürəyinə dolurdu, beyninə dolurdu: "Axı, bütün bunlar nə üçündür? Kimə lazımdır? Madam ki, saxlaya bilməyəcəkdik, biz bu qoyunları nə üçün bəsləyirdik? Burada müqəssir kimdir? Kim? De görüm, kim müqəssirdir? Sən və sənə kimi boşboğazlar! Yüksəliş belə gəldi, inkişaf belə gəldi, çatağıyq, ötüb keçəcəyik, yüksəldəcəyik, qaldıracağıq. Hamımız söz pəhləvanıyıq. İndi qaldır bu ölü quzuları, apar çöldə cəmdək qala. O doğar qoyunu da palçıqın içindən quru, çıxart. Daşı, göstər kişiliyini..."

Xüsusən gecələr tövlədə palçıqın, sidiyin içində eşələnəndə bu dəhşətli fikirlər Tanabayı rahat buraxmırdı. Ah, gecələr, amansız gecələr! Ayaq altıda turşumuş peyin bataqlığı, üst damır, ara vermədən damır. Külək tövlənin içində vıy-vıy vıyıldayır, fənərləri söndürür. Belə vaxtlarda Tanabay kor kimi ehtiyatla yeriyirdi, sentirleyirdi, pəncəsinin üstündə gedirdi ki, quzuları ayaqlamasın. Fənəri tapıb yandırır-dı və onun solğun işığında özünün qara, şişkin, qana, peyinə bulaşmış əllərini görürdü.

O, nə vaxtdan özünü aynada görməmişdi. Qocalmağından, saçlarının ağarmağından xəbərsiz idi. Bilmirdi ki, indi onun birçə adı var – qoca

Tanabay öz hayında deyildi. Həç yuyunmağa, yeməyə də vaxt tapmırdı. Özünə də, öz gələcəyinə də bir dəqiqə rahatlıq vermirdi. Nəhayət, o, bu amansız fəlakətin qarşısında tam aciz olduğunu hiss edib, bir gün cavan səhmançını ata mindirdi:

– Gət Çoronu tap, – dedi. – De ki, tez özünü bura yetirsin. Gəlməsə, gözümə görünməsin!

Qadın axşamüstü qayıdıb gəldi. İslanmışdı, gömgöy göyərmişdi, yəhərdən zorla düşdü.

– Xəstədir, Tanakə, – dedi. – Yorgən-döşəkdədir, ancaq deyir ki, iki-üç günəcən, ölsəm də, özümü yetirəcəyəm.

Tanabay hirsəndi:

– Görüm onu həç xəstəlikdən baş açmasın!

Sonra Tanabay Çoronu söyməyə başladı. Caydar onun ağzını yummaq istədi, ancaq cəsəət eləmədi.

Üç gündən sonra hava açıldı. Buludlar həvəssiz çökilib gətdilər, duman dağlara qalxdı. Külək dayandı. Ancaq gec idi. Bu bir neçə gündə boğaz qoyunlar elə bir kökə düşmüşdülər ki, adam onlara baxmağa da qorxurdu. Qarnı qabağa çıxmış sısqa qoyunlar namnazik qıçlarının üstündə zorla dayanırdılar. Bundan sonra onların süd verib bala bəsləyəcəklərinə ümid etmək olardımı?! Həç doğmuş qoyunların, yaxud sağ qalan quzuların da yaya çıxacağına ümid yox idi. Naxoşluq gec-tez xirtəklərindən yapışacaqdı. Lap naxoşluq olmasa da, onlar beləcə qalacaqdılar, bu cür davardan nə yun, nə də ət gözləmək olardı...

Hava açılandan sonra yeni bir fəlakət üz verdi – su donmağa başladı. Bərk soyuq gözlənilirdi. Ancaq günorta havanın yumşalmağı Tanabayı sevindirdi: yenə ümid işləməyə qalırdı. Bəllər, yabalar, xə-rəklər yenə də işə düşdü. Həç olmasa tövlənin qabağını açmaq lazım idi, yoxsa orada tərponmək mümkün deyildi. Ancaq onlar bu işlə çox məşğul ola bilmədilər. Yetim quzuları balası ölmüş qoyunların altına qoyub əmizdirmək lazım idi. Qoyunlarsa yad quzuları yaxına buraxmırdı. Quzular ağzlarını marçıldadıb süd istəyirdilər. Soyuq dodaqları ilə adamın barmağını tutub əmirdilər. Plaşların ətəyini yalayırırdılar. Onlar dəstə ilə adamın dalınca tökülüşürdülər – mələşə-mələşə, ağlaşa-ağlaşa.

Ölsən də, çatlasan da bundan artıq iş görmək mümkün deyildi. Bu arvadları nə qədər işlətmək olardı, bu yazıq qızıcığa nə qədər zülm etmək olardı?! Yazıqlar ayaq üstə zorla dayanırdılar. Əyinlərinin

plaşı, neçə gün idi ki, qurumamışdı. Tanabay onlara heç nə demirdi. Yalnız birçə dəfə özünü saxlaya bilmədi. Onda da qışqırmamaq mümkün deyildi. Yaşlı qadın günorta çağı sürünü örüşdən qaytarıb Tanabaya kömək eləməyə gəlmişdi. Tanabay sürüyə baş çəkməyə getdi. Nə görse yaxşıdır: qoyunlar bir-birinin yununu yeyirdilər. Bu, o demək idi ki, sürünü aclıqdan qırılmaq təhlükəsi gözləyirdi. Tanabay qayıdıb qarının üstünə düşdü:

– Bu nedir, ay arvad! – dedi. – Görmürsənmi? Bəs niyə gəlib xəbər eləmirsən? Rədd ol burdan! Sürünü çıxart çölə. Qoyma dayan-sınlar, bir-birinin yununu gəmirsinlər! Qov getsinlər. Bir dəqiqə də dayanmağa qoyma. Yoxsa, qırram hamınızı!

Bir fəlakətin dalınca o biri fəlakət gəlirdi. Bu yandan da iki balalı bir qoyun öz quzularına düşmən kəsildi. Ana öz balalarını itələyirdi, təpikləyirdi, onları yaxına buraxmırdı. Quzularsa əl çəkmirdilər, yırılib-durub uşaq kimi ağlaşırdılar. Bu, təbiətin amansız bir qanunu idi: qüvvəsini itirmiş ana özünü yaşatmaq istəyirdi, daha onun bala əmizdirməyə gücü çatmırdı və buna görə də instinkt ondan özünü yaşatmağı tələb eləyirdi. Bu hal xəstəlik kimi yoluxucu bir hal idi. Bütün sürünün bu xəstəliyə yoluxması üçün birçə qoyunun nümunə göstərməyi kifayət idi. Tanabay bərk təşvişə düşdü. Aclıqdan vəhşiləşmiş qoyunu o öz qızı ilə birgə tövlədən çıxartdı. Onu ağıla qatıb quzuları zorla altına saldı. Əvvəl qoyunun başını Tanabay saxladı, quzuları əmizdirmək işi qızın boynuna düşdü. Ancaq qoyun təslim olmaq istəmədi, fırlandı, təpik atdı, qızçıqaz heç nə eləyə bilmədi.

– Ata, quzular əmə bilmir.

– Yalan demə, sən onları tuta bilmirsən.

– Yox, ata, bir bax, ayaq üstə dura bilmirlər. – Qız az qaldı ki, ağlasın.

– Yaxşı, gəl qoyunu saxla!

Onlar yerlərini dəyişdilər. Ancaq bu boyda qızın gücü nə olacaqdı. Tanabay quzuları qoyunun altına salan kimi, hələ quzular əmməyə macal tapmamış, qoyun vurnuxub aradan çıxdı, qızı yerə çırpıb qaçdı. Tanabayın səbri tükəndi. Qızın üzünə şillə çəkdi. O heç vaxt uşağa əl qaldırmamışdı, bu dəfə döze bilmədi. Qızçıqaz hıçqırıb ağladı. Tanabaysa çıxıb getdi. Hər şeyə tüpürüb getdi.

Sonra o, yenə qayıtdı, bilmirdi ki, qızın könlünü necə alsın, ancaq qızın özü onun qabağına qaçdı:

– Ata, daha qoyun təpik atmır. Biz anamla quzuları altına qoyduq. Heç nə eləmədi.

– Bax, bu başqa məsələ. Sağ ol, qızım.

Ürəkde də o saat bir yüngüllük əmələ gəldi.

Yenə ümid baş qaldırdı. Sürüdən sağ qalanları, bəlkə də, axıracan qoruyub saxlayacaqdılar. Budur, hava da düzəlirdi! Bəlkə də əməlli-başlı yaz gələcəkdi, çobanın məşəqqətlərinə son qoyulacaqdı. Hər halda dayanmaq olmazdı. İşləmək lazım idi. İş, iş və yenə iş – özge çıxış yolu yox idi...

Kolxozun hesablayıcısı gəldi. Cavan oğlan idi, tez yatıb gec ayılmışdı. Sorğu-sual elədi: nə var, nə yox? Tanabay istədi ki, dişinin dibindən çıxanı desin. Ancaq bu oğlandan çoxmu şey tələb etmək olardı?!

– Bəs indiyəcən harda idin?

– Necə harda? Sürüləri gəzirdim. Təkmə, yetirə bilmirəm.

– Oralarda vəziyyət necədir?

– Yaxşı deyil. Bu üç gündə tələfat çox olub.

– Bəs çobanlar nə deyirlər?

– Nə deyəcəklər? Kimisi söyüb-yamanlayır. Kimisi də heç danışmaq istəmir. Birisi lap qovdu məni. Bektayı deyirəm. Hirsələnib. Yaxınına düşmək olmur.

– Baho-o. Heç mən də vaxt tapıb ona baş çəkə bilməmişəm. Sağlıq olsun, bəlkə sonra vaxt tapıldı. Bəs sən?

– Nə mən? Mən uçot aparıram.

– Bəs bizə bir kömək olmayacaq?

– Olacaq. Çoro, deyirlər, durubdur. Bir araba ot-saman göndərüb, atların ruzusudur – bundansa deyir, qoy atlar acından qırılsınlar. Ancaq, deyirdilər, araba haradasa ilişib qalıb, yolları görmürsənmi?

– Görürəm! Bəs indiyəcən harda yatmışdılar? Bizimki həmişə belədir. Bundan sonra o arabanın xeyri nə olacaq? Yaxşı, vaxt gələr mən onlara göstərəm! – deyə Tanabay yumruğunu silkələdi. – Məndən heç nə soruşma. Get özün bax, say, haqq-hesab elə. Daha mənim üçün heç bir isti-soyuğu yoxdur!

Tanabay söhbəti yarımçıq qoyub, tövləyə, doğan qoyunların yanına getdi. Bu gün də yenə on beşəcən qoyun doğmuşdu. Tanabay öz işində iken, hesablayıcı gəlib əlindəki kağızı qabağa dürtüsdü:

– Tələfat aktına qol çəkin.

Tanabay gözüyumulu qol çəkdi. Elə hirsli-hirsli çəkdi ki, karan-daşın ucu qırıldı.

– Xudahafis, Tanake. Bir adama sözünüz yoxdur ki?

Tanabay:

– Yoxdur, – dedi. – Sonra arxadan oğlanı səslədi: – Yolunu o tərəfə sal. Bektaya de ki, sabah günorta çağı vaxt eləyib gələcəyəm.

Ancaq Tanabayın narahatlığı əbəs idi. Bektay onu qabaqladı. Goldi. Özü də necə gəldi...

O gecə yenə də külək qalxmışdı, qar yağırdı, güclü yağıntı yox idi, ancaq səhərəcən yerin üzü ağappaq ağardı. Qoyunların da üstünə qar yağdı. Onlar ağılda bütün gecəni ayaq üstə qaldılar. Daha qoyunlar yatmaq istəmirdi. Bir yerə toplaşib hərəkətsiz, laqeyd dayanırdılar. Bu qədər ac qalmaq olmazdı, bu qədər qar-yağış olmazdı.

Tövlə də bərk soyuq idi. Qar, damda yağışın açdığıdeşiklərdən içəriyə tökülürdü. Qar havada, solğun fənərlərin işığında fırlanırdı və səssiz-səmirsiz qoyun-quzunun başına yağırdı. Davar bir ucdan donub tələf olurdu və Tanabay qoyunların arasında vurnuxub, qırğından sonra döyüş meydanına atılan, dəfn komandasının əsgəri kimi öz borcunu yerinə yetirirdi. Daha öz qorxunc düşüncələri ona əvvəlki kimi özab vermirdi, o çılğın, qaynar fikirlər indi adicə bir qəzəbə çevrilmişdi. Bu qəzəb bir ağır daş kimi Tanabayın üroyindən asılmışdı, onu nəfəs almağa qoymurdu. Tanabay peyinin-palçığın içində eşələnir, işini görür və bu məşəqqətli gecələrdə o, ara-sıra öz keçmiş həyatını da xatırlayırdı...

Hələ lap uşaq vaxtı Tanabay qardaşı Qulubayla birgə öz qohumlarından birinin sürüsünə gedirdi. Bir il çobanlıq clədilər, sonra məlum oldu ki, burada onlar yalnız bir qarın çörəyə işləyiblər. İş gəlib şikayətə çıxanda sürü yiyəsi heç onlarla danışmaq da istəmədi. Ayaqlarında köhnə çarıq, çiyinlərində xurcun, oliboş, üzükara yola düzəldilər. Gedəndə Tanabay mülkədarı hədələdi: “Böüyəcəyəm, – dedi, – bu qisası yerdə qoymayacağam”. Ancaq Qulubay heç bir söz demədi. O, Tanabaydan beş yaş böyük idi. Bilirdi ki, belə şeylə heç kəsi qorxutmaq olmaz. Gərək adamın özü varlanaydı, torpaq yiyəsi olaydı, mal-qara sahibi olaydı. Qulubay hələ o vaxt özünə söz vermişdi: “Varlı olsam, heç kəsi incitməyəcəyəm”. Həmin il onlar elə bu fikirlə də ayrılmışdılar. Qulubay başqa bir mülkədarın sürüsünü otarmağa başlamışdı, Tanabay Aleksandrovkaya, rus mühaciri Yefremova muzdurluq cləməyə

getmişdi. Yefremov çox da varlı adam deyildi, bir cüt öküzü, bir cüt atı, bir də özünün əkin sahəsi vardı. Taxıl əkirdi. Aulc-Ata şəhərindəki su dəyirmanına don daşıyırdı. Onun özü səhərdən-axşamacan işləyirdi. Burada Tanabay, əsasən, atlara, öküzlərə baxırdı. Yefremov sərt adam idi, ancaq bu adamın insafı olmağına da söz yox idi. İşçinin haqqını düz verirdi. Öz həmyerliləri tərəfindən müdam çapılıb-talanan qırğız yoxsulları rus mülkədarlarına işləməyi üstün tuturdular. Orada Tanabay rusca danışmağı öyrəndi, hərdən taxıl aparıb, həmin o Aulc-Ata şəhərini də gördü, az-çox gözü açıldı. Sonra isə inqilab qələbə çaldı. Dövrən Tanabayların dövrənı oldu.

Tanabay qayıdıb aula goldi. Burada yeni həyat başlanmışdı. Bu həyat hər tərəfdə qaynayıb-daşırdı. Hər şey birdən gəlmişdi – torpaq, hüquq, azadlıq. Tanabayı muzdur komitəsinə sədr seçdilər. Çoro ilə də Tanabay o vaxt dostlaşdı. Çoro savadlı idi, cavanlara yazmaq, oxumaq öyrədirdi. Tanabay da mütələq savadlanmalı idi, axı o, necə olsa, muzdur komitəsinin sədri idi. Komsomol özəyinə yazıldı. Burada da Çoro ilə elbir oldu. Onlar partiyaya da birlikdə kcçdilər. Hər şey yoluna düşdü, yoxsulların vəziyyəti günbəgün yaxşılaşdı. Kollektivləşmə başlananda Tanabay can-dildən işə girişdi. Kəndliyə yeni həyat qurmaq üçün torpağın, mal-qaranın, eməyin, arzunun – hər şeyin ümumi olmağı üçün mübarizə aparmağa Tanabay girişməseydi, kim girişəcəkdi. Rədd olsun qolçomaqlar!.. O küləkli, şiddətli zaman öz işinə başladı. Gündüzlər yəhər üstə, gecələr – iclaslarda, müşavirələrdə. Qolçomaqların siyahısı tutulurdu. Bəylərin, mollaların, bütün başqa varlıların kökü alağ otu kimi kəsilirdi. Təzə cürcətilərin baş qaldırması üçün torpaq alağ otundan təmizlənməli idi. Mülkədarlıqdan salınası adamların siyahısına Qulubayın da adı düşdü. Çünki Tanabay aləmi ayaqdan salarkən, mitinqlərdə, iclaslarda nitq söyləyərkən qardaşı varlanıb adam olmuşdu. Bir dul arvadla evlənib yaşayırdı. Mal-qara sahibi idi – qoyunu, inəyi. İki atı, bir yanı balalı madyanı, kotanı, malası, hər şeyi vardı. Biçin vaxtı kənar adamlar işlədirdi. Qulubaya varlı demək olmazdı, ancaq o, yoxsul da deyildi. Yaxşı yaşayırdı, yaxşı da işləyirdi.

Kənd sovetinin iclasında növbə Qulubaya çatanda Çoro dedi:

– Gəlin, yoldaşlar, fikirləşək: bununla qolçomaq kimi rəftar eləmək lazımdır, ya yox. Qulubay kimi adamların kolxozə köməyi dəyə bilər. Özü yoxsul aiddən çıxıb. Zıyanlı təbliğatla heç vaxt məşğul olmayıb.

Hərə bir söz dedi. Kimi Qulubayın lehinə, kimi əleyhinə. Həllədicə söz Tanabayın öhdəsinə düşdü. Tanabay qasqabağını sallayıb oturmuşdu. Axı, necə olsa, qardaş idilər, gerek o, qardaşının əleyhinə gedəydi. Onlar tez-tez görüşməsələr də, münasibətləri pis deyildi. Hərəsi öz işində idi. Əgər Tanabay desəydi ki, Qulubaya toxunmayın, onda başqaları necə olacaqdı, axı, hamını müdafiə etmək üçün bir qohum tapıla bilərdi. Desəydi ki, özünüz həll eləyin, camaat onu qorxaq sayacaqdı.

Adamlar Tanabayın nə deyəcəyini gözləyirdilər və məhz onlar gözlədiklərinə görə Tanabay hiddətləndi.

– Sən həmişə beləsen, Çoro! – deyə o, hirsli-hirsli ayağa durdu. – Qəzetlərdə kitab adamlarından yazırlar, entelleqentlərdən. Sənin özün də entelleqentsən. Hər şeyə şübhə ilə baxırsan, min dəfə götür-qoy eləməmiş iş görmək istəmirsən. Burda şübhəli nə var ki? Madam ki, siyahıda adı var, deməli, qolçomaqdır! Heç bir güzəşt ola bilməz! Sovet hökumətinin yolunda heç doğma atama da güzəşt eləməyəm. Qardaşım olanda nə olar ki? Bunun mətləbə dəxli yoxdur. Heç siz olmasanız da, mən özüm bu işi görəcəyəm.

Sabahısı gün Qulubay onun yanına gəldi. Tanabay qardaşını soyuq qarşıladı, əl verib görüşmək də istəmədi.

– Mən haranın qolçomağı oldum? Bir vaxt səninlə muzdurluğa gedən mən deyildimmi? Səninlə birgə bəylərin qapısından qovulan mən deyildimmi?

– Daha bunun mətləbə dəxli yoxdur. İndi sən özün bəy olmusan!

– Mənim haram bəy olub? Nəyim var, hamısını zəhmətimlə yığmışam. Özü də bir söz demirəm. Gəlin hamısını aparın. Ancaq mənə qolçomaq eləməyin nə mənası var? Allahdan qorx, Tanabay.

– Dəxli yoxdur. Sən düşmənin sinifsen və burada kolxoz qurmaq üçün biz səni ləğv etməliyik. Sən bizim yolumuzu kəsmisən, buna görə də seni yolumuzun üstündən götürməliyik...

Bu söhbət onların son söhbəti olmuşdu. İndi, iyirmi il idi ki, onlar bir-biri ilə kəlmə kəsməmişdilər. Qulubay sürgün ediləndə camaat Tanabayın dalınca nələr deməmişdi! Onu az adamlar müdafiə eləmişdi. Bu işdən əksəriyyət narazı qalmışdı: “Belə qardaş Allah heç kəsə qismət eləməsin. Bundansa qardaşsız qalmaq yaxşıdır!” Bəziləri bunu lap onun üzünə demişdilər. Bəli, sözün doğrusu, camaat o vaxt Tanabaydan üz döndərmişdi. Bunu adamlar üzə vurmamışdılar, ancaq bir iş

üçün Tanabayın namizədliyi irəli sürüləndə camaat səs saxlamışdı. Beləliklə də, Tanabay yavaş-yavaş fəallar sırasından çıxmışdı. Ancaq o, heç vaxt ruhdan düşməmişdi. Qolçomaqların kolxoz əmlakını yandırmağını, kollektivləşmə tərəfdarlarına güllo atmağını görəndə Tanabay üreynə özünə haqq qazandırmışdı. Üstəlik, kolxoz da get-gedə varlanırdı, illər bir-birindən yaxşı gəlirdi. Kənddə bambaşqa bir həyat qurulurdu. Yox, bunların heç biri onda nəhaq yere edilməmişdi.

Bütün bu olub-keçənləri Tanabay ən kiçik təfərrüatınacan xatırlayırdı. Sanki onun bütün həyatı orada, kolxozun günbəgün möhkəmləndiyi o qərribə dövrə qalmışdı: “Qırmızı leçəkli zərbəçi qızın” mahnısı Tanabayın yadına düşürdü, Tanabay kolxoza gələn ilk məşını və əlində qırmızı bayraq o məşının kabini qabağında dayandığı gecəni xatırlayırdı.

O, gecələr tövləni dörd dolanırdı, öz əzablı-ışgəncəli düşüncələrinə dalırdı. Axı, niyə indi hər şey baş-ayaq olmuşdu? Bəlkə, səhv eləmişdilər, əyri yola düşmüşdülər? Yox, belə ola bilməzdi, belə olmamalı idi! Onlar doğru yolda idilər. Bəs onda işlər niyə düz getmirdi? Bəlkə çaşmışdılar, yolu azmışdılar? Bəs haçan azmışdılar, necə olmuşdu ki, azmışdılar? Axı, indinin yarışları da qərribə idi – öhdəçiliyi yazırdılar, məsələ qurtarıb gedirdi, daha səninlə heç kəs maraqlanmırdı. Əvvəllər qara və qırmızı lövhələr vardı, hər gün söz-söhbət, hər gün mübahisə: kimin adı qırmızı lövhəyə düşmüşdü, kiminki qarada idi – camaat üçün bütün bunların əhəmiyyəti vardı. İndi deyirdilər, bu şeylər köhnəlib, əhəmiyyətini itirib. Bəs əvəzində nə yaranmışdı? Boş vədlər, boş söhbətlər. İşdə isə heç nə. Axı, niyə belə olmuşdu, bu işdə müqəssir kim idi?

Tanabay fikirləşməkdən yoruldu. Kütləşdi, laqeydləşdi. Yaba əlindən yere düşdü. O dayanıb, divara qısılmış cavan qadına baxdı. Qadının xəstə gözləri yumulurdu. O durduğu yerdə yavaş-yavaş bükülür, yuxu ilə mübarizə aparırdı. Nəhayət, qadın tab gətirə bilmədi, oturdu, başı dizinin üstünə düşdü. Tanabay qadını oyatmadı. Özü də divara söykəndi, özünün də yavaş-yavaş dizləri bükülməyə başladı. Tanabayın çiynində dəhşətli bir ağırlıq vardı və bu ağırlıq onu durmadan aşağı əyirdi...

Tanabay haradasa küt bir tappılı eşidib, qışqırıq səsinə yuxudan ayıldı. Qoyunlar bərk hürkmüşdülər, onun üstünə çıxıb qışclarını tapdalayırdılar. Tanabay dik atıldı. Yan-yörəsinə baxdı. Hava işıqlanırdı.

Birdən o, Caydarın səsinə eşitdi:

– Tanabay, Tanabay, kömək elə.

Arvadlar səs gələn səmtə yüyürüşdülər, Tanabay da onların da-
linca qaçdı. Caydar damdan düşmüş tirin altında qalmışdı. Divarın bir
tərəfi yuyulduğundan tir qopub yerə gəlmişdi, sonra çürük taxtapuş
ağırlıq eləyib o biri tirləri də laxlatmışdı. Tanabayın yuxusu bir andaca
dağıldı.

– Caydar! – deyər qışqırıb, çiyinini irəli verdi, tiri bir anda qaldırdı.

Caydar tirdən xilas olub ufuldadı. Arvadlar ağlaşdılar, əllərini
Caydarın böyür-başına sürtdülər. Qorxudan özünü itirmiş Tanabay heç
nəyə əhəmiyyət vermədən arvadları kənara itələdi, onun titrək əlləri
Caydarın köynəyinin altında gəzdi.

– Nə olub sənə? Haran ağrıyır?

– Vay, belim!.. Belim!

– Əzilib? – Tanabay plaşını çıxarıb yerə sərdi. Caydarı plaşın üs-
tünə uzadıb, tövlədən çıxartdılar.

Çadırdə müayinə elədilər. Üzdən o qədər də qorxulu bir şey hiss
olunmurdu. Ancaq Caydara bərk xəter toxunmuşdu. Tərpənə bilmirdi.

Caydar ağlayırdı:

– İndi necə olacaq? Özü də işin bu vaxtında. Bəs siz necə olacaqsız?

Bu sözlərin hər biri ox kimi Tanabayın üroyinə sancılırdı. “Sən bir
buna bax, ay Allah, sağ qalmasına sevinməkdənsə, gör durub nələr fikir-
ləşir? Cəhənnəm olsun qoyun da, quzu da! Təki sənə bir şey olmasın...”

O, əlini arvadının başına qoydu:

– Rahat ol, Caydar, özünü üzme! Təki sən sağalıb ayağa dur, qalan
şeylər düzələcək...

– Az-maz özlərinə gələn kimi onlar bir ucdan Caydara təsəlli ver-
məyə başladılar və bu sözlər, elə bil, Caydarın ağrılarını azaltdı. O,
yaşlı gözləri ilə gülümsədi.

– Yaxşı, bu da bir iş idi oldu, ancaq siz məndən inciməyin. Qorx-
mayın, çox yatmayacağam. İki günə kimi duracağam.

Arvadlar ocaq yandırdılar, Caydara yorğan-döşək saldılar, Tana-
baysa qayıdıb yenə də tövləyə getdi. Fəlakətin sovuşmağına o, hələ də
inanmırdı.

Təzə, yumşaq qarın fonunda ağappaq bir səhər açılmışdı. Tövlədə
Tanabay tir altında qalmış bir qoyun tapdı. Bayaq onlar qoyunu gör-
məmişdilər. Quzu ölü qoyunun əmcəyini axtarırdı. Bunu görəndə

Tanabay dəhşətə gəldi, eyni vaxtda da o, arvadının sağ qalmasına
sevindi. Tanabay yetim qalmış quzunu qucağına götürüb, onun üçün
təzə ana axtarmağa getdi. Sonra qayıdıb tirin altına dirək vurdu, divara
paya söykədi və bütün bu işləri görərkən ürəyi arvadının yanında oldu.

Tövlədən çıxanda Tanabay yaxınlıqda bir sürü qoyun gördü. Hansı
naməlum çobansa davarı Tanabayın sahəsinə tərəf gətirirdi. Bu necə
sürü idi? Niyə onu buraya gətirirdilər? Qoyunlar bir-birinə qarışa bi-
lərdi, belə şeymi olardı? Özgənin sahəsinə soxulmuş bu qərribə çobana
qulaqburması vermək üçün Tanabay irəli yeridi.

Yaxınlaşanda Bektayı gördü.

– Ey, Bektay, sən sən?

Çobandan səs-səmir çıxmırdı. O, davarı dinməz-söyləməz Tana-
baya tərəf sürürdü və aradır çomağını qaldırıb dala qalan qoyunların
belinə endirirdi. Tanabay hirsəlndi; “heç doğar qoyunu da belə vurur-
larını?”

– Hardan belə? Hara belə? Salam-ələyküm.

Belini bərk-bərk sarıyıb, əlcəklərini qoltuğuna soxmuş Bektay
Tanabaya yaxınlaşırdı.

– Hardan gəldiyimi mən bilərəm, hara gəldiyimi də özün görürsən.

O, çiyinini çomağına söykəyib Tanabaydan bir neçə addım aralıda
dayandı, ancaq salam vermədi. Hirsli-hirsli tüpürdü və tüpürçəyini qar
üstə tapdalayıb, başını qaldırmadan dayandı. Qaralmışdı, sifətini tük
basmışdı, Bektayın gənc, gözəl sifətini saqqal yaxşı tuturdu. Altdan-
altdan baxırdı, gözlərindən kin-küdurət tökülürdü. O, bir daha tüpür-
dü, sonra qəzəblə çomağını qaldırıb sürünün üstünə endirdi:

– Təhvil al. Sayırsan say, saymırsan sayma. Üç yüz hoştad beş qo-
yundur.

– Nə olub ki?

– Gedirəm!

– Necə yeni gedirəm? Hara gedirsən?

– Hara gəldi.

– Bəs mənə niyə deyirsən?

– Ona görə deyirəm ki, sən mənə hamiliyə götürmüşsən.

Əhvalatın nə yerdə olduğunu Tanabay ancaq indi başa düşdü. Qan
beyninə vurdu, hirsindən nəfəsi darıxdı:

– Nə olar hamiliyə götürəndə? Dur görüm, dayan görüm, hara
gedirsən? Heç belə şey olarmı?!

– Olar da, hələ o yana da keçər. Daha bəsdir. Xirtdəyə yığılmışam. Boğazacan doymuşam bu cür həyatdan.

– Heç bilirsənmi nə danışırısan? Sənin süründə bu gün-sabah doğum başlanır. Heç belə şey olar?

– Olar. Madam ki, bizimlə belə rəftar eləyirlər, biz də onlarla elərik. Xudafis!

Bektay çomağını başı üstündə fırlatdı, onu var gücü ilə tolazlayıb yola düzəldi.

Tanabay donub yerində qalmışdı. Daha deməyə söz də tapa bilmirdi. Bektay isə dalına baxmadan gedirdi.

Tanabay onun dalınca qaçdı:

– Ağlını başına yığ, Bektay! Belə şey olmaz. Bir fikirləş, gör neyləyirsən? Fikirleş, eşidirsənmi?

Bektay qəflətən geri döndü:

– Əl çək! – dedi. – Fikirleşmək istəyirsən, get özün fikirleş. Mənim vaxtım yoxdur. Mən də adam kimi yaşamaq istəyirəm. Başqalarından aciz deyiləm. Mən də gedib şəhərdə işləyə bilərəm, maaş ala bilərəm. Axı, nəyə görə burada, qoyunların içində batıb qalmalıyam? Yemi yox, tövləsi yox, bir alaçıq da tapılmır ki, girib içində otursan. Əl çək! Yənə get düşünü qabağa ver, peyinin içində çapala. Sən bir öz sifətinə bax, gör nə günə düşmüşsən. Tezliklə gəbərecəksən burda. Hələ bu da bəs eləmir sənə. Şüar deyirsən, çağırışa qoşulursan. Geridə qalanları ardınca çağırırsan. Əlinə bir düdük veriblər, çalırısan! Əl çək məndən, daha bəsdir!

Yənə Bektay uzaqlaşdı. Addımlarını qarın üstünə elə bərk-bərk basırdı ki, onun ayaq basdığı yerlər əlbəəl qaralılıb, su ilə dolurdu...

Tanabay qaçıb ona yetişdi:

– Bektay. Bektay, bir dayan, mənə qulaq as! Gör sənə nə deyirəm?

– Başqalarına da. Dünyada axmaq çoxdur!

– Dayan. Bektay. Bir dur, söhbət eləyək.

Ancaq onun dediklərini Bektay heç eşitmək də istəmirdi.

– Məhkəməyə düşəcəksən!

Bektay son dəfə geri dönüb dişlərini qıcırdatdı:

– Bu cür yaşamaqdan türmə yaxşıdır!

– Sən dezertirsən!

Bektayın vecinə deyildi.

– Cəbhədə sənin kimiləri güllələyirdilər!

Bektay gedirdi.

Tanabay onun qolundan yapışdı:

– Dayan, deyirəm sənə!

Bektay qolunu dartıb çıxartdı, yoluna davam elədi.

Tanabay Bektayın çiyinlərindən tutdu:

– Qoymaram, qoymaram! Sənin buna ixtiyarın yoxdur! – dedi və birdən ağ təpələr onun başına dolandı, gözələrinə duman gəldi. Çənəsinə vurulan gözələnilməz zərbə Tanabayı yerə sərdi.

O, başı gicələ-gicələ ayağa duranda Bektay tənəni aşmışdı.

Onun ayaq izləri qar üstə qaralırdı.

– Bədbəxt oldu, bədbəxt oldu, – deyər-deyər Tanabay zarıya-zarıya yerdən qalxmağa çalışdı. Qalxdı. Əlləri qara, palçığa bulaşmışdı.

Nəfəsini dərdi. Bektayın sürüsünü qabağına qatıb, dərddi-dərddi geri qayıtdı.

17

İki nəfər atlı aulu arxada qoyub, dağlar səmtə üz tutmuşdu. Biri kəhər at minmişdi, o biri səmənd at. Hər iki atın quyruğu bərk-bərk düyülmüşdü – uzağa gedəsi idilər. Atların ayağı altında qarlı palçıq xırçıldayırdı, palçıq ətrafa sıçrayırdı.

Məhkəmə cilovlanmış Gülsarı mətin addımlarla dağyuxarı qalxırdı. Sahibi uzun müddət xəstə yatmışdı, bu vaxtlar at dincəlmişdi. Ancaq indi onun üstündə gedən Çoro deyildi, nəməlum bir adam idi, əyninə xəz palto geymişdi, paltonun üstündən brezent plaş salmışdı. Bu adamın üst-başından rezin və boyaq qoxusu gəlirdi. Çoro yanaşı gedirdi, başqa ata minmişdi. Hər dəfə belə şeylər olurdu – Çoro öz atını rayondan gələn yoldaşa verirdi. Əslində, bunun Gülsarı üçün heç bir fərqi yox idi. İlkidan, əvvəlki sahibindən ayrıldıqdan sonra onun üstündə çox adamlar gəzmışdi. Cürbəcür adamlar – yaxşısı da olmuşdu, pisi də. Bəzisi yəhərdə düz oturmuşdu, bəzisi əyri oturub atı da narahat eləmişdi. Gülsarı dəliqanlı adamlar da görmüşdü. Belələrindən onun zəhləsi gedirdi. Çünki onlar atı var gücləri ilə qovub, sonra birdən yüyəni çekirdilər, at dikəlib şahə qalxırdı və yənə çapmalı olurdu. Belələri min cür oyundan çıxırdılar – teki onların yorğa ata mindiyini görəydilər. Gülsarı hər şeye öyrənmişdi. Birce tövlədə qalmaqla arası yox idi. Əvvəlki ehtiras hələ də Gülsarının canında idi – çapmaq, çapmaq, çapmaq. Kimi çapdırmağın fərqi yox idi. Belə şey çapanları

marqlandırır – onlar üçün hər atın öz yeri vardı. Əgər bir kəs Gülsarını minirdisə, deməli, hörmətli adam idi, ondan qorxurdular. Gülsarı gözəl at idi, qüvvətli, rahat. Onu minən adama heç bir xətər toxuna bilməzdi.

Bu dəfə Gülsarı rayon prokuroru Seqizbayevi aparırdı, onu kolxozla təhkim eləmişdilər. Seqizbayevi müşayiət eləyən kolxozun partorqu idi – heç, əslində, o da kiçik adam deyildi. Ancaq partorq susurdu, görünür, qorxu canını almışdı: axı, qoyunçuluqda vəziyyət pis idi. Çox pis idi. Qoy qorxsun, heç danışmasın. Boş-boş danışmağın nə mənası? Aşağı vəzifəli adamların yuxarı vəzifəliyə qorxmağı yaxşıdır. Yoxsa, heç bir qayda-qanun ola bilməz. Bəziləri tabelərində olan adamlarla çox yumşaq rəftar eləyirlər, elə təpik də adama onlardan deyir, özü də elə deyir ki, it kimi zingildəməli olursan. Vəzifə böyük şeydir, məsul şeydir. Vəzifə başında oturmaq hər adamın işi deyil.

Gülsarının belində oturub, atın addım səslərinə uyğun bir ahənglə yırğalana-yırğalana gedərkən, Seqizbayev belə düşünürdü. O, çobanları yoxlamağa gedirdi, orada ürək açan bir şey görməyəcəyinə əmin idi, buna baxmayaraq, prokurorun kefi pis deyildi. O bilirdi ki, bu il qış çox sərt keçib, hələ də çəkilib getmək istəmir və qışla yazın bu çarpışmasında çoxlu qoyun-quzu tələf olub. Əslində, hər il belə idi. Bunu hamı bilirdi. Ancaq, madam ki, onu kolxozla təhkim etmişdilər, deməli o, kimisə məsuliyyətə almalı idi. Üstəlik, üroyinin harasındasa Seqizbayev bilki böyük tələfatın özü üçün sərfəli olduğunu hiss eləyirdi. Axı, rayonda maldarlığın vəziyyətinə cavabdeh o deyildi, Seqizbayev prokuror idi, bir də olsa-olsa raykom bürosunun üzvü idi. Bütün bunların məsuliyyəti birinci katibin boynuna düşəcəkdi. Katib təzə gəlib, qoy əcrini çöksin. Bütün bu işlərə Seqizbayev kənardan baxacaqdı. Buna, yəqin ki, yuxarıda oturanlar da baxacaqdılar və biləcəkdilər ki, kənar adamı buraya katib göndərməkdə səhv eləyiblər. Seqizbayev bu işdən çoxdan narazı idi – axı, o, burada ola-ola niyə kənardan katib göndərilməli idi? Neçə il idi ki, Seqizbayev rayonun prokuroru idi, özünün nəyə qadir olduğunu dəfələrlə sübut etmişdi. Eybi yoxdur, hələ dostlar ölməmişdilər, lazım olsa, arxasında duracaqdılar. Bəli, bəli, partiya işinə keçməyin vaxtı çatmışdı. Prokuror stulunda əyləşmək kifayət idi... Bu at da lap qiyamət at imiş. Gəmi kimi yırğalanırdı, qarı-palçıq heç vccinə də almırdı. Partorqun atı çoxdan köpük içində idi, ancaq bunun canına hələ təzəcə tər gəlirdi...

Çoro isə öz aləmində idi. Görkəmi heç yaxşı deyildi. Yorgun, üzgün. Sifəti sapsarı saralmışdı, gözləri yumulurdu. Neçə il idi ki, üroyinin əzabını çəkirdi və yaxşılaşmağa doğru heç bir əlamət görünmürdü, halı get-gedə ağırlaşdı. Bu yandan da ağır fikirlər üroyini ağrıdırdı. Bəli, Tanabay haqlı idi. Sədr qışqırırdı, hay-küy salırdı, əlindən özge bir iş gəlmirdi. Bir ayağı rayonda idi, gündə bir şeyi bəhanə eləyib gedirdi. Partiya iclasında sədrin məsələsini qoymaq lazım idi, buna da rayon icazə vermirdi, gözləməyi məsləhət görürdülər. Axı, nə üçün? Söz vardı ki, Aldanovun özü keçmək istəyir, bəlkə, buna görə rayon etiraz eləyirdi? Əlbəttə, getməyi məsləhət idi. Lap Çoronun özünün də vaxtı çatmışdı. Onun kolxozla nə xeyri deyirdi? Həmişə xəstə idi. Samansur tətillə gəlmişdi, o da belə məsləhət görürdü. Bir də, işdən çıxmağa nə vardı ki? Çoronu öz vicdanı qorxudurdu. Samansur ağıllı oğlan idi, çox şeyi atasından yaxşı bilirdi. Tez-tez təsərrüfat məsələlərindən söhbət salırdı. Onlara yaxşı elmlər öyrədirdilər. Bəlkə, orada professorların dedikləri bir vaxt doğrudan da həyata keçiriləcəkdi, ancaq hələlik özge əlac yox idi – görünür, Çoro xəstə üroyini bu yolda qoyacaqdı. Öz dərdinin əlindən o, hara qaça bilərdi? Bir də, o, işdən çıxsaydı, kənardan baxanlar nə deyirdi? Vəd verdin, qızısdırdın, kolxozu xirtləyəcən bərcə saldın, indi qaçıb aradan çıxmaq istəyirson, eləmi? Yox, bu cür Çoro heç vaxt rahatlıq tapa bilməzdi, axıracan durmaq lazım idi. Gec-tez kolxozun köməyinə gələcəkdilər, belə qala bilməzdi. Bircə tez gələydilər. Özü də əmelli adamlar gələydilər, beləsi yox. Bu dağıntı üçün, deyir, adamları məsuliyyətə cəlb eləyəcəyik. Elə görək! Ancaq məhkəmə ilə bu düzəlməz. Oturub, qaşqabağını sallayıb, elə bil dağdakıların hamısı canidir, bundan başqa kolxozla can yandıran yoxdur... Əslində isə heç kolxoz vccinə də deyil. Ancaq desən ki, belədir, adamı diri-diri udar.

18

Uca dağlar boz dumana bürünmüşdü. Günəşin həsrəti ilə onlar təhqir edilmiş cəngavərlər kimi qaşqabaqlı dayanmışdılar. Bahar heç cür özünə gələ bilmirdi. Çiskin, nomişlik, soyuq.

Tanabay tövlədə, həmişəki müsibətində idi. Soyuq, boğanaq, tövlədə beş-altı qoyun birdən doğmuşdu, quzular üçün yer tapılmırdı. Adam baş götürüb qaçmaq istəyirdi. Mələşmə, çıxırışma, çaxnaşma...

Hamısı yem istəyirdi, hamısı su istəyirdi və qarışqa kimi bir ucdan qırıldılar. Bu yandan da arvad belini sındırıb yorğan-döşəyə düşmüşdü. Durmaq istəyirdi, tərpenə bilmirdi. Eh, olan olacaqdı. Daha Tanabayda taqət qalmamışdı.

Bektayı o, heç cür yadından çıxara bilmirdi, qəzəb ürəyini yandırır-yaxırdı. Ona görə yox ki, Bektay getmişdi – o getməli idi, ona görə yox ki, sürünü Tanabayın üstünə atıb getmişdi – yəqin ki, bir adam göndərəcəkdilər, sürüyə yiye duracaqdı. Ancaq Tanabay Bektaya əməlli-başlı cavab verməli idi. Elə cavab verməli idi ki, o, xəcalətdən tər töksün, utanıb yere girsin. Dünen yumurtadan çıxan bir uşaq! Burnu fırtıqlının birisi! Ancaq neçə ilin kommunisti, ömrünü kolxozun yolunda qoymuş Tanabay bir kəsərli söz tapmadı ki, onun cavabını versin. Çomağını tolaqlayıb getdi. Heç belə şey Tanabayın ağlına gələrdimi?! Heç Tanabay düşünə bilərdimi ki, vaxt gələcək onun müqəddəs bildiyi şeylərə güləcəklər?

Tanabay: “Bəsdir!” – deyirdi, daha bu haqda fikirləşmək istəmirdi, ancaq qarışıq fikirlər yene onun beyninə dolurdu.

Qoyunların biri də doğdu, ökiz doğmuşdu, qəşəng də balalar idi. Ancaq nə mənası? Ananın əmcəyi bom-boş idi, gerek bir şey yeyəydi ki, süd də olaydı. Deməli, bu iki bala da öləcəkdi! Eh, heyf, heyf, heyf!

Quzuların bir neçəsi elə indicə ölmüşdü. Tanabay onları götürüb tövlədən çıxaranda qızının tövşüyə-tövşüyə gəldiyini gördü.

– Ata, böyükklər bizə gəlir.

– Qoy gəlsinlər. Sən get ananın yanında otur.

Tanabay qızı evə yolladı və özü tövlədən çıxanda atlıları gördü. “Oy! Gülsarı! – O, atı görməyinə sevindi. Köhnə dərdi təzələndi. – Gör haçandan səni görməmişəm, ancaq heç dəyişməmişən!” Tanabay Çoronu əlbəəl tanıdı. Ancaq yorğa atın üstündəki xəzpaltolunu tanıya bilmədi. Görünür, rayondan idi, bura adamına oxşamırdı.

“Hə, gəlin, yaxşı gəlmisiz”. Bu görüşü Tanabay çoxdan arzulayırdı. O, şikayət də eləyə bilirdi, ürəyinin dərmini də deyə bilirdi. Ancaq yox – Tanabay sızıldamaq fikrində deyildi. Qoy özləri utansınlar, özləri qızarsınlar. Heç belə müsibətmi olar?! Yatıb-yatıb indi ayılıblar...

Tanabay gələnlərin yolunu gözləmədi, tövlənin dalına keçib, ölü quzuları tulladı. Tələsmədən qayıdıb gəldi.

O gələndə qonaqlar tövlənin heyətində idi. Atlar lap tengimişdilər. Çoro olduqca yazıq bir görkəmdə dayanmışdı. Günahkar olduğunu

hiss eləyirdi. O biri atlının bambaşqa görkəmi vardı – hirsli, zəhmli. O, heç salam da vermədi. Əvvəl üzünü Çoroya tutdu:

– Bu nədir?! Bu nə biabırçılıqdır? Hər yerdə eyni vəziyyət, eyni başıpozuqluq! Bu biabırçılığa nə ad vermək olar? – Sonra üzünü Tanabaya çevirib, onun ölü quzuları atdığı səmtə işarə elədi: – Bu nədir, yoldaş, özünüz kommunist çobansınız, ancaq quzular murdar olurlar.

Tanabay dedi:

– Onların, yəqin ki, mənim kommunist olmağımdan xəbərləri yoxdur. – Və eyni vaxtda da, elə bil, ürəyinin hansı telisə qırıldı, ürəkdə boşluq yarandı, laqeydlilik və süstlük.

Seqizbayev pul kimi qızardı.

– Başa düşmədim, – dedi və xeyli susandan sonra, nəhayət, söz tapıb dilə gəldi: – Sosialist öhdəçiliyi götürmüşənmə?

– Götürmüşəm.

– Orda nə yazılıb?

– Yadımda deyil.

Prokuror qamçının ucunu yenə də bayaqkı səmtə tuşladı:

– Elə buna görə də quzuların murdar olur, – dedi. Bu dikbaş çobanın dərslərini vermək üçün yaxşı fürsət tapdığına sevinən Seqizbayev şöstlə üzənginin üstündə dikeldi. Ancaq əvvəl Çoronun üstünə düşdü: – Bəs siz nə işlə məşğulsunuz? Heç camaatın öz öhdəçiliyindən də xəbəri yoxdur. Plan pozulur, mal-qara məhv olur! Bəs sizin vəzifəniz nədir? Siz öz kommunistlərinizə necə təlim verirsiniz? Bu necə kommunistdir? Sizdən soruşuram!

Çoro başını aşağı salıb dayanmışdı. Əlində yüyən uclarını oynadırdı. Tanabay təmkinini pozmadan onun yerinə cavab verdi:

– Mən də belə kommunistəm.

– Bah, bah, kommunistə bax! Sən ziyanxorun birisən! Sən xalqın əmlakını məhv edirsən. Sən xalq düşmənisən. Sənin yerin türmədir, partiya deyil! Sən sosializm yarışını elə salırsan.

– Hı, hı, mənim yerim türmədir, mənim yerim türmədir, – Tanabay eyni təmkinlə təkrar eləyirdi və eyni zamanda da onun dodaqları titrəyirdi. O, hələlik qəzəbini boğurdu, ancaq qəzəb anbaan artırıd, çoxalırdı. Nəhayət, Tanabayın səbir kasası dolub daşdı. Dodaqlarının titrəməyini gizlətməyə çalışaraq gözlerini Seqizbayevin gözüne zillədi – hə! Mənim yerim türmədir! De görüm, başqa nə sözün var?

Çoro söhbətə qarışdı:

– Sən niyə belə danışırısan, Tanabay? Axı, nə üçün? Bir mənə başa sal görüm, nə olub sonə?

– Başa salım, bəli, başa salım! Deməli, səni də başa salmaq lazımdır? Sən bura nə üçün gəlmişən, Çoro? Soruşuram, nə üçün gəlmişən? Gəlmişən deyəsən ki, quzular murdar olur, eləmi? Bunu mən sensiz də bilirəm! Hansı zibilin içində olduğumu da sensiz bilirəm. Bilirəm! Bilirəm ki, ömrüm boyu axmaq olmuşam. Döşümü qabağa verib kolxoz qurmuşam. Hamısını bilirəm!..

Ağappaq ağarmış Çoro atdan düşdü:

– Tanabay! Tanabay! Özüne gəl!

Tanabay Çoronu itələdi.

– Çökil! – dedi. – Tüpürüm mən o öhdəçiliyə də, belə həyata tüpürüm! Çökil. Mənim yerim türmədir! De görüm, bu xəzpaltolu ağanı niyə bura gətirmisən? Gətirmisən ki, mənə lağa qoyub gülsün? Məni türməyə salsın? Düş görüm, oğraşın biri oğraş, düş mənə türməyə qat! – Tanabay yan-yörəsinə baxdı, bir şey tapa bilməyib, divara dirənmiş yabanı götürdü. Seqizbayevin üstünə yeridi. – Rədd ol burdan, oğraş! Rədd ol!

Daha Tanabayın özündən xəbəri yox idi. O, yabanı qaldırıb salırdı, ayrı heç nə görmürdü, heç nə hiss etməirdi. Qorxmış Seqizbayev atı çarx kimi fırladırdı, yaba Gülsarının başına dəyib cingilti ilə havaya qalxırdı və yenə atın təpəsinə düşürdü. Atın başı gicəllənirdi, dəhnələr onun ağzını didirdi, əzirdi, Gülsarının gözləri kəlləsinə çıxmışdı, ancaq hirsindən ağlını itirmiş Tanabay bunların heç birini dərk etməirdi. O, yabanı dalbadal günahsız atın təpəsinə döşüyür, səsi gəldikcə bağırırdı:

– Çökil, Gülsarı, çökil! Qoy görüm bu xəzpaltolu ağanı!

Cavan sahmançı qadın tövşüyə-tövşüyə özünü yetirdi, Tanabayın qolundan sallanıb, yabanı almağa çalışdı, Tanabay onu itələyib yıxdı.

Çoro atın belinə sıçrayıb araya girdi:

– Tez olun! Qaçın! Öldürəcək!

Bu dəfə Tanabay yaba ilə Çoronun üstünə yeridi. Ancaq gec idi, atlılar çapıb aradan çıxmışdılar. Onların dalınca düşmüş köpək canfəşanlıqla hürürdü, gah tullanıb atların quyruğundan tuturdu, gah sıçrayıb üzənqilerdən yapışırdı.

Tanabay yığıla-yığıla qaçır, yerdən kəsək götürüb atlıların dalınca atır, fasiləsiz qışqırırdı:

– Mənim yerim türmədir! Mənim yerim türmədir! Rədd olun, itilin burdan! Mənim yerim türmədir! Türmədir!

Sonra o, tövşüyə-tövşüyə geri qayıdarkən yenə bu sözləri təkrar eloyirdi: “Mənim yerim türmədir! Mənim yerim türmədir!” Öz borcunu layiqincə yerinə yetirmiş köpək lovğa-lovğa sahibinin yanınca addımlayırdı. O, tumar gözləyirdi, sığal gözləyirdi, lakin sahibi onu görmürdü. Qorxmış, ağappaq ağarmış Caydar ağaca söykənə-söykənə Tanabayın qabağına gəlirdi.

– Aman Allah, neynədin? Sən neynədin?

– Yaxşı iş görmədim.

– Əlbəttə, yaxşı iş görmədin!

– Atı nahaq yerə döydüm.

– Sənin ağlın başında deyil. Heç bilirsənmi neynəmişən?

– Bilirəm. Mən ziyanxoram. Mən xalq düşməniyəm, – deyə Tanabay tövşüyə-tövşüyə dilləndi, sonra susdu, elləri ilə üzünü tutub, ikiqat büküldü və hönkürdü, ucadan, səsi goldikcə hönkürdü.

Onunla birgə Caydar da ağlayırdı. Hem də yalvarırdı:

– Toxta, Tanabay, toxta!

Ancaq Tanabay toxtaya bilmirdi. O ağlayırdı, yana-yana, titrəyə-titrəyə ağlayırdı. Onun belə ağladığını Caydar heç vaxt görməmişdi...

19

Raykom bürosunun iclası bu fəvqəladə hadisədən üç gün sonra çağırıldı.

Tanabay Bakasov qəbul otağında oturub gözləyirdi, onu kabinetə çağıracaqdılar, orada bu saat Tanabayın söhbəti gedirdi. Bu üç gündə Tanabay çox düşünmüşdü, ancaq bir şeyi hələ də yəqin eləyə bilməmişdi: günahkar idi, yoxsa günahkar deyildi. Dövlətin nümayəndəsinə əl qaldırmaqla Tanabay ağır cinayət işlətmışdi, bunu özü də bilirdi. Ancaq məsələ tokcə bunda olsaydı, nə vardı ki! Öz yersiz hərəkəti üçün Tanabay hər cür cəzaya razı idi. Ancaq o, hirsini boğa bilməyib, üreynin bütün sirlərini açıb tökmüşdü, özünə yaraşmayan sözlər demişdi. İndi ona inanacaqdılarmı? Burada onu başa düşəcəkdilərmə? Hərdən Tanabayın üreynində ümid işığı közəirdi: “Bəlkə inandılar. Bəlkə başa düşdülər. Bərbəbir hamısını deyəcəyəm: bu ilki qışı, töylələrin, alaçıqların bərbadlığını, gecələrimi, Bektayın qaçmağını – nə

olub hamısını deyəcəyəm... Qoy müzakirə eləsinlər. Axı belə təsər-rüfatçılıq olmaz!" Tanabay öz hərəkətinin peşmançılığını çəkirdi: "Qoy mənı cəzalandırsınlar, bəlkə, bundan sonra çobana da bir fikir verələr, onun gününü-güzəranını, çəkdiyi müsibətləri görələr". Ancaq üstündən bir dəqiqə keçməmiş, o günkü əhvalat Tanabayın yadına düşürdü. O hirsələnirdi, düyümlənmiş yumruğunu dizlərinin arasında sıxırdı. Tanabay inamla deyirdi: "Mən müqəssir deyiləm!" Ancaq çox keçməmiş təzədən şübhəyə düşürdü...

Nədənə, İbrahim də burada qəbul otağında əyləşmişdi. "Görəsən, bunun burada nə azarı vardı? Əlbəttə, səbəbsiz deyildi. Cəmdək üstə gəlmişdi, qargə-quzğun kimi". İbrahimin burada olmağı Tanabayı əsəbi-ləşdirirdi, o, üzünü yana çevirmişdi. İbrahim isə dınməz-söyləməz oturub altdan-altıdan Tanabaya baxırdı.

Tanabay əsəbi halda eşələnirdi: "Bos nəyi gözləyirlər? Niyə çağırırlar?" Orada, qapının dalında, yəqin ki, hamı öz yerində idi. İndicə Çoro da gəlib keçmişdi. Başını aşağı salıb oturmuş Tanabay onu çəkmələrinin boğazına yapışmış at tükündən tanımışdı, çünki o tük Gül-sarının tükü idi. "Yəqin ki, bərk gəlib, Gülsarını möhkəm tərpedib", - Çoro gəlib keçəndə Tanabay belə fikirləşmişdi, ancaq başını qaldır-mamışdı. Tərdən ləkələnmiş tüklü çəkmələr Tanabayın gözü qabağın-dan qətiyyətsiz bir halda ötüb keçmişdi və qapının dalında gözədən itmişdi.

Tanabay çox gözlədi, nəhayət, katibə qapının dalından başını çıxarıb onu çağırırdı. - Golin, yoldaş Bakasov.

Tanabay diksindi, ürəyi çırpına-çırpına ayağa durdu və bu ardı-arası kəsilməyən ürək döyüntüsü ilə birgə kabinetə girdi. Gözləri du-manlanmışdı. Elə dumanlanmışdı ki, o, burada oturan adamların sifətini bir-birindən ayıra bilmirdi.

Raykomun birinci katibi Kaşkatayev uzun stolun lap axırındakı stulu göstərdi:

- Əyləşin.

Tanabay oturdu, ağırlaşmış əllərini dizlərinin üstünə qoyub, göz-lərinə çökmüş dumanın nə vaxt çəkilib gedəcəyini gözlədi. Sonra o, stol arxasındakı adamlara nəzər saldı. Üz-gözündən kin-küdurət tökü-lən Seqizbayev katibin sağ cinahında əyləşmişdi. Tanabayın bu adama olan nəhayətsiz nifrəti ürəkdə birdən-birə elə bir qüvvətlə baş qaldırdı ki, onun gözlərinə çökmüş duman da bir andaca çəkilib getdi. Sifətlər

bir-birindən ayrıldı. Tanabay Seqizbayevin qıpqırmızı üzünü gördü, Çoronun qanı qaçmış sifətinə baxdı. Rəngi ölü rənginə dönmüş Çoro lap ucqarda oturmuşdu, Tanabaya yaxın idi. Onun arıq əlləri stolun göy örtüyü üstündə əsəbi halda titrəyirdi. Çoro ilə üz-üzə oturmuş kolxoz sədri Aldanov fısıldaya-fısıldaya yan-yörəsinə baxırdı. O, qarşdakı mə-sələyə olan münasibətini indidən bürüzə verirdi. O birilər isə, deyəsən, hələ gözləyirdilər. Nəhayət, birinci katib başını qovluqdan qaldırdı.

- Kommunist Bakasovun şəxsi işinə keçirik, - dedi. Hər sözü xüsusi vurğu ilə tələffüz elədi.

Kimse yerdən bic-bic söz atdı:

- Çox təəssüf ki, kommunist...

Tanabay ürəyində: "Yox, - dedi, - bunlardan imdad gözləmə! Bir də mən nə üçün imdad gözləməliyəm? Cinayətkar deyiləm ki!"

Tanabay bilmirdi ki, onun məsələsində bir-biri ilə gizli rəqəbat aparan iki tərəf üz-üzə gəlmişdir və ayrı-ayrılıqda hər tərəf bu miskin hadisədən öz xeyri üçün istifadə etməyə hazırlaşır. Seqizbayevin dəstəsi təzə katibin müqavimətə nə dərəcədə qabil olduğunu yoxlamaq istəyirdi, hələlikdən katibi ələ almaq üçün də onlar bu hadisədən istifadə edə bilirdilər. İkinci dəstəni Kaşkatayevin özü təmsil eləyirdi. O, Seqizbayevin katibliyə can atdığını bilirdi, Kaşkatayev həm öz hörmətini aşağı salmaq istəmirdi, həm də bu təhlükəli adamlarla münasi-bətini pozmamağa çalışırdı.

Raykom katibi, Seqizbayevin yazdığı məlumat vərəqəsini oxudu. Burada "Ağ qaya" kolxozunun çobanı Tanabay Bakasovun söz və əl hərəkəti ilə törətdiyi cinayətlərin hamısı bütün təfərrüatı ilə göstəril-mişdi. Məlumat vərəqəsində Tanabayın etiraz edə biləcəyi heç bir şey yox idi, ancaq buradakı ittihamlar elə ustalıqla irəli sürülmüşdü ki, katib vərəqəni oxuduqca Tanabay dəhşətə gəlirdi. Bu kağızın qarşı-sında gücsüz olduğunu hiss etdikcə Tanabayı tər basırdı. Seqizbayevin məlumat vərəqəsi onun özündən də dəhşətli idi. Heç bir yaba ilə Ta-nabay bu kağızın üstünə gedə bilməyəcəkdi. Kağız oxunandan sonra hər şey bir andaca dəyişdi. Tanabayın demək istədiyi sözlər onun öz nəzərində mənasını itirdi, yersiz bir sızıltıya, yazıq bir çobanın miskin şikayətinə, giley-güzarına çevrildi. Bununla o özünü axmaq yerinə qoymazdı? Bu qorxunc kağızın qabağında, onun demək istə-diği sözlərin bir qepiklik mənası varmı? O, kiminlə döş-döşə gəl-mək istəyirdi?

Kaşkatayev məlumat vəərəqəsini oxuyub, üzünü Tanabaya tutdu:

– Yoldaş Bakasov, siz büro üzvü Seqizbayevin məlumatındakı faktların doğru olduğunu etiraf edirsinizmi?

– Bəli.

Kabinetə sükut çökdü. Sanki o kağızın zəhmi burada oturanların hamısını basmışdı. Aldanov məmnun halda ətrafına göz gözdürüb, sınıyıcı nəzərlərlə hamını süzdü, sanki öz baxışları ilə o, Tanabaya olan nifrətini hamıya təlqin etmək istəyirdi.

Sonra Seqizbayev qətiyyətlə sözə başladı:

– Yoldaş büro üzvləri, sizin icazənizlə mən bu işə bəzi əlavələr etmək istəyirəm. Kommunist Bakasovun hərəkətlərini adi bir xuliqanlıq kimi qiymətləndirə biləcək adamları indidən xəbərdar etmək istəyirəm. Əgər belə olsaydı, inanın ki, mən bu məsələni büroya çıxarmazdım. Xuliqanlarla mübarizə üçün bizdə başqa vasitələr vardır və mən, şübhəsiz ki, burada öz təhqir edilmiş heysiyyətimin qeydinə qalmıram. Bakasovun mənə dediyi sözlər, hər şeydən əvvəl, rayon partiya komitəsinin və onun simasında, demək olar ki, bütün partiyanın loyaqətinə toxunur və mən razı ola bilmərəm ki, partiyanın avtoritetini ləkələyən belə bir fakt cozasız qalsın. Onu da deməliyəm ki, bütün bunlar bizim kommunist və bitərəflər arasında apardığımız siyasi tərbiyə işinin yarıtmazlığını və raykomun ideoloji işindəki nöqsanları aşkara çıxarır. Bundan əlavə, biz Bakasov kimi sıradan kommunistlərin düşüncə tərzinə görə cavab verməliyik. Bəlkə bu adam tək deyildir. Bəlkə belə düşünən başqa kommunistlər də vardır? “Xəzpaltolu təzə ağa!” Bu sözlərin arxasında gizlənən mənaya fikir verirsinizmi? Paltu bir yana dursun, Bakasovun dediyindən belə çıxır ki, mən sovet adamı, öz partiya borcunu yerinə yetirən bir şəxs, təzə ağayam, istismarçıyam, xalqın qanını soruram. Fikir verin! Bu sözlərin arxasında görün nə mətləb gizlənir! İzahata ehtiyac yoxdur... İndi işin o biri tərəfinə keçək. Mən “Ağ qaya” kolxozunda heyvandarlığın necə yarıtmaz bir halda olduğunu görəndə, doğrusu, özümü itirdim. Guya öz sosialist öhdəçiliyini unutmuş Bakasovun verdiyi təhqiramiz cavabların müqabilində mən onu ziyanxor və xalq düşməni adlandırdım, dedim ki, sən yerin partiya deyil, türmədir. Etiraf edirəm ki, bu sözlərlə mən onun heysiyyətinə toxunmuşdum və ondan üzr istəməyə hazır idim. İndi isə əminəm ki, səhv etməmişəm və dediyim sözləri geri götürməyirəm. Əksinə, bu adamın qorxulu, düşmən əhval-ruhiyyəli bir element olduğunu təsdiq edirəm...

Tanabay dünyada nələr görməmişdi. Müharibənin başından vurub ayağından çıxmışdı, ancaq heç yuxusuna da girməmişdi ki, insan üroyi nə qədər dəhşətlə döyünə bilər. Bu aramsız döyüntü içində ürək gah şişir, gah sıxılırdı, gah qalxır, gah düşürdü. Ürək həyat uğrunda mübarizəyə qalxırdı, ancaq bu güləbarana ürəkmi dözürdü? Tanabay üroyinin səsinə eşidirdi: “Nə oldu, ilahi, nə oldu o şeylər ki, bir vaxt mənim həyatımın mənası idi? O qədər ölmedim – xalq düşməni oldum. Niyə mən özümü oda-közə vururdum; tövlə dərdi, yem dərdi, yolunu azmış Bektayın dərdi. Nə üçün? Kim üçün?...”

– Məlumat vəərəqəsində qeyd etdiklərimin əsas məğzini bir daha nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm, – deyərək Seqizbayev sözləri ağır dəmir kimi bir-birinə pərçimləyirdi: – Bakasov bizim quruluşa nifrət edir, onun kolxozu, sosializm yarışını, ümumiyyətlə, bütün həyatımızı görməyə gözü yoxdur. Bütün bunları o, kolxozun partiya təşkilat katibi Sayakov yoldaşın yanındaca açıq-aşkar bəyan etmişdir. Bundan əlavə, öz vəzifəsini yerinə yetirən dövlət nümayəndəsinə əl qaldırmaqla Bakasov başqa bir cinayət də törətmişdir. Xahiş edirəm, mənə düzgün başa düşəsiniz, mən Bakasovun məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün sanksiya verilməsini tələb edirəm və şərt qoyuram ki, bu adam, buradan çıxanda nəzarət altına alınsın. Onun törətdiyi cinayətlər əlli səkkizinci maddəyə tamamilə uyğundur. Bakasovun partiya sıralarında qalıb-qalmamaq məsələsinə gəldikdə, bu barədə danışmağı yersiz bilərəm...

Bu tələblə Seqizbayev çox uzağa getdiyini yaxşı bilirdi. Ancaq büro Tanabayı məhkəmə məsuliyyətinə almağı lazım bilməsə də, bu cür tələbdən sonra onu mütləq partiyadan çıxarmalı olacaqdı. Bu tələbi Kaşkatayev də qəbul etməyə bilməyəcəkdi və nəticədə Seqizbayev öz niyyətini həyata keçirəcəkdi.

Səsindən aşkar əsəbilik sezilən Kaşkatayev Tanabaya müraciət elədi:

– Bu haqda siz nə deyə bilərsiniz, yoldaş Bakasov?

– Heç nə. Hamısını dedilər. Belə çıxır ki, mən əvvəldən də ziyanxor, xalq düşməni olmuşam, indi də düşmənliliyimdə qalıram. Mənim fikir deməyimin nə mənası var? Hər şeyi özünüz həll eləyin...

– Siz özünüzü vicdanlı kommunist hesab edirsinizmi?

– İndi belə şeyi sübut etmək çətindir.

– Müqəssir olmağınızı boynunuza alırsınızmi?

– Xeyr.

– Özünüzü hamıdan ağıllı hesab edirsiniz?

– Yox, hamıdan axmaq hesab eləyirəm. Döşündə komsomol nişanı olan cavan bir oğlan ayağa qalxdı. O, hamıdan cavan idi; cılız, cansız; lap uşaq kimi görünürdü.

– İcaze verin, mən deyim.

Cavan oğlanın burada oturduğunu Tanabay yalnız indi gördü. Ürəyində: “Döşə gəlsin, – dedi, – cavan oğlan, döşə gəlsin, vaxt olub mən də döşəmişəm...”

Kaşkatayev başı ilə razılıq verdi:

– Buyurun, Kərimbəyov.

Kərimbəyov həyəcanını gizlətməyə çalışaraq sözü başladı:

– Mən yoldaş Bakasovun hərəkətinə haqq qazandırmaq istəmirəm. Öz hərəkətinin müqabilində o, lazımı partiya cəzası amalıdır. Ancaq mən yoldaş Seqizbayevlə də razı deyiləm. Üstəlik, təklif eləyirəm ki, yoldaş Seqizbayevin məsələsi də müzakirəyə qoyulsun...

Kimse Kərimbəyovun sözünü kəsdi:

– Vay səni! Bu qanunları sizin komsomolmu icad eləyib?

Kərimbəyov qızardı. Daha da özünü itirdi:

– Qanun hamı üçün eynidir, – dedi və bir anlığa tutulub, özünü ələ almağa çalışdı. Sonra o, daha sərt, daha kəskin danışmağa başladı: – Kolxozçunu, çobanı, köhnə kommunisti təhqir etməyə sizin nə ixtiyarınız vardı?.. Deyirsiniz ki, kolxozda heyvandarlığın pis halda olduğunu görüb əsəbiləşmişsiniz. Bəlkə buna görə çoban sizdən də əsəbi imiş? Bunacan siz nə vaxt onun yanına getmişdiniz, onun işi ilə, həyatı ilə nə vaxt maraqlanmışdınız? Bilirdinizmi, maldarlıq niyə bu haldadır, quzular nə üçün tələf olur? Xeyr, yazdığınızdan məlum olur ki, siz elə çatan kimi çobanın üstünə düşmüşünüz, dişinizin dibindən çıxanı demisiniz. Kolxozlarda doğum kampaniyasının vəziyyəti hamıya məlumdur. Mən özüm tez-tez yerlərdə oluram, bizim komsomolçu çobanları görəndə xəcalət çekirəm. Çünki biz onlardan hər şey tələb eləyirik, ancaq özümüz onlara heç bir praktiki kömək göstərmirik. Bir yandan yarıtmaz tövlələr, bir yandan aclıq, yemqıtlıq. Mən özüm çoban oğluyam. Bilirəm ki, hər quzunun ölməyi çoban üçün nə deməkdir. İnstitutlarda bizə başqa şeylər öyrədiblər, ancaq yerlərdə işlər köhnə qayda ilə gedir. Bütün bunları görəndə adamın ürəyi ağrıyır!..

Seqizbayev onun sözünü kəsdi:

– Yoldaş Kərimbəyov, siz çalışmayın ki, bizi ağladasınız. Hiss – nisbi məfhumdur. Hissə qapılmaq lazım deyil. Fakt lazımdır, fakt!

– Bağışlayın, – deyərək Kərimbəyov yenidən sözü başladı, – burada biz cinayətkarlıq məsələsindən danışırıq, öz partiyaçı yoldaşımızın işini müzakirə eləyirik. Burada partiya bileti daşıyan bir yoldaşın taleyi həll olunur. Buna görə də gəlin fikirləşək: yoldaş Bakasovu bu işə nə vadar etmişdir? Mən Bakasovun hərəkətinə, əlbəttə, haqq qazandırmıram, ancaq kolxozun ən yaxşı maldarlarından olan Bakasovun belə bir vəziyyətə gəlib çıxmasının səbəbini də, mənəcə, aydınlaşdırmaq lazımdır.

Kərimbəyovun çıxışından narazı qalmış Kaşkatayev qeyzlə:

– Oturun, – dedi. – Siz bizim diqqətimizi əsas məsələdən yayındırırsınız, yoldaş Kərimbəyov. Kommunist Bakasovun necə ağır bir cinayət işlətməyi, mənəcə, burada hamı üçün tamamilə aydındır. Bu nə deməkdir? Belə şey harda görünüb?! Biz heç kəsə icazə vermirik ki, əlinə yaba alıb raykom tərəfindən təhkim edilmiş adamların üstünə yerisin. Bizim işçilərin avtoritetini ləkələməyə heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Yaxşı olar ki, yoldaş Kərimbəyov, siz öz komsomolunuzun işləri barədə düşünesiniz, hissə qapılıb, belə mənasız sözlər danışmayasınız. Hiss, duyğu öz yerində, iş isə öz yerində. Bakasovun yol verdiyi hərəkət bizi, həqiqətən, narahat etməlidir və heç şübhəsiz ki, belə adama partiyada yer yoxdur... Yoldaş Sayakov, kolxozun partiya təşkilat katibi kimi, siz bütün bu deyilənləri təsdiq edirsinizmi?

Sapsarı saralmış Çoro ağır-ağır yerindən durub:

– Bəli, təsdiq eləyirəm, – dedi. – Ancaq mən istərdim ki, məsələ aydınlaşdırılsın...

– Necə aydınlaşdırılsın?

– Mən istərdim ki, biz öz partiya təşkilatımızda Bakasovun məsələsini müzakirə eləyək.

– Vacib deyil. Siz sonra öz təşkilatınızın üzvlərinə bu barədə məlumat verərsiniz. Daha nə sözünüz var?

– Mən istərdim ki, məsələ aydınlaşdırılsın...

– Nə aydınlaşdırılsın, yoldaş Sayakov? Bakasovun partiya əleyhi-nə çıxışı göz qabağındadır. Daha burda aydınlaşdırılmalı bir şey yoxdur. Bu işdə siz də məsuliyyət daşıyırsınız və kommunistlər arasında aparıldığınız tərbiyə işinin bu cür pozğun halda olduğuna görə öz cəzanızı alacaqsınız. Deyin görək, sizin Seqizbayevə üz vurub, məsələni

partiya bürosuna qoymamağı xahiş etməyinizi necə başa düşmək olar? Ört-basdır etmək, eləmi? Ayıb olsun! Öyləşin!

Mübahisə başlandı. MTS direktoru və rayon qəzetinin redaktoru Kərimbəyov müdafiə elədi. Hətta bir anlığa onlar mübahisədə üstünlük qazandılar. Ancaq Tanabay daha heç kəsi eşitmirdi. O özü ilə danışdı, özünə sual verirdi: "Nə oldu, Tanabay, səni yaşıdan o şeylər nə oldu? Nə sənə can qoyduğun sürü, nə o tövlə, nə o yem qutluğu burada heç kəsin vecinə deyil. Sən necə də axmaq olmusan, Tanabay! Kolxoz üçün, qoyun-quzu üçün ömrünü bada vermişən. İndi bütün bunların məsələyə daxil yoxdur. İndi sən təhlükəli adam olmusan. Olsun, cəhənnəmə ki! Əlinizdən gələni eləyin! Yapışın peysərimdən, tullayın bayıra. Daha mənim üçün fərqi yoxdur. Döşöyün, utanmayın..."

Kolxoz sədri Aldanov söz aldı. Tanabay bu adamın üz-gözündən, əl-qol hərəkətindən hiss elədi ki, o, kimisə hədələyir, kimisə söyür. Ancaq "Çidar... Gülsarı" sözlərini eşitəyincə o, heç nə dərk eləyə bilmədi. Sonra Tanabay diqqətini cəmləməyə çalışdı. Aldanov hiddətlə danışdı:

– ...Hələ bu hərasıdır ki? Bir atın ayağına çidar vurmaq üstündə bu adam camaatın içində deyib ki, mənim başımı ezəcəkdir. Yoldaş Kaşkatayev, yoldaş büro üzvləri, bir kolxoz sədri kimi sizdən xahiş eləyirəm ki, bizi Bakasovun əlindən qurtarasınız. Onun yeri, doğrudan da, tərmədir. Onun bütün rəhbər işçiləri görməyə gözü yoxdur. Yoldaş Kaşkatayev, qapının dalında şahidlər dayanıb, onlar Bakasovun məni necə hədələdiyini təsdiq edə bilərlər. Məsləhət bilseydiniz onları çağırardıq.

Kaşkatayev əsəbi halda üz-gözünü turşutdu:

– Yox, – dedi, – lazım deyil. Bu qədər kifayətdir. Oturun.

Sonra məsələ səsə qoyuldu.

– Təklif birdir: Bakasov partiya üzvlüyündən kənar edilsin. Kim razıdır?

Yenə də Kərimbəyov özünü saxlaya bilməyib ayağa durdu:

– Bir dəqiqə, yoldaş Kaşkatayev! Belə bir qərar çıxartmaqla biz səhv etmirikmi, yoldaş büro üzvləri? Başqa təklif var: Bakasova, şəxsi işinə yazılmaq şərti ilə ciddi təhmət verilsin, bununla bərabər, kommunist Bakasovun şəxsi ləyaqətini, partiya həsiyyətinə təhqir etdiyinə və raykomun təhqimçisi olmaq etibarını, düzgün olmayan iş üsullarına əl atdığına görə büro üzvü Seqizbayevə də təhmət elan edilsin.

Seqizbayev yerindən qışqırdı:

– Demoqogiya!

Kaşkatayev:

– Yoldaşlar, sakit olun, – dedi. – Siz raykomun bürosundasınız, öz evinizdə deyilsiniz, qayda-qanunu gözləmək lazımdır. – İndi hər şey raykomun birinci katibindən asılı idi və o, məsələni Seqizbayevin gözlədiyi istiqamətə yönəltdi. – Bakasovu məhkəmə məsuliyyətinə almağı lazım bilmirəm, lakin partiya onun yeri deyildir, bu məsələdə yoldaş Seqizbayev tamamilə haqlıdır. Səsə qoyuruq. Bakasovun partiyadan xaric edilməsinə kim razıdır?

Burada yeddi nəfər büro üzvü vardı. Üç nəfər Tanabayın əleyhinə əl qaldırdı, üç nəfər lehina səs verdi. Yerdə Kaşkatayev qalırdı. Bir qədər dayanandan sonra o da Tanabayın əleyhinə səs verdi. Tanabay bunların heç birini görmədi.

Məsələnin necə həll edildiyini o, Kaşkatayev katibə müraciət eləyəndə başa düşdü:

– Protokola yazın: raykom bürosunun qərarı ilə Bakasov Tanabay partiya üzvlüyündən xaric edilir.

"Vəssalam! Vəssalam!" deyə Tanabay öz-özünə pıçıldadı. Sanki o oturduğu yerdəcə ölmüşdü.

Lakin Kərimbəyov təslim olmadı:

– Mən təkid eləyirəm: Seqizbayevə də təhmət elan edilsin.

Bu məsələni səsə qoymadan da rədd etmək olardı, lakin Kaşkatayev belə etmədi. Bunun özündə də gizli məna vardı.

– Yoldaş Kərimbəyovun təklifi ilə kim razıdır? Xahiş edirəm, əlinizi qaldırasınız!

Yenə də üç-üç oldu və yenə də Kaşkatayev əlini qaldırıb Seqizbayevi təhmətdən qurtardı. Ancaq Seqizbayev başa düşəcəkdimi, bu hörməti lazımınca qiymətləndirəcəkdimi? Kim bilir... Bicin biridir. Hiylə dağarcığıdır".

Adamlar yerlərindən tərpəşdilər, stullar cııldadı. Tanabaya əl gəldi ki, hər şey qurtarıb, ayağa durub heç kəsin üzünə baxmadan, dinməz-söyləməz qapıya yönəldi. Lakin Kaşkatayev onu arxadan səslədi:

– Bakasov, hara gedirsiniz? Partiya biletinizi verin.

– Verim? – deyə Tanabay çəşqin halda katibin üzünə baxdı. Məsələnin nə yerdə olduğunu o hələ indi dərk eləyirdi.

Kaşkatayev:

– Bəli, – dedi. – Stolun üstünə qoyun. Daha siz partiyanın üzvü deyilsiniz və biletdən istifadə etməyə ixtiyarınız yoxdur.

Tanabay əlini döşünə salıb, xeyli vaxt eşələndi. Partibilet dərinə idi, lap dərinə. Onu Tanabay Caydarın əli ilə tikilmiş dəri kisəcikdə saxlayırdı. Kisəciyə ip salınmışdı və Tanabay ipi boynundan aşırırmışdı. Nəhayət, o, canında isitdiyi partibiletini çıxartdı. Onu Kaşkatayevin par-par parıldayan soyuq stolunun üstünə qoydu. Tanabay üşüdü, partibiletin yerinə o özü üşüdü. Yəni də heç kəs üzünə baxmadan, əlini döşünə salıb kisəciyin ağzını bağladı, yola düzəldi.

– Yoldaş Bakasov, – bu dəfə Tanabayı səsləyən Kərimbəyov idi. – Siz özünü nə deyə bilərsiniz, yoldaş Bakasov? Axı siz heç danışmadınız. Bəlkə danışmaq sizin üçün çətin idi? Biz güman edirik ki, partiyanın qapıları sizin üzünüze bağlı deyildir və siz gec-tez partiya qayda bilərsiniz. Deyin görək, bu saat siz nə düşünürsünüz?

Onun böyük dərini hələ də yüngülləşdirmək istəyən bu cavan oğlanın qarşısında minnətdar olduğunu duyaraq Tanabay ürək ağrısı ilə geri döndü.

– Nə deyim? – dedi. – Bu qədər sözün qabağında nə demək olar? Mən birçün onu deyə bilərəm ki, müqəssir deyiləm, lap ona əl qaldırsam da, dilimə pis sözlər gətirsəm də, müqəssir deyiləm. Mən bunu sizə izah edə bilməyəcəyəm. Buna görə də danışmağın mənası yoxdur.

Araya uzun sürən sükut çökdü. Sükutu Kaşkatayev pozdu:

– Hm. Deməli, partiya açıq ələyirsən? Onu bil ki, yoldaş, partiya səni düz yola çağırır. Partiya səni məhkəmədən qurtarıb, sən hələ açıqda ələyirsən! Deməli, sən, doğrudan da, partiya üzvü adına layiq deyilsən və mən inanmıram ki, onun qapıları bir daha sənə üzünə açılacaq!

Raykomdan çıxanda Tanabay üzündən çox sakit görünürdü. Həddindən çox sakit görünürdü. Elə dərindən də burasında idi. Hava isti idi, hələ gün batmamışdı, axşam yaxınlaşırdı. Küçə ilə adamlar gedirdi, maşınlar gedirdi. Klubun qabağındakı meydançada uşaqlar oynayırdılar. Ancaq Tanabay heç nəyə baxmaq istəmirdi, heç nə görmək istəmirdi. O özünü dağa yetirməyə tələsirdi, burada qalsaydı, elə bil, başına bundan da pis hadisələr gələcəkdi.

At bağlanan yerdə onun atı Gülsarı ilə yanaşı durmuşdu. Böyük, uzun və qüvvətli Gülsarı Tanabay yaxınlaşdıqca ayaqlarını qaldırıb qoyurdu, öz keçmiş sahibinin üzünə inamla, məhəbbətlə baxırdı. Gülsarı

o günkü savaşı da, bir-birinin dalınca başına endirilən yaba zərbələrini də unutmuşdu. Bəlkə buna görə də elə onun adı at idi.

Tanabay yaxınlaşıb həzin-həzin pıçıldadı:

– Bağışla, Gülsarı, bağışla! Mənim dərdim böyükdür, Gülsarı, çox böyükdür. – O, hıçqıraraq boynuna sarıldı, ancaq yoldan keçənlərdən utanıb, tez özünü ələ aldı.

Tanabay öz atını minib yola düzəldi.

Çoro Aleksandrov yoxuşunda Tanabaya yetişdi. Gülsarının tanış ayaq səslərini eşidən kimi, Tanabay dodaqlarını bir-birinə sıxdı, qəhərləndi, qanı qaraldı. O dönüb geri baxmaq da istəmədi. Bu gələn Çoronu Tanabay heç tanımaq da istəmirdi. Bu, həmin Çoro deyildi, tamam başqa adam idi. Lap elə bu gün, Kaşkatayev birçün dəfə səsinə qaldıran kimi o qorxub yerində oturdu. Bəs bunun sonrası nə olacaqdı? Camaat ona inanır, o isə həqiqəti deməyə qorxur. Gücənir, söz axtarır. Bunu ona kim öyrətmişdi? Tutaım ki, Tanabay geridə qalmışdı, qara işçi idi, axı Çoronun savadı vardı, hər şeyi bilirdi, ömrü boyu rəhbər işdə olmuşdu. Çoro bilmirdimi ki, bütün bu işlər seqizbayevlərin, kaşkatayevlərin dediyi kimi deyildir! Bilmirdimi ki, onların danışdığı yalnız zahirə yaxşı görünür, batində isə boş və yalandır. Axı onlar kimi aldadırdılar və nə üçün aldadırdılar?

Çoro lap yaxınlaşıb yanına gedəndə də Tanabay başını qaldırıb baxmadı. O, Çoronun yalnız səsinə eşitdi:

– Elə bilirdim ki, biz bir yerdə çıxacağıq, Tanabay, – deyərək Çoro nəfəsini dərdi. – Ancaq çıxıb baxıram, görürəm ki yoxsan...

Tanabay başını qaldırmadan dilləndi:

– Məni neynirsən? Öz yolunla çıx get.

– Üzünü mənə gizlətmə, Tanabay, dayan söhbət ələyək. Necə bir dost, necə bir kommunist...

– Mən sənin dostun deyiləm, kommunist olmamağım da gərəkdir sənə məlum ola. Heç sən də kommunist deyilsən. Çoxdan kommunist deyilsən. Özünü belə göstərirsen...

– Bu sənin ciddi sözündür? – deyərək Çoro yazıq-yazıq dilləndi.

– Əlbəttə, ciddi sözumdür. Hələ mən söz seçməyin təhərini öyrənməmişəm. Hansı sözü harda demək lazım olduğunu da hələ bilmirəm. Get, xoş gəldin. Mən burdan dönəcəyəm, sənin yolun düzünüdür.

Tanabay atın başını döndərdi. Ucsuz-bucaqsız düzəngəyə çıxdı və dostunun üzünə bir dəfə də baxmadan birbaşa dağlara üz tutdu.

Dostunun birdən-birə dəyişib meyit kimi ağarmağını Tanabay görmədi. Çoronun əlini qabağa uzadıb onu saxlamaq istədiyindən Tanabayın xəbəri olmadı. O bilmədi ki, dostunun qolu birdən-birə yanına necə düşdü, o, birdən-birə sustalıb yəhərin üstünə necə sərilirdi.

Çoro çöl havasını acgözlüklə ciyərinə çəkirdi.

– Hahm pisdır, yaman pisdır, – deyə o, yəhər üstə üreyinin ağrısından qovrulurdu. Çoronun rəngi gömgöy göyərmişdi, nəfəsi kəsilib kəsilib ata yalvarırdı. – Tez ol, Gülsarı, mənı evə yetir.

Kimsəsiz və qaranlıq çöl boyunca at durmadan çapıb gedirdi. Üstündəki insanın səsi atı qorxudurdu, bu səsdə o nəşə vahiməli bir şey duyurdu və vahimə içində finxıra-finxıra Gülsarı qulaqlarını şəkəlib gedirdi. Adamsa yəhərin üstündə qovrulurdu, əzab çəkirdi, əli ilə, dişilə Gülsarının yalından yapışırdı. Yüyən atın boynundan sallanırdı, at çapdıqca atılıb-düşürdü.

20

O axşamın qaranlığında, hələ Tanabay dağ yollarında at çaparkən, kəndin küçələrində bir atlı itləri çaxnaşmaya salıb bir-bir qapıları döyürdü:

– Ey, kim var evdə? Bayıra çıxın! Tez olun, idarəyə yığılın. Partiya iclası var.

Adamlar təəccüb eləyirdilər:

– Nə olub bəyəm? Belə tələsmək niyə?

– Bilmirəm, Çoro çağırır. Deyir, tez gəlsinlər.

Çoro özü bu vaxt idarədə oturmuşdu. O, stolun arxasında yumaq kimi büzüşüb ağır-ağır nəfəs alırdı. Onun bir əli köynəyinin altında idi. O əllə Çoro fasiləsiz döşünü ovuşdururdu. O, ağrıdan zanyırdı, dodaqlarını dişləyirdi. Çoronun göyümtül sifətinə soyuq tər gəlmişdi, gözləri hədəqədən çıxmışdı. Hər dəfə Çoro hər şeyi unudurdu. Ona elə gəlirdi ki, yenə çöldədir, at üstə yol gəlir, Tanabayı çağırır, o isə səs vermək istəmir. Tanabayın sözləri Çoronu köz kimi yandırır, üreyinə od vururdu...

Çoronu buraya at tövləsindən az qala qucaqda gətirmişdilər. Orada Çoro bir qədər ot üstə uzanmışdı. Atçılar onu evə aparmaq istəmişdilər, ancaq partorq razı olmamışdı. Kommunistləri çağırmaq üçün adam yollamışdı, indi səbirsizliklə onların yolunu gözləyirdi.

Çırağı yandırıb Çoronun qabağına qoyandan sonra gözetçi qadın qonşu otaqda soba ilə əlləşirdi, təəssüflənirdi, başını bulayırdı.

Çoro adamların yolunu gözləyirdi və zamansa, elə bil, damcı-damcı axıb gedirdi. Bu, onun ömründən qalan saniyələr idi və saniyələr ağır, acı damcılarla ömürdən süzülüb tökülürdü. Bu saniyələrin qədrini Çoro yalnız indi bilirdi. İndiyə qədər illər fikirlərdə, qayğılarda uçub getmişdi, heç Çoro o illərinin dalınca da baxa bilməmişdi. Bu ötən illər ərzində hələ çox şeylər düzəlməmişdi, çox şeylər onun arzulanmış kimi olmamışdı. Ancaq o çalışmışdı, çapalamışdı, bəzən geriye də çəkilmişdi ki, kələ-kötürə düşməsin, yolu rahat yeriyə bilsin. Lakin kələ-kötürsüz mümkün deyildi. Toqquşmaq istəmədiyi o qüvvə indi onu divara dirəmişdi, daha geri çəkilməyə də yer yox idi, yol qurtarırdı. Ah, kaş ki, o, lap əvvəldən belə başlayaydı; kaş o, həyatın üzünə həmişə cəsarətlə baxmış olaydı...

Vaxtsa ağır, acı damcılarla ömürdən süzülüb tökülürdü. Niyə adamlar gəlmirdilər, niyə gecikirdilər?..

Çoro dəhşət içində düşünürdü: “Səbr elə, ölüm, səbr elə, mən hər şeyi danışmalıyam. – Əlindən gedən ömrünü o, bir səssiz ürək nələsi ilə tutub saxlamaq istəyirdi. Gücünü toplayıb son döyüşə hazırlayırdı. – Hər şeyi olduğu kimi deyəcəyəm. Büro necə keçdi, Tanabayı partiyadan necə çıxartdılar. Qoy bilsinlər: mən raykomun bu qərarı ilə razı deyiləm. Qoy bilsinlər: mən Tanabayın partiyadan çıxarılmasını istəmirəm. Aldanovun haqqında da bildiklərimin hamısını deyəcəyəm. Qoy onlar, mən öləndən sonra, sədrin məsələsini müzakirə eləsinlər. Qoy kommunistlər öz qərarlarını versinlər. Öz bəmədə də deyəcəyəm, kolxoz barədə də, başqaları barədə də... Səbr elə, ölüm, səbr elə, qoy camaat gəlib çıxsın...”

Hamıdan əvvəl onun öz arvadı gəldi. Dava-dərmam gətirdi, ağladı, yalvar-yapış elədi:

– Sənin ağlın başındadırmı? Məgər iclaslardan doymamısan? Dur ayağa. Dur gedək evimizə, sənin özündən xəbərin yoxdur. Bu nədir, ilahi, bu nədir? Bəs sənin özünə yazığın gəlmir?

Çoro heç nə eşitmək istəmirdi. Üzünü yana tutub dərmən içirdi. Stəkan dişinə dəyib cingildəyirdi, su üstünə dağılırdı. Çoro arvadına təskinlik verirdi:

– Yaxşıyam, yaxşıyam, – deyirdi, – sən çöldə gözlə, sonra mənı evə apararsan.

Adamların addım səsi eşidiləndə Çoro özünü ələ aldı, son borcunu yerinə yetirmək üçün üreyinin ağrısını gizlədib var gücünü səfərbər elədi.

Gələnlər təşvişə düşdülər:

– Nə olub, Çoro? Sənə nə olub?

Çoro:

– Heç nə olmayıb, – dedi. – Bu saat hər şeyi deyəcəyəm, qoy hamı yığılıb gəlsin.

Vaxtsa ağır, acı damcılarla ömürdən süzülüb tökülürdü.

Kommunistlər yığışandan sonra partorq Çoro Sayakov ayağa qalxdı. O, şlyapasını başından çıxarıb, partiya iclasını açıq elan elədi...

21

Tanabay evə yetişəndə gecə idi. Caydar əlində fənər həyətə çıxdı, gözleməkdən gözünün kökü saralmışdı. Ərinin başına nə iş gəldiyini soruşmamış hiss elədi. Tanabay, dinməz-söyləməz yəhəri atın belindən götürdü. Caydar fənəri əlində tutdu, ərinin nə deyəcəyini gözlədi, ancaq Tanabay bir kəlmə də söz demədi. Arvad üreyində fikirləşirdi: “İçib gəlsəydi, bundan yaxşı olardı”. O, ərini sevindirmək istəyirdi – kolxozdan bir qədər ot göndərmişdilər. Saman, arpa unu gətirmişdilər. Bu gün havalar da yaxşılaşmışdı, bu gün quzular örüşə çıxarılmışdı, daha qorxulu bir şey yox idi – quzuların ağzı ota çatmışdı.

Caydar dedi:

– Bektayın sürüsünü apardılar. Təzə çoban göndəriblər.

– Cəhənnəm olsun Bektay da, onun sürüsü də, hamısı cəhənnəm olsun...

– Yorulmusan?

– Nə yorulmuşam? Partiyadan çıxartdılar!

– Barı bir az yavaş de, arvadlar eşidərlər.

– Lap bərkdən deyəcəyəm, qoy eşitsinlər! Qovdular, özü də it kimi qovdular. Mənim kimisinə belə lazımdır. Lap sənin özünə də. Bizə bu da azdır. Yeri get, nə durmusan! Nə mənim üzümə baxırsan?

– Keç dincəl, yorulmusan.

– Sənə qalmayıb.

Tanabay özünü tövləyə verdi. Qoyunları nəzərdən keçirdi. Sonra ağıla getdi, orda da bir qədər dolanıb yenə tövləyə qayıtdı. Özünə yer

tapmırdı. Nə yemək istəyirdi, nə danışmaq istəyirdi. Bucağa yığılmış samanın üstünə sərilirdi, hərəkətsiz qaldı. Hər şey mənasını itirmişdi – həyat da, iş də, sürü də. Nə yaşamaq həvəsi qalmışdı, nə düşünməyə həvəsi vardı...

O, samanın içində eşələndi, yatmaq istədi, yata bilmədi. Yənə Bektay yadına düşdü, onun ağ qarın üstündə açdığı qara ayaq izləri Tanabayın gözünün qabağına gəldi; bu adamın qarşısında Tanabay necə aciz qaldığını xatırladı. Yənə Seqizbayevin səsi qulağına gəldi, onun at üstə lovğa-lovğa oturmağı, hay-küyü, hədə-qorxusu... Sonra raykom binasında o, bir daha ziyanxor və xalq düşməni oldu, bu onun son mükafatı idi, bununla ömür qurtardı. Bütün bunları düşündükcə Tanabayın bir daha yabanı götürməyi gəldi, bayıra çıxıb gecənin zülmetində var səsi ilə bağırmağı, aləmə səs salmağı gəldi. Beləcə çöllər boyu qaçmaq, bir dərəyə yumbalanmaq, bir yargana düşmək və məhv olmaq – Tanabayın özgə istəyi yox idi.

O yuxulaya-yuxulaya düşünürdü: belə yaşamaqdan ölüm yaxşıdır. Bəli, ölüm yaxşıdır, yalnız ölüm!..

Tanabay yuxudan ayılanda başı bərk ağrıyırdı. Bir müddət o özünün harada olduğunu ayırd eləyə bilmədi. Yan-yörəsində qoyunlar öskürürdülər, quzular meleşirdilər. Deməli, tövlədə idi. İşqlanmışdı. Nə olsun ki, işqlanmışdı? Gərək o, yuxudan ayılmıyaydı. Heç vaxt ayılmıyaydı. Həmişəlik yatıb qalaydı. Daha onun üçün yaşamağın mənası yox idi. Tanabay özünü öldürməli idi.

...Sonra o, çayın qırağında ovuc-ovuc su içdi. Buz kimi su, içində buz parçaları. Su onun titrək barmaqları arasından axıb töküldü, o, ovucunu yenə doldurdu, yenə içdi. Tanabay özünə gəldi və yalnız bundan sonra özünün necə axmaq fikrə düşdüyünü dərk elədi. Yox, Tanabay özünü öldürməli deyildi, həyat insana bir dəfə verilir! Bütün seqizbayevlər həyatın birçə anına deyməzlər! Yox, hələ Tanabay yaşayacaqdı, dağı dağ üstünə qoyacaqdı...

O qayıdıb tüfəngi də, patrondaşı da xəlvətcə gizlətdi və bütün günü işlədi. Caydarla, uşaqlarla, qadınlarla Tanabay həmişəkiqindən də xoş danışmaq istəyirdi, ancaq ehtiyat eləyirdi, gərək heç kəs heç nə bilməyeydi. Onlarsa öz işlərində idilər, sanki heç nə olmamışdı, hər şey öz qaydasında idi. Buna görə Tanabay onlardan çox razı idi, bir kəlmə də dinib-danışmırdı, başını aşağı salıb işləyirdi.

O gün Tanabay örüşə də baş çəkdi, sürünün qayıtmağına da kömək elədi. Axşamüstü hava korlanırdı. Yağış da yağa bilərdi, qar da yağa

bilərdi. Dağları duman aldı, göyün üzü tutuldu. Yəni düşünmək lazım idi, balaları soyuqdan qorumaq üçün bir yol tapmaq lazım idi. Tövləni təmizləmək, quzuların altına saman döşmək, – bütün bunlar Tanabayan qanını qaraltdı. O, olub-keçəni yadından çıxarmağa çalışdı, özünə ürək-dirək verdi.

Axşamçağı Tanabay heyətdə bir atlı gördü. Caydar atının qabağına çıxmışdı. Onlar nə haqdasa söhbət eləyirdilər. Tanabay tövlədə işləyirdi. Arvadı onu çağırıb:

– Bir deqiqəliyə bura gəl, – dedi və nəsə baş verdiyini Tanabay Caydarın səsinə hiss elədi.

Çıxdı. Salamlaşdı. Gələn tanış çoban idi.

– Sənsən, Aytbay? Düş, gedək evə. Hardan belə?

Aula getmişdim. Bir az işim vardı. Tapşırdılar ki, sənə xəbər verim: Çoro bərk xəstədir. Gərək özünü yetirəsən.

“Yenə Çoro!” Köhnə dörd ürəkdə baş qaldırdı. Tanabay onu görmək də istəmirdi.

– Boyəm mən həkiməm? – dedi. – O, həmişə xəstədir. Onsuz da işdən baş açma bilmirəm. Görmürsən, hava da korlanıb.

– Özün bilərsən, Tanake, istəyirsən get, istəyirsən getmə. Mənim borcum demək idi. Sağ olun. Mən getdim, bir azdan gecə düşəcək.

Aytbay yoluna düzəldi, ancaq çox getməmiş atı əylədi.

– Sən bir fikirləş, Tanake. Vəziyyəti çox pisdır. Oğlunu dərindən çağırıblar. Bayaq vağzala qarşılamağa getdilər.

– Çox sağ ol ki, xəbər gətirmisən. Ancaq mən getməyəcəyəm.

Caydar erinin yerinə utandı.

– Gedəcək, – dedi. – Narahat olmayın, mütləq gedəcək.

Tanabay dillənmədi, ancaq Aytbay uzaqlaşandan sonra o, Caydarın üstünə düşdü:

– Sən tərgit mənim əvezimdən cavab verməyi! Qarışma! Dedim getməyəcəyəm – deməli, getməyəcəyəm!

– Bir fikirləş, gör nə danışırısan, Tanabay?

– Daha fikirləşməli bir şey qalmayıb. Bəsdir! O qədər fikirləşdim ki, axırda partiyadan da çıxartdılar. Daha mənim heç kəsə yoxdur. Mən də naxoşlasam, qoy heç kəs gəlməsin!

Tanabay ürəyində hər şeyə tüpürüb tövləyə qayıtdı. Ancaq ürək rahatlıq bilmirdi. Qoyunları doğuzdura-doğuzdura, quzuları daşıya-daşıya, mələşən qoyunların üstünə çıxıra-çıxıra o, dodağının altında hey donquldanırdı:

– Elə əvvəldən ölsəydi, canı qurtarardı. Ömrü boyu xəstədir, zarıyır, ürəyini tutub durur, ancaq atdan da düşmək istəmir. Bu da rəhbər olub mənim üçün. Bundan sonra heç sənə görmək də istəmirəm! İstəyirsən inci, istəyirsən incimə, mən səndən çoxdan incimişəm. Heç kəsə dəxli yoxdur...

Heyətdə isə zülmət gəccə idi. Az-az qar səpələnirdi və o qədər sakitlik idi ki, yağan qarın xışıltısını eşitmək olurdu.

O, evə getmək istəmirdi, arvadı da dalınca gəlmirdi. Tanabay düşündü: “Allahın var səhərəcən otur gözlə. Ancaq məni məcbur eləyə bilməyəcəksən. Mənim üçün hamısı birdir. Çoro ilə biz yad adamlarıq. Onun yolu başqadır, mənimki başqa. Əvvəl dost olmuşuq, indi dost deyilik. Əgər mənə dost idisə, bəs indiyəcən harda idi? Xeyr, daha mənim üçün hər şey birdir...”

Ancaq Caydar onu rahat qoymadı. Geldi. Tanabayın pəşını, çək-mələrini, qurşağını, elcəklərini, papağını gətirdi.

– Dur geyin, – dedi.

– Boş yerə zəhmət çəkmə. Mən heç yana gedən deyiləm!

– Vaxtı itirmə. Sonra elə bir şey olar ki, ömrün boyu pəşmançılıq çəkərsən.

– Mən heç nəyin pəşmançılığını çəkmə deyiləm. Ona da heç nə olmayacaq. Yenə yatıb-yatıb ayağa duracaq. Birinci dəfə deyil.

– Mən səndən indiyəcən heç bir şey xahiş etməmişəm. İndi xahiş eləyirəm. Mənim xatirəmə təslim ol. Geyin get. Adamlığın olsun.

Tanabay inadından dönmək istəmirdi:

– Yox, getməyəcəyəm! Daha mənim üçün hər şey birdir. Sən ədəb-ərkan gözləyirsən. Sonrakı söz-söhbətdən qorxursan. Qoy nə deyəcəklər desinlər. Mənim üçün fərqi yoxdur.

– Ağlını başına yığ, Tanabay. Mən gedirəm ocağa baxım, od düşüb keçəni yandırar.

Caydar pal-paltarı qoyub uzaqlaşdı, ancaq Tanabay yerindən tərpənmədi. Bir bucaqda oturub fikrə getdi, özünü sındırmaq istəmədi, Çoroya dediyi sözləri unutmaq istəmədi. Bu sözlərdən sonra o, Çoronun üzünə çıxma bilərdimi? “Hə, gəlmisən, salameleyküm. Necəsən? Bir şey lazım deyil ki?” Yox, Tanabay bunu eləyə bilməyəcəkdi. Belə şey onun işi deyildi.

Caydar qayıtdı.

– Sən hələ geyinməmişsən?

– Zəhləmi tökmə. Dedim: getməyəcəyəm!

– Dur! – deyə Caydar səsi gəldikcə qışqırdı və nə qədər təəccüblü olsa da, bu əmr ilə Tanabay əsgər kimi ayağa qalxdı. Öz hirsli, əzab dolu gözləri ilə Caydar fənərin solğun işığında Tanabayın üzünə baxdı. – Əgər sən kişi deyilsənsə, arvadlığını boynuna alırsansa, onda mən gedəcəyəm, sən otur burda gözlərinin suyunu tök! Özü də bu saat gedəcəyəm. Ayağa dur, atı yəhərlə!

Çarəsi kəsilmiş Tanabay ayağa durub atı yəhərləməyə getdi. Həyətdə qar yağdı. Qatı zülmət, gecənin sükutunda elə bil hansı görünməz bir oxunsa ətrafında fırlanırdı, qaynayırdı, burulğan kimi burulurdu. Dağlar bir-birindən seçilmirdi. Atı yəhərləyə-yəhərləyə Tanabay fasiləsiz donquldanırdı: “Qəribə işə düşmədik! Gecənin bu vaxtı, tək-tənha necə gedib çıxacaq? Özü də dediyindən dönmə deyil. Gedəcək. Ölsə də görək getsin. Bəs yolda azsa necə? Mənə nə, özündən küssün...”

Tanabay atı yola hazırlayırdı, ancaq narahatlığı get-gedə artırdı. O, ürəyində xəcalət çəkirdi: “Mən vəhşiyəm, xalis vəhşiyəm. Öz dərdimin əlində əsir olmuşam. İstəyirəm ki, hamı bilsin, hamı görsün ki, mən necə bədbəxtəm. Arvadı da əldən salmışam. Axı onun nə günahı var? Nə üçün ona zülm eləyirəm? Bu dünyada mənim üçün xoş gün yoxdur. Çünki pis adamam. Vəhşiyəm. Xalis vəhşiyəm”.

Tanabay tərəddüd eləyirdi. Öz sözünü geri götürmək onun üçün çətin idi. Atı yəhərləyib qaşqabaqlı geri qayıtdı.

– Yəhərlədin?

– Bəli.

Caydar əlindəki plaşı qabağa uzatdı.

– Hazırlaş, yola düşürsən.

Birinci olaraq arvadın güzəştə getməyi Tanabayı sevindirdi. O, dinməz-söyləməz paltarını geyinməyə başladı. Ancaq özünü göstərmək üçün xoruzlandı:

– Bəlkə səhərə qalsın?

– Xeyr, bu saat getməlisən, sonra gec olar.

Qatı zülmət, gecənin sükutunda, elə bil hansı görünməz bir oxunsa ətrafında fırlanırdı. Qışın bəlkə də son qarı yağdı, iri qar dənələri nizamlı yerə səpələnirdi. Zülmət qayalıqlar arası ilə tək-tənha Tanabay üz döndərirdi dostunun çağırışına gedirdi. Qar onun başına yağdı, çiyinə, saqqalına, əllərinə qar yağdı. Tanabay atın belində hərəkətsiz oturmuşdu, o tərəpənib qarı üstündən tökmək də istəmirdi, çünki

belə düşünmək rahat idi. O, Çoronu düşünürdü, onları bir-birinə bağlayan uzun illəri, Çorodan savad öyrənməyini, birlikdə komsomola köçmələrini, sonra partiyaya daxil olmalarını xatırlayırdı. Bir vaxt kanal tikintisində də onlar birgə işləmişdilər, Tanabayın şəkli olan qəzeti ilk dəfə ona Çoro getirmişdi, əlini sıxmışdı, təbrik eləmişdi...

Tanabayın ürəyi get-gedə yumşalırdı, onun narahatlığı da tədricən çəkilib gedirdi. O, yalnız bir şeyi düşünürdü: “Görəsən, Çoro nə haldadır? Bəlkə onun vəziyyəti, doğrudan da, yaxşı deyil? Yaxşı olsaydı, oğlunu çağırtdırırdımı? Bəlkə deyiləsi sözü var? Bəlkə məsləhətləşmək, bir söz demək, vəsiyyət eləmək istəyir?..”

Hava işıqlanırdı. Qar hələ də kəsməmişdi. Tanabay atı tələsdirirdi. Çatmağına az qalırdı, bir təpə də aşandan sonra aula yetişəcəkdi. Görəsən, Çoro nə halda idi? Bircə tez çata biləydi.

Birdən şəhərin sakitliyində Tanabay uzaqdan-uzağa bir səs eşitdi. Elə bil kimsə bərkdən qışqırırdı, sonra səs kəsildi, yoxa çıxdı. Tanabay atı əylədi, qulaq asdı, ancaq bir şey eşidə bilmədi. Yəqin ki, heç nə yox idi, Tanabayın qulağı səsdə idi.

At sürətlə çapa-çapa Tanabayı təpənin başına çıxartdı. Aşağıda bağ-bağçalar qar altında ağappaq ağarırdı. Hələ şəhər təzəcə açılırdı, kəndin küçələri bomboş idi. Yalnız bir həyətdə adam toplaşmışdı, orada atlar dayanmışdılar. Bu həyət Çoronun həyəti idi. Bəs bu adamlar niyə ora yığılmışdı? Görəsən, nə olmuşdu. Bəlkə...

Tanabay üzəngidən boylandı, soyuq havanı nəfəsinə çəkib qulaq verdi və atı yol aşağı qovdu. “Ola bilməz! Ola bilməz! Ola bilməz!” Tanabay dəhşət içində düşündü, sanki bütün günahlar onda idi. İşə bax – dünyada yeganə dostu olan Çoro əbədi bir ayrılıq qarşısında onu son görüşə çağırmışdı, Tanabaysa tərslik eləmişdi, ürəyində kin saxlayıb inadını yeritmişdi. Bundan sonra ona adam demək olardımı? Niyə Caydar onun üzünə tüpürməmişdi? Dünyada bundan üzürlü nə ola bilərdi – insan ölüm qarşısında ondan son xahişini eləmişdi.

O, geniş çöl yoluna çıxdı – o yerdə ki, Çoro Tanabaya yetişib atını onunla yanaşı sürmüşdü. Onda Tanabay Çoroya nələr deməmişdi? Belə şeyi bağışlamaq olardımı?

Xəcalətdən belə bükülmüş Tanabay kəndin qarlı küçələrində atını sürüb gedirdi. Birdən o, qarşıda, Çoronun qapısı qabağında bir dəstə atlı gördü. Əvvəlcə səssiz-səmirsiz dayanmış atlılar birdən səs-səso verdilər, yəhər üstə yırğalanıb ucadan ağı dedilər.

– Oy-vay, bağrım vay! Oy-vay, bağrım!

Ağı deyən qazaxlar idi, deməli, yas başlanmışdı. Çayın o tayında, qonşuluqda yaşayan qazaxlar bir dost kimi, bir qonşu kimi Çoronun üstündə ağlamağa gəlmişdilər; o adam ki, həmişə onlara yaxın olmuşdu, o adam ki, bütün əyalətdə tanınırdı. Ürəyində Tanabay: “Sağ olun, – dedi, – qardaşlar. Ata-baba dövründən bəri dərdimiz-sərimiz bir olub, toyda da, cıdırda da bir olmuşuq. Ağlayın, bizimlə birgə siz də ağlayın!”

Qazaxların dalınca o özü də atın üstündə feryad qopardı, qəm dolu, ələm dolu bir səsle çığırdı:

– Çoro-o-o! Çoro-o-o! Çoro-o-o!..

Tanabay yəhər üstə gah sağa, gah sola əylirdi, küçədə atını səyirib, dünyadan köçmüş dostuna ağlayırdı.

Bu da həyəət. Bu da Çoronun evi. Üstünə qara çul salınmış Gülsarı evin qabağında dayanmışdı. Başına qar yağdı. Sahibsiz, yiyəsiz Gülsarı! Yəhəri boş qalan Gülsarı!

Öz atının üstündə Tanabay Gülsarının boynuna sarıldı. Aralandı, bir də sarıldı. Ətrafda bir-birindən zorla seçilən üzlər, ağlaşma, nələ, şivən... Kimse dedi:

– Tanabayı atdan düşürdün. Çoronun oğlunun yanına aparın.

Tanabay eşitmədi.

Neçə-neçə əl eyni vaxtda ona sarı uzandı, köməkləşib atdan düşürdülər, qoluna girib apardılar.

Tanabay gözünün yaşını axıdırdı:

– Bağışla məni, Çoro, bağışla məni!

Çoronun tələbə oğlu Samansur həyətdə üzünü divara tərəf dayanmışdı, o çevrilib Tanabayın üzünə baxdı, onlar ağlaya-ağlaya qucaqlaşdılar.

– Daha sən atan yoxdur, daha mənim Çorom yoxdur! Bağışla məni, Çoro, bağışla!

Sonra onları bir-birindən araladılar və bu vaxt birdən-birə Tanabay yaxında, arvadların arasında dayanmış Bübücanı gördü. Bübücan dinməz-söyləməz Tanabayın üzünə baxırdı və dinməz-söyləməz gözünün yaşını axıdırdı. Tanabay ona baxıb, daha bərkdən hönkürdü.

İndi Tanabay istədi ki, Bübücan yaxınlaşsın, təskinlik versin, onun göz yaşlarını silsin, ancaq qadın yaxınlaşmırdı. Dayanmışdı. Ağlayırdı.

Tanabaya başqaları təskinlik verirdilər:

– Bəsdir, Tanabay. Toxta, göz yaşını axıtmağın xeyri yoxdur.

Buna görə Tanabay daha da qəhərlənirdi, daha bərkdən hönkürdü.

22

Çoronu günortadan sonra dəfn etdilər. Hava bulanmış idi, solğun Günəş hərəkətsiz boz buludların arasından zəif işıq saçdı. Sulu, yumşaq qar dənələri hələ də havada uçurdu. Qara geyinmiş insan dəstəsi ağappaq yol boyunca bir qara çay kimi səssiz-səmirsiz axıb gedirdi. Sanki bu çay elə indicə, buradanca baş götürmüşdü və ilk dəfə özünə yol açdı. İrelidə, yanlarının taxtası aşağı salınmış maşında, Çoronun ağ kəfənə bürünmüş cənazəsini aparırdılar. Məhrumun arvadı, uşaqları, qohum-əqrəbası cənazənin yanında oturmuşdu. Qalanlar ata minmişdi. Yalnız Tanabayla Samansur maşının dalınca piyada gedirdilər. Onların hər ikisi yiyəsi ölmüş Gülsarının yüyənindən yapışmışdı.

Kəndin qurtaracağındakı yol hamar qarla örtülmüşdü və bu təmiz, yumşaq qarın üstünə ilk dəfə at dımağı dəyirdi, insan ayağı dəyirdi. Bu izlərin içində sanki Çoronun da ayaq izi vardı. Bu, Çoronun son izləri idi. İndi yol təpəyə, qəbiristanlığa qalxacaqdı və oradan Çoro bir daha geri qayıtmayacaqdı.

Tanabay atın yüyənindən tutub gedirdi və ürəyində atla danışdı: “Hər ikimiz Çorosuz qaldıq, Gülsarı! Daha Çoro yoxdur, heç vaxt olmayacaq... O vaxt sən niyə susdun, Gülsarı, niyə məni saxlamadın? Bilirəm, Allah dil verməyib sənə. Ancaq mən insan ola-ola özümü səndən də pis apardım. Dostumu yolun ortasında buraxıb getdim, Allah ağımlı aldı, dönüb geriye də baxmadım. Çoronu mən öldürdüm, öz dilimlə öldürdüm...”

Yolboyu qəbiristanlığa çatanacan Tanabay Çorodan üzr istədi. Orada Samansurla birgə Çoronu həmişəlik torpağa tapşırılanda da o, dönə-dönə dostuna yalvardı:

– Bağışla məni, Çoro. Eşidirsənmi, bağışla məni!..

Çoronun məzarı üstünə ovuc-ovuc torpaq atdılar, sonra bəlləri işə saldılar, torpaq üst-üstə qalandı. Qəbir doldu və təpənin üstündə bir yeni təpəcik yarandı.

Bağışla, Çoro!

Defin qurtarandan sonra Samansur Tanabayı qırağa çekdi:

– Sizinlə işim var, Tanake, gerek oturub söhbət eləyək.

Adamları da, tüstülənən ocaqları, samovarları da burada qoyub onlar heyətdən çıxdılar. Arxın qırağı ilə gedib heyətin dalında – yıxılmış bir ağacın yanında dayandılar. Ağacın üstündə oturdular. Xeyli vaxt dinməz-söyləməz oturdular. Tanabay düşündü: “Dünyanın işinə bax – bu Samansur dünən balaca bir uşaq idi, indi gör nə boyda olub. Dərd onu daha da yaşlı eləyib. İndi Çoronun yerində budur. Daha biz eyni adamlarıq. Belə də olmalıdır. Oğullar ataların yerini tutur. Ataların nəslini yaşadırlar, işini yaşadırlar. Kaş ki atası kimi adam olsun. Ondən da ağıllı olsun, ondan da uzağa getsin; kaş bizdən çox-çox yuxarı qalxsın, özünə də bir gün aqlasın, başqalarına da xeyri dəysin. Elə ata olmağın mənası da bundadır. Biz onları böyüdüürük ki, bizdən yaxşı olsunlar, bizdən irəli getsinlər”.

– Sən, Samansur, ailədə hamıdan böyüksən, – deyər Tanabay əlini saqqalına çəkib sözə başladı. – Sən Çoronun yerindəsən, mən səni də Çoro kimi eşitməyə hazıram.

– Mən sizə, Tanake, atamın vəsiyyətini çatdırmalıyam.

Tanabay diksindi, çünki bu səs Çoronun səsinə yaman oxşadı. Samansurun üzündən də atasına oxşamağın ilk dəfə Tanabay indi gördü, Çoronun cavanlığı gözünün qabağına gəldi. O Çoronu Samansur görməmişdi, ancaq Tanabay görmüşdü, yadında idi. Bəlkə buna görə deyirlər ki, insan ölməz, əgər onu tanıyanlar ölməsə.

– Danış, oğlum, mən sənə qulaq asıram.

– Mən özümü vaxtında yetirdim, Tanake. Dünən gecə atamın ölümünə bir saat qalmış gəlib çıxdım. Lap son nəfəsinə cən ağı başında idi. Sizi çox gözledı, Tanake. Elə hey soruşurdu: “Tanabay hanı? Bəs gəlib çıxmadı mı?” Biz ona təsəlli verirdik, deyirdik: yoldadır, indicə gələcək. Görünür, sizə nə işə demək istəyirmiş. Əcəl qoymadı.

– Elədir, Samansur, elədir. Biz onunla görüşməli idik. Mütələq görüşməli idik. Öləncən özümə bağışlamaram. Günah mənə oldu. Vaxtında gələ bilmədim.

– Tapşırdı ki, sizə xəbər verim. Deyir: ondan üzr istəyirəm, mənə bağışlasın, üreyində kin saxlamasın. Bir də, çox-çox xahiş elədi ki, onun partiya biletini raykoma siz aparasınız. Dönə-dönə yalvardı ki, bunu sizə çatdırım. Sonra huşu itdi. Xeyli vaxt əzab çekdi. Öləndə də gözü yol çekirdi. Ağlayırdı, danışırđı, ancaq nə dediyini başa düşmək olmurdu.

Tanabay heç nə demədi. Hönkürə-hönkürə saqqalını sığalladı. Çoro getmişdi. Özü ilə birgə Tanabayın da ömrünün tən yarısını aparmışdı.

Nəhayət, o özünü elə aldı.

– Sağ ol, Samansur, – dedi. – O da sağ olsun ki, bu işi mənə həvalə eləyib. Ancaq bir şey qabağımı kəsir. Bilirsənmi, mənə partiyadan xaric eləyiblər?

– Bilirəm.

– Partiyadan çıxarılmış bir adam Çoronun partibiletini raykoma necə apara bilər? Axı mənim buna ixtiyarım yoxdur.

– Bilmirəm, Tanake. Özünüz fikirləşin. Mənim borcum atamın vəsiyyətini yerinə yetirməkdir. Gerek siz də elə edəsiniz ki, onun son istəyi boşə çıxmasın.

– Mən buna ürəkdən şad olardım. Ancaq nə etmək olar – başıma belə bir iş gəlib. Bəlkə özün aparasan, Samansur?

– Yox, belə şey yaxşı düşməz. Atam bir şey bilməsəydi, bu vəsiyyəti eləməzdi. O sizə inanırdı, mən niyə inanmayım? Raykomda deyərsiniz ki, mənim atam Çoro Sayakov belə vəsiyyət eləyib.

Sübh tezden, dan yeri təzəcə söküləndə Tanabay yola düşdü. Gülsarı, adlı-sanlı Gülsarı, bərkədə də, boşda da əvəzi olmayan Gülsarı onu rayon yoluna çıxartdı. Bu gün Tanabay mərhum dostu kommunist Çoro Sayakovun son xahişini yerinə yetirməyə gedirdi.

Qarşı tərəfdə, yerin dıbsız ənginliklərində dan yeri təzəcə ağarırdı. Dan yeri ağardıqca üföqlərdə bir yeni şəfəq doğulurdu. Üföq yavaş-yavaş alışımağa başlayırdı...

Gülsarı o şəfəqə doğru çapırdı, boz göylərin ətəyində parıldayan yeganə ulduza doğru çapırdı. Boş, kimsəsiz yollarda Gülsarı at yerişinin ən gözəl nümunəsini nümayiş etdirir, bir musiqi ahəngi ilə yollarda iz buraxıb gedirdi. Tanabay Gülsarının belində çoxdan çapmamışdı və atın yerişində köhnə ritmi duyduqca sevinirdi. Külək atın yalını sığallayırdı, Tanabayın üzünə vururdu. Hələ Gülsarı gücünü itirməmişdi, hələ o çox qaçaçaqdı.

Tanabay yolboyu götür-qoy eləyirdi: niyə Çoro bu işi məhz ona tapşırmışdı, niyə öz partiya biletini raykoma aparmağı o, partiyadan çıxarılmış bir adama həvalə eləmişdi? Bəlkə məqsədi Tanabayı yoxlamaq idi? Bəlkə bununla Çoro Tanabayın partiyadan çıxarılmasının əleyhinə olduğunu bildirmək istəmişdi? Təəssüf ki, gec idi. Bundan

sonra Çoronun məqsədini heç kəs bilməyəcəkdi. Daha Çoro heç vaxt danışmayacaqdı. "Heç vaxt!" – dünyada bundan dəhşətli söz varmı?

Yenə fikir-xəyalət Tanabayın beyninə doldu. Unutmaq istədiyi şeylər yenidən yadına düşdü. Yox, hələ heç nə qurtarmamışdı. Özü olmasa da, Çoronun son arzusu, son niyyəti yaşayırdı. Hələ onlar həmişəlik ayrılmamışdılar. Tanabay Çoronun partibileti ilə raykoma gedəcəkdi, onun haqqında hər şeyi olduğu kimi danışacaqdı. Tanabay öz barəsində də danışacaqdı, çünki onların hər ikisi bir əlin barmağı idilər.

Qoy bilsinlər, bilsinlər ki, onlar cavanlıqda necə olublar, necə yaşayıblar, necə mübarizə aparıblar. Belkə onda Tanabayı da başa düşəydilər. Biləydilər ki, onu Çorodan ayırmaqda səhv oləyiblər. Çoro yaşasa da, yaşamasa da onlar bir olmalıdırlar. Birçə Tanabaya qulaq asaydılar; o, ürəyinin sözünü axıracan deyə biləydi!

Tanabay raykom katibinin kabinetinə necə daxil olacağını təsəvvür oləyirdi. O, Çoronun partibiletini stolun üstünə necə qoyacaqdı, raykom katibi ilə necə söhbətə başlayacaqdı. O öz günahını boynuna alacaqdı, üzr istəyəcəkdi, xahiş oləyəcəkdi onu partiya qaytarsınlar, çünki bunsuz yaşamaq mümkün deyildi.

Hərçen Tanabayın qulağına qorxunc səslər gəlirdi: "Partiyadan çıxarıldığın bir halda sən partiya sənədi gətirməyə nə ixtiyarın var? Kommunistin partiya biletinə sən gərək əl vurmıyaydın, sən gərək bu işi boynuna çökməyöydün. Bu işi görməyə sənəz də bir adam tapı-lardı". Ancaq bu qorxunc səsi Tanabay beynindən qovmağa çalışırdı. Axı onun heç bir təqsiri yox idi. O, Çoronun son arzusunu yerinə yetirməyə gedirdi. Çoro hamının qabağında belə vəsiyyət oləmişdi və əgər lazım olsaydı, bunu onun oğlu Samansur təsdiqləyə bilərdi. Buna baxmayaraq Tanabay yenə də narahat idi. Başqa qorxunc bir sual onun qulağında səslənirdi: "Tutalım, ölüm ayağında insan sayıqlayıb, nə dediyini bilməyib, bəs sən? Ağlın başında ola-ola sən niyə bu işi boynuna gətirməsən?" Onda Tanabay nə cavab verəcəkdi?

Gülsarı isə donmuş torpağın üstündə çapdıqca çapır, çölü arxada qoyub Aleksandrov yoxuşuna yaxınlaşırdı. O, Tanabayı mənzil başına çox tez çatdırmışdı. Düzləri nə vaxt arxada qoyduğunu Tanabay hiss etməmişdi.

O gəlib rayon mərkəzinə yetişəndə müəssisələrdə iş təzəcə başla-yırdı. Heç yerdə dayanmadan Tanabay birbaş raykoma gəldi, həyətdə

atı bağlayıb, üst-başının tozunu sildi, həyəcanla, ürək döyüntüsü ilə yuxarı qalxdı. Görsən, onu necə qarşılayacaqdılar? Nə deyəcəkdilər? Dəhlizlər bomboş idi, çünki kənd adamı hələ gəlib çıxmamışdı.

O, Kaşkatayevin qəbul otağına girib katibəyə salam verdi. Katibə onun salamını aldı. Tanabay soruşdu:

– Yoldaş Kaşkatayev yerindədir?

Katibə:

– Bəli, – dedi.

– Mən onun yanına gəlmişəm. "Ağ qaya" kolxozunun çobanıyam.

Familiyam Bakasovdur.

Katibə gülümsədi:

– Mən ki sizi tanıyıram.

– Katibə deyir ki, bizim partorq Çoro Sayakov vəfat oləyib, ölməmişdən tapşırıb ki, mən onun partiya biletini raykoma gətirim. Bileti gətirmişəm.

– Yaxşı. Bir dəqiqə gözləyin.

Katibə kabinetdə çox dayanmadı, ancaq bu az vaxtda Tanabay, birçə Allah bilir ki, nə qədər həyəcan keçirdi.

Katibə kabinetin qapılarını bərk-bərk örtüb bayıra çıxdı.

– Kaşkatayev yoldaş məşğuldur, – dedi. – Xahiş oləyir ki, Sayakovun biletini qeydə alınma sektoruna verəsiniz. Qeydə alınma sektoru orda, dəhlizin sağ tərəfindədir.

"Qeydə alınma sektoru... dəhlizin sağ tərəfində". Bu nə demək idi? Xeyli vaxt Tanabay mat-məəttəl dayanıb qaldı. Sonra hər şeyi birdən-birə dərk oləyib, bütöünün ruhdan düşdü. Heç belə şey olarmı? Belə asan, belə adi... Bəs Tanabay nəyə ümid bəsləmişdi?

– Mənim katibə sözüm var. Xahiş oləyirəm, ona çatdırın. Çox vacib sözüm var.

Katibə könülsüz halda kabinetə girdi və yenə oradan eyni cavab gətirdi: "Məşğuldur". Sonra, deyərsən, katibənin Tanabaya rəhmi gəldi.

– Sizin ki məsələnz həll olunub, – dedi və lap yavaşdan əlavə olədi: – O sizi qəbul oləməyəcək. Gözləməyin mənası yoxdur.

Tanabay dəhlizə çıxıb, sağ tərəfdəki yazını oxudu: "Qeydə alınma sektoru". Qapıda xırdaca pəncərə vardı. Döydü. Pəncərəni açdılar.

– Nə lazımdır?

– Sizə təhvil vermək üçün biletdir getirmişəm. Bizim partorq Çoro Sayakov vəfat edib. “Ağ qaya” kolxozundan.

Tanabay əlini qoynuna soxub, Caydarın tikdiyi meşin kisəciyin ağzını açdı. Bir vaxt öz partibiletini gəzdirdiyi kisəcikdən indi Çoronun partiya biletini çıxartdı. Bileti içəri uzatdı: “Əlvida, Çoro!”

İçəridə partibiletin nömrəsini, Çoronun adını, familiyasını, atasının adını bir kağıza köçürdülər. Sonra qol çəkmək üçün kağızı Tanabaya uzatdılar.

– Vəssalam?

– Vəssalam!

Tanabay:

– Sağ olun, – dedi.

İçəridən:

– Siz də sağ olun, – dedilər və pəncərəni bağladılar.

Tanabay raykomdan çıxdı. Atı bağdan aç-aça:

– Vəssalam, – dedi, – Gülsarı, vəssalam!

Yorulmaq bilməyən Gülsarı Tanabayı yenə də kənd yoluna çıxardı. O çapdıqca çöllər arxada qaldı, serin yaz küləyi Tanabayın üzünə vurdu. Öz tərlən yerləri ilə yorğa at Tanabayın ürəyini ovutdu, onun sonsuz dərdlərinə məlhəm qoydu.

Elə həmin günün axşamı Tanabay özünü evə yetirdi.

Arvadı dinməz-söyləməz onu qarşıladı. Atın yüyənindən yapışdı, erinin qolundan tutub atdan düşürdü. Tanabay Caydarın çiynlərini qucaqladı. Caydar da onun döşünə qısıldı və onlar ağladılar, hər ikisi uşaq kimi ağladı.

– Basdırdıq Çoronu, Caydar. Daha Çoro yoxdur, Caydar. Mənim Çorom yoxdur!

Sonra Tanabay alaçıqın qabağındakı bir daşın üstündə oturdu. O, tək olmaq istəyirdi, diş-diş qarlı dağların dalından çıxan aya təklikdə tamaşa etmək istəyirdi. İçəridə Caydar uşaqları yatırırı. Alaçıqda ocaq yanırdı, odunların çıltısı eşidilirdi. Sonra demir komuzun ürək yandıran nələsi qalxdı. Sanki haradasa külək esirdi – külək fəryad qoparırdı. Sanki bir insan nale çəkib çöllər boyu qaçırdı, çöllər susurdu və öz dərddəli səsi ilə insan dağı-daşı ağladırı. Sanki bu kimsəsiz çöllərdə o səssiz haray çəkib dərddəli deməyə bir insan axtarırdı, lakin hər yan bomboş idi, o ağladıqca özü öz səsinə eşidirdi. Caydar demir komuzunu ağladırı. Tanabay üçün “Qoca ovçunun mahnısı”nı çalırdı.

Seni mən öldürdüm, oğlum Qaraqul,
Dünyada tək qaldım, oğlum Qaraqul.
Baxtım tora düşdü, oğlum Qaraqul,
Yaman dara düşdüm, oğlum Qaraqul.
Sənə ovçuluğu, oğlum Qaraqul,
Mən niyə öyrətdim, oğlum Qaraqul.
Niyə qırıb tökdün, oğlum Qaraqul,
Ceyranı, cüyürü, oğlum Qaraqul.
Sən niyə məhv etdin, oğlum Qaraqul,
Dilsiz heyvanları, oğlum Qaraqul.
Dünyada tək qaldım, oğlum Qaraqul,
Heç kəs bu dünyada, oğlum Qaraqul,
Səsimə səs vermir, oğlum Qaraqul,
Səni mən öldürdüm, oğlum Qaraqul,
Əlimlə öldürdüm, oğlum Qaraqul...

...Tanabay alaçıqın qabağındakı oturub bu qədim qırğız ağısına qulaq asırdı. Zülmətdən don geymiş dilsiz dağlar dalından ay çıxırdı. Qarlı şiş tepələr, uca nəhəng qayalar ay işığına qerq olmuşdu. Dağlara baxa-baxa Tanabay yenə də öz mərhum dostundan halallıq istəyirdi.

Caydarsa alaçıqda demir komuzun dili ilə böyük ovçu Qaraqula ağı deyirdi:

Seni mən öldürdüm, oğlum Qaraqul,
Dünyada tək qaldım, oğlum Qaraqul...

23

Dan yeri sökülürdü. Tanabay tonqalın qırağında can verməkdə olan atın başı üstündə əyləşib sonrakı əhvalatları xatırlayırdı.

Heç kəsin xəberi yox idi ki, Çoronun dəfnindən bir neçə gün sonra Tanabay vilayət mərkəzinə getmişdi. Bu, onun son təşəbbüsü idi. O, bir vaxt müşavirədə nitqini eşitdiyi obkom katibini görmək istəyirdi, ona öz dərddəli danışmaq istəyirdi – Tanabay əmin idi ki, bu adam onu başa düşəcək, ona kömək edəcəkdə. Çoro da bu adamın yaxşılığından danışdı, onu başqaları da tərifləyirdilər. Ancaq Tanabay katibin başqa bir vilayətə göndərildiyindən xəbərsiz idi. Bunu o, vilayət komitəsində eşitdi.

– Siz bunu bilmirdiniz?

– Yox.

Qəbul otağında oturmuş qadın bu qısa sual-cavabdan sonra dedi:
– Əgər çox vacib işiniz varsa, mən bunu təzə katibə xəbər verə bilərəm. Bəlkə qəbul eləyə.

Tanabay:

– Sağ olun, – dedi, – lazım deyil. Mən elə-belə gəlmişdim – şəxsi iş üçün. Mən əvvəlki katibi tanıyırdım, o da mənə tanıyırdı. Daha narahat eləməyə dəyməz. Bağışlayın, sağ olun.

Qəbul otağından çıxanda Tanabay keçmiş katibi tanımağına ürəkdən əmin idi və inanırdı ki, katib də onu – çoban Tanabay Bakasovu şəxsən tanıyırdı. Axı, belə şey niyə də olmasın? Onlar bir-birini tanıya da bilərdilər, bir-birinin hörmətini istəyə də bilərdilər. Buna Tanabay inanırdı və məhiz inandığına görə də, o, qəbul otağındakı qadına belə dedi.

Tanabay vilayət komitəsindən çıxıb avtobus vağzalına sarı yollandı. Pivə dükanının qabağında iki fəhlə boş çəlləkləri maşına qaldırırdı. Fəhlələrin biri yuxarıda durmuşdu, o biri fəhlə aşağıdan çəlləkləri diyiyləndirdi və necə oldusa o, təsadüfən başını qaldıraraq Tanabayı gördü. Bu adam Bektay idi. O, düşüncə çəlləyə dirəyib, kinli-kinli Tanabayə sarı baxır, onun nə deyəcəyini gözləyirdi.

Yuxarıdakı fəhlə qışqırdı:

– Ə, nə olub sənə? Yatmışsan, nədir?

Çəllək aşağı sürüşdü və onun ağırlığı altında beli bükülmüş Bektay yenə gözüni Tanabaydan ayırmadı. Ancaq Tanabay onu dindirmədi. “Deməli, gəlib bura çıxmısan. Pivə dükanına soxulmusan. Əhsən, əhsən... Özünə yaxşı yer tapmışsan”. Belə düşüncə-düşüncə Tanabay ayaq saxlamadan yoluna davam elədi. Sonra addımını yavaşladı. “Cavan oğlandır. Hayıfım gəlir. Yaxşı adam ola bilərdi. Bəlkə, dayanım? Bəlkə, söhbət eləyim?” Tanabay geri dönmək istədi. O, Bektayı bağışlamağa hazır idi, tək bu cavan oğlan ağlına başına yıxırdı. Ancaq Tanabay qayıtmadı. Çünki Bektay onun partiyadan qovulduğunu bilsəydi, onların söhbətindən heç nə çıxmıyacaqdı. Dilindən zəhər tökülən bu adamı Tanabay özünə güldürmək istəmədi, öz derdinə, öz taleyinə, öz işinə; o işə ki, Tanabay hələ də sadıq idi. Çıxıb getdi. Rastına düşən bir maşına minib şəhərdən uzaqlaşdı. Ancaq çəlləyin ağırlığı altında beli bükülmüş Bektayı, onun kinli baxışlarını Tanabay uzun müddət unuda bilmədi.

Sonra Bektay məhkəməyə düşəndə, şahid çağırılmış Tanabay onun barəsində heç nə demədi. Bektayın olsa-olsa, sürünü atıb getməyindən danışdı. Tanabay istəyirdi ki, bu adam özünün əyri yola düşdüyünü

başla düşsün, öz layiqlik eməlinədən pəşman olsun. Ancaq, görünür ki, Bektay bunu heç ağlına da gətirmirdi.

– Qurtarandan sonra yanıma gəl. Dordləşerik, bir şey fikirləşerik. – Bu sözlərlə Tanabay Bektaya ürək-dirək vermək istədi. Ancaq Bektay heç bir cavab vermədi, heç başını qaldıraraq onun üzünə də baxmadı. Tanabay pərt halda çıxıb getdi. Partiyadan çıxarılandan sonra o özünə inamını itirmişdi, hamının qabağında müqəssir vəziyyətində qalmışdı. Yaman cəsarətsiz olmuşdu. Axı, onun heç yuxusuna da girməzdi ki, başına belə bir müsibət gələcək. Bunu onun üzünə çəkən yox idi, ancaq o özü adamlardan qaçırdı, danışmaqdan ehtiyat eləyirdi, çox vaxt ağzına su alıb otururdu.

24

Tonqalın qırağında Gülsarı başını yerə qoyub hərəkətsiz uzanmışdı. Can verirdi. Sinosindən son nəfəsi çıxırdı, bayaqdan alova zillənmiş gözləri beləcə baxa-baxa sönürdü, təqətsiz irəli uzanmış ayaqları quruyub ağaca dönürdü.

Tanabay öz atı ilə vidalaşdı, ona son sözlərini deyirdi: “Sən əvəzsiz bir at idin, Gülsarı. Sən mənim dostum idin, Gülsarı. Sən mənim həyatımın ən xoş çağlarını aparırsan, Gülsarı. Sən həmişə mənim yadımda qalacaqsan, Gülsarı. Bu saat öz yanımda mən sənə keçmişini xatırlayıram, çünki sən ölürsən, Gülsarı. Bir vaxt biz o dünyada görüşəcəyik. Ancaq orada mən sənə addım səslərini eşitməyəcəyəm. Çünki orada yol yoxdur, Gülsarı, torpaq yoxdur, ot yoxdur, orada həyat yoxdur. Ancaq hələ ki, mən sağam, sən də ölməyəcəksən, çünki mən həmişə səni xatırlayacağam, Gülsarı. Sənə ayaq səslərin mənim üçün ən əziz nəğmə olacaq...” Qoca Tanabay atın başı üstündə dayanıb düşünürdü və ömrün belə tez ötürməyinə təəssüflənirdi. Nə tez keçdi ömür, onlar nə tez qocaldılar! Özünə qoca deməyə Tanabayın, bəlkə də, haqqı yox idi. Ancaq insanı qocaldan təkəz illər deyildi. Özünün qoca olduğunu fikirləşəndə, öz dövrünün keçdiyini düşünəndə, hiss eləyəndə ki, irəlində heç nə yoxdur, ömrün sona yetdiyini fikirləşəndə də insan qocalır.

Bu saat can verən Gülsarının başı üstündə dayanarkən Tanabay öz keçmişinə bir daha diqqətlə nəzər salırdı, qocalığını belə tez boynuna almağına təəssüf eləyirdi. Ürəkdən təəssüf eləyirdi ki, onu hələ də unutmayan, axtaran, özü öz ayağı ilə onun yanına gələn o adamın məsləhətinə qulaq asmamışdı.

Bu əhvalat Tanabayın partiyadan çıxarıldığı vaxtdan yeddi il sonra baş vermişdi. Onda Tanabay Sarıqous dərəsində qoruqçu işləyirdi və qarısı Caydarla birgə burada ömrü başa vururdu. Qızlar böyüyüb oxumağa getmişdilər, sonra erə gedib ailə qurmuşdular. Oğlu texnikumu bitirib rayonda işə girmişdi, o da ailə başçısı olmuşdu.

O gün Tanabay çayın qırağında ot biçirdi. Yaxşı hava vardı – isti, quru, əsil biçin havası idi. Heç bir səs-səmir də eşidilmirdi. Birco circıramalar cırlıdayırdı. Tanabay köynəyini şalvarının üstündən salıb, kərəntinin dalınca gedirdi, yaşıl otu mərz-mərz biçib, üst-üstə qalırdı. İşləmək ləzzət verirdi. Baş o qədər qarışmışdı ki, o, yaxında dayanmış yüngül “qazik”in nə vaxt gəldiyini görməmişdi, maşından düşən iki nəfərin ona sarı addımladığını hiss etməmişdi.

– Salam–əleyküm, Tanake. Allah qüvvət versin! – Tanabay bu səsi eşidib başını qaldıranda İbrahimi görmüşdü: həmişəki kimi qıvraq, qarnı yekə, peysəri yoğun. O, dişlərini ağardıb gülümsəyirdi. – Sizi də tapmaq olarmış, Tanake. Raykom katibinin şəxsən özü gəlib, sizi görmək istəyir.

Tanabay heyrlənməyə bilmədi. Ürəyində: “Ay tülkü! – dedi. – Hər cür zamanədə özünə yer eləyə bilirsən. Hamıya quyruq bulamağı bacarırsan. Cildən-cildə girirsən, ay tülkü!”

Tanabay gələnlərin salamını aldı. Əl verib hər ikisi ilə görüşdü, İbrahimlə gələn adam Tanabayın əlini bərk-bərk sıxıb:

– Əmi, – dedi, – mənə tanımadınız!

Tanabay fikrə getdi. O, bu adamı haradasa görmüşdü. Tanabayın qarşısında olduqca tanış bir adam dayanmışdı, ancaq, görünür ki, bu adam çox dəyişilmişdi. Cavan, sağlam, qaraşın bir oğlan idi. Aydın nüfuzedici baxışları vardı. Əyninə parusın kostyum geyinmişdi, başına həsir şlyapa qoymuşdu. Yəqin ki, şəhər adamı idi.

İbrahim Tanabaya kömək etmək istədi:

– Bu ki, yoldaş...

– Dayan, dayan, – deyərək Tanabay gülə-gülə İbrahimin sözünü kəsdi.

– Tanıyıram, oğlum. Niyə tanıyıram! Bir daha salam–əleyküm! Səni görməyimə şadam!

Bu adam Kərimbəyov idi. Həmin komsomol katibi idi ki, bir vaxt bürodada Tanabayı cəsarətlə müdafiə eləmişdi.

Kərimbəyov dedi:

– Madam ki, tanıdınız, məqsədə keçmək olar. Gəlin çayın qırağında kəzinək, söhbət eləyək. – Sonra o, üzünü İbrahime tutdu: – Siz də kərəntini götürün, ot biçin.

İbrahim üzüyolalıqla gülümsəyib, penceyini çıxartdı:

– Əlbəttə, yoldaş Kərimbəyov, məmnuniyyətlə!

Onlar biçənəkdən çıxıb, çayın qırağındakı bir daşın üstündə əyləşdilər.

– Mənim buraya gəlməyimin səbəbini siz, yəqin ki, bilirsiniz, – deyərək Kərimbəyov söhbətə başladı. – Özünüz də lap yaxşısiniz. Ot biçirsiniz, deməli, hər şey qaydasındadır. Sizi belə görməyimə çox şadam!

– Eşidirəm, oğlum. Mən də səni belə görməyimə sevinirəm.

– Sözü başdan deməsən, düz gəlməz, Tanake. Özünüz bilirsiniz ki, bu saat çox şey dəyişib. Çox şeylər yoluna düşməyə başlayır. Məndən yaxşı bilirsiniz.

– Elədir, oğlum, elədir. Mən öz kolxozumuzdanca qiyas götürürəm. İşlər, deyəsən, yoluna düşür. Heç adam inana bilmir. Bu yaxınlarda Beşağac vadisinə getmişdim, çoban olduğum vaxtlar elə o müsibət də orada başıma gəlmişdi. Baxdım, lap paxıllığım tutdu. Təzə tövlə tikiblər. Şiferli qəşəng tövlədir, beş yüz baş qoyun tutur. Çoban üçün ev tikiblər. Yanında da anbarı, at tövləsi. Əvvəlki güzəranə heç bənzəri yoxdur. O biri qışlaqlarda da bunun kimi. Kənddə də yaxşı tikililər başlanıb. Hər dəfə yolum düşəndə bir təzə ev görürəm. Allah eləsin, axıracan belə olsun.

– Elə biz də bunun üçün çalışırıq, Tanake, hələ çox şey qaydasına düşməyib. Yavaş-yavaş hamısı düzələcək. Sizdən isə xahişim budur: partiya qaydın. İşinizə təzədən baxacayıq. Sizin barənizdə bürodada söhbət olub. Gec olsa da heç bir ziyanı yoxdur. Necə deyərək, heçdən kosa yaxşıdır.

Tanabay cavab vermədi. Utandı. Həm sevindi, həm də kədərləndi. Bütün olub-keçənləri gözünün qabağına gətirdi, ürək sınımışdı, bərk sınımışdı. Bunları Tanabay bir daha yadına salmaq istəmirdi, bu haqda bir daha düşünmək istəmirdi.

Tanabay raykom katibinə öz təşəkkürünü bildirdi:

– Sağ ol, xoş sözlərinə görə çox sağ ol. Sağ ol ki, mən qocanı yaddan çıxarmamışam. Ancaq, oğlum, mən daha qocalmışam. Bundan sonra məndən partiya nə mənfəət olacaq? Mənim dövrəmə keçib. İncimə, qoy bir az fikirləşim.

Tanabay çox götür-qoy elədi – bu gün gedərəm, sabah gedərəm, günlər gəlib keçdi. Qocalıq zarafat deyil. Onda əvvəlki həvəs haradan idi?!

Cəməsi bir dəfə Tanabay atı yəhərleyib yola düşdü, onda da yolun yarısından qayıtdı. Niyə qayıtdı? Heç özü də bilmirdi. Hiss eləyirdi ki,

axmaq iş tutur. Öz-özünə: “Səfəhləmişən, deyirdi, – uşaqlığın yadına düşüb”. Hər şeyi dərk eləyirdi, ancaq özü ilə bacara bilmirdi.

O gün çöldə Tanabay Gülsarıya rast gəldi. Onda o, Gülsarını da çox nadir hallarda görürdü. O saat tanıdı. Yay vaxtı idi, at çapdıqca yerdən qupquru toz qalxırdı. Tanabayın qanı qaraldı, çünki əvvəllər çapa-çapa Gülsarı tozu-torpağı özündən xeyli arxada qoyardı. İndi isə öz ayağı altından qalxan toz bulud kimi onun üstünə alırdı. Gülsarı qaçıb qabağa çıxırdı, ancaq bir dəqiqə keçməmiş o, yenə də toz-torpağın içində itirdi. Gülsarı tozdan qaçıb qurtara bilmirdi. Deməli, bərk qocalmışdı, zəifləmişdi, yerisdən düşmüşdü. Tanabay dərdli-dərdli dilləndi: “Eh, Gülsarı, işlər fırıqdır, Gülsarı!”

O tozun-torpağın içində Gülsarının necə çətinliklə çapdığını Tanabay təsəvvürünə gətirdi, yəqin ki, atın nəfəsi tengiyirdi, onun üstündə əyləşmiş adam, yəqin ki, hirsələnirdi, atı qamçılıyırdı. Gülsarının çəşmən gözləri Tanabayın gözü qarşısında dayanmışdı. O, Gülsarının tozdan uzaqlaşmağa necə can atdığını görürdü, bu qara toz dumanının içində atın nə qədər gücsüz olduğunu hiss eləyirdi. Gülsarı çox uzaqda idi. Tanabay bilirdi ki, nə qədər bərkədən qışqırsa da, səsinə eşidən olmayacaqdır. Buna baxmayaraq, Tanabay qışqırırdı: “Eyy!.. Dayan. Atı üzmə!” Tanabay özündən xəbərsiz atını həmin səmtə çapırdı.

Lakin o, çox da qabağa getmədi. Dayandı. Kim bilir, Gülsarının belində oturmuş o adam necə adam idi? Bəlkə, heç söz qanan adam deyildi. Bəlkə, o adam Tanabayı acılayacaqdı. “Sənə nə var?” – deyəcəkdi. – Mənə vəkilmə olmusan? Kəfim belə istəyir, belə də sürürəm. Sənə nə düşüb, qoca kaftar!

Gülsarı isə get-gedə uzaqlaşdı, gah qapqara toz dumanının içində gözdən itir, gah tozu arxada qoyub, böyük əzabla irəli çıxırdı. Tanabay Gülsarının dalınca çox baxdı. Sonra atının başını çevirib geri döndü və gedə-gedə xeyli vaxt dodağının altında mızıldadı: “Daha bizim qaçmaq vaxtımız keçib, Gülsarı, qocalmışıq. Heç kəsə lazım deyilik. Hər ikimizin dövrümüz keçib, Gülsarı. İndi əlac ona qalıb ki, ömrü birtə-hər başa vuraq...”

Bundan bir il keçəndən sonra Tanabay Gülsarını arabaya qoşulu gördü. Yenə qanı qaraldı. Güvə vurmuş köhnə xamut, içi zir-zibillə dolu araba, – qocalıb sıradan çıxmış yorğa atın bu miskin halına tamaşa etmək çətin idi. Tanabay baxa bilmədi, üzünü yana çevirib getdi.

Sonra o, Gülsarı ilə bir də rastlaşdı. Əynində bir trusik, bir də bir cırıq mayka olan yeddi yaşlı bir uşaq fəxrle atın belində oturmuşdu. O,

Gülsarını əli ilə şappıladırı, təkbaşına at sürməyindən həzz alırdı, sevinirdi, lovğalanırdı. Yəqin, bu uşaq birinci dəfə idi ki, ata minirdi, buna görə də onu belə aciz və üzüyola bir atın belinə qoymuşdular.

Uşaq öyünürdü, ayaqlarını oynadırdı:

– Bir mənə bax, baba! Mən Çapayevom! Bu saat çaydan keçəcəyəm.

– Keç görüm, tez keç baxıram!

Uşaq cilovu çəkib cəsarətlə çaya endi, ancaq at o biri sahile çıxanda o özünü saxlaya bilmədi, şappıltı ilə suya düşdü:

– Ma-ma-a!..

Tanabay onu sudan çıxartdı. Qucağına alıb atın yanına apardı. Gülsarı sakitcə dayanmışdı. Növbə ilə ayaqlarının birini qaldırıb, o birini qoyurdu. “Ayaqları da ağrıyır, deməli, tamam sıradan çıxıb!” Belə düşünə-düşünə Tanabay uşağı qaldırıb atın belinə qoydu.

– Sür, – dedi, – sür get. Ancaq bir də yıxılma.

Bəli, son dəfə Tanabayın əlinə düşən Gülsarı belə Gülsarı idi. Tanabay onu qış boyu bəsləmişdi, kökəltmişdi, atı, bir növ, təzədən dirildib ayaq üstə qoymuşdu. O, Tanabayı son dəfə Aleksandrovkaya aparmışdı və indi evə qayıdarkən Gülsarı yolun ortasında can verirdi.

Tanabay oğlunun cvindən qayıdırdı. Onun ikinci oğul nəvəsi olmuşdu. Bu münasibətlə o, kənddən rayon mərkəzinə qoyun kəsib aparmışdı, kəsə dolusu kartof aparmışdı, taxıl aparmışdı. Bundan əlavə arvad oğlu üçün xeyli şey bişirib qoymuşdu. Caydarın özü niyə nəvə görüşünə getməmişdi? Niyə xəstəliyi bəhanə eləmişdi? Bunu Tanabay sonradan başa düşdü. Bir kəsə deməyə də, Caydarın gəlindən xoşu gəlmirdi. Oğulları elə binadan fərsiz olmuşdu, iradəsiz idi, öz başı ilə iş görəndeyildi, gəlin isə yaman bədzat çıxmışdı. Evdə oturub hökm verirdi, ağlına gələni eləyirdi, ağzına gələni danışdı. Özünü yuxarı tutmaq, hamıya buyruq vermək üçün o, hər şeyə hazır idi. Beləsinin ürəyə toxunmağına nə var ki! İnsanı təhqir etməyinə nə var ki!..

Bu dəfə də belə olmuşdu. Tanabayın oğlunu iş yerində böyütməli imişlər, ancaq, nədənsə, onu qoyub həmin vəzifəyə başqasını keçirtmişdilər. Buna görə də, gəlin acığını qayınatasının üstünə tökmüşdü:

– Sən ki, ömrün boyu çoban, ilxıçı olacaqdın, niyə partiyaya keçirdin? Axır da belə. Sənin partiyadan qovulmağın üstündə oğlunu qabağa getməyə qoymurlar. Hələ yüz il də bundan sonra oğlun öz yerində sayacaq. Sizə nə var ki? Qoca adamsınız, dağlarda başınızı girləyirsiniz, ancaq sizdən ötrü biz burda əzab çəkirik...

Tanabay gəlməyinə pəşman olmuşdu. Ancaq gəlini sakitləşdirmək üçün o, könülsüz də olsa, danışmağı lazım bilmişdi:

– Madam ki, belədir, – demişdi, – mən təzədən partiyaya girərəm.

Bu dəfə gəlini Tanabaya daha ağır sözlər demişdi:

– Bəli də, sənin üçün gözləri atır! Gözləyirlər səni. Sənsiz ötüşə bilmirlər!

Əgər bu adam Tanabayın gəlini, onun doğmaca oğlunun arvadı olmasaydı, o, belə şeyə dözərdimi? Ancaq özününkü tamam başqa məsələdir, pisinə də, yaxşısına da gerek dözəsen. Buna görə də, Tanabay susdu. Gəlinə öyüd-nəsihət də vermədi. Demədi ki, sənin ərin mənə görə yerində saymır, ona görə yerində sayır ki, özü fərsizin biridir, bir də ona görə ki, sənin kimi ifritə arvadı var. Ağılı başında olan kişi sənin kimisindən gerek baş götürüb qaçsın. Atalar nəhaq yerə deməyiblər ki: “Yaxşı arvad pis kişini ər eylər, ortababı şir ürəkli nə ər eylər, yaxşı əri dillərdə əzbər eylər”. Tanabay bu məsələ də çəkmədi, çünki o, oğlunu gəlininin qabağında biabır etmək istəmirdi. Nə olar ki, qoy onlar günahı Tanabayda görsünlər.

Buna görə də Tanabay yola tez çıxmışdı. Daha onun bu evdə oturmaq təhəri yox idi.

İndi isə tonqalın qırağında oturub, bütün bunları yadına saldıqca Tanabay hirsələnirdi. O, ürəyində gəlinini söylədi: “Axmaqsan, axmaq! Birce onu bilmirəm ki, siz bu cür harda böyüyürsünüz, kimdən tərbiyə alırsınız? Nə namusunuz, nə qeyrətiniz, nə də başqasına bir dəmcı hörmətiniz var. Birce özünüzü düşünürsünüz, hər şeyi öz arşınızla ölçürsünüz. Ancaq onu bil ki, sən deyən olmayacaq. Mən indi də lazımam, bundan sonra da lazım olacağam...”

25

Səhər açılırdı. Ala-toran içində dağlar vüqarla baş qaldırmışdı, ucsuz-bucaqsız çöllər yavaş-yavaş işıqlanırdı. Dərədə sönmüş tonqalın kömürü közərdirdi. Qoca, kürkünü çiyninə salıb oturmuşdu. Daha Gülsarıya kürk lazım deyildi. İndi o, başqa aləmdə idi, göylərdə, səma ilxıların içində... Tanabay gözlərinə inanmırdı. Gülsarı başını yerə qoyub böyrü üstə qalmışdı. Başında dərin çökəklər vardı – yüyən yerləri. At qurumuş ayaqlarını irəli uzatmışdı, ayaqlarında yeyilmiş nallar ağarırdı. Daha bu ayaqlar yerə basılmıyacaqdı, daha bu ayaqlar yollarda iz salmayacaqdı. Getmək lazım idi. Tanabay əyilib

Gülsarının göz qapaqlarını sıgalladı, yüyəni götürüb, geriye baxmadan yola düzəldi.

Çöllər, nəhayətsiz çöllər, sıldırım dağ yolları! Tanabay gedirdi və onunla birgə fikir-xəyalat da gedirdi. O, qocalığını fikirləşirdi, ömrün necə vəfasız olduğunu düşünürdü. Tanabay dəstəsindən ayrı düşmüş bir quş kimi ölmək istəmirdi. Uçuşda ölmək istəyirdi. Ölməzdən qabaq, özü ilə bir yuvada böyüyənlərin, onunla bir yol gedənlərin səsini eşitmək istəyirdi.

“Samansura məktub yazacağam. Yazacağam ki, Gülsarı yadındadır mı? Gerek yadında olsun. O atla mən sənə atanın partibiletini raykoma aparmışdım. Məni ora sən özün yollamışdın. Hə, oğlum, dünən gecə Aleksandrovkadan qayıdanda mənim vəfalı atım yıxılıb yolda qaldı. Bütün gecəni onun başı üstündə oturdum, bütün həyatımı götür-qoy elədim. Bəlkə mən də bir vaxt Gülsarı kimi yıxılıb yolda qalacağam. Gerek sən mənə kömək eləyəsən, oğlum Samansur, mən öz partiyama qayıtmaq istəyirəm. Daha ömürdən bir şey qalmayıb. Kim idim, elə də ölmək istəyirəm. İndi bilərəm ki, sənə atan o vəsiyyəti nəhaq yerə eləməmişdi, o öz partibiletini nəhaq yerə mənə tapşır-mamışdı. Sən də onun oğlusan, mənə tanıyırsan, bu qoca Tanabay Bakasova kömək elə, oğul...”

Çöllər, nəhayətsiz çöllər, sıldırım dağ yolları. Tanabay yüyəni çiyninə atıb gedirdi. Gözlərindən yaş axırdı, saqqalını isladırı. Tanabay Gülsarı üçün ağlayırdı. O gedirdi, açılan səhərə tamaşa eləyirdi. Tanabay yaşlı gözləri ilə çöllərə baxırdı, dağlara baxırdı. Təpənin üstündən bir vəhşi qaz uçdu. Qaz tələsirdi, özünükiyə çatmaq istəyirdi. Tanabay ayaq saxladı:

– Uç, uç! – dedi. – Hələ ki, qanadın yorulmayıb, uç, get özünükiyə yetiş. – Sonra ah çəkib əlavə elədi: – Əlvida, Gülsarı!

O gedirdi və qədim bir mahnı qulağında səslənirdi.

...Ağ dəvə, ağca maya. Nə zamandır ki, o, səhralar aləmini gəzir. Ağ dəvə balasını axtarır. Hardasan, balam mənim, dillənsənə! Əmcəyim dolub daşır, ağ südüm qıclarımdan axıb gedir, hay versənə! Ağ südüm, qaymaq südüm sənsiz qalıb, sən hardasan? Hardasan, qara gözlü balam mənim, bəs hardasan?..

ÇİNGİZ XANIN AĞ BULUDU

Bu yerlərdə qatarlar gündoğandan günbatana, günbatandan da gündoğana gedirdi...

Gəlib-gedən qatarların maşinistləri həmin çovğunlu fevral gecələrində ardı-arası kəsilməyən küləyin soyuq Sarıözək çöllərindən sovurduğu bəyaz çənin-çərmənin içindən keçərkən qar qalaqlarının arasından çöltün ortasındakı Boranlı dayanacağını görmək üçün əməlli-başlı əziyyət çəkməli olurdular. Burum-burum qalxan qasırganın bürmələdiyi gecə qatarları çənin-çərmənin içilə narahat, qarışıq yuxular sayaq keçib gedirdi.

Bələ gecələrdə adama elə gəlirdi ki, yer üzü ilkin kaosdan təzəcə xəlq olunub – öz ayaz nəfəsindən don geyinən Sarıözək çölləri qaranlıqla işığın amansız çarpışmasından töreyən tüstü okeanına bənzəyirdi...

Bu nəhəng çölün düzündəki dayanacaqda hər gecə tək birçə pəncərənin işığı gəlir, səhərə qədər sönmürdü; bax orada, həmin pəncərənin arxasında bir ürək acı-acı göynəyirdi, bax orada kim isə özünə yer tapa bilməyərək, ya da dəhşətli yuxusuzluqdan əzab çəkə-çəkə bərk ağlayırdı. Həmin pəncərə Abutalıb Kuttubayovun ailəsinin sığındığı taxta olacağın pəncərəsi idi. Onlar, Abutalıbın arvadı ilə uşaqları, gecələr işığı söndürməyib Abutalıbın yolunu gözləyirdilər və gecə uzununu Zərifə bir neçə dəfə lampanın qurumlanmış piltəsinin ucunu kəsib təzələyirdi. Hər dəfə də işıq təzədən alışanda ixtiyarsız olaraq gözünü balalarından çəkməzdi – qaraqas-qaragöz bir cüt oğlan uşağı taylı kiçik kimicə yatırdı. Zərifə əynindəki çit köynəyinin içində uçunurdu, əllərini qoynuna qoyub yumağa dönərək balalarına bax-baxa vahimələnirdi, uşaqlarının yuxusuna atalarının girecəyindən qorxurdu, sanki onlar yuxularında qollarını qulaqlayaraq ağlaya-ağlaya, gülə-gülə var gücləriylə atalarının üstünə qaçırdılar, bir-birinin bəhsinə yüyürürdülər və ölləri heç cür atalarına yetmirdi... Uşaqlar, gərəkədən də, onların dayanacağında lap yarımca dəqiqə belə ləngiyən, gəlib-keçən bütün qatarlardan atalarının düşəcəyini gözləyirdilər. Öyləclər səs salıb qatarlar dayanan kimi, görüş həsrətli uşaqlar boyunlarını

pəncərəyə tərəf döndərirdilər. Ancaq uşaqların atası o gedən olmuşdu, günlər keçirdi, ondan səs-soraq çıxmırdı, elə bil dağlarda üstünə qəfil uçqun yerimişdi və bu fəlakətin harada, haçan onun başına gəldiyindən də heç kəsən xəbəri olmamışdı.

Dünyanın o biri başındakı başqa bir pəncərənin, Alma-Atadakı yarımzircəmi istintaq izolyatorunun döymə demirdən qara barmaqlıq salınmış pəncərəsinin də işığı həmin gecələrdə səhərə qədər söndürülmürdü. Artıq bir ay idi ki, güclü elektrik lampasının tavandan düşən gözqamaşdırıcı işığı Abutalıb Kuttubayova gecəli-gündüzlü işgəncə verirdi. Işıq onun qəniminə çevrilmişdi. O bilmirdi ki, nə çarə qılsın, ağrıyan gözlərini, bələli başına bıçaq kimi batan, burula-burula beyninin içinə yeriyən elektrik işığından necə qorusun ki, heç olmasa birçə anlığa özünün buraya nəyin üstündə düşdüyü, ondan nə istədikləri barəsində suallardan qurtula bilsin, yaxasını həmin düşüncələrin əlindən qopartsın. Gecə vaxtı üzünü divara çevirib köynəyini başına bürüyən kimi qapının deşiyindən ona göz qoyan nəzarətçi o saatca kameraya təcili, onu kürsünün üstündən aşağı salır və təcilləyirdi: "Üzünü divara çevirmə, əclaf! Başını bürümə, yaramaz! Vlasovçu!" Nə qədər qışqırsa da ki, vlasovçu deyil, onlar yenə öz bildiklərini çalırıdılar.

O, yönünü amansız elektrik işığına çevirib şişkin, ağrıyan gözlərini qıyaraq təzədən uzanırdı, həsrətlə, lap elə qəbir də olsa, bir qaranlıq bucaq, işıq düşməyən zülmət arzulayırdı ki, gözləri, beyni yoxluğa qovuşsun, bəlkə onda heç bir nəzarətçinin, heç bir müstəntiqin ixtiyarı çatmazdı ki, ona dözülməz işgəncə versin, gözlərinə işıq salsın, yuxunu ona haram eləsin, onu döysün.

Nəzarətçilər növbə ilə dəyişirdilər və onların hamısı da bir-birinin ağzına tüpürmüş kimi dediklərini deyirdilər. Birinin də ona rəhmi gəlmirdi, biri də özünə rəva görmürdü ki, dustağın üzünü divara çevirdiyini görməzliyə vursun, əksinə elə bil himə bənd idilər, hamısı da qəzəblə, söyüş söyə-söyə onun üstünə zərbələr yağdırırdılar. Abutalıb Kuttubayov zindan nəzarətçisinin işinin-gücünün nədən ibarət olduğunu başa düşsə də, hər halda, hərdən əli-ayağı yerdən üzülə-üzülə öz-özündən soruşurdu: "Onlar nəyə görə belədirlər? Axı üzədən baxanda adamlırlar. Bir belə xəbisliyi öz üzərlərinə necə götürürlər? Onlardan heç birinə mənim pisliyim keçməyib, axı?! Onlar mənə tanıyırlar, mən də onları, ancaq elə döyürlər, elə alçaldırırlar ki, elə bil aramızda qan düşmənçiliyi varmış! Nəyin üstündə? Görsən bu adamlar

haradan peyda olurlar? Onlar bu sifətə necə düşürlər? Onlar mənə nəyə görə işgəncə verirlər? Necə eləyəsən dəli-divanə olmayasan, necə eləyəsən başını daşa-divara çırpmayasan?! Bundan başqa çıxış yolu qalmayıb”.

Axırı bir dəfə özünü saxlaya bilmədi. Elə bil tepəsində şimşək çaxdı. Özü də bilmədi ki, onu təpiyinin altına salan nəzarətçi ilə necə tutaşdı. Rəhmsizcəsinə tutaşmışdılar, döşəmənin üstündə süpürleşirdilər. “Cəbhədə əlimə keçmiş olsaydın, səni qudurmuş it kimicə çoxdan gəbərtmişdim!” – Abutalıb nəzarətçinin gimnastyorkasının yaxasını cırraraq kilidlənmiş barmaqlarıyla onu boğa-boğa xırıldayırdı. Dəhlizdəki o biri iki gözətçi özünü yetirməsəydi, bunun axırının nə ilə qurtaracağı məlum deyildi.

Abutalıb yalnız ertəsi gün özünə gəldi. Ağrılı-ağrılı gözünü açanda tor çökmüş gözlərinə ilk sataşan tavandakı həzinə gur işıqlı lampa oldu. Sonra başının üstündə əlləşən feldşeri gördü.

– Uzan, daha o dünyaya gedəsi olmadın, – feldşer onun yaralı alnına yaş əski qoyaraq astadan dilləndi. – İndən belə ağlını başına cəm elə. Gözətçiyə hücum etməyinin üstündə elə indicə sənin axırına çıxıb bilərdilər, səni it kimicə gəbərdərdilər və heç kim də sənə cavabdeh olası deyildi. Tənsikbayova minnətdar ol – ona sənin leşin görə deyil, özün lazımsan, diri. Başa düşdünmü?

Abutalıb key-key susdu. Başına nə gələcəyinin, taleyinin hansı sənə döncəyinin ondan ötrü fərqi yox idi. Ürəyi yerindən oynamışdı, ağrıları hələ də canına qayıtmamışdı.

Həmin günlər beyninin içinə qaranlıq çökdüyü anlar olurdu – reallıq gözlərindən itir, yarıgerçəklik xilasedici müdafiəyə çevrilirdi. Abutalıb belə anlarda gözüne düşən işıqdan gizlənməməyə, həmin rəhmsiz, işgəncəli işığa doğru can atırdı və ona elə gəlirdi ki, işığın ardı-arası kəsilməyən gözqamaşdırıcı qüvvəsini yenmək üçün, yoxluğun içində əriyib itməkdən ötrü ağrının və qıcıqlanmanın mənbəyinə yaxınlaşa-yaxınlaşa, özünə dov gələ-gələ göyün üzündə uçur.

Lakin belə vaxtlarda onun üzgün şüurunda onu keçmişlə bağlayan tarım bir tel gerçəklikdən tamam qopub aralanmırdı, bu – ağır, arası-kəsilməyən üzüntü idi, ailəsi, balaları sarıdan canına çökmüş, dinib-sakitləşməyən qorxu idi.

Abutalıb Sarözəkdə qoyduğu ailəsinin, uşaqlarının dözülməz dər-dini çəke-çəke özünü sorğu-suala tutmağa, nə günahın sahibi

olduğunu aydınlaşdırmağa səy göstərdi, özünü asıb-kəsdi – həqiqətən də ona nəyin üstündə cəza verilməliyi ki? Cavab tapa bilmirdi. Bəlkə əsirliyə görə idi, tanıdığı minlərlə məhkum kimi almanlara əsir düşdüyü üçün idi? Axı bunun üstündə adama necə dəfə cəza verərdilər? Mühəribə çoxdan qurtarmışdı. Hər şeyin əvəzini çoxdan başabaş vermişdi – qanla da, həbs düşərgələriylə də. İndən belə mühəribədə olanların başdaşlarından boylanacaqları günə də bir şey qalmamışdı, əlində hüduzsuz hakimiyyət olan bəndə isə elə hey intiqam alır, ancaq ürəyi soyumur. Başına gələnləri özge nəyə yozmaq olardı? Abutalıb cavab tapmayaraq özünü arzularıyla təsəlliləndirirdi ki, bəs gün gündən aydın gələcək, onun başına gətirilənlər guya təəssüf doğrudu bir anlaşılmazlıq imiş, hər şey aydınlaşandan sonra o, Abutalıb Kuttubayov aradakı incikliklərin hamısını unutmağa hazır olacaq – birçə onu dustaqlıqdan tezçə azad eləyəydilər, tezliklə evinə-əşiyinə yollayaydılar, onda o, oraya – uşaqlarının yanına ailəsinin üstünə, Sarözək çölünə balaları Erməklə Daulun, arvadı Zərifənin onu gözləyə-gözləyə gözlərinin kökünü saraltdığı boranlı dayanacağına doğru yüyürəcəkdi, yüyürməyəcəkdi, qanad taxıb uçacaqdı. Arvadı Zərifə indi yəqin həmin qarlı düzdə, balalarını toyuq öz cücələrini qanadlarının altına yığan kimi, döyünən sinəsinin altına çəkib qoruyurdu və göz yaşlarıyla, bitib-tükənməz dualarıyla taleyin hökmünü dəyişdirməyə, onu inandırmağa, yumşaltmağa, yalvarıb-yaxarıb ondan mərhəmət qoparmağa can atırdı ki, əri sağ-salamat qurtarsın...

Dərd əlindən hönkür-hönkür ağlamamaq üçün, ağlını itirməməkdən ötrü Abutalıb fikrə getdi, günahı olmadığına görə bəraət alacağını, qəfildən evində peyda olacağını gözlərinin qabağına gətirdi – bununla yalandan da olsa, özünə toxtaqlıq verməyə çalışırdı. Onu aparan yük qatarnın ayaqlığından sıçrayıb necə düşdüyünü, evinə doğru necə götürüldüyünü, onların – arvadının, balalarının onun qabağına necə yüyürdüklerini xəyalında canlandırırdı... Lakin xəyalla öz-özünü aldatdığı anlar da ötüb keçdi və o, başı sərxoşluqdan ayazmış kimi gerçəkliyə qayıtdı, ümitsizliyə qapılıraq düşündü ki, “Sarözək qətl”ndəki – yazıya aldığı əfsanədəki qətl edilmiş ata ilə ananın çəkdiyi əzab, öz balalarından ayrı düşmələri nəse əbədi bir şeydir və həmin əbədi əzab indi də Abutalıbın özünü qaralayıb. Onu da balalarından ayrı salmaqla qətl eləyiblər... Ata-ananı baladan ayırmağa yalnız ölümün ixtiyarı çata bilər, özge heç nəyin, heç kəsin buna haqqı yoxdur...

Abutalıb belə dərdli çağlarında göz yaşının öhdəsindən gələ bilirdi, qayım yanaqları yağışdan nəm çəkmiş daş parçası kimi ıslanırdı, özündən arlana-arlana için-için ağlayırdı. Axı o heç müharibədə də bir belə zülm çəkməmişdi, o zaman iki əli idi, bir başı. İndi isə yəqin eləmişdi ki, sən demə, həyatın ən böyük mənası adicə bir şeylə – uşaqlarla bağlıymış, sən demə, hər bir konkret vəziyyətdə hər bir adamın öz xoşbəxtliyi mövcud imiş, elə uşaqlarının olmağı xoşbəxtlik imiş, onlardan ayrı düşmək isə faciə imiş... İndi onu da yəqin eləmişdi ki, həyatın özü onu itirhaitirdə əbədi zülmətə qerq olmazdan əvvəl işaran qorxunc işığın şöləsində, həyata yekun vurmalı olduğu axır macalda nə qədər böyük məna daşıyırmış, həyatın başlıca yekunu isə uşaqlar imiş. Ola bilsin ki, təbiətin qanunu da buna görə belə qurulub – atanın-ananın ömrü-günü özünün davamını boya-başa çatdırmağa sərf olunur. Valideyni övladının əlindən almaq atanı-ananı heç-puç eləmək deməkdir. Bunu fəhminə gətirdiyi anlarda əli-ayağı yerdən-göyden üzülürdü, təsirlənirdi, özündən uydurduğu görüş səhnəsini az qala gerçəklik kimi təsəvvürünə gətirəndə ümidlərinin puça çıxdığını, özünün ələcsizliyin qurbanına çevrildiyini dərk eləyirdi. Nigarançılıq gündən-günə onun qolbına daha dərinlən nüfuz eləyir, onun iradəsini əyir, özünü gücdən salırdı. Ümidsizlik onun içində sulu qarın dağın sarp yamaçında tar bağladığı kimi qalaqlanırdı – indicə qar yeriəcək, uçqun olacaqdı...

DTK-nın müstəntiqi Tansıkbayova da elə bu lazım idi, o buna keçmiş hərbi əsir Abutalıb Kuttubayovun guya ingilis-yuqoslav kəşfiyyat xidməti ilə əlaqə saxladığı və Qazaxıstanın ucqar rayonlarında pozğunçu ideoloji iş apardığı haqqında özünün iblisənə tərzdə uydurduğu, yuxarı rəhbərliyinə böyəndiyi işi hərləyib-fırladıb ustalıqla məqsədyönlü şəkllə salmaqla nail olmuşdu. Məsələnin ümumi məğzi bundan ibarət idi. Bezi təfərrüatların müəyyənləşdirilməsi isə sonranın işiydi, hələ qarşıda cinayət tərkibini büsbütün Abutalıb Kuttubayovun boynuna qoymaq vəzifəsi dursa da başlıca məsələ fəvqəladə siyasi aktuallıq daşıyan, Tansıkbayovun müstəsna dərəcədə ayıq-sayıq və çalışqan olduğunu müəyyən eləyən işin ümumi məğzinin özündəydi. Əgər bu iş Tansıkbayovdan ötrü həyatda böyük nailiyyət idisə, Abutalıb Kuttubayovdan ötrü tələ idi, məhkumluq çevrəsi idi, çünki məsələyə adamı vahiməyə salan bu cürə don geyindirilməsi yalnız bir şeyə gətirib çıxarda bilərdi – onun ittiham olunduğu cinayətləri ittihamın –

məntiqindən doğan nəticələrlə bir yerdə boynuna götürməsinə. Bu iş başqa cür qurtara bilməzdi. Bu, qabaqcadan büsbütün həll olunmuş məsələydi, ittihamın özü artıq cinayətin qeydsiz-şertsiz sübut olunmasına imkan verirdi.

Buna görə də Tansıkbayov işin uğurla nəticələncəyi sarıdan narahat olmaya bilərdi. Həmin qış axır ki, bəxt ulduzu onun da üzünə gülmüşdü. Əhəmiyyətsiz bir xidməti ehtiyatsızlıq ucbatından o, neçə il idi ki, mayor rütbəsindən yuxarı qalxa bilmirdi. İndi isə qarşısında yeni imkan açılmışdı. Ucqarlarda Abutalıb Kuttubayovun işinə bənzəyən hər hansı işi aşkara çıxartmaq heç də hələm-hələm elə düşən məsələ deyildi. Onunkunu da Allah belə yetirmişdi, özü də yaman yetirmişdi. Bəli, demək olardı ki, 1953-cü ilin həmin fevral günlərində tarix Tansıkbayova iltifat göstərüb: elə bil ki, ölkənin tarixi canla-başla yalnız onun qulluğunda durmaqdan ötrü mövcud imiş. Tarixin bu xeyirxah iltifatını şüurlu şəkildə qanmasa da fəhmiylə duyurdu, duyurdu ki, gündən-günə böyüyən vəzifəsi onun özünü öz gözələrində böyüdərək nə qədər böyük əhəmiyyət daşıyır, bunu duyurdu və şövq, ruh yüksəkliyi keçirirdi. Bu deməyə güzgüyə baxarkən özü də heyrlənirdi – onun qırpımsız çalağan gözləri çoxdandı ki, bu cürə cavanlıq şövqülə parıldamamışdı. Çiyinlərini dikəltdi, özündən razı halda tərtəmiz rus dilində dodaqaltı zümzümə elədi: “Biz dünyaya nağılları həqiqətə çevirməkdən ötrü gəlmişik...” Onunla bərabər şad xəbər gözləyən arvadının da kefi çağ idi və bezən o da dil olurdu: “Eybi yoxdur, bu gün-sabah biz də öz halal haqqımızı alırıq”. Yuxarı sinifdə oxuyan komsomol fəalı oğlu isə hərdən cığallıq eləsə də, bu vacib məsələdən söz düşəndə ürəkdən soruşmuşdu: “Ata, səni tezliklə podpolkovnik rütbəsi almağın münasibətilə təbrik edə biləcəyikmi?”. Tansıkbayova bilavasitə dextli olmasa da, bunun konkret səbəbləri var idi...

Məsələ beləydi ki, xeyli əvvəl – təxminən ilyarım bundan qabaq Alma-Atada gizli bir məhkəmə işi aparılmışdı: hərbi tribunal qazax burjua millətçilərinin məhkəməsinə baxmışdı. Əməkçi xalqın həmin düşmənlərinin kökü amansızcasına və biryolluq kəsilmişdi. İki nəfər alim qazax dilində yazdıqları mənfur feodal-patriarxal keçmişi ideallaşdıraraq yeni gerçəkliyə kölgə salan elmi əsərlərinə görə ən ağır cəzaya – güllənlənməyə, Elmlər Akademiyasının dil və ədəbiyyat institutunun əməkdaşlarından daha on iki nəfəri isə iyirmi beş illik katorqa cəzasına məhkum olunmuşdu... Qalanlarının hərəsinə on il iş

kəsilmişdi... Lakin işin canı bunda deyildi, ondaydı ki, məhkəmənin gedişylə bağlı burjua millətçilərinin ifşa olunmasında və onların amansızcasına kökünün kəsilməsində bilavasitə iştirak edən xüsusi təyinatlı əməkdaşlar mərkəz tərəfindən böyük dövlət təltiflərinə layiq görülmüşdülər. Düzdür, dövlət təltiflərinin verilməsi mərasimi də qapalı keçirilmişdi, lakin bu onun sanbalını heç də azaltmamışdı. Növbəti rütbələrin vaxtından əvvəl təqdim olunması, orden və medallarla təltif, tapşırıqların nümunəvi yerinə yetirilməsinə görə pul mükafatları, təşəkkür əmrləri və digər nəzər-diqqət nişanələri adamın ömrünə xüsusi yaraşlıq verirdi. Xüsusi olaraq fərqlənənlərin təzə mənzillərə köçürülməsi lap yerinə düşmüşdü. Bütün bunları görəndə adamın dizinə təkər gəlirdi, səsi gərleşirdi, yeriyəndə dabanını yerə şəstlə vururdu.

Tənsikbayovun adı rütbəsi böyüdümlərin və təltif olunanların sırasına salınmamış olsa da, öz həmkarlarının şirinlik məclislərinə fəal iştirak ediyirdi. Demək olar ki, hər axşam arvadı Aykumislə bərabər yeni rütbələri, ordenləri, mənzilləri "yumağa" yollanırdı. Hələ yeni il ərəfəsində qonaqlıqlar uc-uca calanmışdı və belə məclislərə söz ola bilməzdi, onlar yaddan çıxması deyildilər. Alma-Atanın soyuq, zəif işıqlandırılan küçələriylə gələrkən yüngülvarı üsüyen qonaqlar onların gəlişinə müntəzir olan təzə mənzil sahiblərinin səmimiyyətini və qaynarlığını ələ astanadaca duyurdular. Qonaqları qapının ağzında qarşılayanların üzlərindən, gözlərindən nur, canlanma, qürur seli yağırı. Həqiqətən də belə məclislər seçmələrin, xoşbəxtliyin tamamı təzədən dadanların bayramı idi. Hələ dünənki-sırağagünkü yoxsulluğun və müharibə illərindəki aclığın acısı ağzılardan getmədiyi həmin günlərdə ölkənin ucqarlarında yeni, incə rahatlıq hiss olunmağa başlamışdı, bu rahatlığın təntənəsindən az qala adamın başı hərələnirdi. Burada, ucqar əyalətdə yüksək markalı bahalı konyaklar, büllur çilçiraqlar və büllur qab-qacaqlar yenidən dəbə minirdi. Tavanlardan qənimət olaraq ələ keçirilmiş çilçiraqların şöləsi yalab-yalab yanırdı, üzərində qar kimi bəmbeyaz süfrə salınmış stolların üstündə qənimət alman servizləri bərq vururdu və bütün bunların hamısı adamların ovqatında ehtiram, rəğbət oyadırdı; varlığın yüksək mənası həqiqətən də ələ bunda imiş, həqiqətən də dünyada bundan başqa diqqətə layiq olan heç bir şey ola bilməzmiş.

Başqa şeylərlə yanaşı yerli xəreyn – zərif, cavan at ətinin köçəri həyatdan miras qalan, qədimdən-qədim çöllərin ətirini qərribə bir

tərzdə təzə divarlara çökdürən dədə-baba teamının bişirildiyi mətbəxin iyi adamı dehlizdəcə vururdu. Məclisə çağırılanların hamısı süfrənin ləzzətini əvvəlcədən duya-duya ədəb-ərkanla əyləşirdi. Bu məclislərin əhəmiyyəti isə heç də təkə yeməkdə deyildi. Axı insan qarnını doyuzdurandan sonra qabağındakı yeməklərin bolluğu ona daxili əzab verməyə başlayırdı. Belə məclislərin ləzzəti həm də süfrə üstündə söylənilən nitqlərdə, təbriklərdə, xoş dileklərdə idi. Bu mərasimlərə nəse tükenməz bir ləzzət hopmuşdu və ürəklərin ən gizli, ən dadlı duyğularını büsbütün özünə çəkmişdi, içinə udmuşdu. Hətta, paxıllıq da ələ bil ki, bir müddət paxıllığından çıxmışdı, mərhəmətə çevrilmişdi, qısqanclıq yerini mehribançılığa vermişdi, riyakarlıq isə az bir zaman içində səmimiyyətə dönmüşdü. Məclis əhlinin hər biri heyretəmin dərəcədə yaxşılığa doğru dəyişmişdi, hər kəs öz imkanını çatdırmaq qədər ağıllı danışdı, ən başlıcası isə, özlərindən asılı olmayaraq, açıb-ağartmadan bir-birinin bəhsinə daha beləgətli danışdı. Özlüyündə cəlbədidir bir mənzərə idi! Lələkləri parıldayan quşa bənzər qənimət çilçiraqlar asılmış tavanın altında necə gözəl sağlıqlar cövlan ediyirdi, beləgətli nitqlər məclisdə oturanların köksünü təntənəli pafosla doldurur, ürəklərə yağ kimi yayılırdı.

Rütbəsi təzə böyüdülmüş bir qazax podpolkovnikin təntənə ilə ayağa durub söylədiyi sağlıq Tənsikbayovla arvadını daha artıq həyəcanlandırmışdı. Podpolkovnik süfrə başında ələ təsirli, ələ ciddi danışdı ki, sanki dram teatrının artisti taxta əyləşmiş padşah surətini yaradırdı.

– Asıl dostlar!* – podpolkovnik məclisdəkiləri xumarlı, məğrur baxışlarla mənəli-mənəli gözəndən keçirdi. Bununla sanki bildirmək istəyirdi ki, ona qulaq kəsilmək zəruridir. – Özünü bilirsiniz ki, bu gün mənim ürəyim doludur, şadlığım sinəmə sığmır. Bilirsiniz. Mən söz demək istəyirəm. İndi ixtiyar sahibi mənəm və mən danışmaq istəyirəm. Bilirsiniz, mən yaranıb-yaranmayı allahsız olmuşam. Mən komsomol sıralarında boya-baş çatmışam. Mən möhkəm bolşevikəm. Bilirsiniz, bununla da çox fəxr ediyirəm. Allah məndən ötrü boş şeydir. Hamıya, hər bir sovet məktəblisinə də məlumdur ki, Allah yoxdur. Ancaq mən başqa şey barəsində danışmaq istəyirəm, bilirsiniz, o barədə ki, dünyada Allah var! Birce dəqiqə səbir edəyin,

* Asıl dostlar – əziz dostlar (qazaxca)

dodaqlarınız qaçmasın, mənim əzizlərim! Görün bir! Fikirləşirsiniz ki, məni dilindən tutmusunuz. Yox, heç də belə deyil! Bilirsiniz, mən inqilabdan əvvəl zəhmətkeş kütlələri istismar eləyənlərin uydurduğu Allahı nəzərdə tutmuram. Bizim allahımız – hakimiyyətimizin sahibidir, qəzetlərin yazdığı kimi, yer üzərində onun iradəsilə yeni bir dövrün başlanır və biz qələbədən qələbəyə gedirik, kommunizmin yer üzərindəki təntənəsinə doğru gedirik; bizim allahımız karvanın sarbanı öndə gedən dəvənin cilovunu necə tutursa, bilirsiniz zamanənin cilovunu eləcə əlində dəstələyən dahi rəhbərimizdir, bu bizim İosif Vissarionoviçdir! Və biz onun arxasınca gedirik, o, karvanı çəkib aparır, biz də onun arxasınca, yeganə cığırda irəliləyirik. Və bizdən fərqli düşünən heç kəs, yaxud beynində bizə yabançı fikirlər gezdiren bir kimsə dəmir Dzerjinskiden bizə miras qalan amansız çəkist qılıncından canını qurtara bilməyəcək. Bilirsiniz. Düşmənlərə axıradək mübarizə elan eləmişik. Onların nəslə, onların ailəsinə onlara canı yanan hər cür ünsürlər bilirsiniz, payızdan-payıza xəzəllər bir yerə yığılıb odlandığı kimi, proletariatoşi naminə məhv edilir. Ona görə ki, ideologiya vahid olmalıdır, bilirsiniz, başqa ideologiya ola bilməz. Bax, bizim hamımız yer üzünü ideoloji düşmənlərdən – burjuva millətçilərdən, başa düşürsünüz, təmizləyirik, düşmən harada gizlənir-gizlənsin, kimin ələyinə sığınır-sığınsın, ona aman vermək olmaz. Hər yerdə, hər yanda sinfi düşmənləri ifşa etməli, düşmən agenturasını üzə çıxartmalıyıq, bilirsiniz, yoldaş Stalinin bizi öyrətdiyi kimi, düşməni əzməli, xalq kütlələrinin əzmini möhkəmləndirməliyik – bax, budur bizim devizimiz. İndi əməyimizə qiymət verildiyi bir gündə, rütbəmin vaxtından tez artırıldığı bir zamanda mən gələcəkdə də Stalin xəttini dönmədən davam etdirməyə, bilirsinizmi, düşməni axtarmağa, tapmağa, onun cinayətkar niyyətlərinin üstünü açmağa and içirəm. Həmin niyyətlərin üstündə o, geri götürülməsi mümkün olmayan sərt cəzaya yetirilməlidir. Başa düşürsünüzmü, biz qatı millətçiləri zərərsizləşdirmişik, ancaq onların təəssüfünü çəkənlər institutlarda və redaksiyalarda mısıb daldalanıblar. Necə oldusa, istintaq zamanı millətçilərdən biri mənə, başa düşürsünüzmü, deyir ki, onsuz da, deyir, sizin dövrənizin ağzı yoxuşa dirənir, sizin özünüz də iblis kimi lənətə gələcəksiniz deyir. Başa düşürsünüzmü?!

– Beləsinə elə yerində güllələmək lazım idi! – Tansıkbayov necə hirsələndisə, özünü saxlaya bilməyərək yerindən ayağa durdu.

– Düzdür, mayor, elə mən də sənə dediyin kimi eləyərdim, – podpolkovnik, Tansıkbayovun sözünə qüvvət verdi, – ancaq o, istintaqın gedişindən ötrü hələ sağ lazım idi. Mən ona dedim ki, bilirsinizmi, mən ona dedim: Bizim ağzımız yoxuşa dirənənə qədər sən, yaramaz, artıq çoxdan bu dünyada olmayacaqsan! İt hürər, Stalinin karvanı isə keçər...

Hamı birdən qəhqəhə çəkdi. Həmin əclaf millətçinin layiqincə yerində oturulduğunu bəyonərək əl çaldılar, hamı ayağa durdu, əllərdəki dolu qədəhlər qabağa uzandı. “Stalinin sağlığına!” – hamı xorla dilləndi, hamı qədəhini başına çəkdi və hamı dibinədək boşalmış qədəhini bir-birinə göstərdi, elə bil bununla deyilənlərin doğruluğunu, özlərinin isə deyilənlərə sadıq olduqlarını təsdiqləyirdilər.

Sonra həmin sağlığın əlavəsi olaraq çoxlu sözlər deyildi. Bir-birini çəkib gətirən, çözüldükcə çözülenən, eşşək arısının qızmış beçəsi içinə zəhər yığan kimi, öz mayasında qəzəb və acıq gizləyən, yüklü zəhər, sayı isə çox olduğu üçün get-gedə acısı həddən aşan sözlər uzun müddət məclis əhlinin başı üzərində dolaşdı.

Tansıkbayovun üreyini isə qəfil dalğalar bürüyürdü, onun içi dəniz kimi esib-coşur, özünə inamı artırırdı. Əslinə qalanda bugünkü nitqlər ondan ötrü təzə bir şey deyildi, bu nitqlərin ona əsla dəxli də yox idi, əksinə, onun ömrü-günü, onun bütün çoxsaylı həmkarlarının həyatı, eləcə də göz görə, ağıl kəsən ictimai mühitin həyatı ardı-arası kəsilməyən bu qaçqov axarında, sinfi mübarizə adlanan və ona görə də bütün hallarda tam bəraət qazandırılan azgın mübarizə ab-havasında axıb gedirdi. Lakin arada açılıb-ağardılmayan bir problem var idi. Mübarizənin durmadan qızıdırılması üçün yeni-yeni obyektlər, ifşaçılığın yeni-yeni istiqamətləri lazım gəlirdi; bu mənada xalqları bütövlükdə yurdundan-yuvasından oynadıb Sibire və Orta Asiyaya gələr-gəlməz sürgünə yollamaq da daxil bir çox vasitələr artıq sınaqdan çıxarıldığına, az qala sona qədər sərf olunduğuna görə köhnə üsullara əl atmaqla, milli uçarlarda ən işlək variantlardan istifadə etməklə, adamları burjuva-feodal millətçiliyində günahlandırmaqla məhsulu “ucdantutma” yığmaq get-gedə çətinləşirdi. Acı təcrübədən ibrət götürən adamlar daha nəhs səhvlərə yol vermirdilər, millətçilik təzahürü kimi yozulması mümkün olan şeylərdən nə danışirdilər, nə də yazırdılar, çünki kiçik bir şeytançılığa əsasən bu və ya digər şəxsin ideoloji şübhə doğurması üstündə onun özünə və yaxın

adamlarına yubadılmadan divan tutulurdu. İndi, əksinə, çoxları həddindən ziyadə ayıq-sayıq və vasvası olmuşdular, ana dilindən imtina etməyə qədər hər cür milli dəyərləri nümayişkarənə şəkildə danırdılar. Əgər biri hər addımbaşı Lenin dilində danışdığını, Lenin dilində düşündüyünü təkrarlayırsa, gəl beləsinə iliş görüm necə ilişirsən...

Adamların arasında daldalanan yeni düşmənlərin üzə çıxarılmasının çətinləşdiyi, mübarizə meydanının kəsədləşdiyi bir zamanda təsadüfi olmuş olsa belə, mayor Tansıkbayovun bəxti getirmişdi. Abutalıb Kuttubayov haqqında Boranlı dayanacağından göndərilmiş iş onun əlinə düşərkən ciddi istintaq bir yana, oxuyub tanış olmaqdan ötrü belə ikinci dərəcəli material təsiri bağışlayırdı. Buna baxmayaraq, Tansıkbayov fərsəti əldən vermədi. Ürəyinə nəşə dammışdı. Tansıkbayov tənbəllik etmədi, işi ayırd etməkdən ötrü şikayət yerinə getdi artıq əmin idi ki, ilk baxışdan ciddi görünməyən bu işi üzərində müəyyən əməliyyat aparandan sonra lazım olan axara yönəlmək olar. Əgər hər şey onun istədiyi kimi baş tutmuş olsaydı, ola bilərdi ki, onların da küçəsinə bayram gələydi, onu da təltif edəydilər. Məgər indi, əyləşdiyi süfrənin arxasında onun özü belə bir bayramın şahidi deyildimi, məgər onun özünə aydın deyildimi ki, bu cürə bayramlar necə qurulur? Məgər yaxından tanıdığı, inamı – həqiqətiylə Allaha – hakimiyyətə bağlı olan, onun səbəbinə də bu gün süfrənin üstündəki, tavandakı bəllurlar arasında kef çəkən adamlardan Tansıkbayovun harası eskik idi? Allaha – hakimiyyətə doğru isə tək bir cəy yol var idi – maskalanmış düşmənlərin üzə çıxardılması və ifşa edilməsi işində Allaha – hakimiyyətə durmadan dolayı yolla xidmət göstərmək.

Düşmənlərin arasında isə vaxtilə əsirlikdə olanlara xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlirdi. Onların cinayəti onsuz da bəllərindəydi, əsir düşməzdən əvvəl gülləni alınlarına sıxmamışdılar, axı onlar düşməne təslim olmasaydılar, ölməlidylər, bununla da özlərinin Allaha – hakimiyyətə tam sadiq olduqlarını sübut etmiş olardılar – Allah – hakimiyyət isə təslim olmamaq, əsir düşməmək üçün canından keçməyi tələb edirdi. İkinci söhbət ola bilməzdi. Kim təslim olmuşdusa, deməli, cinayət daşıyırdı. Cinayətinin üstündə də mütləq cəzalandırılmalı idi ki, zamandan-zamana, nəsilən-nəslə görk olsun. Rəhbər – Allah – hakimiyyət qurğunu bu cür qurmuşdu. Tansıkbayovun istintaqa cəlb edildiyi adam isə mehz keçmiş hərbi əsirlərdən biri idi. Ən əhəmiyyətli də buydu ki, Kuttubayovun işində çox vacib bir

tutalğa, olduqca aktual bir detal var idi – əgər həmin məsələ üzrə nəşə balaca bir şeyi, xırdaca bir faktı belə Kuttubayovun boynuna qoya biləydı, naxışı tutmalıydı, qaldırılmasına səbəbi düşə bilərdi – bundan Stalinin razılığı olmadan Yuqoslaviyanın xüsusi inkişaf yolu olduğunu iddia edən təftişçi Tito-Rankoviç dəstəsinin satqın niyyətlərinin ucdantutma ifşa olunması üçün istifadə etmək olardı. İştahalarından keçənə bax! Müharibə dünən-sırağagün qurtarıb, onlar isə ayrılmaq eşqinə düşüblər. Bir cəy bunu görməzlər! Stalin həmin ideyanın külünü göyə sovurmalıdır. Belə bir zamanda Yuqoslaviyada satqın təftişçi ideyaların çoxdan, hələ müharibə gedə-gedə əmələ gəldiyini və bunun ingilis kəşfiyyatının birbaşa təsiriylə baş verdiyini bir daha sübuta yetirmək heç də göydəndüşmə olmayacaqdı, Abutalıb Kuttubayovun cızmaqaralarının arasında isə yuqoslav partizanlarının görüşü haqqında xatirələr var idi ki, bu da istintaqa lazım olan ifadəni Abutalıbdan məcburən qopartmaq üçün lazımınca əsas verirdi. Nəyin bəhasına olursun mütləq bu ifadəni ondan qoparmaq lazım idi. Dərindən-qabıqdan çıxmaq idisə, Saricəyinin cızma-qaraçısını lazım olan ifadəni verməyə məcbur etmək lazım idi. Axı siyasətdə küləyin səmtinə əyilən hər bir şey əhəmiyyət daşıyır. Hər xırda şey ona görə ola bilərdi, hər xırda şeydən ideyalar döşündə düşmənin axırına çıxmaq üçün onun qarasına atılacaq daş kimi istifadə etmək olacaqdı. Beləliklə də həmin daşı, qoy lap xırdaca çaxraqdaşı olsun, ancaq adı daş olsun, həmin daşı ələ keçirmək, həmin xırdaca çaxraq daşını necə olur-olsun aparıb öz əliylə Allahın – hakimiyyətin ovcuna qoymaq zərurəti ortaya çıxırdı ki, həmin daşla onun özü olmasa da, bir başqası, Allah—hakimiyyətin etimadını qazanmış bəndələrindən biri, qəzetlər yazmışkən, təftişçi mənfur Tito ilə ələltisi Rankoviçə quyruq bulayanları yalamalasin.

Əgər bu daş atılmağa yaramasa, çox xırda olduğu üçün ələ yatmasa belə, hər halda Tansıkbayovun canfəşanlıqına qiymət qoyardılar... Görəsən, bugünkü süfrənin başına toplaşanların hamısı onun evində də bax beləcə mübarək bir xeyir işi “yumağa” toplaşacaqlarmı? Axı həyatın dəyəri xoşbəxtlikdədir, uğur isə xoşbəxtliyin başlanğıcıdır.

Həmin ziyafət axşamında çalağangöz Tansıkbayov bunları içindən keçirirdi və əyləşdiyi süfrənin arxasında gedən söhbət zamanı başqalarının sözlərinə hərdən bir üzəgərə hay versə də, indi çayın axarına düşmüş üzügüçü günündeydi, öz ehtiraslarının və yangılarının get-gedə

güclənən axından qırağa çıxıb bilmirdi. Onun içindən nələr keçdiyini, gecə vaxtı ova çıxan, artıq öz ovunun iyisini alan qəzəbli vəhşi kimi nəyisə marıtladığını təkcə arvadının—ərinin halına yaxşı bələd olan Aykumisin gözü almışdı. Aykumis ərinin nələr çəkdiyini onun qırıq-sız gözlərindən, gah buz kimi soyuyan, gah da həyəcanından dumanlanan çalağan baxışlarından oxuyurdu. Ona görə də ərinin qulağına pıçıldadı: “Duranda hamı ilə bərabər duraq və birbaşa evimizə gedək”. Tansıkbayov bir söz deməyərək könülsüz-könülsüz başını sambadı. Adamların yanında arvadının sözünün qabağına söz gətirmədi, ancaq gətirməyinə dəyərdi. Onun beynində təzə, daha geniş fəaliyyət planı yetişirdi. Axı Kuttubayovla bərabər Yuqoslaviyada partizanlıqda bu gün daldə-bucaqlarda baş gırləyən çoxlu başqa hərbi əsirlər də olmuşdular—onlar da nəse bilməmiş olmazdılar, onların da xatırına nəse gələ bilərdi. Kuttubayovu öz partizan yoldaşlarından ən fəalları—*nın adı* deməyə məcbur olmaq o qədər də çətin iş deyil. Materialları qaldırmaq lazım gəlirdi, günü sabahdan müvafiq tələbnamə verilməliydi. Ya da onun özü mərkəzə mümkün qədər tez baş çəkməliydi. Məsələ araşdırılmalıydı, işi eşələyərək Kuttubayovu məcbur etmək gerek idi ki, lazım olan ifadələri təsdiqləsin. O, lazım olan ifadələri təsdiqləyəndən sonra isə onun sözlərinə əsasən vaxtilə Yuqoslaviyada döyüşmüş hərbi əsirlərə ittiham irəli sürməli, o adamları cinayətin üstünü açmadıqlarına, deportasiya komissiyasından keçərkən yuqoslav təftişçilərinin satqın niyyətlərini ört-basdır elədiklərinə görə təzədən məsuliyyətə cəlb etməli. Həmin zümərəyə mənsub olan adamlardan yüzünü yox, minini yox, lap nə qədər istəsən o qədər elə keçirmək mümkündür. Və bu ideyanı gizli məlumat şəklində irəli sürmək daha düzgün düşərdi — sonradan həmin adamları həbs düşərgələrinə doldurmağa və bununla da hər şeyə son qoymaq üçün istintaq dəyirmanının boğazına tökməyə nə vardı ki...

Süfrə arxasında əyləşib bu fikirləri löyün-löyün yeməklərin və konyak qədəhlərinin dəmiylə beynində dolandırmaqda kefinin ala buludlara yüksəldiyini hiss eləyirdi, üstündən bir az da içmək istəyirdi, bir az da yemək, oxumaq, yan-yörəsindəkilərin baş-beynini aparmaq, xoşbəxtlik duyğusunun, həyatında nəse təzə bir dönüşün başlanğıcının üreyinə danmasının təsiriylə şaqıldayıb gülmək istəyirdi. O, müəmmalı parıldayan gözlərindən ölənen minnətdarlıq dolu baxışlarını oturanların üzündə dolandırır, axı məclisdəkilərin hamısı öz adamlarıydı,

doğmalarıydı, hamısının mayası eyni xəmindən götürülmüşdü və buna görə də yaşadığı anlar bunca xoş idi, onlar — dost-doğma adamlar da Tansıkbayovun beynində dahiyənə ideyaların doğulduğu dəqiqələrdə onunla bir yerdə olduqlarına şökk-şübhə eləməzdilər. Bu düşüncələrin təsiriylə qanının hərəreti coşub kolləsinə vurur və şadlıq keçirən, səse düşən üreyində getdikcə artan xoşbəxt döyüntülər oyadırdı.

Ağına gələn fikirlər vəzifəsinin böyüməsi üçün tamamilə nağd olan imkanlar acırdı. Göz görür, ağıl kəsirdi: daldalarda baş gırləyən düşmənlərin kökünü nə qədər çox kəssən, özün bir o qədər qabağa düşməlisən. Qarşıda onu gözləyən belə bir gün onun içini tərpədirdi. O, qürurla düşünürdü: “Ağıllı adamlar öz işini bax belə qurarlar! Mən isə nəyin bahasına olur-olsun, yarıyolda dayanmayacam!” Yubanmadan fəaliyyətə başlamağı — elə bu dəqiqə qarajdan maşın çağırmağı, özünü oraya — Abutalıb Kuttubayovun salındığı pəncərəsi dəmir barmaqlığa tutulmuş istintaq izolyatoru adlanan yarımsirzəmiyə yetirməyi və gözləmədən işə girişməyi — elə oradaca, zindandaca Abutalıb Kuttubayovu sorğu-suala tutmağı, özü də qorxudan onun bağrını yara biləcək sorğu-suala tutmağı gəlirdi. Bu işin başqa cür nəticəsi görünmürdü: Kuttubayov günahını boynuna götürəcəkdə, ingilis-yuqoslav kəşfiyyatının tapşırıqlarını yerinə yetirdiyini təsdiqləyəcəkdə, onunla birlikdə partizanlıq eləyənlərin hamısının adlarını sadalayacaqdı 58-ci maddənin 1-ci “b” bəndini — 25 illik həbs cəzası alacaqdı, o yan-bu yan eləse ona xəyanət üstündə, xarici kəşfiyyat xidmətləri ilə agent əməkdaşlığına girdiyinə, yerli əhali arasında pozğunçu ideoloji iş apardığına görə güllələnmə verilməliydi. Qoy ağılı başına cəm eləsin.

Tansıkbayov beynində dolandırıldığı fikirlərin necə gerçəkləşəcəyini təsəvvürünə getirə-gətirə çox şeyi — istintaq zamanı söhbətin necə gedəcəyini də, Kuttubayovun nə təhər inad göstərəcəyini də, Kuttubayovu sındırmaq üçün hansı vasitələrə əl atmaq lazım gəldiyini də əvvəlcədən görürdü, onu da bilirdi ki, Kuttubayovun yaxası onun caynağından qurtarası deyil, əgər Kuttubayov yaşamaq istəyirsə, başqa yolu yoxdur. Əlbəttə, Kuttubayov inad göstərüb özünü təmizə çıxartmağa çalışacaqdı, guya ki, heç bir günahı yox imiş, guya əsirləkdə yuqoslav partizanları ilə birlikdə döyüşərək əlindəki silahla öz günahını yuyubmuş, guya yaralanıbmuş, qanından keçibmiş, müharibə qurtarandan sonra deportasiya komissiyasından təmiz çıxıbmuş, müharibədən sonra şəərəflə işləyirmiş və s. və ilaxır.

Bunun hamısı cəfəng söhbətlər idi. Kuttubayov haradan biləcəkdə ki, buna görə deyil, tamamilə başqa şeyə görə ondan əl çəkirlər? İndi ondan umulan şeyin sayəsində o, dövlətin gizli düşmənlərinin kökünün kəsilməsi üzrə bütöv bir akşyanın başlanmasına xidmət etmiş olaçaqdır. O, zəncirin qalanını öz arxasınca çözləyən ilk həlqə kimi görək idi. Dövlətin mənafeyindən yüksəkdə nə ola bilərdi? Bəzilərinin fikrincə, camaatın günü-güzeranı! Əbləhlər! Dövlət elə bir sobadır ki, odunu da, köseyi də yalnız insandır. Özge cür olsa, bu soba öləziyib söner. Və ona heç ehtiyac da qalmaz. Lakin adamların özləri, üstlərində hakimiyyət olmasa, yaşaya bilməzlər, özləri özlərinə oddağ yaparlar. Ocaqçınınsa peşəsi oddağa odun atmaqdır. Bax hər şey bunun üstündə bərqərarlıdır.

Tansıkbayov bütün bunlar haqqında fəlsəfi fikir yürüdə-yürüdə (nə vaxtsa partiya məktəbində klassik fəlsəfi təlimlər haqqında qulağı nəse almışdı) onun heç bir gizli fikrini diqqətindən yayındırmayan arvadı ilə süfrənin arxasında yanaşı əyləşə-əyləşə, ümumi söhbət zamanı deyilənləri hərdən bir başını sallamaqla təsdiqləyə-təsdiqləyə, yan-yörəsindəkilərə xalaxətrin qalmasını "bəli", "baş üstə" deyə-deyə ürəyinin derinliyində insanın bu cür möcüzə törətmək qabiliyyətinə heyran oluyordu. Bax, məsələn, o, ziyafət məclisində əyləşib özünü elə göstərir ki, guya tapədən dırnağacan məclisə bağlıdır, əslində isə fikri-zikri tamamilə başqa yerdədir.

Kimin ağlına gələ bilərdi ki, o, gözünü nəyə alıb, ürəyindən nələr keçir? Onun, süfrənin arxasında mağmın-mağmın əyləşmiş Tansıkbayovun qəlbinin derinliyində yalnız özünün iradəsinə təbə olan nəse sarıdıcı, qarşısalınmaz bir şeyin gizləndiyini, batini qüvvəsini həyata tətbiq edəcəyi təqdirdə adamları onun qabağında, onun vasitəsilə də Allahın – Hakimiyyətin özünün qabağında dizüstü sürünməyə vadar olacağı biləcək düşüncələrin hələ heç kəsin xəyalına belə gəlmədiyini, bununla da onun özünün çoxluq arasında, hər halda, say seçmə çoxluq arasında Allahın – Hakimiyyətin əzəmətli taxtına doğru qalxan nərdivandakı pillələrdən biri olduğunu dərk etməsi onda dadlı yemək, yaxud cinsi əlaqə zamanı əvvəlcədən duyulan coşğun həzz şəklində fiziki ləzzət və hövsələsizlik oyadırdı. Hər növbəti qədəhdən sonra bu ehtiras canındakı hərarəti daha da artırır, onu coşdurur, rühuma hakim kəsirdi və o, öz planını sabahdan gec olmayaraq həyata keçirəcəyinə, istədiklərinin hamısına nail olacağına möhkəm inana-inana özünü zorla saxlayırdı.

Qarşıda duran işin ayrı-ayrı təfərrüatları Tansıkbayovun xəyalında canlandıqca o öz niyyətinin əsaslandırılmış olduğundan, fikirlərinin

məntiqinə söykəndiyindən məmnunluq duyğusu keçirirdi. Bununla bərabər ürəyində bir tuqultu da dolaşmaqdaydı, elə bil ki, nəse çatmırdı, nəyisə də axıradək götür-qoy etmək lazım idi, hansısa dəlillər hələlik diqqətdən kənarda qalmışdı, qədərincə mənimsənilib dərk edilməmişdi.

Məsələn, Kuttubayovun manqurt halındakı hekayətlərinin içində nəse olmamış olmazdı. Manqurt! Baş qırılmış, öz anasını qətlə yetirən manqurt! Bəli, əlbəttə, bu qədim bir əfsanə idi, ancaq Kuttubayov həmin əfsanəni qələmə alarkən ürəyində bir şey tutmamışdı! O, həmin əfsanəni boş yerə, təsadüfən bu cür can-fəşanlıqla, təfərrüatlarla yazıya almazdı. Hə, manqurt, manqurt... Əgər bu bir kinayədirsə, kinayənin altındakı nədir, bax, nədir? Ən başlıcası isə Kuttubayov manqurt əhvalatından özünün ara qızıqırdıran niyyətlərini yeritmək üçün necə, hansı şəkildə, nə tərzdə istifadə etməyə çalışmışdır? Tansıkbayov manqurt haqqındakı əfsanədə dumanlı şəkildə ideoloji baxımdan şübhə doğuran nəse bir şey duymuş olsa belə, bunu hələ də qəti təsdiq eləyə bilmirdi, bu işin üstünü büsbütün açmağa ürək qızdırmırdı. Bax, tutalım bu əfsanəni adət üzrə xalqın öleyhinə əfsanə adlandırdı və bunun üstündə də Kuttubayovu məsuliyyətə aldı, ancaq necə? Bu işdə Tansıkbayovun səriştəsi çatmırdı, o öz səriştəsizliyini başa düşürdü. Hansısa bir alimə genişlənmək lazım gəlirdi. Axı burjuva millətçilərinin bu gün onların "qeyd etməyə" toplaşdıqları ifşası da belə olmuşdu – bir dəstəni ələ almışdılar, sonra bilgin alimlərin bu dəstəsini millətçilik, Stalin zamanının ziyanına olaraq keçmiş təbənnüm eləmələri ittihamını irəli sürərək o biri dəstənin üstünə qaldırmışdılar və bu da ömür-gün üyüdə tale dəyirmanının gecəli-gündüzlü işləyə bilməsi üçün bəs etməmişdi. Hər halda, Kuttubayovun manqurt əhvalatını bu cürə incədən-incəyə köçürməsinin bir əmması olmamış deyildi. Əfsanənin hər kəlməsini təzədən oxumaq, əgər heç olmasa bəpbalaca bir qulp ələ keçsəydi, onda əfsanənin əlyazmasından da istifadə etmək, əfsanənin mətnini işə əlavə etmək, təzə ittiham irəli sürmək lazım gəlirdi. Bundan da başqa, Kuttubayovun kağız-kuğuzu arasında "Sarıözəkdə qətl" adlanan, Çingiz xanın dövründən bəhs edən başqa bir əfsanənin də mətni ələ keçmişdi. Tansıkbayov həmin qədimdən-qalma rəvayətə isti-isti əhəmiyyət verməmişdi və bu rəvayət onun ağlına elə indicə düşmüşdü. Axı deyərsən, içinə yetişmiş olsa, oradan siyasi eyhama bənzəyən nəse bir şey eşələyib çıxartmaq mümkün olacaqdı.

Çingiz xan Qərb üzərinə yürüş zamanı elini-ulusunu – ordusunu ucu-bucağı görünməyən Asiya çölləri boyunca çəkib öz arxasınca apararkən Sarıözək düzündə əlini qana buladı – döyüşçü yüzbaşı ilə ipək zəfər bayraqlarının üzərinə qumaşdan odnəfəsli əjdaha təsviri salan cavan tikməçi qadını çarmıxa çəkməyi buyurdu.

Həmin vaxtlar artıq Asiyanın yarından çoxu Çingiz xanın pəncəsi altında idi, ulus-ulus bölünmüş, onun oğullarına, nəvələrinə, sərkərdələrinə paylanmışdı. İndi isə İtilin – Volqa çayının o tayındakı ölkələr, Avropa öz növbəsinə, qədrini gözləməkdə idi.

Payız Sarıözək düzlərini haqlamışdı. Aramsız yağmurlar yay uzununu suyu sovrulmuş gölləri, qolpunları doldurmuşdu – deməli, atlar yol-boyu sudan korluq çəkməyəcəkdilər. Çölləmə qoşunsə tələsirdi. Sarıözək düzlərindən keçmək yürüşün ən ağır mənzili hesab olunurdu. Üç ordu, hərəsində on min əsgər olan üç tümen cinahları genişləndirərək irəli şığıyrdı. Tümenlərin nə gücün, qüdrətin sahibi olduqlarını yerləşlərinin təhərindən bilmək olardı – atların dırnaqlarının altından qopan toz dumanı səhranı qarsalayan yangından qalxan tüstü kimi neçə ağaclıq məsafədə üfük boyunca göyün üzündən sallanırdı. Ehtiyat taxıllarla, arabalarla, otlik qısır mal naxırları ilə birlikdə qoşunun arxasınca dabanbasaraq iki yardımçı tümen də gəlirdi. Geri boylananda bunu yəqinləşdirmək olurdu – arxada da toz dumanı göyə dirək olmuşdu. Əlavə hərbi qüvvələr də var idi, bu yerlərdən aralıda olduqları üçün hələ gözə dəymirdilər. Əlavə qüvvələrlə qoşun arasında bir neçə günlük səyirtmə at mənzili yol var idi. Həmin qüvvələr sağ və sol cinahlara bölünmüşdürlər və hər cinahın da üç tümen – otuz min əsgəri var idi. Onlar İtil çayına doğru müstəqil irəliləyirdilər. On bir tümenin on birinin də sərkərdələri soyuqlar düşən kimi İtil çayının yaxasında, Çingiz xanın düşərgəsində görüşməli idilər ki, gələcək fəaliyyətlərini müəyyənləşdirlsinlər. İtil çayı donanda buzun üstündən adlayıb Çingiz xanı özünə çəkən, onun sərkərdələrini, hər bir süvarisini cəlb edləyən zəngin və şöhrətli diyarlara doğru üz tutmalı idilər.

Yürüş üstündə olan qoşun beləcə – fikrini-zikrini yayındırmadan, ayaq saxlamadan, vaxtını itirmədən irəli yeriyirdi. Qoşunun dalınca gələnlər arabalarda qadınlar da var idi. Elə qada-bəla da bunun ucba-tından baş verdi.

Çingiz xanın özü başının yarım minlik saqqısı* ilə, kezequulları və məyyətiylə, həminin onu yol boyu müşayiət edləyən yasavullarla birlikdə üzən ada kimicə həmin axının əhatəsində idi. Lakin təklənmişdi – müşayiətçilərinin önündə gedirdi. Yer üzünün Dörd Yanının Yiyəsi böyür-başında tünlüyü sevməzdi, o da olan hər şeydən öncə susmaq, qabağa boylanmaq, iş bərəsində düşünmək lazım gələnlər yürüş zamanı.

Sevimli yorğa atının – Xubanın üstündəydi. Bu bişkin, çaylaq daşı kimi hamar meydan sinəli, gen sağrılı, ağ yalmanlı, qara quyuqlu, ipək kimi yumşaq yerləşli köhlən Çingiz xanın yəhərinin altında bəlkə də dünyanın yarısını ayaqlamışdı. Bərq vuran bəzəkli xan kəcavəsinin yanılla dözümdə və yerləşdə Xubadan dala qalmayan başqa iki çılpaq köhlən də atlı mehtərlərin yedəyindəydi. Altındakı atın canına tər gələnlər kimi Çingiz xan yoluna ara vermədən onu dəyişirdi.

Lakin böyür-başındakılar – həyatları özlərindən çox Çingiz xana məxsus olan hər biri yüz igrin arasından irdənib seçilmiş cəsur kezequulları və yasavulları, təbiətin nadir bəxşeyişi olan gözəl-göyçək minik atları Çingiz xanın gözlərinə görünmürdü. Həmin yürüş uzununu Çingiz xanın diqqətini ən çox özünə çəkən büsbütün başqa şey idi. Yola çıxandan Çingiz xanın başının üstündə bir bulud süzməkdə idi. Çingiz xan haraya gedirsə, bulud da o səmtə süzürdü, sanki ona çətir tuturdu. İri alaçıq yekəliyində ağca bir bulud canlı məxluq kimi Çingiz xanın qarasına düşmüşdü. Bir kəsə də ağına gəlməzdi ki, bu buludun peyda olması xeyirliyədir, ulu Göy bununla Dünyaların Sahibinə öz alxışını ismarlayıb. Axı göyün üzünün buludunu əskikdir? Bununla belə, onun – Çingiz xanın özü həmin buludun Tanrı ismarıcı olduğunu bilirdi, altdan-altdan ağca buluda göz qoyur və daha qəti yəqinləşdirirdi ki, bu bulud həqiqətən də Göyün – Tanrının iradəsinin nişanəsidir.

Həmin buludun peyda olacağını günlərin bir günü Çingiz xanın özünə yaxın buraxdığı sərşəri bir görücü söyləmişdi. Yadəlli sərşəri Çingiz xanın hüsurunda nə diz çökmüş, nə səcdə qılmış, nə yarınlıb-yaltaqlanmışdı, açdığı fala görə xeyir güdməmişdi. Arıq, əyin-başı tökülüb-itən, cığaları pırpızlanan qadınsayağı pırtılaşlıq uzun saçları küreyinə sallanan yadəlli görücü qızıl alaçıqın içindəki taxtda əyləşən, üz-gözündən qəzəb yağən çöllər fəatehinin qarşısında başını dik tutaraq

* Saqqı – keşikçi

məğrur dayanmışdı. Onun baxışları ciddi idi, saqqalından heybət tökülürdü, qarabuğdayı sir-sifətindəki cizgilər soyuq idi. Dediklərini xana uyğur dilmanc başa salırdı:

– Ey böyük xaqan, Ulu Göyün iradəsiylə ucalıqlardan sənə xüsusi tale nişanəsi göndəriləcəyini xəbər verməkdən ötrü yanına gəlmişəm.

Bunu gözləmədiyindən Çingiz xan bir anlığa donuxub qaldı. Sərsəri görücü ya aqlını azdırmış, ya da bunun axırının nə ilə qurtara biləcəyini kəsdirmirdi.

– Nə nişanədir, bəs bunu sən haradan bilirsən? – Kulli-ixtiyar sahibi öz hirsini güclə yenərək qaşqabaqlı soruşdu.

– Haradan bildiyimi deməyə ixtiyarım çatmır. O ki qaldı nişanəyə, nə olduğunu deyə bilərəm – başının üstündə bir bulud peyda olacaq və sənə qarandan əl çəkməyəcək...

– Bulud?! – Çingiz xan qaşlarını çataraq heyrətini gizlətmədən soruşdu. Alaçıqdakıların üstünə ələ bil su ələndi, xanın kükrəyəcəyini güman elədilər. Qorxusundan dilmancın dodaqlarının qanı qaçdı. Xata onu da girləyə bilərdi.

– Elədir ki, var, bulud, – görücü cavab verdi. – O buludu sənə yer üzündəki ucalığına xeyir-dua verən Ulu Göy sənə pay göndərəcək. Onu qorumaqsa sənə öz boynuna düşür, çünki onu itirsən, özünün gücünü, qüdrətini itirmiş olacaqsan...

Qızıl alaçığa qatı bir sükut çökdü. Bu an Çingiz xandan nə desən gözləmək olardı. Lakin qəflətən onun gözlərindəki parıltı yanıb-yanıb tükənən alov kimicə öləzidi. Qanlı divan duyğusuna dov gələrək düşündü ki, cəlayi-vətən görücünün sözlərini qanacaqsızlıq yerinə qoyub, öz üstünə götürməyə dəyməz, o da ola görücünü cəzalandırısan. Və Çingiz xan özünün təsaməssəb gülüşünü seyrək küren bığlarının altında daldalayaraq soruşdu:

– Tutahm, Ulu Tanrı bu sözü mənə çatdırmağı sənə beyninə salıb. Tutahm ki, sənə dediyyə mən də inanmışam. Ancaq bircə mənə də görüm, ay müdrik yad oğlu, gəzərgi buludu göyün üzündə mən nə təhər qorumalıyam? Belkə həmin buludun keşiyini çəkməkdən ötrü göyün üzünə qanadlı atlarda çaparlar yollayım? Belkə hər ehtimala qarşı həmin buludun başına xam ürge kimi noxta taxsınlar? Göy üzünün küləklərin qabağında dolaşan buludunu mən necə qoruya bilərəm?

– Bax, bu sənə öz işindir, – gəlmə görücü kəsə cavab verdi.

Həminin üstünə ələ bil təzədən su ələndi, ortalığa yenə də ölü bir sükut hakim kəsildi, yenə də dilmancın dodaqlarının qanı qaçdı. Qızıl alaçıqın içindəki adamlardan heç biri, ya aqlının kəmliyi ucbatından, ya da, allah bilir nədən ölümünü yetmiş qarayığval görücüyə tərəf nəzər salmağa ürək eləmədi.

– Ona nəzir verin, yola salın getsin, – Çingiz xan alçaqdan dilləndi. Onun sözləri ələ bil quraxsımış torpağa yağan yağış kimi ürəklərə bir sərinlik çilədi.

Həmin qəribə, cəfəng təsadüf tezliklə də unudulmuşdu. Nə çoxdu yer üzünün əcaib-qərib adamları? Çingiz xanın dərdi görücü dərdi deyildi ki! Lakin yadelli görücünün öz başından ağıl kəmliyinin ucbatından keçməyi gözləmədən altına aldığını güman etmək də ədalətsizlik düşərdi. Axı o özünün nəyə qol qoyduğunu övvəlcədən anlamamış olmazdı. Onu qolbud ələyib xam atın quyruğuna bağlamaq, qanacaqsızlığına, abırsızlığına görə rüsvayçı bir ölümün ağzına vermək xan cəlladının əlində nəydi ki? Bununla belə, çılgın görücünü içindən nəse tərpədirdi, nəse ilhama gətirirdi ki, hökmdarların ən heybətli, ən amansız qarşısında, səhradakı aslan qarşısında təkbətek dayanan kimi qorxub-çəkinmədən dimdik durmuşdu. Bunu, görəsən, aqlının kasıblığı ucundanmı söyləyirdi? Belkə bu həqiqətən də Ulu Göyün hökmü idi?

Və hər şeyin ötən günlərin qaçqovuna qarışıb unudulduğu zaman, aradan düz iki il keçəndən sonra Çingiz xan həmin qəribə görücünü anmışdı.

Qərb üzərinə yürüşə hazırlaşmağa məmləkətin düz iki il vaxtı getmişdi. Çingiz xan sonradan yəqin eləmişdi ki, bu iki il dünyanın bu ucundan vurub o ucundan çıxmaq üçün, murazına yetmək, yeni torpaqları, yeni məmləkətləri zəbt etmək üçün, səltənətinin hüdudlarını durmadan genişləndirmək məqsədini yerinə yetirmək üçün onun hakimiyyətinin ən məhsuldar dövrü olmuşdur. İtilin o tayındakı torpaqları və məmləkətləri də işğal eləyəndən, ələ keçirəndən sonra Çingiz xanın özünü Gündoğarın, Günbatarın, Güneyin, Quzeyin – dünyanın ən ucqar bucaqlarının Sahibi saymağa haqqı çata bilərdi. Həmin ucqarlara yalnız Çingiz xanın atlı ordusunun dalgaları yayılıb yetəcəkdi. Get-gedə çöllər hökmdarının rəhmsiz xisleti, onun tarixi vəzifəsi xəstə mərəmə, hər şeyə hakim kəsilmək, külli-ixtiyar sahibi olmaq hərisliyinə çevrilmişdi. Buna görə də onun imperiyasının – ucsuz-

bucaqsız Asiya çöllərində onun hökmü çatan bütün üsulların, qayım pəncələrinin altında yığılmış müxtəlif qövmlərə mənsub əhalinin, şəhərlərdəki, köçəbələrdəki varlıların və yoxsulların, sözün kəsəsi, işindən-peşəsindən asılı olmayaraq hər bir kəsin günü-diriliyi başdan-ayağa bu doyumsuz morəzə, iblisənə ehtirasa, yeni-yeni torpaqlar, xalqlar ələ keçirmək niyyətinə əsir salınmışdı. Buna görə də ucdantutma hamı eyni şeyə xidmət eləyirdi, hamı birçə mərəmə tabe idi – Çingiz xanın hərbi qüdrətini yaratmaq, cəmləşdirmək, təkmilləşdirmək.

Və torpağın altından çıxardılıb silah düzəldilməsi mümkün olan hər şey, həmə-dəmə yarayan hər bir canlı basqın alətinə çevrilmişdi, Çingiz xan həmin alətlə Avropanın üstünə, oradakı hər bir əsgərin barınıb-batacağı nağılvarı zəngin şəhərlərin üstünə, yaşıl, sıx meşələrin üstünə, qırmızı çay kimi axan otu atın qarnının altına verən çəmənlərə doğru can çəkirdi: dünya üzərində ağalıq sevinci Çingiz xanın ağzından od kükrəyən əjdaha təsvirli səltənət bayrağının altında yürüşə çıxan hər bir kəsin içini tərpədirdi və hər kəs qadın ağuşunda kəmə yetirmiş kimi qələbə duyğusundan məst olurdu. Ulu xaqan irəli getməyi, qalib gəlməyi, yeni torpaqları zəbt etməyi buyururdu, onun buyruğu isə yerinə yetirilməli idi...

Çingiz xan ayıq-sayıq əməl adamı idi, görəcəyi işi əvvəlcədən ölçüb-biçirdi. Avropanın işğalına hazırlaşarkən yüz ölçüb-bir biçmiş, bütün məsələləri yerli-yataqlı götür-qoy eləmişdi. Ümidi gələn kəşfiyyatçılardan, çaparlardan, tacirlərdən, zəvvarlardan, gəzərgi dərvişlərdən, işbaz qulluqçulardan, uyğurlardan, ərəblərdən, farslardan nəhəng hərbi qüvvələrinin hərəkətə gəlməsi üçün doqquq bilinməsi gerek olan ən uyğun yol-yolaqları birçə-birçə soruşub öyrənmişdi. Qoşunlarının ayağı dəyən yerlərin camaatının əcəlaqı, adət-ənənələri, dini, məşğuliyyəti diqqətindən qıraqda qalmazdı. Yazmağı bacarmasa da, eşitdiklərinin hamısını yadında saxlayır, fikrində xeyrini-ziyanını toqquşdurur, yürüş zamanı qabağına nələrin çıxı biləcəyi haqqında düşünürdü. Qarşıya qoyulan məqsədə yalnız bu yolla çatmaq mümkün idi, qələbəyə hər şeydən öncə toxunulmaz, dəmir intizam sayəsində nail olunacağına ümid bəsləyə bilərdi. Çingiz xan heç vaxt zəifliyə yaxasını tanıtmazdı – heç nə, heç kəs onun yüksək məramına çatmasına, Avropanı zəbt etməsinə əngəl törətməli deyildi.

Elə o zaman, öz ulu məramına yetməyə hazırlıq gördüyü vaxt Çingiz xan əsrlər uzununu heç kəsin eşitmədiyini, görmədiyini bir tədbirə əl atdı

– yürüş zamanı orduda uşaq doğulmasını qadağan elədi. Məsələ bundaydı ki, süvari döyüşçülərin arvadları ilə körpə uşaqları adətən ailəvi arabalarda qoşunun arxasınca gəlir, ordu ilə bir yerdə yurddan-yurda, eldən-ələ köçürdülər. Bu ənənə dedə-babadan gəlirdi, həyat tərzinin özündən doğulmuşdu. Ardi-arası kəsilməyən daxili çəkişmələr zamanı düşmən tərəflər tez-tez yurdda müdafiəsiz qalan qadınları, uşaqları qırmaqla bir-birindən intiqam alırdılar. Nəslin gələcəyini kəsmək üçün hamı qadınlarla daha öc idilər. Lakin zaman keçdikcə yaşayış tərzində də dəyişdi. Əvvəllər aramsız olaraq düşmənçilik eləyən tayfalar Çingiz xanın dövründə bir-birinin ardınca barışdılar və böyük dövlətin vahid günbəzi altında birləşdilər.

Gənclik çağlarında Çingiz xanın adının hələ Çingiz deyil, Timuçin çağrıldığı zaman o, qonşu tayfalarla az dava eləməmişdi, öldürən vəhşilik çıxdığı da olmuşdu, özünün əzaba düşər olduğu da – mərkət tayfasının hücumu zamanı sevimli xanımı Borte oğurlanıb girov aparılmışdı. Çingiz xan hakimiyyəti ələ keçirən kimi hər vasitə ilə daxili dartsımların qarşısını almağa başladı, daxili qırğınlar dövləti idarə etməyə əngəl törədirdi, dövlətin qüdrətini parçalayırdı.

İllər ötdükcə günü arabalarda keçən ailə həyatının köhnə qaydası da aradan qalxmamış oldu. Ən mühümü də bu idiki, arabada gecələyən ailələr orduya yük olmağa, ələ-ayağa dolaşmağa başlamışdı, hərbi əməliyyatların müştəşkil keçirilməsində, ələlxusus da hücum zamanı su ilə dolu xəndəklərdən adlayarkən qoşuna çidar olurdu. Çöllər hökmdarının yüksək yarlıq – fərman verməsinə səbəb də bu oldu – qoşunun arxasınca gələn arabalardakı qadınlara Qərb yürüşü zəfərlə başa çatdırılınca qədər doğmaq qadağan idi. Çingiz xan bu buyruğu yürüş başlamazdan ilyarım əvvəl vermişdi. Fərman verərkən demişdi:

– Qoy Günbatar məmləkətləri ələ keçirək, atlarımızın cilevunu çəkib, yəhərdən enək – bax onda arabalarda gedən qadınlar xəbərləri istəyən qədər doğa bilərlər. Lakin o zamana qədər mənim qulağıma tükənlərin heç birindən doğum xəbəsi dəyməməlidir...

Döyüşlərdə çalınacaq zəfər naminə Çingiz xan həyatın özünün və Tanrının üzünə ağ olaraq təbiətin qanununa belə dönüklük elədi. Ona qalmış olsaydı, hətta Tanrı da özünə tabe eləyərdi, axı qadının uşağa qalması Tanrıdan xəbər gözləməsi idi.

Ancaq nə camaatın içindən, nə də qoşundan heç kəs zora qarşı səsinə çıxartmadı, cıqırını çıxartmağı ağlına belə gətirən olmadı: o

vaxtlar Çingiz xanın hakimiyyəti elə bir görünməmiş qüdrət və müteşəkillik qazanmışdı ki, uşaq ekib-döğmə qadağan eləyən zorakı buyruğa hamı sözsüz-söhbətsizcə qail oldu. Bilirdilər ki, kim həmin buyruqdan yaxasını qırağa çəkse, hökmən ölüm cəzasına məhkum ediləcək.

Qərb üzünə yürüşə çıxandan bəri düz on yeddinci gün idi ki, Çingiz xan özünə də belli olmayan qərribənə duyğularla yaşayırdı. Ulu xaqan həmişəki kimi zahirən özünü tox tuturdu. Bu görkəm ona yaraşsa da, onu ovunu alandan sonra sakitləşən qartal kimi ciddi, soyuq-qanlı göstərsə də, indi onun içi qaynayıb-coşurdu, o öz aləmində mahni oxuyurdu, şər qoşurdu.

...Qaranlıq gecədə
Dövrəyə alaraq alaçığımı
Sübhədek yatmadı gözətçilərım,
Çekdi keşiyini yuxularımın.
Bu gün yolboyu
Onların könlünü almaq istərim.
Qosqocaman gecə keşikçilərım
Xanlıq taxt-tacına yetirib məni.
İliyə işləyən qarda, çovğunda,
Yağışda, yağmurda, çəndə, çiskində
Araya alaraq alaçığımı
Gözlədi. Ürəyim oldu arxayın.
Bu gün yolboyu
Onların könlünü almaq istərim.
Qala kimi qayım keşikçilərım
Xanlıq taxt-tacına yetirib məni!
Dikbaşlıq eləyən düşmən görəndə
Qayın qabağında sadax*
Qulağı balaca səs-səmir alsın
Düşmənin üstünə sıçrayasıdır
Ayıq-sayıq gecə gözətçilərım.
Bu gün yolboyu
Onların könlünü almaq istərim.
Aylı gecələrdə ova çıxanda
Yalını qabardan canavar xılı
Alar arasına öz başçısını.

* Sadax – ox qabı, döyüş ləvazimatı kimidir.

Günbatan üstünə yürüşdə məni
Alıb arasına qurd igidlərim,
Taxtımın-tacımın bel sütunları
Yolboyu onlara öyğü qoşuram.

Bu misralar avazla səslənmiş olsaydı, bəlkə də Çingiz xanın do-daqlarında yad görünərdi – ürəyini süfrə kimi açıb ortaya sərmək Çingiz xana qalmamışdı! Lakin yolboyu səhərdən axşama qədər at belində gedərkən hərdən-hərdən lap bu cür səxavətli könül süfrəsi açmağa da dəyərdi!

Onun içinin coşub-qaynaması boşuna deyildi, bu gün düz on yeddi gün idi ki, səhərdən axşama qədər Çingiz xanın başının üstündə, göyün üzündə ağca bir bulud dolaşmaqda idi, Çingiz xan hayana gedirdisə, ağca bulud da o səmtə üzükürdü. Axır ki, görücünün dedikləri düz çıxmışdı. Gör kimin ağına gələ bilərdi! Həmin əcaib adamı nüməyişkarənə dikbaşlığı və saymazlığı üstündə elə oradaca öidürtməyə nə vardı ki?! Onun çıxartdığı hərəkəti heç kəs özündə cəsarət tapıb ağına belə gətirə bilməzdi. Lakin ölümün pəncəsi sərgərdan görücünün yaxasından yan keçmişdi. Görünür, bu da qədərin buyruğu imiş.

Yürüşün elə ilk günü bütün tümenlər, arabalar və naxırlar məcrasından çıxaraq düzü-dünyanı ağzına alan qara sel kimi Günbatara doğru hərəkət eləyərkən Çingiz xan günortaüstü altında yorulub əldən düşmüş atını dəyişəndə təsadüfən göyün üzünə boylanmışdı, lakin ağır-ağır süzən, bəlkə də elə başının üstündəcə dayandığı yerdə donub qalan ağca bulud parçasına əhəmiyyət verməmişdi – göy üzünün buludumu əskikdir?

O öz aləminə qapılaraq bir qədər aralıda gələn kezequllarının və yasavullarının əhatəsində yoluna davam eləyir – yəhərin üstündən qayğılı-qayğılı yan-yöresinə boylanır, dünyanı fəth etməyə başlasağı və üzüyola gedən qoşunun yerləşməyə göz qoyurdu. Qoşun onun iradəsinə o qədər müntəzir idi ki, onun istəklərini o qədər üzüyola yerinə yetirirdi ki, elə bil qoşundakılar üreklərində elə Çingiz xanın özü kimi hakimiyyət duyğusu gəzdiren insanlar deyildilər, Çingiz xanın atın cilovunu dəstəkləyən əlinin barmaqları idilər.

Göyün üzünə bir də boylananda, başının üstündə həmince buludu təzədən görəndə Çingiz xanın yenə də ağına ayrı bir şey gəlməmişdi. Fikri-zikri dünyanı tutmaq məramına cəmləmiş Çingiz xanın ağına

gəlməmişdi ki, nəyə görə onun üz tutduğu səmtə doğru başının üstüylə bir ağca bulud da üz qoyub. Göydəki buludla yerdəki atının arasında nə kimi bağlılıq ola bilərdi axı?

Bulud yürüşdə olanlardan heç kəsin gözüne sataşmamışdı, onunla heç kəsin işi yox idi, günün günorta çağы möcüzə baş verdiyi heç kəsin ağlına gələ bilməzdi. Ayağının altına baxmaq lazım olan halda göyün gözişləməz dərinliklərinə boylanmaq kimin nəyinə gerek idi? Qoşun öz işində idi – yollar, düzəngahlar, təpəliklər boyu tünd kütlə kimi yeri-yerək dırnaqların və təkərlərin altından toz qoparda-qoparda keçirdiyi yolları bəlkə də biryolluq və həmişəlik arxada qoyaraq yürüşünə davam etməyindəydi. Və bütün bunların hamısı xanın hərislik yansıması, cəhəngirlik məramını başaşağı yerinə yetirməkdən ötrüydü, öz şöhrətini, hakimiyyətini və torpaqlarını böyütmək eşqiylə yanan xanın irəli qovduğu və ilhamlandığı on minlərlə adam müticəsinə yol getməkdəydi.

Onlar getməkdə olsunar, şor vaxtı isə artıq yaxınlaşmaqdaydı. Qaranlıq onları harada haqlasa, orada da düşərgə salacaqdılar. Səhər tezdən isə tozodən yolun ağına düşməli idilər.

Xanın və məiyyətinin gecələməsi üçün onların qulluqçuları şahənə alaçıqları əvvəlcədən sahmana salmışdılar. Qarşıdakı alaçıqların bəyaz günbəzləri uzaqdan gözə dəyirdi. Xanın al-qırmızı haşıyeli, üstünə ipəklə qızıl saplarla odnəfəsli əjdaha təsviri salınmış qara qumaş bayrağı yel vurduqca baş saray alaçıqlarının yanında yellənirdi. Gözlərini yoldan çəkməyən kezequklar – sayseçmə, zəhmli bəhədirilər müntəzir dayanıb hökmdarı gözləyirdilər. Hamı bir yerdə burada axşam yeməyinə əyləşməliydı, Çingiz xan yeməkdən sonra elə buradaca yürüşün birinci gününün nəticələrini və sabah görülesi işləri müzakirə etmək üçün qoşun noyonları ilə ilk genişlik keçirməyi nəzərdə tutmuşdu. Ulu yürüşün uğurlu başlanğıcı Çingiz xanı deyib-danışmağa kökləmişdi – o həmin axşam noyonlar üçün şüən məclisi qurdurmaq, onların söhbətlərini dinləmək, lütf göstərər çıxartdığı fərmanları özü söyləmək niyyətində idi. O, fərmanını söyləyərkən hamı, hər kəs üyüşmüş sūd kimi donaraq ona diqqət kəsiləcəkdi, Dünyanın Dörd Səmti bərəsində deyiləcəkdi ki, tezliklə bütün yer üzü Çingiz xanın buyruğuna itaətkarlığına boyun əyməlidir. O bundan ötrü, öz sözünü yeritməkdən ötrü dünyanın üstünə qoşun yeritməmişdi. Söz isə əbədi bir qüdrətdir.

Lakin Çingiz xan sonradan şüən məclisini təxirə salmalı oldu. Könlünün coşub-daşması ondan tələb eləyirdi ki, adamlardan tamamilə uzaqlaşsın. Ona görə ki...

Düşərgə yerinə yaxınlaşarkən Çingiz xan yenidən, artıq üçüncü dəfə başı üstündəki buluda təfərrinc elədi və ürəyi uçum-uçum uçundu. Ağlaşmaz müəmmadan məəttəl qalaraq canına üşütmə çökdü, gözləri alacalandı, elə bil yer ayaqlarının altından qaçdı, əlini atın yalmanına güclə yetirdi. Ömründə başına belə iş gəlməmişdi. Göyün, üstündə yaşamaq və hökmranlıq etmək üçün ona bəxşeyiş elədiyi, dünyanın sarsılmaz özəyi olan tündsinəli Etugen Torpağında heç bir varlıq onu bu qədər heyretləndirə bilməzdi ki, o, gözlənilmədən ah çəksin; ona elə gəlirdi ki, bu dünyada görəcəyini görüb, daha heç nə onun sərt ağlına heyretləndirməyə qadir deyil, qanlı əməllərdə bismiş ürəyini heç bir şeylə sevindirmək, ya da kədərləndirmək mümkün deyil, hələ indiyədək onun öz xanlıq ləyaqətini ayağa saldığı, arvad kimi qorxulu-qorxulu atının yalmanından yapışdığı olmamışdı. Bu, ola bilməzdi, belə olmamalıydı, axı, lap çoxdan, demək olar ki, yeniyetməlik çağlarından bəri çaydan tutduğu bir balığın üstündə ağızlaşaraq (əslində isə içində erkən oyanmış bir qurd duyğusu ilə iki qoçun başının bir qazanda qaynaya bilməyəcəyini hiss elədiyinə görə) bığ yeri yenəcə tərləyən dost-doğma qardaşı Bekteri oxla vurub qızıl qanına qəltan elədiyi gündən bu yana o, gedışatın gərđişini ən doğru, ən səhvsiz bir üsulla yoluna qoya-qoya, dünyanı zor gücünə tapdığı altına ala-ala əmin olmuşdu ki, zor qarşısında itaət etməyən, diz çökməyən, öləziyib sönməyən heç nə yoxdur və heç nə də ola bilməz, istər daş olsun, istər od olsun, su olsun, ağac olsun, heyvan olsun, quş olsun... köntöy bir qüvvənin zoru altında yanib külə dönür, o ki günahkar insan ola. Zor zora dov gələndə heyretəmizlik adıləşir, gözəllik miskinləşir. Bundan belə bir nəticə hasil olur ki, tapdaq altına düşən nə varsa, kiçikdir, miskinlik, üzüstə dōşənib səcdəyə duranlarsa mərhəmət sahibinin mərhəməti qədərincə mərhəmətə layiqdirlər. Dünya da elə bunun üstündə qərar tutub...

İndi Himalay görücülərinin, gəzərgi kitabtökənlərin yozduqları Əbədiyyəti və Sonsuzluğu özündə təcəssüm etdirən Göyden söz gədirsə, bu, tamamilə başqa məsələdir. Bəli, təkəcə o, əlyetməz Göy, Çingiz xanın hökmünə təbə deyildi. Göyün – Tanrının qarşısında onun

özü heç nə idi – nə üsyan qaldırır, nə vahimə yaradar, nə də yürüşə çıxıb bilərdi. Yer üzərindəki taleləri və Himalay görücülərinin dediklərinə görə, dünyaların hərəkətini idarə edən Göyə – Tanrıya dua etmək, səcdə qılmaqdan özge əlac yox idi. Ona görə də ölümə məhkum hər bir bəndə kimi səmimi tövbələrində, nəzir-niyaz paylayanda o, Göyə yalvarırdı ki, xeyir-duasını ondan əsirgəməsin, onu öz qanadının altına alsın, insanlar aləminə möhkəm sahib olmağına yardım ələsin. Əgər gözərgi müdriklərin söylədikləri doğru idisə, yer üzərində bu cür dünyalar çox idisə, onda yer dünyasını ona, Çingiz xana vermək, onun bütöv və şeriksiz hökmranlığına tabe etmək, onun belindən gələcək, sümüyündən törəyəcək nəsillərinin ixtiyarına tapşırmaq Göyün əlində nə idi ki? Axı yer üzündəki adamlar arasında ondan qüdrətli, ondan ləyaqətli yox idi! Ondan qüdrətli, Dünyanın Dörd Səmtini idarə etməyə qadir insan oğlu haradaydı! O düşüncələrə qapılarkən, fikrinin gizli qatlarında daha artıq əmin olurdu ki, heç kəsini diləməyə cəsarət etmədiyi Ulu Göyden diləməyə – xalqların üzərində hədudsuz hökmranlıq arzulamağa onun xüsusi haqqı çatır – axı kimə vahid hökmdar olmalıdır, qoy elə adam olsun ki, başqalarını zorla itaətə gətirməyi bacarsın. Göy özünün tükenməz mərhəməti sayəsində Çingiz xana cəhangirlik elədiyi müddət ərzində səltənətini genişləndirərkən ətər-xəter yetirməmişdi və get-gedə Göyün onu hamıdan fərqləndirdiyinə, Göyün özgələrinə belli olmayan ulu qüvvələrinin onun tərəfində olduğuna Çingiz xanın inamı artmışdı.

Böyük-kiçik əlindən qan ağlasa da, od-alovla, qılıncı bu başından vurub o biri başından çıxdığı ölkələrdə əlindən dada gələn adamlar başına alı-yaşılı qarğışlar yağdırsa da, həmin miskin qarğışlardan bir-cəciyi də gündən-günə artan böyüklüyünə, hamını heyrətə gətirən şöhrətinə xəter toxundura bilməmişdi. Əksinə, onun üstünə nə qədər qarğış yağdırılırdısa, o da Göyə söylənmiş fəryadlara və şikayətlərə bir o qədər artıq biganəlik göstərirdi. Bununla belə nə qədər olmasa da, elə hallar olurdu ki, onun da ürəyini Göyün qəzəbinə keçmək, Göyün cəzasına düçar olmaq qara-qorxusu, ağır şübhələr çulğayırdı. Belə vaxtlarda ulu xaqan güməşib qalırdı, içində özünü asıb-kəsirdi, öz təbəələrinə nəfəslərini dərməyə imkan vermirdi və Göyün haqlı danlağını qəbul etməyə də, hətta, tövbə qılmağa da hazır olurdu. Göy isə qəzəbə gəlmirdi ki, narazılığını heç nə ilə büruzə vermir, mərhəmət əlini Çingiz xanın ba-

şından əskik olmırdı. O da qumar oyununda olduğu kimi haqq-ədalət hesab olunan şeylərin acığına daha artıq riskə gedirdi, Göyün səbrini sınayırdı. Göy isə dözürdü! O da bundan belə bir nəticə çıxardardı ki, kefi istəyəni eləməyə ixtiyarı çatır. Aradan illər ötmüş, onda inam yaranmışdı ki, o, Göyün seçmə bəndəsidir, Göyün Oğludur.

Bu inam Çingiz xanda ona görə yaranmışdı ki, əzəmətli şülən məclislərində insan yığnaqlarının önündən adlayan atlı ozanlar onun şərinə mahnı qoşur, onu Göyün Övladı adlandırırdılar və minlərlə əl sevinə-sevinə Göyə doğru uzanırdı – bunun hamısı ucuz insan qılığı idi, belə şeylərin həqiqiliyinə nağıllarda inanmaq olardı. O, gözü görənləri, ağı kəsənləri götür-qoy eləyəndən sonra belə nəticəyə gəlmişdi ki, Göy – Tanrı onu bütün işlərdə ona görə himayə eləyir ki, onun əməlləri Göy – Tanrının özünün isteklərini həyata keçirməyə yarayırdı, başqa sözlə deyilsə, o, Ulu Göyün iradəsinin yerdəki yayımcısı idi. Göy isə elə Çingiz xan kimi yalnız zoru, yalnız zorun təzahürünü, güc kimdədirsə yalnız onu tanıyır. Çingiz xan belə hesab eləyirdi ki, güc onun özündədir.

Əgər belə deyildisə (hərdən onun özü də məəttəl qalırdı), əsrlər boyunca ovçuluqla və maldarlıqla məşğul olan yoxsul arat-kiyat tayfasından çıxmış yetim bir oğlan uşağının göyün ənginliklərinə şığıyan şahinsayağı heybətli və başgicəlləndirici şan-şöhrət zirvələrinə, dünya hökmdarlığına doğru qarşısalınmaz sıçrayışını nəyə yozmaq olardı? Tarixdə tayı olmayan bu nəhənglikdə hakimiyyətə necə yiyələnə bilərdi – axı, ən yaxşı halda, çərxin gərdişi ürəyisiz bir yetimçəni ilk vaxtlar olduğu kimi qəddar, soyğunçu bir at oğrusuna da çevirə bilərdi. Fəal açmağa ehtiyac yox idi – ilahi qüvvənin köməyindən qıraqla maldövləti birçə atdan ibarət olan Timuçini Göy – Tanrı heç vaxt ağzından od püskürən qızıl əjdahalı bayrağın himayəsinə verməzdi, o da heç zaman Çingiz xan adını almaz və Qızıl alacağı günbezi altında əyləşməzdi!.. Bu da onun düşündüklərinin doğruluğunu təsdiq eləyir. Bunun özü danılmaz bir dəlildir. Asiyanın xaqanına Göyün iltifat göstərdiyi göz qabağında idi. Gələcəkdən xəbər verməsi az qala başına fəlakət sala biləcək gözərgi görücünün sorasını verdiyi həmin möcüzə bulud budur, başının üstündədir! Görücünün fəaliyyəti çin çıxmışdı! Ağca bulud Göyün Göy Oğluna ismarıdır, xeyir-duasıdır, qarşıdakı şanlı qələbələrinin bəyirtisidir!

Belə bir möcüzənin baş verə biləcəyi yürüşə çıxan on minlərlə adamdan heç kəsin ağlına belə gələ bilməzdi. Elə heçcə kəs də qoşunla bərabər yürüş edəyən ağca buludu görmədi, heçcə kəsin ağlına gəlmədi ki, bu bulud haradan peyda olub, nədən ötrü peyda olub: kimin başına iş qohet idi ki, göy üzünün buludlarını itirib-axtarsın?.. Təkcə o – çölləmə qoşunu öz arxasınca dünyanın yeni-yeni torpaqlarının fəth olunmasına çəkib aparan ulu xaqan başa düşürdü ağca buludun göy üzündə zühur etməsinin ilahi mənasını və bu müəmmalı tapıntısından da sarsılmışdı, bilmirdi ki, gördükləri. Düşündükləri haqqında başqalarına gənəşməyə dəyərmə, dəyməzmi? Bəs əgər o, açılsaydı, öz sirrini fəş etmiş olsaydı və bulud da görünməz olub bircə anın içində qeybə çəkilsəydi necə? Deməzdi-lərmə ki, xaqanın başına hava gəlib? Bir az keçmiş o, təzədən ruhlandı və özünü inandırdı ki, bu bulud elə-belə bulud deyil, qəflətən də qeybə çəkilməyəcək, çünki, o, Göydən bir ismarıq olaraq göndərilib. Yəne də içini şadlıq duyğusu bürüdü, sanki qanad taxdı, özünün uzaqgörənliyinə, Günbatarı fəth etmək üçün yürüşə başlamaq qərarının düzgün olduğuna inandı, qılınc və odalov gücünə arzusunda olduğu dünya sultanəti qurmaq murazının başa varacağına daha da artıq əmin oldu. Bu duyğu ilə də yoluna davam edəyirdi. Doyumsuz əbədi hökmranlıq ehtirası elə bu idi. Hökmranlıq ehtirası çox olduqca ürək onu bir o qədər də artıq diləyirdi.

Yürüş günləri bir-bir gəlib keçirdi.

Ancaq göyün üzündəki ağca bulud heç yana sapmadan adıbelli yorğasının – Xubanın üstündə əyləşmiş Çingiz xanın gözləri qabağında rəvan-rəvan süzürdü. Xubanın yalmanı ağ, quyruğu qara idi, belə yaranmışdı. Başbilenlər deyirdilər ki, belə at min ildə bir dəfə ayrıca bir ulduzun altında dünyaya gəlir. Xuba cıdır atı deyildi, ancaq yeridə qabağına bir at keçə bilməzdi, özündən qabağa at buraxmırdı. Xuba, dolu buluddan torpağa qaynar nəfəslə ələnən leysan kimi aramsız və gərgin ahənglə yorğa gedirdi. Ağzında yüyənün gəmi olmasaydı, baş aparıb itməyə, quraq torpağa yağın yağış kimi damcısına qədər qeyb olmağa hazır idi. Bir qədim ozan sözündə deyildiyi kimi, belə atın üstündə adam inanır ki, bu dünya durduqca o da duracaq.

Məmnun idi, bəxtəvər idi Çingiz xan. Qollarında görünməmiş bir qüvvə duyaraq iş görmək, murazına doğru şığımaq eşqiylə yanırdı. İndi özü də ipe-sapa yatmayan köhlən havahydı, onun özü də yava-

şımaq bilməyən yorğa yerişin ahənginə qovuşmuşdu, ruhu ilə, canı-qanı ilə axar çay kimi irəli şütüyən atın damarlarında coşub-qaynayan qanın tüğyanına qarışmışdı.

At da, atın üstündəki adam da bir-birinə yaraşırdı – qüvvə qüvvəyə tən gəlirdi. Ona görə də atın üstündəki adamın duruşu zirvəyə qonmuş şahin duruşuna bənzəyirdi. Yəhərin üstündə sallama oturmış enlikürekli, tuncüzlü atlı ayaq pəncələrini üzəngiyə nümayişkarənə bir qürurla, inamla dirəmişdi. O, atın belində elə oturmuşdu ki, elə bil taxtda əyləşmişdi, bədəninə şax, başını dik tutmuşdu, almacıq sümükləri irəliyə çıxmış qıyıqgözlü sifətində bir daş sakitliyi var idi. Səhsiz-hesabsız qoşununu şərəf və zəfər arxasınca çəkib aparan ulu hökmdarın nə qüdrətin, hansı iradənin sahibi olduğunu sifətinin ifadəsindən oxumaq olardı.

Çingiz xanın ilhamlı ovqatına başlıca səbəb – böyük bir taleyin nişanəsi, rəmzi kimi başının üstüylə gedən ağca bulud idi. Bu mənada hər şey bir-birini tamamlayırdı. Bulud... Göy... Qabaqda, yürüşün önündə, Çingiz xanın səmtində isə həmişə bayraqdarın əlindəki zəfər bayrağı yellənməkdəydi. Onlar, olduqca müstəsna bir vəzifə etibar olunmuş vüqarlı və məğrur bayraqdar və onu müşayiət edənlər üç nəfər idilər. Sanki üçü də xüsusi seçilmişdi, üçü də bir-birinə bənzəyən qırğıyerişli atlara minmişdi. Bayraqdarı iki müşayiətçi ortaya almışdı. Xaqanın payız səfəri ərzində üstünə ipəkdən və zərdən naxış salınmış qara qumaş bayraqdarın başı üzərində yellənirdi, qumaşa nəqş edilmiş ağzından parlaq alov püskürən əjdaha təsviri isə lap diri kimi görünürdü. Sıçrayan əjdaha sanki bu saat göyə uçacaqdı, əjdahanın dəvə gözləri kimi bərəlməmiş, hər şeyə zəhmət baxan gözləri dalğalanan qumaşın üzərində o yana-bu yana tərpenir, sanki qumaşın üstündən diri əjdaha boylanırdı...

Aram tapa bilməyən xaqan səhərin gözləri açılandan bəri at üstündə oturub yürüşə rəhbərlik edəyirdi. Müxtəlif səmtlərdən noyonlar atlarını səyirdək gəlib ona məlumat vermiş, elə atın üstündəcə də göstəriş almış, atlarını dördnala sürüb yolundan qalmayan, qoşundakı yerlərinə qayıtmışdılar. Tələsmək lazım gəlirdi, qışqabağı yağarlıqlar düşməmiş, yollar çamır bağlamamış yollarının üstündəki əsas maneəyə – ulu İtil çayının yaxasına yetmək gerek idi ki, soyuqlar düşənə qədər orada soltuqlarını dərslənsinlər, su donanda isə buzun üzərindən adlayıb

müqəddəs məramlarına sarı, dünyanın Günbatarının fəthinə doğru yürüşü davam etdirsinlər.

Yürüş şər qarışana qədər sürdü. Üstünə axşamın qaranlığı enməkdə olan çöl üfünün qoynuna çəkilən günəşin maili şüaları altında o qədər uzaqlara uzanıb gedirdi ki, göz tutan dünyanın nə qədər geniş olduğunu yalnız bundan bilmək olardı. Və üzərinə şəfəq çilənmiş, yarisına qədər üfünün arxasına batmış günəşin al-qırmızı rənginə boyanmış çöl-biyabanda günün batdığı səmtə insan seli axmaqdaydı, min-min süvari yürüyürdü. Qoşunun hər bölüyünün öz hüdudu var idi və bölük-bölük adamlar batmaqda olan günəşə doğru can atırdılar, gedə-gedə də uzaqdan çənin-çisəyin içiylə əndərilib axan qara bir seli yada gətirirdilər.

Atların bəlləri yəhərdən və yəhərin üstündəki süvarilərdən yalnız gecələr, qoşun gecələmək üçün düşərgə salanda dincəlirdi.

Səhər obaşdansa dikdirlərdə dobulbaslar – öküz gönündən nəhəng təbiller yenidən gurladı – bu, orduya yürüşü davam etdirmək çağırışı idi. On minlərlə adamı silkəleyib yuxunun əlindən qopartmaq elə-belə iş deyildi. Təbilçilər də canfəşanlıq eləyirdilər – dobulbasların aramsız gurultusu ağır-ağır ətrafdakı düşərgələrin, dayanacaqların üzərinə yayılırdı.

Dobulbaslar guruldayanda xaqan artıq ayaq üstündəydi. O, demək olar ki, hamıdan tez oyanmışdı və hələ şəffaflığını itirməmiş payız səhərində taxt-tac alacağının yanından keçərkən diqqətini cəmləşdirdi, gecə beynində dolaşdırdığı fikirləri yadına getirdi, adamlarına göstəriş verdi və arada qoşunu yəhərlərin və təkərlərin üstünə səsləyən təbillerin nəresinə qulaq kəsildi. Təzə bir səhər açılmışdı, hay-küy, hərəkət, səs artmışdı, gecəarası dayandırılmış yürüş təzədən canlanmışdı.

Təbillerə guruldayırdı. Təbillerin səhər gurultusu təkcə qoşunu ayağa qaldırmaqdan ötrü adi işarə deyildi, bunun başqa, daha böyük mənası da var idi. Çingiz xan təbillerin çağırışıyla özünün arxasınca yürüşə çıxmış adamları tələsdirirdi, bu vurçatlasın, tələbkər və dediyindən dönməyən xaqanın təbillerin gumbultusunda gizlətdiyi buyruğu xatırlatmaq üçün idi. Yuxulu adamın şüuru cənilə örtülü qapı kimidir. İstər yaxşı, istər yaman, hansı fikir olur-olsun o qapıdan içəri dürtüləndə haqq-nahaq adamın zəhləsini tökür, çünki adamlar yuxuda nə öz iradələrinə tabe olurlar, nə də özgələrinin, çünki yuxu axmaq,

lüzumsuz, qorxulu azadlıqdır, gözün açılan kimi silkinib yuxunun içindən çıxmaq lazımdır, yuxuya sərt, köntöy müdaxilə gərəkdir ki, gözü yuxudan ayrılmış adamı yenidən gerçəkliyə – qulluğa, üzüyola itaətə, müti fəaliyyətə qaytara biləsin.

Təbillerin buğa heykirtisinə bənzəyən zəhmli gurultusu qopanda hər dəfə Çingiz xanın canında üşütmə gəzişirdi. Bu üşütmə uzaq bir xatirəylə bağlıydı: yeniyetməliyində onun gözünün qabağında zəncirə vurulmuş iki buğa ayaqları altındakı xırı və torpağı dımaqlayaraq gücləri gəldiyincə bərkdən heykirdilər, həmin buğaların heykirtisinin tilsiminə necə düşdüyü, əlini yay-oxa nə təhər yetirdiyi və çaydan ortaqlı tutduqları balıq üstündə onunla öcəşib aralanandan sonra mürgü döyən dost-doğma qardaşı Bekteri al qanına nə cür qəltan elədiyi heç özünün də yadına gəlmirdi. Bekter qulun kimi çıxırmışdı, yerindən sıçramış, qızıl-ala qanın içində torpağın üstünə serilmişdi. O – Timuçin isə (bəli, həmin vaxtlar o, vur-tut Timuçin idi, erkən ölmüş Yesuqay Bahadurun yetimçəsiydi) alacağın böyüründəki dobulbası da belinə alıb qorxulu-qorxulu dağlara doğru üz qoymuşdu. Orada, dağın kəlləsində dobulbası döyəcləməyə başlamışdı, beləcə uzun müddət dobulbas çalmışdı, anası Ağolen isə qardaş qanlısını qarğaya-qarğaya, altından yuxarı qışqır-qışqıra hönkürüb ağlamış, saçını-birçəyini yolmuşdu. Sonra anasının yanına başqa adamlar da gəlmişdilər və əllərini yelləyə-yelləyə altından yuxarı ona nəsə qışqırmışdılar. Lakin o, təbili ara vermədən döyəcləyir, heç nə eşitmirdi. Beləcə, dobulbası döyəcləyə-döyəcləyə də dan yerinin yaxası sökülənə qədər dağın başından enməmişdi...

İndi səs-səsə verən yüzlərlə dobulbasın zəhmli gurultusu onun döyüş çağırışı idi, onun coşqun nəresi idi, onun kükrəyişi, tüğyanı idi, onun arxasına düşüb yürüşə çıxanların hamısına onun işarəsi idi – özünü səfərbər etmək, ayağa qalxmaq, hərəkətə gəlmək, qarşıya qoyulmuş niyyətin gerçəkləşməsinə doğru, dünyanın ayaq altına alınmasına doğru irəliləmək xəbərdarlığı idi. Hamı da bu yol bitənə qədər onun arxasınca gedəcəkdi, axı üfuqlərin də haradasa bir qurtaracağı var. Və yer üzündə qulağı səs eşidən nə varsa hər şey – insan, qeyri-məxluqat, daxilində ürپəşə-ürпəşə onun cəng təbillerinin gumbultusuna qulaq kəsilməliydlər. Hətta xeyli vaxtdan beri onun ürəyində gəzdirdiyi gizli düşüncələrinin ayrılmaz şahidi olan ağca bulud da başının üstündən aralanmayaraq təbillerin səhər gurultusu altında rəvan-rəvan süz-

məyindəydi. Şiddətli külək deydikcə üzərinə odnəfəslə əjdaha təsviri tikilmiş səltənət bayraqları xışıldayırdı, bayrağın üstündəki əjdaha sanki diri ydi, elə bil ağzından alov yayıla-yayıla qumaşın üstü uzununu küləyin qabağınca qaçırdı.

Axır günlərin səbahları gözəl açılırdı.

Gecələr, ətrafdakılar yuxunun içində olanda Çingiz xan düşərgənin yan-yörəsinə göz qoymaq üçün alaçıqından çıxırdı, göz işlədikcə uzanan düzəngah boyunca tonqallar yanırdı. Yaxındakı tonqalların alovları görünür, uzaqdakılarsa uzaq ulduzlar kimi qırpınırdı. Döyüş düşərgələrinin, araba dayanacaqlarının, qoşun ilxıçıların, ətlik mallara baxan sığırçınların binələrinin üstünə ağımsov tüstü yayılmışdı. Adamlar axşamdan çörək paylarını gəvələmiş, tərleyə-tərleyə doyuncə ət yemişdilər. Qazanlardan çıxardılan gırdın-gırdın ət tikələrinin qoxusu ac çöl yırtıcılarını özünə çəkirdi. Qaranlığın içində gah ordan, gah burdan həris gözələr parıldayırdı, bədbəxt məxluqatın qüssəli ulaşması qulağa çalınırdı.

Ordu tezliklə ölü bir yuxunun ağuşuna qovuşdu. Yalnız düşərgədə qoşunun böyür-başına hərlənən gecə gözetçilərinin hənərtisindən kəsə dirmək olardı ki, qoşunda gecə vaxtı da ciddi bir nizam-intizam hökm sürməkdədir. Hamıdan – son nəticədə ömrünün mənasını vahid və yüksək bir məramın yerinə yetirilməsinə xidmət etməkdə görən Çingiz xanın cəhangirlik murazına başısağı, üzüylə həyata keçirməkdə görən adamlardan elə bunu gözləmək olardı. Belə anlarında, düşüncələrindən sərməst olduğu zaman o özünün mahiyyətini – məhv edilməsi mümkün olmayan əlinə keçən hakimiyyətin hədudları genişləndikcə içindəki hakimiyyət duyğusu da bir o qədər çox alovlanıb yanan fəvqəlinənin mahiyyətini dərk ediyirdi və bundan zəruri olaraq mütləq bir nəticə çıxarırdı – onun hakimiyyətinin hədudlarının genişlənməsinə yaranan nə varsa yararlıdır, buna gücü çatmayanlarınsa yaşamağa haqqı çatmır.

Üstündən uzun-uzun illər-əsrələr keçəndən sonra Abutalıb Kuttubayovun bu bərədəki əfsanəni qələmə alaraq öz başını belaya saldığı Sərrək qətlinin törədilməsinə səbəb də elə bu olmuşdu...

Gecələrin birində atlı keşikçi dəstəsi düşərgədə qoşunun sağ tıməninin yerləşdiyi ərazinin həndəvərinə dolanırdı. Hərbi düşərgələrdən kənarda arabacıların, ətlik nəxirə baxan sığırçınların digər yardımçı

xidmət adamlarının binəsi düşmüşdü. Keşikçi dəstəsi binələri də gözənd keçirdi. Hər şey yerli-yerindəydi. Yol yorğunlu düşən adamlar böyür-böyürə verib yatmışdılar. Kimi alaçıqda, kimi çadırda, kimi də ulduzların altında, öləmiş tonqal başında. Qulağa sə-sənir dəymirdi, alaçıqların hamısı qaranlığa qarışmışdı. Atlı keşikçi dəstəsi öz nəzarətini başa vurdu. Onlar – keşikçi dəstəsi üç nəfərdən ibarət idi. Atlarının başını çəkib öz aralarında nəsə danışdılar. Yüzbaşı papağı geyinmiş ucaboylu süvari-keşikçilərin üstünün böyüyü alaçaqdan göstəriş verdi:

– Vəssalam. Siz gedən gözünüzün acısını alın. Mən buralara bir də göz-qulaq olacağam...

Atlılardan ikisi yüzbaşından aralandı. Yüzbaşı isə sinçiləyən-sinçiləyən əvvəlcə yan-yörəsinə boylandı, ətrafa qulaq kəsildi, sonra da atının üstündən endi və atını yedəkləyərək araba yığınlarının və səyyar yürüş emalatxanalarının – sərrac, dərz, silahsız arabalarının yanından ötərək binənin ən ucqarındakı təkə alaçıqda sarı yeridi. O, başını sinəsinə əyərək sə-sənirə dişək kəsilib düşüncəli-düşüncəli gedərkən göyün üzündən sallanan ay işığı onun yes-yekə sifətinin cizgilərinə, yedəyində gedən üzüylə atının dumanlı-dumanlı parıldayan iri gözələrinə bulanmış bir işıq salırdı.

Yüzbaşı Erdənə alaçıqlardan birinə yaxınlaşdı. Onu burada gözləməliyidilər. Alaçıqdan başına yaylıq örtmüş bir qadın çıxdı, alaçıqın girəcəyi yanında ayaq saxladı.

– Salıbaynu*, – o, səsinə içinə qısıb qadını salamladı. – Nə var, nə yox? – intizarla soruşdu.

– Hər şey qaydasındadır. Şükür ulu Göyə, hər şey yaxşı ötüşdü. Daha indən belə nigaran olma, – qadın pıçıldadı. – O səni yaman gözəlöyir. Əşidirsənmi, gözü sənin yolundadır.

– Hə, mənim də ürəyim onun yanında qalmışdı! – Yüzbaşı Erdənə cavab verdi. – Di gəl ki, elə bil mənim acığıma bizim noyon atlarımızı saymaq fikrinə düşdü. Bu üç günü yaxamı onun əlindən qoparda bilmədim, ilxıların arasında itib-batmışdım.

– Oy, sən də özünü üzmə, Erdənə. Əgər iş bu yerdəymişsə, əlindən nə gələsiydi? Belə yerdə camaatı şəkəndirmək nəyə gerəkdir? – qadın onu sakitləşdirmək üçün başını yırğaladı və sözünün dalını

* Salıbaynu – salam (monqolca)

gətirdi. – Əsası odur ki, canı yaxşıca qurtardı, asan azad oldu. Heç birçə yol da qışqırmadı, dözdü. Heç onun tayı-bərabəri varmı? Bıy, bəs mənim neylədiyimdi? – qadın elə bil qəflətdən ayıldı. – Qoluna qonmuş şahinin qoy həmişə səninlə bir yerdə olsun! – qadın Erdenəni təbrik elədi. – Oğluna ad fikirleş!

– Göy sənin ağzından eşitsin, Altun! Doğulanqla mən ömrümüz boyu sənə minnətdar olacağıq, – yüzbaşı dil-ağız elədi. – Bir ad fikirleşərik, bu o qədər də çətin iş deyil.

Atının cilovunu qadına verdi.

– Nigaran qalma, necə lazımdırsa, eləcə də gözüm üstündə olacaq, həmişəki kimi. – Altun onu arxayın elədi. – Yeri, yeri, Doğulanqın gözü yoldadır.

Yüzbaşı bir az ayaq saxladı, elə bil cəsarətini bir yere cəm eləyirdi, sonra alaçığa yaxınlaşdı, ağır gecə örtüyü araladı və irəli tamsınıb alaçıqın içinə keçdi. Alaçıqın ortasında kiçik ocaq yanırdı və ocağın zəif, solğun şölesində alaçıqın küncünə sığınaraq çiyninə dələ dərisindən xəz kürk salmış Doğulanqı gözü aldı. Doğulanq sıxıqlı yorğana bürüldüyü beşiyi sağ əliylə asta-asta yırgalaydı.

– Erdenə! Mən burdayam! – Yüzbaşının qarasıncə sakitcə səsləndi. – Biz buradayıq, – gülümsünə-gülümsünə, əndikə-əndikə sözlərinə düzəliş verdi.

Yüzbaşı tələsik qolçağını, yay-oxunu, sadağını açdı, yaraq-yasağını alaçıqın girecəyində qoyub qollarını qolaclayaraq qadına doğru yeridi. Qadının qabağında diz çökdü, onların yanaqları qovuşdu. Başlarını bir-birinin çiyninə söykəyərək qucaqlaşdılar. Bir-birinin qoynuna sığınib heykəl kimi hərəkətsiz dayandılar. İndi onlara elə gəlirdi ki, dünya bu alaçıqın altı boydadır. Bu herb sığınacağından qıraqla nə qalmırdısa, hər şey öz gerçək mənasını itirmişdi, gerçək olan yalnız onların ikisi idi, gerçək olan yalnız onları bir-birinə qovuşdurub ayaqlarını yerdən üzən duyğu idi və dünyanın üzünə bundan üçcə gün əvvəl gəlmiş, beşikdəki bapbalaca məxluq idi.

Əvvəlcə Erdenənin dodaqları tərpendi:

– Necəsən? Canın-başın nə təhərdir? – Uçunan nəfəsinə güclə aram verərək soruşdu. – Elə nigaran idim ki.

– Daha nigarançılıqdan keçib, – qadın aləqaranlıqla gülümsündü.

– Bu barədə fikirleşmə. Ondan deyim sənə – bizim oğlumuzdan, Elə

pota uşaqdır ki... Döşümü elə gəmirir ki. Möhkəm çəkib sənə. Altun da deyir ki, atasına oxşayır.

– Onu mənə göstər, Doğulanq. Qoy üzünə baxım!

Doğulanq Erdenədən aralandı və beşiyin üstündəki yorğanı açmazdan qabaq istər-istəmez ehtiyatlanaraq bayırdan gələn hənirtirlərə qulaq kəsildi. Ətrafdan səs-səmir gəlmirdi.

Yüzbaşı yuxulu körpənin hələ heç nə ifadə etməyən sifətində özünün cizgilərini axtara-axtara xeyli müddət təfərrinc elədi. Nəfəsini içinə çəkib körpənin üzünə boylana-boylana belkə də ömründə ilk dəfə dünyaya insan qövmünün davamının gəlməsinin əbədiyyət rəmzi olaraq ilahi mahiyyət daşıdığını kəsirdi. Görünür, elə buna görə də hər sözünü ölçüb biçə-bičə dedi:

– İndən belə mən həmişə səninlə bir yerdə olacağam, Doğulanq, başıma bir iş gəlmiş olsa belə, həmişə səninlə olacam. Ona görə ki, mənim oğlum var sənə.

– Mənimləmi olacaqsan? Təki belə olsun! – qadın kədərle gülümsündü. – Sən demək istəyirsən ki, körpə, Buddanın dediyi kimi, sən təzədən yaradılmışsındır. Onu döşümdən əmizdirərkən mən də bu haqda düşünmüşəm. Mən onu – dünyaya üçcə gün bundan əvvəl gəlmiş körpəni qucağımda tutub öz-özümə düşünürdüm ki, o sən təzədən yaradılmışsındır. İndi sənəmi bu haqda düşünürdün?

– Düşünürdüm. Ancaq tamamilə sənini dediyin kimi yox. Mən özümü Budda ilə yanaşı tuta bilmərəm.

– Yanaşı tutmaya bilərsən. Sən Budda deyilsən, sən mənim əjdahamsan. Mən səni əjdaha ilə yanaşı tuturam, – Doğulanq qılıqla pıçıldadı. – Mən bayraqların üzərinə əjdaha təsviri tikirəm, heçcə kim də bilmir ki, o əjdahaların hamısı sənə. Mənim bütün bayraqlarımın üstündəki əjdahalar sənə. Odur ki, mən yuxuda da öz əjdahamı görürəm, mən yuxuda əjdaha təsviri toxuyuram, şəkildəki əjdaha dirilir, sən bircə gülmə, mən yuxuda əjdahanın boynuna sarılıram, biz bir-birimizə qovuşuruq, biz uçuruq və damağımızın ən dadlı çağında məlum olur ki, həmin əjdaha sənənmis. Sən yuxuda mənimlə gah əjdaha olursan, gah da insan, yuxuda olanda da bilmirəm hansıma inanım. Axı mən sənə, Erdenə, əzəl başdan da demişdim ki, sən mənim od nəfəsli əjdahamsan. Və mən zərəfat ələmirdim. Necə deyirdimsə, ələydi. Bax mən sənini surətini, sənini əjdaha donundakı surətini nəqş ələyirəm bayraqların üstünə. Belə çıxmırmı ki, mən oğlumu əjdahadan almışammiş?

– Qoy sən necə istəyirsən, elə də çıxsın. Ancaq mənə qulaq as, Doğulanq, gör sənə nə demək istəyirəm. – Yüzbaşı sözüne bir qədər ara verdi. – Bax indi, körpəmiz dünyaya gələndən sonra düşünmək lazımdır ki, biz indən belə neyləməliyik. Gəl indi elə bu haqda danışaq. Ancaq bəri başdan sənə demək istəyirəm ki, sən deməmiş də bilirsen, ancaq nə olur-olsun deyəcəyəm: mən həmişə də sənin həsrətimdəyəm. Ən dəhşətlisi də odur ki, mənim qorxduğum döyüş meydanında başımdan keçəcəyəm deyil, öz həsrətimi itirəcəyəmdir, ondan məhrum olacağımıdır. Qoşunla bərabər mənim ağzım gah o yana, gah bu yana düşəndə elə hey fikirləşmişəm öz həsrətimi özümədən necə aralıyam ki, mənimlə bərabər həlak olmasın, sənin yanında qalsın. Buna heç bir əlac tapa bilməmişəm, ancaq ürəyimdən keçib ki, mənim həsrətim ya bir quşa, nə bilim, ya da bir heyvana, hər nəyəsə bir canlıya dönəydi, mən onu əlimlə tutub sənə verə biləydim və deyəydim – götür, bax, bu mənim həsrətimdir, qoy o həmişə sənin yanında olsun. Bax, onda ölümün üzünə mənədən ötrü qorxunc olmazdı. İndi isə mən başa düşürəm ki, mənim oğlum sənə olan həsrətimdən mayalanıb. İndən belə o həmişə sənəninlə olacaq.

– Bəs biz onun hələ də adını qoymamışıq. Sən ona bir ad fikirləşmisənmi? – qadın soruşdu.

– Hə, – yüzbaşı cavab verdi. – Əgər sən razısan, ona gözəl bir ad qoyardım – Kunan!

– Kunan!?

– Hə.

– Bəs necə. Çox gözəldir. Kunan! Cavan ürge.

– Hə. Üçyaşar ürge. Başının havah çağında. Yalınanı qara bulud sayağı, dirnaqları qurğuşun tokin.

Doğulanq körpənin üstünə əyildi:

– Qulaq as, atan sənə adımı deyəcək!

Yüzbaşı Erdənə dedi:

– Sənənin adın Kunandır. Eşidirsənmi, oğlum? Sənənin adın Kunandır. Sənənin özün də kunansan – üçyaşar ürge.

Onlar istər-istəməz düşdükləri məqamın ahənginə tabe olaraq susdular. Sakit gecə idi, yalnız qonşu binədə bir it yazıq-yazıq ulayırdı, bir də lap uzaqlardan sürəkli at kişnərtisi qulağa çalırdı, ola bilsin ki, gecənin bir ələmi həmin atın yadına dağlarda qoyub gəldiyi vətəni,

iti axan çaylar, sıx çəmənlər, atların küreyini qızdıran günəş işığı düşmüşdü... Körpə isə adı qoyulandan sonra kirmişcə yatmışdı, onun özü kimi körpəcə taleyi də hələ ki, böyürünə qısılib yatırdı. Ancaq bu körpə tale tezliklə səksənib ayrılmalı oldu.

– Mənim işim təkcə körpəmə ad uydurmaq olmayıb. – Erdənə ortaya çökmüş sükutu pozdu və sərt ovcunun içiylə bığını tumarlayandan sonra köksünü ötürüb dedi: – Mən başqa şeyin bəşində də düşülmüşəm, Doğulanq. Özün başa düşürsən ki, sən körpə ilə bərabər burada qala bilməzsən. Vaxtkən buradan aralanmalısan.

– Aralanmalıyam?

– Hə, Doğulanq, buradan getməlisən, özü də nə qədər tez getmiş olsan, bir o qədər yaxşıdır.

– Bu, mənim də ağluma gəlmişdi, bəs haraya gedim, necə gedim? Bəs sən?

– Neyləmək lazım olduğunu deyərəm. Biz birlikdə gedəcəyik.

– Birlikdə? Bu ki mümkün deyil, Erdənə!

– Bəli, birlikdə! Məgər başqa cür də ola bilərmi?

– Sən bir gör nə söyləyirsən, sən, sağ cinah tümeninin yüzbaşısı!

– Mən düşünüb-daşınmışam, dərin-dərin fikirləşmişəm.

– Bəs sən xaqanın əlindən hayana qurtaracaqsan, dünya üzündə belə yer yoxdur! Erdənə, özünü ələ al!

– Mən artıq hər şeyi fikirləşmişəm. Kirmişcə mənə qulaq as. Biz özəl başdan, hələ gizlənmək mümkünkən, əhalisi tünlük, bazarları, gəzərgi dərvişləri olan şəhərlərdən keçərkən gizlənmədik. O günlərdə mən sənə havayı yerə deməmişdim ki, Doğulanq, gəl yad ellərin cırcıdırına bürünək, sərgərdan səyyahlara qoşulaq və başımızı götürüb gedək ayağımız tutduğunca.

– Hara gedəcəyik, Erdənə? – Doğulanq qüssə ilə hıçkırdı. – Tanrının əlindən qurtarmaq xaqanın əlindən qurtarmaqdan asandır. Buna görə də biz bir fikrin üstünə gələ bilmədik. Özün ki, bilirsen. Bu dünyanın elə bir yeri-yurdu varmı ki, biz başımızı dolandıra bilək. Həm də qoşundakılardan bu işə kim qol qoya bilərdi? Beləcə də öz sirrimizi içimizə salıb qorxu ilə məhəbbət arasında qaldıq – sən qoşundan uzaqlaşmadın, bu sənə başının bahasına otura bilərdi, mən də sənədən ayrılmadım, bu da mənə bəxtim bahasına otura bilərdi. İndi isə biz tək deyilik. Bizim oğlumuz var.

Onlar üstlərinə ələnən heyəcan altında əzab çəkə-çəkə susdular. Sükutu yüzbaşı pozdu:

– Olur ki, adamlar rüsvayçılığın, bəxtsizliyin, satqınlığın cəzasını çəkməyin əlindən başlarını götürüb qaçırlar, təkçə canlarını qurtarmaqdan ötrü qaçırlar. Bizə isə taleyimiz bir körpə etibar ələyib, biz bu tale payının əvəzindən layiqincə çıxmaq üçün qaçıb qurtulmalıyıq. Mərhəmət ummaqdan keçib. Xaqan öz hökmündən dünyasında dönəsi deyil. Neçə ki macal var, yola düşmək lazımdır, Doğulanq, özge çarəmiz qalmayıb. Başını bulama. Başqa əlacımız yoxdur. Bəxtəvərlik də, bədbəxtlik də bir kökdən göyərir. Bəxtəvərliyin tamını dadandan sonra fəlakətdən qorxmağa dəyməz. Getmək lazımdır.

– Mən səni başa düşürəm, Erdənə, – qadın astaca dilləndi. – Əlbəttə, sən haqlısan. Ancaq mən də fikir ələyirəm ki, hansı daha yaxşıdır. Mən özümü fikirləşmərəm. Səninlə o qədər bəxtəvər oluram ki, özüm özümə deyirdim: əgər lazım gəlsə ölümə gedərəm, ancaq sənin əmanətini bətnimdə öldürə bilmərəm. Bilmərəm axmağamı, ağılim yerindədirmi, ancaq sənin əmanətinə qəsd etməyə əlim gəlmədi...

– Özünü üzmə, belə lazım deyil, sən bir belə nigarançılıq çəkməməlisən – yaşamaq, yaşamamaq nədir? Bizim hələ dünya üzünə gəlməmiş xilqəti qurban verməyə ürəyimiz gəlmədi. İndi isə o, dünyaya gəlib. İndi onun xətrinə yaşamaq lazımdır. Qaçıb canımızı qurtarmalı və yaşamaalıyıq. İkimiz də oğul arzusundaydıq.

– Mən özümü demirəm. Dediym başqa şeydir. Sən mənə deyə bilərsənmi ki, mənə al qanıma qəltan ələyəndən sonra, səninlə sənin oğulcuğazını salamat buraxarlar?

– Belə yaramaz! Məni əskiltmə, Doğulanq. Məgər söhbət elə bunun üstündədir? Yaxşısı budur, deyəsən görüm canın sazdırmı? Yola çıxa bilecəksənmi? Sən Altunla arabada gedəcəksən, Altun yanında olacaq, getməyə razıdır. Mən atımı arabanın yanınca sürəcəm ki, bir əngəl çıxsə, sizi qoruya bilim.

– Məsləhət sənindir, – qadın qısaca cavab verdi. – Təki səninlə bir yerdə olum! Sənin yanında...

Onlar beşiyin böyrünü kəsdirərək başlarını yerə dikib təzədən sükuta daldılar.

– Gören düzdümü, – Doğulanq dilləndi, – deyirlər ki, qoşun bu gün-sabah Jaik* çayının yaxasına çıxacaq. Altun camaatın ağzından eşidib.

– Yəqin ki, iki günə ora çatır, o qədər də çox qalmayıb. Çayın subasar yerlərinə isə sabah çatırıq. Oradan o yana meşəliklər başlanır, kol-kos, cəngəllik; Elə Jaik də meşəliyin içindədir.

– Necə, böyük, dərin çaydır?

– İtilə qədər olan yolumuzun üstündə ən iri çaydır.

– Dərindirmi?

– Hələm-hələm at üzüb keçə bilmir, ələlxüsüs də qıjqoy axan yerlərindən. Dinc axan yerlərindən keçmək nisbətən asandır.

– Deməli, dərin çaydır, suyu da lal axır?

– Güzgü kimicə hamar, sakit çaydır, qıjqoy yerləri də var. Sən ki bilirsen, mənim uşaqlığımı Jaik çöllərində keçib – mən əslən bu tərəflərdənəm. Bizim mahnıların hamısı Jaik haqqındadır. Bizim mahnılarımız aydınlıq gecələrdə oxunur.

– Yadıma gəlir, – qadın düşüncə içində onun sözüne qüvvət verdi, – nə vaxtsa sən mənə bir mahnı oxumuşdun, öz sevgilisindən ayrı salınan qızın həmin mahnısını indiyədək unuda bilməmişəm, həmin qız Jaik çayında boğulub.

– Bu, qədim mahnıdır.

– Mənim diləyim, var, Erdənə, ağ ipək parçanın üzərinə belə bir tikmə salmaq istəyirəm: su artıq dincəlib, yalnız narın ləpələr oynasır, hər yan ot-əncərdir, quşlar, kəpenəklər uçur, qız isə artıq yoxdur, kədəre tab gətirə bilməyib, özünü atıb çaya. İstəyirəm ki, kədərlə axan çayın üzərindəki qəmli mahnı tikməyə tamaşa ələyənlərin qulaqlarında səslənsin.

– Birisigün sən həmin çayı görəcəksən. Mənə diqqətlə qulaq as, Doğulanq. Üzümüzə gələn gecə yır-yığışını ələyib hazır olmalısən. Mən ehtiyat atla gəlib çıxan kimi sən beşiyi götürüb bayıra çıxmalısən. Gecənin hansı çağı olur-olsun. Ləngiyə bilmərik. İndi ləngiməyin vaxtı deyil. Məndən olsaydı, elə bu gün, indicə aparardım sizi gözişləməz uzaqlara. Lakin çöl hər yandan açıqlıqdır, başını daldalamağa, gizlənməyə bir yer yoxdur, hər tərəf ovuc içi kimidir, gecələr də aydınlıq keçir. Araba ilə çöldə atlı çaparların əlindən qaçıb qurtulmaq mümkün deyil. Ancaq bir az irəliddə, Jaik səmtlərində kol-kosluq başlanacaq, orada hər şey özge cürdür...

Onlar uzun-uzadı söhbət elədilər, gah aralarına qəfil sükut çökür, gah da qarşıdan onları gözləyən qaranlıq iqbala, özü də körpəninki ilə

* Jaik, Yaik – Ural çayı

birlikdə üç adamın iقبالının ölüm-dirim astanasında başlarına nə gələcəyini təzədən götür-qoy eləməyə başlayırdılar. Körpə onlara çox imkan vermədi, beşiyinin içində zıqqıldayaraq qımıldandı və gözü-yumuq küçük kimicə zingildəyib ağlamağa başladı. Doğulanq çağanı tələsik qucağına aldı, hələ Erdənənin yanında üzü-gözü alışmadığı üçün çəşaraq üzünü yana çevirdi, körpəni yüzbaşıya dedikcə məhrəm olan, şumal, ağca sinəsinə sıxdı. Yüzbaşı könlünün dəli çağlarında bu ağca sinəni öz öpüşlərinə qərq eləmişdi, üreyində onu sular sonasının yumru belinə bənzətmişdi. İndi isə analıq duyğusunun yeni doğan işığında hər şey öz mənasını dəyişmişdi. Yüzbaşının gözlərində heyrət, həyocan parıldayırdı, noyinsə haqqında düşünə-düşünə başını bulayırdı – son günlər üreyi uzana qalmışdı, budur, axır ki, təbiətin sayıb-seçdiyi ayın-günün içində gözlədiyinə çatmışdı; indi o, ata idi, Doğulanq ana idi, onların oğulları var idi, ana çağasını emizdirirdi... Bu, insanın əzəli qismətidir. Otdan ot cücərməlidir, təbiətin hökmü belədir, canlıdan canlı töreməlidir, təbiətin hökmü belədir, yalnız insanın asiliyi təbiətin əzəli qanununa zidd ola bilərmiş...

Körpə dodaqlarını marçıldada-marçıldada anasını emirdi, su sonasının kürəyinə bənzəyən ağca məmədən məmnun qalan körpə qarnının hayındaydı.

– Oy, qıdığım gəlir, – Doğulanq bəxtəvərcəsinə güldü, – Gör bir necə dəcəldir. Yapışdımı qoparda bilməzsən, – o, danışdı, elə bir özünün bayaqkı bəxtəver gülüşünə haqq qazandırmaq istəyirdi. – Doğrudan da sənə yamanca oxşayır bizim Kunamız. Bizim balaca əjdahamız. Böyük əjdahanın balası balaca əjdaha! Bax, bax gözlərini açdı. Bax, Erdənə, bax, gözləri də səninkidir, burnunu görürsənmi, dodaqları da ki elə bil bir almanın parasıdır...

– Oxşayır, əlbəttə, çox oxşayır, – yüzbaşı həvəslə onun dediyini təsdiqlədi. – Ona baxanda bir adamı görəəm, lap elə bil gözümün qabağındadır...

– Nə deyirsən, bir adam kimdir? – Doğulanq təəccübləndi.

– Özüməm, əlbəttə, özüməm!

– Al, balanı qucağına götür. Elə bil canlı elçimdir. Elə yüngüldür ki. Əlinə götürəndə elə bilirsen dovşan balasıdır.

Yüzbaşı öti ürpeşə-ürpeşə körpəni götürdü, körpəni alarkən onun öz əllərinin gücü, ağırlığı ona artıq kimi gəlirdi, lazımsız görünürdü və

bilmirdi ki, neyləsin, ovcunu körpənin kövrək bədəninə necə uyğunlaşdırsın. Körpəni sinəsinə sıxdı, daha doğrusu, köksünə tərəf çəkdi. Sinəsində oyanan zərif duyğunun tamamı hələ bu yaşınadək dadmamışdı, ömründə belə bir hiss keçirməmişdi. Ruhunun həmin andaki keşfindən razı-razı gülümsünür, içi aşır-daşırdı:

– Sən bilirsənmi, Doğulanq, qucağımda tutduğum dovşan balası zad deyil, mənim öz üreyimdir.

Körpə tezəcə də yuxuya getdi. Yüzbaşının isə daha qoşundakı yerinə qayıtmaq vaxtı yetişmişdi.

Gecədən keçmiş yüzbaşı Erdənə öz sevgilisinin alaçığından çıxarkən Sarıözək çöllərinin üzərindəki solğun payız işartısını canına çəkmiş aya doğru boylandı və bu ayın, ulduzların altında tək-yalnız olduğunu duydu. Ayağı getmirdi, təzədən Doğulanqın, oğlunun yanına qayıtmaq istəyirdi. Çöllərin boyu görünməyən gecədən gələn sirli-sehrli hənirtilər yüzbaşının dilini-ağzını bağlayırdı. Nəşə ağlagəlməyən, nəhs bir şey damırdı üreyinə. Onlar taleyin hökmüylə ulu xaqanın ömrinə uymaqla, onun qoşununda dünyanın Günbatarı üzərinə yürüşə çıxmaqla, ona xidmət eləməklə özlərini təhlükə qarşısına atmışdılar – xaqanın qüvvədən düşməsi mümkün olmayan fərmanı istənilən anda onların başını yeyə bilərdi. Uşağın doğulması fərmanın pozulmasıydı. Belə aydın olurdu ki, onları Dünyanın Dörd Yanının hökmdarı ilə bağlayan nə varmışsa, təbiətin əzəli qanununa zidd imiş və indən belə onların şəxsi gün-güzəranları ilə bir araya sığmırdı, xaqanın fərmanı ilə onların ömür-günü bir-birini dəf eləyirdi və yalnız birçə çıxış yolu qalırdı – baş götürüb qaçmaq, canlarını qurtarmaq, uşağın həyatını xilas eləmək...

Bir azdan o, yaxınlıqda atına keşik-çəkən qarabaş Altunun yanına gəldi. Altun aradan keçən vaxt ərzində dağarcıqdakı taxıldan alıb yüzbaşının atını yemləmişdi.

– Hə, necə oldu, oğul balanı gördünmü? – Altun maraqla dilləndi.

– Gördüm, ömrün uzun olsun, Altun.

– Adını qoydunmu?

– Onun adı Kunandır!

– Gözəl addır. Kunan.

– Elədir. Göy sənin ağzından eşitsin. İndi isə, Altun, sənə deyəcəyim sözü sonraya saxlamaq olmaz, elə indi deməliyəm. Mən səni dost-

doğma bacım yerində görürəm, Altun. Doğulanqla onun körpəsindən ötrü işə taleyin qismət elədiyi sədaqətli anasan. Əgər sən olmasaydın, yürüş zamanı bir yerdə ola bilməzdik, elimiz bir-birimizə uzalı qalardı. Kim bilir, bəlkə də Doğulanqla mən bir də heç zaman görüşə bilməzdik. Düz deyiblər ki, qanlıdan qada eskik olmaz... Mən sənə minnətdaram.

– Mənciyəz başa düşürəm, – dilləndi Altun. – Başa düşürəm ki, nəyin yeri haradır. Axı sən də, Erdənə, görənək bir işə əl qatmışan! – Altın başını buladı. Sonra əlavə elədi: – Allah ələsin axırı yaxşı olsun. Mənciyəz başa düşürəm, – sözünün dalını getirdi, – bu nəhəng qoşunda indi sən yüzbaşısən, sabah işə minbaşı-noyon ola bilərdin, əlin ömürlük şan-şərəfə yetişərdi. Onda işə biz indi sənənlə danışdığımız şeylər barəsində danışa bilməzdik. Sən yüzbaşısən, mən qarabaş. Hər şey elə bundan aydındır. Ancaq sən başqa yolu seçdin, üreyinin hök-mündən çıxmıdın. Mənciyəz yalnız sənənin atının başını tutmağa layiqəm. Özgə sənə nə köməyim dəyəsidir? Mənim vəzifəm, özün bilirsen ki, sənənin Doğulanqla qulluq etməkdir, onun işlərinə əl-ayaq verməkdir. Mən də bütün üreyimlə ona bağlanmışam, nədən ki, o, mən belə düşünürəm, gözəllik tənrisinin qızıdır. Hə! Hə! Ancaq sözüm onda deyil, başqa şey demək istəyirəm. Doğulanqın barmaqlarında hikmət var – sap yumaqlarını, bir parça qumaşı kimdə desən tapmaq olar, ancaq Doğulanqın bəzədiyi tikmələrin tayını heç kəs yarada bilməz. Onun təsvir elədiyi əjdahalar bayraqlarımızın üstüylə elə qaçır, elə bil diridir. Qumaşın üstünə toxuduğu ulduzlar, deyirsən ki, göyden qırpınır. Dediym odur ki, onunku Tanrı vergisidir. Mən ondan ayrılma deyiləm. Əgər başımızı götürüb buradan aralanmaq istəyirsinizsə, onda mən də sizinlə gedəcəm. O, qaç-qova təkə tablaxa bilməz, axı yükədən yenice azad olub.

– Məsələ də elə bundadır, Altun. Sabah, gecənin yarısına yaxın ayaq üstə olmalısınız. Yola düşəcəyik. Sən Doğulanqla körpənin yanında – arabada gedəcəksən, mən işə atımı yanıncaxa sürəcəm. Yedəyimdə ehtiyat at olacaq. Jaik çayının yaxasına gedəcəyik. Dan yeri sökülənə qədər bacardığca uzaqlara varmalıyıq ki, çaparlar səhər o başdan izimizə düşə bilməsinlər. Oradan o yanı işə asandır.

Onlar kiridilər. Yüzbaşı Erdənə yəhərin üstünə qalxmazdan önce neçə-neçə illər bundan əvvəl Çin oymaqlarından birində əsir alınan və o vaxtdan qocalıb qarıyanacan Çingiz xan ordusunun arabalarında

qarabaşlıq eləyən bu balacaboy qadının Doğulanqla bərabər ona ilahinin göndərdiyi pay olduğunu düşünə-düşünə baş endirib qarabaş Altunun qupquru əlindən öpdü.

Düzünə qalsa, Altun Erdənənin nəyi idi: Çingiz xanın Qərb üzərinə yürüşünün burulğanında rastına çıxan ötər-keçər yol yoldaşı. Ancaq dərininə varanda sevgililərin ömürlərinin nəhs məqamında onların yeganə, həm də sədaqətli dayağı olmuşdu. Yüzbaşı Erdənə başa düşürdü ki, küreyini bircə ona, qarabaş Altuna söykəyə bilər, bu dünyada ondan başqa bir kimsəni, söykənəcək yeri yoxdur. Ulu yürüşə yollanan, heybətə nəre çəkib özlərini döyüş meydanına atan on minlərlə yaraqlı-yasaqlı adamın arasında Erdənənin tərəfini yalnız təkə o, qosqocaman köç qarabaşı saxlaya bilərdi. Təkə o, başqa heç kəs. Sonradan elə də oldu.

Gecənin qərbində öz qaşqa atının – Akjuldunun üstündə yol gədən, düşərgələrdə və araba binələrində bölük-bölük yatışan qoşunun yanından keçən yüzbaşı onu qarşıda nə gözlədiyi barəsində düşünürdü və Tanrıya yeni doğulmuş körpənin, günahsızca bir xilqətin xətrinə dua eləyirdi, axı dünyaya yeni gələn hər bir körpə Tanrının niyyətinə bir müjdədir; həmin niyyətə görə kimsə, nə zamansa Tanrının özü kimi insan donunda adamların qarşısında dayanacaq və bütün hamı görəcek ki, insan necə olmalıymış. Tanrı işə Göydür, ona əl yetməz. Və kimə hansı qədr-qisməti, kimə dünyaya gəlmək, kimə də yaşamaq qismətini seçib vermək Göyün öz işidir, özü bilər.

Yüzbaşı Erdənənin üreyindən yəhərin üstündən ulduzlu boşluğa boylanmaq keçdi, üreyində Göyə and-aman etməyə çalışdı, qəlbində taleyin səsini qulaq asmağa can atdı. Lakin göy susurdu. Yuxuya dalaraq gecənin tilsimində düşmüş Sarıözək çölünün üstünə gözə-görünməz bənövşəyi işıq seli ələyən ay təkbaşına göyün göbəyində dövrənini sürməkdəydi.

Səhər obaşdan işə yekə dobulbaslar yenidən guruldayıb car çəkdi, adamları yerlərindən durmağa, barxanalarını arabalara yükləməyə çağırırdı. Çingiz xanın inadkar buyruğu ilə dirçələn və təqib olunan çöl-ləmə qoşun yenidən Qərbə doğru hərəkətə gəldi.

Həmin gün yürüşün on yeddinci günüydü. Sarıözək çölünün qoşunun ağır yeridiyi, göz işlədikcə uzanan çətin yerləri arxada qalmışdı,

bir-iki gündən sonra Jaik torpağına çatmalıydılar. Oradan o yana isə yolları yer üzündəki dünyanı ikiyə – Gündoğara və Günbatara ayıran ulu İtil çayına doğru uzanacaqdı.

Hər şey də əvvəl necə vardısı, eləcəydi. Qabaqda oyur-oyur oynayan qarabağır atların üstündə bayraqdarlar gedirdi. Onların arxasınca isə Çingiz xan. Əyan-əşrəflərinin əhatəsində. Ağ yalmanlı, qara quyruqlu, yorga yerişli sevimli Xuba Çingiz xanın altında qıyma-qıyma yerləş tökməkdəydi.

Və oğrun-oğrun göz yetirdiyi, onsuz da özünü güclə tutan xaqanın ürəyindəki məğrurluq duyğusunu coşdurən vəfah yol yoldaşı ağca bulud da elə həmişəki kimi başının üstüylə süzməkdəydi. O haraya gedirdisə, ağca bulud da o tərəfə yönəlirdi. Torpağın üstüylə üzü Günbatara doğru düzü-dünyanı başına götürən insan güruhu – Çingiz xanın ordusunun səfləri, arabaları irəliləyirdi. Səs-küy uzaqlarda çalxalanan dəniz nərlitisinə bənzəyirdi. Və bütün bu çoxluq, bütün bu hərəkətdə olan insan, at, araba, yaraq-yasaq, mal-mülk uçqunu onun, Çingiz xanın, gücün, qüdrətin ifadəsi idi, bütün bunların hamısı onun məramından törənmişdi. Və indi, yəhərin üstündə gedərkən o, elə bir məsələ haqqında düşünürdü ki, belə şey alınma ölüm yazılan bəndənin ağına çətin gələ bilər, o indi içini göynədən dünya hökmranlığı barəsində, əbədiyyət barəsində, hətta ölümündən sonra da əvvəlcədən lövhə üzərinə həkk olunmuş hökmlərinin vasitəsilə onun idarəçiliyinə tabe olmalı olan əbədi və vahid dünya səltənəti yaratmaq barəsində düşünürdü. Onun yer üzündəki hökmü, hökmranlığı da üzərinə dünyanın idarə olunması haqqında fərmanlarının həkk olunduğu qayaların ömrü qədərincə davam eləyəcəkdi. Xaqan yol gedə-gedə belə şeylər barəsində düşünürdü, daşın üzərinə yazılar həkk etməklə ölümsüzlüyə qovuşmaq fikri ona rahatlıq vermirdi. Bu işi qısa saxlamaq, İtil çayının yaxasında görmək qərarına gəlmişdi. Fikrində tutmuşdu ki, çayın səthi donana qədər alimlərin, müdriklərin, görücülərin şurasını toplayar və əbədi səltənət qurmaq haqqında özünün qızıldan qiymətli fikirlərini onlara söyləyər, fərmanlarını bəyan eləyər, onun dediklərini qayaların üstünə həkk edərlər. Onun fərmanları yeri özəyindən oynadacaq, bütün yer üzünü onun nəticəsinə keçəcək. O, yürüşə də elə bu niyyətlə çıxmışdı və yer üzündə nə vardısı həmin məramın yerinə çatdırılmasına xidmət eleməliydi, bu məramla uyuşmayan, yürüşün uğurla başa çatmasına əl verməyən hər şey yoldan götürülməli, qəhr olunmalıydı.

Yenə də sinəsinə misralar qatarlanmağa başlamışdı.

Səltənətin almaz örkənləriylə
Ayı pərçimləmə göyün üzünə... hey!..
Qarısqı sapdıra bilməz izini,
Dəmidirmaq köhlənlərim əlindən... hey!..
Mənim qədərbilən törəmələrim
Qanar ki, bu qüdrət, bu güc nə imiş –
Köhlənimin torli sağrısı haqda
Özünə böyük bir tarix yaradar... hey!..

İş elə gətirdi ki, elə həmin gün günortaüstü Çingiz xana xəbər çatdırdılar ki, xanın ciddi qadağasına baxmayaraq, köçdəki qadınlardan birinin uşağı olub. Uşağın atası belli deyil. Xəbəri heptequl Ərəsen gətirmişdi. Sağsağan gözlü, həmişə hər şeydən halı olan və ipdələnməkdə durmayan qırmızıyanaq heptequl bu dəfə də hamını qabaqlamışdı. O, sözləri külek aparmasın deyər atını üzəngi-üzəngiyə xaqanla yanaşı sürür, köklüyündən tövsüyürdü. Gətirdiyi xəbəri xırıldayaxırıldaya belə yekunlaşdırdı: “Ulu xaqan, sənin öz tapşırığın olduğu üçün hər şeyi necə var elə sənə çatdırmaq mənim borcumdur”.

Əsətdikləri Çingiz xana gec çatırdı, o, heptequla dərhal cavab vermədi. Onun fikri həmin anda qaya parçalarına həkk etməkdə istədiyi vəsiyyətlərinin üstündə cəmləşdiyi üçün başına öndərilib tökülən dilxorçuluğa o dəqiqə əhəmiyyət vermədi, uzun müddət gözləmədiyi bir şeyin vəqə olduğunu, bu cürə xəbərin ona yer elədiyini boynuna götürmək istəmədi. Atını xaqanın köhləninə yanaşı sayırdan heptequl Ərəsen isə çətin vəziyyətdə qalmış, bilmirdi ki, neyləsin, gah xaqanın qəzəbinə düşər olacağından, belə bir ağır məqamda xaqanın gözüünün qabağında olmaqdan qorxur, atının başını çəkib ləngiyirdi, gah da xaqanın ona nəşə deyər biləcəyini ehtimal eləyir, onun ağzından çıxan kəlməni vaxtında eşitmək üçün təzədən atını dəhşətləyib xaqanın köhləninə yanaşıdır, hökmdarın bir bu qədər dilinin qılını qırmadığının səbəbini nə başa düşür, nə də bir tərəfə yoza bilirdi – xaqanın birçə kəlmə sözü dilinə gətirməsi nə çətin iş imiş axı? “Yolundan azmış cəzasına çatdırın!” – deməyi yetərdi, elə həmin saat xaqanın ulu buyruğundan çıxmağa ürək elədiyinin üstündə araba binəsinin özündə həmin qadını da, onun bicini də boğardılar. Özgələrinə görk

eləməkdən ötrü keçəyə büyürüb nəfəsini kəsərdilər, – bununla da məsələ bitmiş olardı.

Xaqan qəfildən başını çiyinin üstünə döndərdi, heptequl özündən ixtiyarsız olaraq yəhərin üstündə dik dayandı.

– Bəs nəyə görə o köç şortusu doğana qədər onun kütə gəldiyindən heç kəsin xəbəri olmayıb? Bəlkə xəbər tutan olub, ancaq üstünü vurmayıb?

Heptequl Ərəsen bu işin necə baş verəcəyi ehtimalını izah eləmək istəsə də, sözü ağzından tökülüb itirdi, xaqan zəhmilə onun sözünü ağzında qoydu:

– Kəs səsini!

Aradan bir az keçmiş boz-boz soruşdu:

– Bir halda ki, kişilərdən ona yiye duran yoxdur, bəs arabaların arasında doğan şortunun özü kimdir, sənəti nədir – əspəzdir, ocaqçıdır, sağınçıdır?

Bir doğan qadının zəfər bayraqlarının üzərinə bəzək salan olduğunu eşidəndə son dərəcə heyrətləndi, indiyəcən ağlına da gəlməzdi ki, bu işlə kimə məşğul olur, onun zəfər bayraqlarını kimə biçir, tikir, bəzəyir. İndiyəcən heç onu da düşünməmişdi ki, kimə xaqanın çəkmələrini tikə bilər, ya da günbəzləri altında ömrünü-gününü keçirdiyi alaçıqlarını sahmana sala bilər. Əvvəllər bu cürə xırda-para şeylər barəsində düşünmək haradan ağlına gəlməliydə ki? Məgər hər bəzəyicilərdə, daim hərəkətdə olan atlı qoşun bölüklərində, döyüş meydanlarında, şülən məclislərində onun özü peyda olmazdan əvvəl qalanan tonqallar kimi bayraqlar da öz-özünə əmələ gələrək həmişə onun özünü, onun qoşununu müşayiət eləməirdimi? Elə indinin özündə də onun yolunu himayə eləyən bayraqdarlar atlarını qabaqla səyirdirdilər. O, Gündoğanın üzərinə ona görə yürüş eləyirdi ki, oradakı yad bayraqları qopardıb ayaqlar altına salsın, öz bayraqlarını ucaltsın. Elə belə də olacaq!.. Heç nə, heç kəs onu yolundan eləyə bilməz. Atlanıb onunla bərabər dünyanı fəth eləməyə gedənlərdən kiminsə hər hansı itaətsizliyi, hətta ən cüzi dikbaşlığı belə yalnız və yalnız ölümə cəzalandırılmalıydı. İtaət etdirmək, əymək naminə cəza – təkin çoxluq üzərindəki əbədi hakimiyyət aləti budur.

Lakin bayraqların üzərinə tikmə salan qadının başına gələn qəziyyədə təkcə qadının özü günahkar deyildi, bunda heç şübhəsiz, araba-

lardakı, yaxud qoşundakı adamlardan da kiminsə əli var idi ... Bəs o kim ola?.. Dəşə dönmüş sifətinin ifadəsindən, alıcı gözlərindən yağan zəhmli baxışlarından, küləyə sine gərilməmiş kimi yəhərin üstündəki gərgin oturuşundan sezmək olurd ki, Çingiz xanın əhvalı get-gedə təlx olur. Ən vacib məsələlərlə bağlı ona yaxın düşməyə cəsarət eləyənlərin biri də bilmirdi ki, xaqanı bu qədər diltxor eləyən heç də hansısa bir tikməçi ilə oynasının onun qadağasını pozmaları haqqında xəbərin ağ olması, üzə düşməsi deyildi. Bu əhvalat xaqanın sinəsində əbədi ağrı, biabırçılıq hissi oyadan tamamilə özgə bir vəziyyəti onun xatırına salmışdı.

Cavanlığında başına gələn bir qəziyyəyə yadına düşmüşdü, yenidən könlünü viran eləmişdi, içinə od qoymuşdu. O vaxt hələ onu özünün əsl adıyla – Timuçin çağırırdılar, o vaxt bir kimsenin ağlına da gələ bilməzdi ki, onun – atasız yetim Timuçinin içində Dünyanın Dörd Yanının hökmdarı göyərir, o vaxt buna bənzər şeylər heç onun öz ağlına da gələ bilməzdi. O vaxt – o uzaq cavanlıq çağlarında onun başına faciə ilə yanaşı rüsvayçılıq enmişdi. Qonşu merkit tayfasının basqını zamanı valideynlərinin ona körpəlikdən göbəkəsdilərdikləri cavanca arvadı Borteni, hələ əlinin gəlinlik xınası qurumamışdı, Timuçinin altından götürüb qaçmışdılar, Timuçin qüvvə toplayanacan, merkitlərin üstünə basqın eləyəncən, arvadını geri qaytaranacan aradan azacıq vaxt ötməmişdi, neçə gecə, neçə gündüz keçmişdi və indi, dünya hökumranlığının taxt-səltənətində öz adını təsdiqləməkdən, əl-çatmaz bir yüksəkliyə qaldırmaqdan ötrü, hər şeyin üstünə kölgə salmaqdan ötrü və... olub-keçən hər şeyi yadından çıxartmaqdan ötrü çoxminlik ordusunu atlandırıraq Gənbətarın üstünə doğru yeri-yөрkən Bortenin əsirlikdə neçə gün qaldığını dəqiq hesablamağa Çingiz xanın tabı çatmırdı.

Üç gün sürən qanlı döyüşlərdən sonra əclaf merkitlərin darıma-dağın olduqları, ilxılarından və obalarından keçib qaçdıqları, öz miskin cəmədlərini qisasdan qurtarmaq üçün heybətli, amansız basqına tab gətirə bilməyib pərən-pərən düşdükləri o uzaq gecədə intiqam andının:

Uca bayrağıma yürüşdən qabaq
Kəsdiyim qurbanın qanından töküüb,
Öküzün gönündən tarım çəkilmiş
Gum-gum gumbuldayan təbili döyüb,

Qalxub qarayalman köhlən əynimə,
Dəmirdən donumu geyib əynimə,
Qanlı qılıncımı alıb əlimə
Qan salacam udit-merkit elinə...
Qıracam böyükdən körpəsinəcən,
Yurdunu düzləyib viran qoyacam...

Həmin bu andın yerinə yetirildiyi, ona kəlməbəkəlmə əməl olunduğu həmin dəhşətli gecədə qışqırtıdan və ah-fəryaddan başını itirərək hay-küyə düşüb qaçanların içində, təqib olunanların arasında üstüörtülü bir araba da getməkdəydi. "Borte! Borte! Haradasan! Borte!" – Timuçin o yan-bu yana vurnuxaraq həyəcanla qışqırırdı və hayına hay verən yox idi. O özünü üstüörtülü arabaya yetirən kimi adamları arabanın qabağına keçib arabanı öylədilər, bu zaman Borte onun hayına hay verdi: "Mən burdayam! Mən Borteyəm!" – deyib arabadan özünü yerə tulladı, Timuçinsə atın üstündən sıçrayıb endi, Timuçinlə Borte özlərini bir-birinin üstünə saldılar, qaranlıqda bir-birinə sarıldılar. Elə həmin andaca, sağ-salamat qalmış cavan arvadı qollarının arasındaykən yad, yabançı bir qoxu qəfil zərbə kimi ürəyinə saplandı. Bu, bığlarından tünd tüstü iyisi gələn bir adamla təmasda Bortenin şumal, qaynar boynuna çöküb qalmış qoxu ola bilərdi. Timuçin dodaqlarını bərk-bərk, qanı çıxıncayadək dişləyərək donub yerində qaldı. Ətrafda isə əlbəyaxa savaş gedir, bir tərəf o biri tərəfə divan tuturdu...

Həmin andan etibarən o, daha döyüşə qarışmadı. Əsirlikdən xilas elədiyi arvadını arabaya öyləşdirdi, içini yandıran sözləri tələmtələsik açıb-ağartmamaqdan ötrü özünü tox tutmağa çalışaraq arabanın ağzını geri çevirdi. Sonra isə ömrü uzununu bunun əzabını çəkmişdi. Anlayırdı ki, arvadı düşmənlərinin əlinə özxoşuna düşməyib. Necə olmuş olsa da, Borte düşmənlərin əlindən nəyin sayəsində sağ-salamat can qurtara bilərdi? Axı qadının başından bir tük belə əskik olmamışdı. Əsirlikdə olduğu günlərdə Borteye işgəncə-filan verilməmişdi, onun üzünə baxanda deyə bilməzdin ki, əziyyət çəkib. Yox, heç sonra da onlar bu məsələni öz aralarında açıb-ağartmamışdılar.

Döyüşdə pərən-pərən olandan sonra başqa ölkələrə, yaxud gözdən-könüldən iraq yerlərə köçməyə macal tapa bilməyən əzsaylı merkitlərdən indən belə ən xırda təhlükə belə gözlənilmədiyi halda, merkitlərin hamısı nökrçilik, çobançılıq elədiyi, qula çevrildiyi halda,

artıq Çingiz xan olmuş Timuçinin merkitlərə qarşı amansız intiqam hissi bəsləməsinin səbəbini heç kəs anlaya bilmirdi. Daha merkitlərdən heç biri deyə bilməzdi ki, əsirlik günlərində Borte ilə nəşə bir işi olub.

Çingiz xan sonradan üç dəfə də evlənmişdi, ancaq heç nə onu tələyin ilk amansız zərbəsindən aldığı ağrıdan qurtara bilməmişdi. Xaqan elə beləcə, həmin ağrını içinə sala-sala yaşayırdı. Hamıdan gizlincə bu yaradan elə hey qan damırdı. Borte ilkini – oğlu Cuçini doğandan sonra Çingiz xan onun əsirlikdə qaldığı günlərin hesabını aparır, sayır, götür-qoy eləyirdi – elə də ola bilərdi, belə də. Borte uşağa ondan da qalmış ola bilərdi, özgəsindən də. Çingiz xanın adına şərəfinə amansız bir qara yaxan bu məsələ öz qaranlığıyla, can rahatlığını ona haram eləmişdi.

Düzdür, o adamın bayraq tikən qadının yürüş zamanı uşağa qaldığı naməlum kimsənin xaqanın keçmişiyə heç bir əlaqəsi yoxuydu, bununla belə xaqanın qanı kükrəyib çuşa gəlmişdi. Vaxt olur ki, adamın təsəvvüründə dünyanın mehvərindən qopması üçün bir göz qırpımı da bəs eləyir – dünya bir bundan əvvəlki nizamını – məqsədyönlüyünü, bütövlüyünü itirir... Ulu xaqanın könlündə məhz belə bir dönüm baş vermişdi, yan-yörədə hər şey bu xəbər gəlməzdən əvvəl necə vardıya, eləcəydi. Bəli, əllərində üstüojdahalı bayraqlar yellənən bayraqdarlar qarabağır atlarını qabaqda səyirdirdilər; xaqan həmişəki kimi yorğa yerişli Xubanın yəhərində əyləşmişdi; onun böyrüncə, arxasınca say-seçmə köhlənlərə minmiş məyyəti ona sayğı ilə irəli şığıyırdı; sadıq keşikçi dəstələri – "yanımmınlik" kezequl bölükləri onu dörd tərəfdən dövrəyə almışdılar; göz işlədikcə uzanan ərəzilər boyunca çöllər uzununu qoşun tümənləri, köç arabalarının bölükləri irəliləyirdi. Göydə, onun başı üstündə, bu insan axını üzərində isə yürüşün elə ilk günlərindən Ulu Göyün himayədarlığından xəbər verən vəfali ağca bulud süzməkdəydi.

Zahirən sanki hər şey əvvəlki kimiydi, bununla belə, dünyanın nəyisə yerindən tərpənmişdi, xaqanın ürəyində addım-addım yaxınlaşan təhlükə tiqqıltısı oyatmışdı. Deməli, kimşə yaxasını onun hökmünə tabe olmaqdan qırağa çəkmişdi, deməli, kimşə özünün cilovlaya bilmədiyi şəhvet ehtirasını xaqanın ali məramından yüksək tutmağa ürək eləmişdi, deməli, kimşə qəsdən onun buyruğunun əleyhinə getmişdi!

Onun süvarilərindən kimsə qadın döşəyinə girmək yağısını xaqana sədəqətlə qulluq etmək vəzifəsindən, xaqanın buyruqlarını dinməz-söyləməz yerinə yetirmək borcundan üstün tutmuşdu! Və araba köçündə gələn başqa qadınlar xaqanın xüsusi icazə fərmanı çıxanadək özlərini övlad üzü görməkdən məhrum elədikləri halda, hansı dərəcəninə həyasız bir şortusu, bir dərzi – elə bil dünyada dərzi qəhətliyiymiş! – xaqanın qadağasını pozaraq doğmağa cürət eləmişdi!..

Bu düşüncələr onun içində gözələ qaranlıq çökdürə-çökdürə çöllərin otu kimi, meşələrin kol-kosu kimi korun-korun boy atırdı və əslinə qalsa, bu hadisənin mənasız bir şey olduğunu, ona xüsusi əhəmiyyət verməyə dəymədiyini başa düşməsinə baxmayaraq içindəki başqa bir səs, hökmranlıq, qüdrət harayı amansızlıqla israr eləyir, onun buyruğundan dönmələri bütün qoşunun gözləri qarşısında dara çəkməyi tələb edirdi və get-gedə bu səs başqa fikirlərin altından girib üstündən çıxırdı.

Hətta xaqanın həmin gün yəhərindən yerə enməyi yorğa yerili Xuba da get-gedə artan əlavə ağırlığı hiss elədi və yeriyəndə həmişə ox kimi süzən, ipə-ilməyə yatmayan köhlən atın gövdəsini tər bürüdü. İndiyədək belə şey görünməmişdi.

Çingiz xan zəhmətlə susaraq yoluna davam eləyirdi. Düzdür, zahirən heç nə yürüşün gedişatını pozmurdu, heç nə çölləmə qoşunun Günbatar üzərinə irəliləməsinə, xaqanın dünyanı zəbt etmək haqqındakı uyu məramının həyata keçirilməsinə əngəl törətmirdi, bununla belə, artıq onun başına nəşə gəlmişdi, elə bil onun sal qaya kimi sərt hökmranlığından gözə güclə dəyən, bapbalaca bir qamqalaq qopub aralanmışdı. Və bu onun dincliyini əlindən alırdı, o, yol uzunluğunu elə bunun haqqında düşünürdü, bu, dırnağının gözüne batmış tikan kimi ona rahatlıq vermirdi, düşündükcə də özünün yaxın adamlarına daha bərk acığı tuturdu. Bəs onlar bu xəbəri ona iş-isdən keçəndən, qadın yükünü yerə qoyandan sonra çatdırmağı özlərinə necə sığışdırırmışdılar, meğər qadının hamilə olduğunu sezmək o qədər çətinmiş? Vaxtında xəbər vermiş olsaydılar, nə vardı ki? – onu tulamazlayıb yava qancıq kimi qovardılar. Bəs indi necə eləməli? Bu hadisə haqqında ona xəbər çatanda izahat etmək üçün çağırılmış araba bölüyünə məsuliyyət daşıyan noyonu zəhmətlə sorğu-suala tutmuşdu – bu necə ola bilərdi ki, bayraqlara naxış vuran qadın yükünü yerə qoyana qədər, körpənin çığırtısı ələmi götürənə qədər bunu heç kəs görüb-bilməsin? Axı bu

necə ola bilərdi? Onun suallarına noyon dumanlı cavab vermişdi, bəs, deməyəsən bayraqları bəzəyən qadının adı Doğulanqmış, tək-tənha, gözden-könüldən qıraqda, heç kəsə əlaqə saxlamadan ayrıca alaçıqda yaşayırmış, öz sənətinə görə arabası da ayrıcaymış, ona qarabaş qulluq eləyirmiş və işlə əlaqədar yanına gələn olanda yönünü həmişə bayraqlara naxış saldığı ipək tığına çevirmiş. Adamlar elə bilirmiş ki, o, bəzənəməyi sevdinə görə, gözəl görünmək istədiyi üçün belə eləyir. Və buna görə də onun hamilə olduğundan xəbər tutmaq çətin imiş. Onun uşağa kimdən qaldığı bölli deyil. Qadının özünü hələ dindirməyiblər. Qarabaş sözünü döyərdir ki, heç nədən xəbəri yoxdur. Gəl indi xırmanda jynə axtar...

Çingiz xan ağrı çəke-çəke fikirləşdi ki, bəlkə də bu əhvalatı görməzliyə vurmaq olar, ancaq bir halda ki, köç arabalarındakı qadınlara uşaq doğmağı qadağan eləyən fərmanı onun özü vermişdi, bir halda ki, qoşunun sərkərdələrindən hər biri öz başını salamat qurtarmaq naminə üz verən hadisə haqqında xəbəri özündən yuxarıya ötürməyə tələmişdi, deməli, o – Çingiz xan öz fərmanına girov düşmüş, indi o özünün verdiyi buyruqdan kənara çıxma bilməzdi. Buyruqdan çıxan hökmən cəzasına yetirilməliydi...

Yüzbaşı Erdənə gecədən xeyli keçmiş təcili tapşırıq almağı özünə tutalğa getirərək minbaşının yanına gedəcəyini söylədi. Lakin bu, düşərgədən çıxmaq üçün bir bəhanə idi, o elə həmin gecə öz sevgilisi ilə birlikdə aradan çıxmalıydı. Onun hələ xəbəri yox idi ki, artıq hər şeyi xaqanın ovcuna qoyublar, bilmirdi ki, Doğulanqla körpəsini də götürüb aradan çıxmaq ona qismət olmayacaq.

Ovcu tulasını yedələyən kimi ehtiyat atını yedəyində aparən yüzbaşı Erdənə düşərgələrin yanından əmin-arxayın ötdü və həmişəki kimi Doğulanqlın alaçıqlarının yaxınlığında əylənən arabaya yaxınlaşanda Tanrının adını tutdu. Tanrıdan tək bir şeyi dilədi ki, onu qəfilən noyonların gezərgi gözetçi bölüyünə tuş getirməsin. Noyonların gözetçi bölüyü gözetçilərin ən höcəti və rehmsizi idi. Əgər süvarilərdən kimə təsadüfən süddən çəkilmiş araq içərək sərxoş vəziyyətdə onların əlinə keçsəydi, at evəzinə boyunduruğa qoşdurar və arabacıya da tapşırdılar ki, qırmanclayıb səyritsin.

Erdənə öz bölüyündən aralanandan sonra atını yüyürtmə sürə-sürə anlayırdı ki, əgər ələ keçsə, onu ən ağır qətl gözləyir – ya keçənin

arasına bürüyüb nəfəsini kəsəcəklər, ya da dara çəkəcəklər. Əgər qaçıb aradan çıxa bilsəydi, başını götürüb uzaq diyarlara, yad ölkələrə yetişə bilsəydi, yalnız onda başqa bir şeyə ümid bağlaya bilərdi.

Səhranın üstünə enən bu gecə də süd kimi aydınlıq idi. Dörd bir yanda düşərgələr, ilxıtlar sıralanmışdı, yan-yörədəki öləmiş tonqalların qırağında əsgərlər böyür-böyürə verib yatmışdılar. Bu qədər adamın, atın-arabanın arasında kimin haradan gəlib haraya getməsinin içinə yetmək heç kəsə işinə qalmamışdı. Yüzbaşı Erdənə ümidini buna bağlamışdı, əgər tale aman versəydi, o, Doğulanqı və oğlunu da götürüb aradan çıxacaqdı...

Erdənə ustaların binesinə yaxınlaşar-yaxınlaşmaz başına müsibət yeridiyini anladı. Yəhərdən sıçrayıb yerə endi və qantarğadan bərk-bərk yapışaraq atların daldasında donub qaldı. Elədir. Fəlakət onun başına enmişdi! Ucqardakı alaçıqın böyründə çatılmış nəhəng tonqal ətrafa şölə ilə yanaşı həyəcan da yayırdı. Süvari yasavul onluqları hündürdən söhbət eləyirdilər, atlar tonqalın başında ayaqlarını yerə döyürdülər. Üç adam tələsirdi. Onlar Erdənə ilə Doğulanqın bu gecə minib aradan çıxmaq istədikləri arabanı qoşdular. Erdənə sonra yasavulların qucağı uşaqlı Doğulanqı alaçıqdan bayıra necə çıxartdıqlarını gördü. Onun əynində dələ derisindən kürk vardı. Tonqalın işığında körpəsini ürəyinin başına çıxıb elə solğun, elə ürəkək, elə kömöksüz dayanmışdı ki... Yasavullar onu sorğu-suala tutmuşdular. Qulağa ara-sıra bağırtilar çalırdı: "Cavab ver! Sənə deyirlər cavab ver! Şortu! Yolundan azmış!". Sonra Erdənənin qulağına qarabaş Altunun fəryadı deydi. Bəli, bu Altunun səsiydi, şeksiz-şübhesiz, onun səsiydi. Altun çıxırırdı: "Mən haradan bilim? Məni nəyin üstündə döyürsünüz? Uşağın atasının kim olduğunu mən haradan bilməliyəm? Bu iş elə indicə olmayıb ki! Özünüz görürsünüz ki, uşaq təzəcə doğulub. Axı siz başa düşə bilmirsinizmi ki, bu qələt doqquz ay bundan qabaq qarışdırılıb?! Belədə onun kimlə, haçan nə iş tutduğunu mən necə bilərəm? Siz məni nəyin üstündə döyürsünüz? Bəs onu niyə qorxudursunuz? Az qala bağı yarılaçaqdı, o ki əli çağalıdır! Məgər onun sizə zəhməti keçməyibmi, sizin başınızın üstünə qaldırıb yürüşə yıxdığınız döyüş bayraqlarınızı o tikməyibmi? İndi onu nəyin üstündə öldürürsünüz? Nəyin üstündə?"

Altun yazıq ayaqlar altına düşmüş cürcüti kimicə gücsüzüydü, yüzbaşı Erdənənin özü üzə çıxmağa cürət eləyə bilmədiyi yerdə

Altunun əlindən nə gələsiydi? Erdənə lap üzə çıxmış olsa da, yaraqlı-yasaqlı yasavul onluğunun qabağında neyləyəsiydi ki? Tutaım bir, yaxud iki yasavulu da öldürəydi, bununla öz canını qurtara biləcəkdimi? Bunun nə xeyri vardı ki? Onsuz da yasavul dəstəsi öz ovunu alasıydı. Onların gözledikləri də dünyanı çaxnaşdırmaqdan, qan tökməkdən ötrü sürü ilə yerlərindən qopmağa bir bəhanə tapmaqdır.

Yüzbaşı Erdənə gördü ki, yasavullar Doğulanqla körpəni arabaya mindirdilər. Altunu da onların yanına qatdılar və gecənin qeribində arabanın ağzını hayanasa döndərdilər. Bununla da ara yat-küt oldu, ətrafa sakitlik çökdü, düşərgə boşaldı. İndi haradansa it hürüşməsi, at kişnərtisi gəldi, düşərgədən nəso anlaşılmaz səslər eşidilməyə başladı.

Bayraq tikən Doğulanqın alaçıqının yanındakı tonqal öləmişdi. Solğun-solğun işıldayan səssiz ulduzlar yerdəki çaxnaşmanı, insanların didişməsinin ağrı-acılarını canlarına hopduraraq soyuq nəzərlərlə boşalmış dünyaya boylanır, sanki onların, olacaqların içinə yetmək istəyirdilər...

Yüzbaşı Erdənə elə bil ki, yuxudaydı, birçə anın içindəcə keyləşən, güməşən, soyuyan əlləriylə yedəyindəki atın cilovunu ələşdirirdi, qolunda tutar hiss eləməyərək yüyəni atın başından alıb ayaqlarının altına tulladı. Yüyənin gəmi karın-karın danqıldadı. Erdənənin nəfəsi darılırdı, xırıldaırdı, get-gedə havası çatmırdı. Bununla belə, o, əliylə atının boynunu şappıldatmağa özündə güc tapdı. Bu at daha ona gerek deyildi, at artıq azad idi, ona heç bir ehtiyac qalmamışdı. At yortma yerləşlə yaxınlıqdakı gecə ilxısına sarı götürüldü. Yüzbaşı Erdənə isə məqsədsiz-məramsız üz tutdu çölün düzünə. Özünə də bəlli deyildi ki, haraya gedir, nəyin arxasınca gedir. Yedəyindəki qaşqa Akjuldüz – minib döyüş meydanına tətbiqi vəfəli və ayrılmaz döyüş atı arxasınca sakit-sakit addımlayırdı. Bu atı özünün sevimli qadını ilə dünyaya yenice göz açmış körpəsini amansız taleyin pəncələrindən alıb qaçırtmalı olan arabının böyrüncə səyirtmək ona qismət olmamışdı.

Dünya Erdənənin gözələrinə görünmürdü, başını götürüb gedirdi, gözləri islaq saqqalı uzununu tökülən yaş damlalarıyla dolmuşdu. Ayın göyden zolaq kimi sallanan işığı onun titrətmə tutmuş kürəyinə düşüb əsəbi-əsəbi səyriyirdi... O, ağır-ağır yeriyirdi, bu geniş dünyada sürüsündən qovularaq təkce özünün ümidinə qalmış yalquzaq günündeydi

– yaşamağı bacarırdısa, yaşamalı, bacarmırdısa, ölməliydi! Bundan başqa yol görünmürdü... İndi onun əlindən nə gələsiydi, başına haranın külünü tökəsiydi? Ölməkdən başqa yolu qalmamışdı, ya özünə qəsd eləməli, bıçağı sinəsinə, sızıldayan ürəyinin üstünə sancmalı və bununla da rahatlığa qovuşmalı, onu yandırıb-yaxan ağrıya son qoymalı, ya da qeyb olmalı, yoxa çekilməli, başını götürüb qaçmalıydı, haradasa biryolluq itməliydi...

Yüzbaşı torpağa düşəndi və için-için hönkürərək ovuclarıyla, dir-naqlarıyla daşları qarmalaya-qarmalaya üzüstə sürünürdü, lakin torpaq yarılib aralanmadı, qoynunda ona yer vermədi, sonra o, dizlərinin üstünə dikəldi və əlini qurşağındakı bıçağına apardı.

Çöl sükutun, boşluğun, ulduzların ixtiyarındaydı. Yalnız fıxıra-fıxıra sahibindən buyruq gözləyən vəfalı atı Akjuldüz ay işığı altında səbirlə onun başının üstünü kəsdirmişdi...

Həmin şəhər qoşun yürüşə başlamazdan əvvəl dikdirə toplaşmış təbilçilər təbillərini döyərək işarə verdilər ki, hamı bir yərə cəm olsun. Dobulbaslar ətrafdakıları yaxınlaşmaqda olan məşum bir həyəcan duyğusu ilə sarsıdaraq sakitləşmək bilmirdi. Öküz gönündən çekilmiş təbillər tora düşmüş vəhşi heyvan kimi nərildəyə-nərildəyə adamları bayraqlara bəzək vuran – onun adının Doğulanq olduğu lap az adama bəlliydi – yolundan azmış, yürüş zamanı doğmuş qadının qətlinə tamaşa etməyə haraylayaraq qəzəblə guruldayırdı.

Hər cürə yaraq-yasaq qurşanmış süvari bölükləri təbillərin cadulu uğultusu altında rəsmi-keçiddə olduğu kimi yüz-yüz bölünərək dövrələmə təpənin ətrafına düzülmüşdülər, cinahlarda isə yüklü arabalar dayandırılmışdı, yardımçı xidmət adamlarının hamısı, yürüş zamanı əlinin əməyinə ehtiyac olan ustalar – alaçıqquranlar, silahsızlar, sərraclər, dərzilər, qadınlar və kişilər, cavanların hamısı, yetkinlik yaşına dolanlar həmin arabalardaydılar. Bu cürə nümayişkarənə qətl tamaşaya duranların gözlünü qorxutmaqdan, onlara ibrət verməkdən ötrü qurulmuşdu. Onlar gözləriylə görməliyidilər ki, xaqanın buyrugundan çıxmağa cürət eləyən hər kim olur-olsun, öz əməlinə başıyla cavab verməlidir!

Dobulbaslar adamın canına üşütmə sala-sala, ürəklərə qorxu yayayaya təpənin qaşında guruldamağa ara vermirdi. Çingiz xanın buy-

ruğuyla xətmə yetirilməli olan işə heç kəsini etiraz etməməsinə, hətta bu işə rəğbətlə yanaşılmasına səbəb də elə buydu.

Dobulbasların arasıkəsilməz gumbultusu altından hələ indiye qədər doğduğu körpəni kimdən aldığıni dilinə getirməmiş, saman altından su yeridən qadının qətlinə fərman verən xaqanın özünü də qızıl kəcavədə yalın qaşına qaldırdılar. Kəcavəni boş təpənin üstündə, günəşin şəhər şəfəqlərinə boyanan yel dəydikcə dalğalanan, üzərinə ağzından od püskürən əjdaha təsviri salınmış bayraqların arasında yerə endirdilər. Bayrağın üzərində qüdrətlə irəli sıçrayan əjdaha təsviri onun – xaqanın rəmzi olmalıydı, lakin xaqan heç ağına da gətirə bilməzdi ki, həmin təsvirləri yaradarkən öz sənətindən ilham alan qadın ürəyində xaqanı deyil, öz gəsinini tutubmuş, özünün qoynuna girəndə əjdahaya döən, çəvik, qorxusuz bir kimsəni gözlənin önünə getiribmiş. Onun qətlinə tamaşa etməyə toplaşanlardan da heç kəsini ağına gəlmirdi ki, qadın indi bunun əvəzini öz həyatı ilə ödəyir.

Həmin an yaxınlaşırdı. Təbillərin səsi get-gedə yavaşayırdı. Bu səslərdən öncə tamamilə kəsilecəkdi və dəhşətli bir gözləmə içindəki zamanın özü belə nizamını-düzümünü itirərək dayanarkən gərgin sükutu daha da dərinləşdirəcəkdi. Sonra işə qətlə yetirilən insanın ömrünün sonluğunu vəhşi bir nəritlə müşayiət eləyə-eləyə adamların dilini-ağızını bağlayacaqdı, bu mənzərəni gözləriylə görə hər kəsini sərxoş fəhmində kor bir intiqam vəcdi, bədxahlıq, bu qətlin ondan ötdüyünə pünhan bir sevinc oyadaraq təzədən qulaqbatırıcı bir qəzəblə gurlayacaqdı.

Təbillərin səsi kəsildi. Tamaşaya duranların hamısı gərginləşmişdilər, hətta süvarilərin altlarındakı atlar da dayandıqları yerə mıxlanmışdılar. Çingiz xanın özünün də sifəti gerilib daşa dönmüşdü. Bir-birinə möhkəm sıxdığı dodaqlarından və qıyıq gözlərinin qırıqsız soyuq baxışlarından zəhər damırdı.

Təbillər səslərini bayraqların üzərinə bəzək vuran Doğulanq qətl yerinin yaxınlığındakı alaçıqdan əsiyə çıxardanda kəsdi. Qoluzorlu yasavullar onu ortasından götürüb qoşa at qoşulmuş arabanın üstünə qaldırdılar. Doğulanq küreyini yanında dayanmış cavan, zəhmli yasavula diyəyərək arabanın üstündə dik dayandı.

Cərgə-cərgə dayanmış adamlar, ələlxüsus da qadınlar uğuldaşdılar: tikmə tikən gözəlçənin özcüyezi buymuş! Qızımışın biri! Ellər

arvadı! Özünün cavanlığı və gözəlliyi müqabilində hansısa bir noyonun ikinci, ya da üçüncü arvadı da ola bilərmiş ki! Özü də getdiyi noyon nə qədər qoca olsaymış, işi bir elə rast gətirərmiş. Ağ gün görürmüş. Heç nə, oynasa uyub, doğub həyasız! Onun bu hərəkəti xaqanın üzünə tüpürməyə bərabərdir! Qoy canı çıxsın, cəzasıdır, çəksin. Qoy onu dəvənin ürkcündən assınlar! Oyunu bitib gözəlçenin!

Bu amansız ara məhkəməsi doqulbasların rəhmsiz gurultusunun davamı idi. Öküz gönündən çəkilmiş təbiller bayaqdan ona görə belə inadla guruldayırdı, qulaq batırırdı ki, adamları çaş-baş salsın, xaqanın nifrətinə düşər olmuş adama hamıda nifrət oyatsın.

– Bu əliuşaqlı da onun qarabaşıdır! Bir tamaşa ələyin! – arabalar-dakı qadınlar qəzəblə çığındılar. O, həqiqətən də qarabaş Altun idi. Əskiyyə bükülü çağanı götürmüşdü. Altun divqəmətli yasavulun qabağında, sanki qucağındakı ilə qətlinə fərman verilmiş qadının nə günahın sahibi olduğunu təsdiqləyərək, yanlarından ötdüyü adamların üzlərinə qorxuyla boylana-boylana arabanın yanınca gedirdi.

Qətdən öncə adamların gözləri qarşısında məşum bir tamaşa yaratmaqdan ötrü onları bu cürə gözdirirdilər. Doğulanq başa düşmüşdü ki, indən belə daha heç bir ümid işartısı qalmayıb: onu nə bağışlayasındılar, nə də günahından keçəsi.

Onları rüsvayçı şəkildə sürüyüb çıxartdıqları alaçıqda öz körpəsini sonuncu dəfə əmizdirməyə macal tapa bilmişdi. Bəxtsiz körpə get-gedə alçalın təbil socaları altında, rahatca mürğü döyə-döyə dünyanın işlərindən ağı bir şey kəsdirmədən ləzzətlə ağzını marçıldadırdı. Qarabaş Altun da yanında idi. O, hönkürtüsünü güclə yenərək iç-in iç-in ağlaya-ağlaya ovcuyla öz ağzını qapamışdı. Elə həmin arada da bir-birinə bir neçə kəlmə söz qandıra bilmişdilər:

– O haradadır? – Doğulanq çağanı bir döşündən o biri döşünə adlaraq kırıncə pıçıldadı. Doğulanqa onsuz da aydın idi ki, özünün bilmədiyini şeyi Altun da bilmir.

– Bilmirom, – Altun gözlərindən yaş süzülə-süzülə cavab verdi. – Uzaqlarda olar.

– Kaş elə olaydı! Kaş elə olaydı! – Doğulanq Tanrıdan dilək elədi.

Onun diləyinə qoşularaq qarabaş da başını yırğaladı. Onların ikisi də eyni şeyin bərsində düşündülər – tək yüzbaşı Erdənə gizlənə biləydi, atını uzaqlara səyirib gözdən-könüldən qıraq bir yerdə daldalanmış olaydı.

Alaçıqın dalından addım səsləri gəldi. Kimsə ömr elədi:

– Di çıxart onları! Şərgözlər!

Bayraqlara bəzək vuran qadın öz körpəsini sonuncu dəfə köksünə sıxdı, körpənin məhrəm iyini kədərlə sinəsinə çəkdi və əlləri titrəyə-titrəyə Altuna verdi:

– Neçə ki sağdır, gözün üstündə olsun...

– Ondən xatircəm ol! – Altun boğazına tıxanan qəhəri uddu və daha özünü saxlaya bilmədi. Hündürdən, gücü çatdığıncə hönkürdü.

Elə bu zaman yasavullar onları sürüyüb alaçıqdan eşiyyə saldılar.

Gün artıq günortanın yerinə sancılara qətlün üstündə xeyli qalxmışdı. Bayraqların üstünə naxış vuran qadının qətlindən sonra yürüşü davam etdirməyə hazır olan qoşunun və araba yığnaqlarının arxasında göz işlədikcə Sərişək düzləri – ucu çöl səhraları uzanmaqdaydı. Təpələrdən birinin qaşında xaqanın qızılı kəcavəsi bərk vururdu. Alaçıqdan çıxarkən Tanrının özü qədər əlçatmaz olan xaqanın əyləşdiyi həmin kəcavəni Doğulanqın gözü aldı; kəcavənin yan-yörəsində çölün mehi dəydikcə onun öz əlləriylə üzərinə ağzından od püskürən ejdaha təsvirləri tikdiyi bayraqlar yellənirdi.

Təxti-rəvanda əyləşmiş Çingiz xan həmin təponin allancından hər şeyi aydınca seyr eləyə bilirdi – çölü də, qoşunu da, arabalardakı adamları da. Göyün üzündə, xaqanın başının üstündə həmişəki kimi vəfalı ağca bulud süzməkdəydi. Bayraqlara bəzək vuran qadının qətlə həmin yürüşü yolundan eləmişdi. Ancaq əldəki işi qoymaq da olmazdı. Qurulan görk xaqanın iştirakıyla keçirilən nə birinci, nə də sonuncu qətl idi – hər cür azgınlıqlar məhz bu üsulla cəzaya çatdırılırdı. Xaqan hər dəfə yəqin eləyirdi ki, xalqı külli-ixtiyar sahibinin qoyduğu vahid qanun-qaydaya qail eləməkdən ötrü qətl cəzasının başqalarına görk edilməsi zəruridir. Çünki tamaşaya durmuş hər kəsin öz gözləriylə gördüyü qətlin ondan ötdüyünə görə içində doğulan qorxu da, miskin sevinc də adamları dəhşətli qətl tamaşasını yeganə cəza vasitəsi kimi qavrayıb yadında saxlamağa məcbur eləyir. Buna görə də hökmdarın çıxartdığı fərmana tək cəza haqq qazandırmırlar, həm də bu fərmanı alqışlamalı olurlar.

Bu dəfə də, Doğulanqı alaçıqdan bayıra çıxardıb, camaatın gözü qabağından keçirmək, hamıya görk eləmək üçün zorla arabanın üstünə qaldırarkən, adamlar sürü kimi uğuldaşdılar, hərəkətə gəldilər. Çingiz

xanın sifətinin cizgiləri daşdan yonulubmuş kimi donmuşdu. O, yellənən bayraqların və bayraqların yanında daş heykəl kimi hərəkətsiz dayanmış kezequlların əhatəsində təxti-rəvanında öyləşmişdi. Elan edilmiş qətl də elə buna hesablanmışdı – hər kəs bilməliydi ki, Qərbin üzərinə yürüş zamanı cızığından çıxmağa bir kəsin haqqı çatmır. Xaqan qəlbinin derinliklərində başa düşürdü ki, gənc qadına – anaya qarşı bunca sərt divan tutulmasından vəz keçmək də olar, onu əfv etmək də mümkündür, lakin bu ürəyiyumşaqlığın heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdı. Hər cür alicənablıq həmişə yamanlıqla nəticələnir, hakimiyyət zəifləyir, adamlar yoldan azıb həyasızlaşır.

Yox, o heç nədən pəşman deyildi, narazı qaldığı şey oydu ki, bayraqlara bezək vuran qadının saqqızını oğurlayan adamı üzə çıxarda bilməmişdilər.

Dara çəkilməyə məhkum olunmuş qadınsa arabanın üstündə qoşun və xidmət adamlarının sıraları önündən keçirdi. Donun yaxası sinəsinin üstü bərabərincən cırılmışdı, saçları pırpızlanmışdı, şəhər günəşinin altında kömür kimi bərq vuran zil qara, sıx difdikləri solğun, ayazıymış yanaqlarının üstünə dağılmışdı. Bununla belə, Doğulanq boynunu bükməmişdi, dünyası viran olmuş kədərli baxışlarıyla dörd yanını gözdən keçirirdi. İndən belə onun özgələrindən gizlətməyə heç bir pünhan sirri qalmamışdı. Bəli, kişini öz həyatından artıq seven qadın da, həmin sevgidən doğulan bir uşaq da göz qabağında idi.

Adamlarsa hər şeyin içinə yetmək istəyirdilər və qışqırırdılar:

– Ay madyan, bəs sən ayğırın haradadır? Kimdir o?

Qadının günahının nədən ibarət olduğunu aydın kəsdirə bilmədiyi üçün cısa gələrək amansızlaşan kütlə özünü batdığı rəzil günahın pəncələrindən daha tez xilas etmək üçün ötrü bağırırdı:

– Asın qancığ! Elə bu saatca asın! Daha nəyi gözləyirsiniz!

Qətlə yerinə yetirməli olan cəlladlar ola bilsin, özündən çıxan kütələnin bayraqtıken qadının iradəsini sındıra biləcəyinə ümid bəsləyirdilər. Süvarilərdən biri, xaqanın uğrunda hər şeye hazır olan gər səslə, igid cüssəli bir noyon xaqanı əhatəyə almış adamların dəstəsindən aralandı. Atını kəder doğuran mərasimə – ölümə məhkum edilmiş qadının mindirildiyi və yanınca da qucağı uşaqlı qarabaşın yeridiyi arabaya doğru sürdü. – Əl saxlayın, görüm, – onları dayandırdı və üzünü süvarilərin sıralarına tutaraq ucadan qışqırdı:

– Hamınız qulaq asın! Bu həyasız məxluq uşağı kimdən aldığı, qələti kiminlə qarışdırdığını boynuna götürməlidir. Qoy desin görək doğduğu uşağın atası buradakı kişilərin arasında varmı?

Doğulanq cavab verdi ki, yoxdur. Sıraya düzülmüş adamların arasını uğultu başına götürdü.

Araba bir yüzlik bölükdən aralanıb, o biri yüzliyə yaxınlaşırdı, yüzbaşılar isə qışqırırdılar:

– Mənim xəbərim yoxdur! Hərif bəlkə o biri dəstədəndir?

Buna baxmayaraq gər səslə noyon dönüb-dönüb Doğulanqdan tələb eləyirdi ki, uşağın atasının kim olduğunu boynuna alsın.

Arabani növbəti süvari bölüyünün önündə əylədilər və bir də soruşdular:

– Göstər görək, ləçər, uşağın atası kimdir?

Yüzbaşı Erdənə özünün qaşqa atı Akjuldusun üstündə, məhz həmin sırada, bölüyün başında dayanmışdı. Doğulanqla Erdənənin baxışlarını bir-birinin üzündən nə qədər çətin ayırdıqlarını, Doğulanqın pırpız saçlarını alnının üstündən yana itələyərkən necə səksəndiyini, bir anın içində onun yanaqlarının necə od tutub yandığını və həmin dəqiqə də öləyib söndüyünü cəxnaşma və səş-küy içərisində heçcə kim sezməzdi. Onların gözlərinin bu ildırım sürətli görüşünün Doğulanqdan ötrü nə olduğunu, bu anın qadının ürəyində hansı sevincə, hansı ağrıya çevrildiyini yalnız Erdənənin özü təsəvvürünə gətirə bilərdi. Özünü ələ alaraq toxtayan Doğulanq yenə də qəti cavab verdi:

– Yox, mənim uşağımın atası burada yoxdur!

Yenə də heç kəs yüzbaşı Erdənənin başını itirdiyini sezmədi, lakin Erdənə elə o dəqiqə iradəsini topladı, özünü yığışdırdı, zorla da olsa, təmkinli görkəm aldı.

Cəlladlar artıq hazır idilər. Əyinlərinə geydikləri qara libasın qollarını üç nəfər adam qoşa ürgüclü nəhəng dəvəni ortaya çəkdi. Dəvə o qədər yekə idi ki, atın belindəki adamın başı onun ortasına güclə çatırdı. Çılpaq səhra düzəngahlarında meşə olmadığından köçərilər lap qədimlərdən qətl cəzasını bu üsulla yerinə yetirərdilər, kəndirin uclarındakı ilgəkləri ölümə məhkum edilmiş adamların boğazlarına salaraq onları xurcuntay eləyir, kəndiri xıxmış dəvənin donqarlarının arasından aşırırdılar, qətlə məhkum edilən tək olanda isə kəndirin o biri ucundakı ilgəyə qumlu çuvalı bağlayırdılar.

Bayraqların üzərinə bəzək vuran Doğulanqdan ötrü də artıq “xur-cuntayı” hazırlamışdılar.

Çəlladlar qışqır-bağır sala-sala ağacları budayıb dəvəni yıxmağa, torpağın üstünə çökünməyə, uzun, caydaq ayaqlarını qarının altına yığmağa məcbur elədilər. Çərmix hazır idi.

Vədəsi yetişəndə təbillər yüngülcə nərildeşərək səse gəldilər.

Bu zaman gər səsi noyon sonuncu dəfə üzünü qadına tutdu. O yəqin ki, bu dəfəki sualına elə-bələ, iş-işdən keçəndən sonra verirdi:

– Səndən axırıncı dəfə soruşuram. Pambıqbaş əbləh, sən onsuz da öldürüləcəksən və sənin doğduğun da salamat qalınmayacaq. Bəs onda səni necə başa düşək, doğrudanmı uşağı kimdən aldığını bilmirsən? Bəlkə daşı ətəyindən tökəsən, uşağın atasının kim olduğunu yadına gətirəsən?

– Yadımda deyil, bu iş çoxdan olub, buradan uzaqlarda olub, – bayraqlara bəzək vuran qadın cavab verdi.

Çölün üstünü içdən gələn cod kişi hırıltısı ilə bədnəziyyət qadın cəvltisi bürüdü.

Noyon sorğu-sualın dalını kəsmedi:

– Ayrı nə cür yozaq, belə çıxmırmı ki, bazarda əlinə imkan düşən kimi qarışdırmısan işi, eləmi?

– Elədir, bu iş bazarda olub! – Doğulanq elə bil hamıya meydan oxuyurdu.

– Ticarət eləyirdi, yoxsa arada-bərədə boş-boşuna veyllənirdi? Bəlkə elə bazar oğrusu imiş?

– Bilmirəm ticarətmi eləyirdi, boş-boşunamı veyllənirdi, bəlkə də elə bazar oğrusu idi, – Doğulanq noyonun dediklərini təkrar elədi.

Yenə də bayaqkı hırıltı ilə cəvlti göyə dirək oldu.

– Ondan ötrü tacirin, sorsərinin, bazar oğrusunun nə təfəvütü varmış, əsas məsələ bazarda yağısını söndürməkmiş.

Bu zaman gözənilmədən qoşunun sıraları arasından kiminsə səsi yüksəldi. Kimsə var gücüylə qışqırdı: – Mənəm uşağın atası! Bəli, oğər bilmək istəyirsinizsə, mənəm!

Qəfildəncə hamı susdu, səfildəncə hamının üstünə elə bil su eləndi – bu kim idi ki? Bayraqların üzərinə tikmə salan qadının heç kəsə açmadığı, əbədlilik özü ilə aparacağı sirri açan, ölümün səsinə sonuncu macalda səs verən kim idi axı?

Hamı da məəttəl qalmışdı: yüzbaşı Erdənə özünün aypara qaşqalı atını mahmızlaya-mahmızlaya cərgələrin arasından irəli çıxdı. Akjulduzu əyləyib, pəncələrini üzəngiyə dirəyib dikəldi, yəhərin üstündən üzünü kütləyə tutaraq ucadan təkrar elədi:

– Bəli, mənəm! O mənəm oğlumdur! Mənəm oğlumun adı Kunandır! Mənəm oğlumun anasının adı Doğulanqdır! Mənəm özümse yüzbaşı Erdənəyəm!

Bu sözləri deyəndən sonra hamının gözü qarşısında sıçrayıb atın üstündən yere endi, əlini uzadıb Akjuldusun boynunu şəppildatdı, at geri sıçradı. Yüzbaşının özü isə irəli yeriyə-yeriyə üstündəki silahlarını, yaraq-yaşağını töküüb, hərəsini bir torfo ataraq çəlladların artıq biləyindən tutduğu qadına doğru yönəldi. Tamaşaya toplaşanların lal sükutu altında yeriyirdi, tamaşaya toplaşanlar ölümünün üstünə şax yeriyən adam görürdülər. Özünün dar ayağında olan sevgilisinin bərabərinə çatanda yüzbaşı Erdənə onun qarşısında diz çökdü, ona sarıldı, qadın isə əlini Erdənənin başına qoydu və onlar ölümün qənsərində təzədən bir-birinə qovuşub hərəkətsiz dayandılar.

Elə bu zaman dobulbaslar döyüldü, qəfildən döyüldü və içinə çaxnaşma düşmüş buğa naxırı kimi zəhmə nərildeşərək gurultu qopartdı. Qəfildən hər şey yada düşdü, hər şey təzədən öz çevrəsinə qayıtdı, təzədən buyruq verildi – hamı hərəkətə, yürüşə hazır olmalıydı, hər kəs öz üzərinə düşən işi yerinə yetirməliydi! Çəlladlar da ləngimədən öz işlərinə başladılar. Əlavə üç nəfər yasavul da onların köməyinə gəldi. Yasavullar yüzbaşını yere sərdilər, cəld onun qollarını arxasına çatdılar. Sonra da bayraqlara bəzək vuran qadını yere sərdilər, qadının qollarını arxasına çatdılar və onların ikisini də xıxmış dəvəyə doğru sürüdürlər; tələsə-tələsə uzun kəndiri götürdülər, kəndirin bir ucundakı ilgəyi yüzbaşının, o biri başındakı ilgəyi isə dəvənin ürgüclərinin arasından keçirərək bəzəkçi qadının boynuna saldılar. Dəhşətli bir tələskənliklə, təbillərin ardı-arası kəsilməyən gurultusu altında dəvəni ayağa qaldırmağa girişdilər. Qalxmağı arzulamayan heyvan müqavimət göstərdi, böyüdü, dişlərini qəzəblə qıcayıb şaqıldatdı. Lakin dəyənəklərin zərbəsi deyəndə özünün caydaq cəmdəyini yerdən qaldırmalı oldu. Qoşaürgüclü dəvənin yancaqlarından, kəndirin uclarından qatıb dümdüz qalmış iki adam, bir-birini doğrudan-doğruya sevens, axirət evinə qədər sevens həmin iki adam sallanırdı.

Təbillərin hay-həşiri altında xaqanın kəcavəsinin təpənin qaşından necə aparıldığından heç də hamının xəbər olmadı. Xaqan qətli yerini tərk eləmişdi, qətdən razı qalmışdı: təkə buyurulan cəza yerinə yetirilməmişdi, nəticə onun gözlədiyindən də artıq olmuşdu – axır ki, bayraqlara bəzək vuran qadının saqqızını oğurlayan naməlum bəndə üzə çıxmışdı. Bu adam özünün yorğan-döşək nəşəsini hər şeydən yüksək tutan yüzbaşı imiş, xaqan ordusunun yüzbaşılardan biri imiş, axır ki, onun qarşısında layiq olduğu cəzaya çatdırılmışdı. Xaqan bununla bəlkə də nə vaxtsa öz arvadı Borteni ağuşuna alan və o gündən bu günə kimliyi gizli qalan adamın hayfını da yüzbaşından çıxmışdı. Xaqanın Bortenin doğduğu övladına ömrü boyu qəlbinin gizlinində qanı qaynamamışdı...

Təbillərsə guruldamağındaydı, ara vermədən qəzəblə nəre çəkir, öz gurultusuyla donqarlarının arasından keçirilmiş kəndiri aralarında bölən sevgililərin asıldığı dəvənin yerisini müşayiət eləyirdi. Yüzbaşı ilə bayraqların üzərinə bəzək vuran cansız eşyalar kimicə yük heyvanının yanaqlarından sallanırdılar – bu, yer üzünün gələcək hökmdarının qanlı taxt-tacına verilmiş qurbanlıq idi.

Dobulbaslar kirimir, ürekləri üşütdürür, adamların dilini-ağzını bağlayaraq hamını heyrət içərisində saxlayırdı. Öz məramına doğru tərəddüdsüz gedən xaqanın hökmündən çıxacağı təqdirdə başına nə gələcəyini həmin gün hər kəs öz gözləriylə görə bilərdi.

Cəllad yasavullar səyyar çarmıxı – öz dəvələrini qoşunun və arabaların yanından keçirdilər, ölümlərin cəsədlərini qabaqcadan qazılıb hazırlanmış kalafaya göməyə qədər dobulbasların səsi kəsilmədi, təbilçilər qan-tər içində hərəkətlədilər.

Aradan az keçmiş qoşun yol aldı, Çingiz xanın çöləmə ordusu təzədən Qərbə doğru yeridi. Nəhəng süvari bölükləri, arabalar, örişə ötürülmüş naxırlar, təkər üstündə gedən silahsız emalatxanaları və digər yardımçı qüvvələr, yürüşə çıxan hər kəs, hamı bir can kimi yubanmadan yola düzəldi. Sarıözək düzündəki Tanrı qarğışına keçmiş həmin yeri tələsik tərk elədilər. Hamı vaxt itirmədən çıxıb getdi və kimsəsizləşən düzdə yalnız bir adam – özünə yer tapa bilməyən, indi özünün varlığını belə ağlına gətirməyə cürəti yetməyən, ürəyi aramsız olaraq çırpınan qucağıuşaqlı qarabaş Altun qaldı. Birdən-birə onu da yaddan çıxartmışdılar, başından çəkilmişdilər, özlərini elə göstərmiş-

dilər ki, guya onu görmürlər, ondan odda qandan aralanan kimi aralanmışdılar. İndən belə heç kəs Altun hayında deyildi.

Hər yan tezliklə sükuta daldı, nə bir dobulbas, nə bir çağırış, nə bir bayraq... Sarıözək düzündə itməkdə olan tək bir cəzə nişanə – peyinli yol, dırnaqların açdığı, yürüşün yönünü nişan verən şırım qalmışdı...

Hamının uzaqlaşdığı qarabaş Altun lal tənhalığın içində tək-yalnız gəzib-dolaşır, düşünənki ocaq yerlərində qalan artıq-urtuqdan döşüyür, üstündəki ət parçalarından axıradək gəmirilməmiş sür-sümükləri dar gün üçün çantasına doldururdu. Şey-şüylərin arasından kimdənsə düşüb qalan bir qoyun derisi əlinə keçdi, gecə özünün və körpənin altına salmaqdan ötrü derini çiyinə aşırı – o, özündən ixtiyarsız ana olmuşdu.

Həqiqətən də Altun bilmirdi ki, neyləsin, haraya üz tutsun, başına nə çarə qılsın, harada sığınacaq axtarsın, çağanın qarnını necə doyduzsun. Nəçə ki, gün batmamışdı, nəşə bir möcüzənin baş verəcəyinə bel bağlaya bilərdi: bəlkə, bəxti birdən üzünə güləcəkdə, bəlkə, elə çölün düzündə birdəncə rastına bir çoban alaçığı çıxacaqdı? Altun birdən-birə həm azadlıq qazanmış, həm də tələdən haqqında düşünməyə belə vahimələndiyi acı pay almışdı. O özünü xəyallarıyla ovundurmağa çalışırdı. Axı, körpə bir azdan acacaqdı, ondan süd istəyəcəkdi və onun gözü baxa-baxa acından öləcəkdi. Onu vahiməyə salan da buydu. Nəşə bir qərara gəlib, həmin qərarın üstündə dayanmağa gücü çatmırdı. Altunun gümanı gələn və o qədər də ağlabatmayan bir cəzə şey qalırdı. Əgər bu çöllü-biyabanda insan yaşayırdısa, onları axtarıb tapmaq və əgər onların da arasında əliuşaqlı ana vardısı, çağanı ona vermək, özünü isə əvəzində könüllü qul etmək.

Qadın aram tapa bilməyərək çölün ortasında vurnuxurdu, təvək-külə gah gündoğana doğru gedirdi, gah günbatana... O, qucağında uşaq dincilik bilmədən gəzib dolaşırdı... Uşaq get-gədə daha çox qumıldanmağa, qığıldamağa, ağlamağa, əmcək istəməyə başlayarkən gün günortanın yerinə qalxmışdı... Qadın körpənin bələyini dəyişdi, onu yeriyyə-yeriyyə yırğalayaraq yolundan qalmadı. Ancaq bir azdan uşaq daha da bərkdən ağladı və kirimədi, ağlayıb-ağlayıb göyərdi. Altun ayaq saxlayaraq həyəcanla qışqırdı:

– Kömək eləyin! Köməyə gəlin! Bəs indi mən neyləyim?

Göz işlədikcə uzanan çölün düzündə nə bir tüstü görünürdü, nə də od-ocaq. Hər yanda kimsəsiz çöllər baş alıb gedirdi, baxdıqca adamın

gözünün şoxunu aparırdı... Ucsuz-bucaqsız çölün düzüydü, bir də ucsuz-bucaqsız göy üzü, yalnız qadının başı üstündə kiçik, ağca bir bulud asta-asta hərլənməkdəydi...

Ağlamaqdan körpənin yağı yanırdı. Altun yalvarıb-yaxarır, öz canını ağlayırdı:

– Axı sən məndən nə istəyirsən, ay iqbali qara?! Axı sən yeddin hələ bu gün çıxır! Sən bu dünyaya öz bəxtsizliyinin sorağına gəlmişən... Axı mən sənə nə yedizdirim, ay yetimçə? Görmürsənmi bir ağaran-cinərən gözə dəymir! Bu gen dünyada bir sən qalmısan, bir mən, təkçə bizik, biz iqbali qaralar, bir də göyün üzündəki bir ağca buluddur, göyün üzündə tənha ağca bulud dolaşır... Axı sənə mən haraya gedirik? Sənə mən nə verəsiyəm? Bizi tək qoyublar, biz atılmışıq, sən atanla anan dara çəkiliblər, torpağa gömülüblər. Bəs, bu adamlar savaşa-savaşa haraya gedirlər, bu adamlar səni, bir parça səbəni bəxtin ümidinə buraxıb hayana gedirdilər?!

Altun ağlayan çağanı bərk-bərk sinəsinə sıxaraq təzədən çöl uzununu götürüldü, yürürdü ki, teki dayanmasın, hərəkətdən qalmasın, gözü baxa-baxa ürəyi dörd əlindən partlamasın...

Çağa qanıb-qandırmırdı, öz istəyini, ılıq ana südünü axtara-axtara hiçqırmırdı. Altun özü də fərqlənə bilmədən daşın üstünə çökdü, qəzəb içində, göz yaşı içində donunun yaxasını dartışdırdı və qarayıb-qartalmış, heç vaxt körpə dodağı görməmiş döşünü çağanın ağzına təpdi:

– Ala. Ala! Ürəyin yerinə düşsün! Əgər səni yemləməyə bir şeyim olsaydı, ay bəxtsiz yetimçə, qıymazdım sən əməsən! Ala, arxayınlaş! Bəlkə inanasan, mənə canımdan əl çəkəsən! Mənə dediyinə baxarsanmı? Quru döşümdən, boş sözümdən sənə ağzına nə gedəsidir? Ulu Göy, hansı günahıma görə mənə bu cəzaya düşər eləmişən?

Uşaq əməyi ağzına alan kimi sakitləşdi, varlığı özünün gözələdiyi nemət şəklində görərək ağzını marçıldatdı, xırdaca gözlerini sevinclə açıb-yumaraq damaqlarını bərkidirdi.

– Hə, gördünmü? – qadın mülayim-mülayim, yorğun-yorğun körpəni məzəmmətlədi. – Ürəyin yerinə düşdümmü? İnandınmı əmədiyinin içində bir şey yoxdur? Sən indicə bayaqkıdan da bərk ağlayacaqsan. Onda bu lənətə gəlmiş çölün düzündə mən sənə əlindən başıma haranın külünü tökəcəm? Deyəcəksən aldadıram səni, səni heç aldadırdım? Ömrüm uzunluq qul olmuşam, qarabaşlıq eləmişəm. Bir bən-

dənə aldatmamışam. Hələ uşaqlığımdan anam deyirdi ki, bizdə, bizim nəşildə, Çində heç kəs heç kəsə yalan satmayıb. Hə, hə, sən yalandan bir balaca ovun, işin nə yerdə olduğunu indicə biləcəksən...

Altun daxilən özünü qaçılmaz bir bədboxtliklə üz-üzə qalmağa hazırlaya-hazırlaya çağanı qılıqlayırdı, lakin ona qərībā gələni buydu ki, çağa, deyəsen, quru əməkdən qopmaq istəmirdi, əksinə, onun bapbalaca üzündə xoşbəxtlik gülümsünürdü...

Altun döşünü ehtiyatla çağanın ağzından çıxartdı və birdəncə döşündən dümağ süd şırnağının sızdığını görəndə içini çəkdi. Heyrətlənən heyrətlənən döşünü təzədən çağanın ağzına verdi, sonra təzədən geri aldı və yenə də döşündən süd damdığını gördü. Onun döşünə süd gəlmişdi! İndi o, canına hansısa bir təpər gəldiyini açıq-aydın hiss eləyirdi.

– Ay Tanrı! – qarabaş Altun özündən ixtiyarsız dilləndi. – Döşümə süd gəlib! Həqiqi süd! Əşidirsənmi, körpə balam, mən sənə ana olacam! Daha sən ölməyəcəksən! Ulu Göy səsimizi eşitdi, sən mənə beləli balamsan! Sənə adın Künandır, doğma atan-anan qoyub bu adı sənə, səni bu dünyaya gətirməkdən ötrü, bunun üstündə də ölməkdən ötrü bir-birini seven atanla anan! Bu möcüzəni bizə yetirənə, sənədən ötrü döşlərimə süd verənə şükür elə, körpə balam...

Gözlerle gördüyünə məəttəl qalan Altun kiridi, bədəni istiləndi, qaşqasına tər gəldi. Ucsuz-bucaqsız boşluqlar boyunca yanına-yörəsinə boylananda gözüne heç nə dəymədi, heç şey, heç bir ağaran-cinərən görmədi, yalnız Günoş gülümsünürdü, bir də başının üzərində tək-tənha, ağca bir bulud dolaşmaqdaydı.

Ana südündən ləzzət ala-ala əməib doyan körpə yuxuya getmişdi, canı rahatlaşmışdı, qadının qolları üstündə arxayın-arxayın uyuyaraq asta-asta mışıldayırdı, qadın başına gələn qəziyyələri unutmuş, do-bulbasların qulaqlarında səslənən amansız gurultusunun yaratdığı vahimədən canı qurtarmış, balasını əməzdiren ananın ikidən-birdən indiyədek ona tanış olmayan şirin analıq duyğusuna qapılmışdı. O bununla torpağın, göyün və ana südünün nəşə bərəkətli bir bütövlüyünü kəşf eləmişdi...

Yürüşə davam etməkdəydi. Dünya fətinin ulu çölləmə qoşunu öz ləngərini pozmadan vurhay Qərbə doğru irəliləməkdəydi. Əsgərlər, arabalar, naxırlar...

Cingiz xan özünün vefalı, dəli-dolu, taleyinin özü kimi seçilib sonalanmış ağ yalmanlı, qara quyruqlu, yorğa yerişli köhləninin belində, keşikçilərinin və rəiyyətinin əhatəsində üzərində ağzından od püskürən əjdaha təsvirləri salınmış dalğalanan bayraqları aparan bayraqdarların arxasınca gedirdi.

Torpaq yorğa atın tökmə dımaqlarının altında səse düşərək sanki geriye üzürdü. Torpaq atın ayaqlarının altından dala qaçırdı, ancaq əskilmirdi, yeni-yeni düzənlikləriylə yaxasına heç vaxt əl yetişməyəcək üfüqlərə qədər uzanaraq getdikcə gedirdi. Torpağın nə ucu vardı, nə də bucağı. Torpağın tükenməzliyi və böyüklüyü yanında qum dənəsi boyda görünən xaqan gözə dəyən və dəyməyən nə vardisa, hər şeyə yiye çıxmaq, özünün Dünyanın Dörd Yanının hökmdarı kimi tanınmasına nail olmaq cəsiyyətiylə yanırdı. Ona görə də yeni-yeni torpaqlar zəbt eləməyə gedirdi, ona görə də qoşununu yürüşə çıxartmışdı...

Xaqan zəhmli və susqun idi, əslinə qalsa, elə belə də olmalıydı. Ancaq onun ürəyinin dərinliklərində nələrin baş verdiyini heç kəs təxmin eləyə bilməzdi. Tamamilə gözənilməz bir hadisə baş verəndə də heç kəs ağına bir şey gəlmədi – xaqan qəfildən atının başını döndərərək cilovlu o qədər möhkəm dartdı ki, at yerində fırlandı, arxadan onunla dabanbasaraq gələnler az qaldılar ki, toqquşsunlar, atlarının başını güclə yana döndərə bildilər. Xaqan titrəyən əlini gözüünün üstünə qoyub Göyün üzünə tərərinc elədi, yox, ağca bulud yubanıb dalda qalmamışdı, nə qabaqda göz dəyirdi, nə də arxada...

Xaqanın qarısına düşən ağca bulud gözənilmədən qeybə çəkilməmişdi. Nə həmin gün, nə ertəsi günü, nə də on gündən sonra o bulud bir də gözə görünmədi. Ağca bulud xaqanı tərək eləmişdi.

Cingiz xan İtil çayının yaxasına çatanda başa düşdü ki, Göyün üzündən dönüb. Oradan o yana getmədi. Avropanı zəbt eləməyə oğullarını və nəvələrini göndərdi, özü isə geriye, Ordasa qayıtdı ki, öləndə burada ölsün və gözdən-könüldən iraq bir yerdə torpağa tapşırılsın.

Bu yerlərdə qatarlar gündoğandan günbatana, günbatandan da gündoğana gedirdi...

1953-cü ilin fevral ayının ortalarında Sarıözək çölləriylə gündoğandan günbatana gedən sərnəşin qatarlarının arasında xüsusi vaqon

qoşulmuş bir yük qatarı da keçdi. Yük vaqonuna bənd edilmiş həmin əlavə nömrəsiz vaqon qıraqdan baxanda o biri vaqonlardan heç nəyi ilə seçilmirdi, ancaq qıraqdan baxanda belə görünürdü – xüsusi vaqonun bir hissəsi poçt şöbəsi idi, poçt şöbəsi tamamilə təcrid edilmiş o biri hissəsi isə dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının xüsusi maraq göstərdikləri şəxslərin salındığı səyyar istintaq izolyatoru işini yerinə yetirirdi. Qazaxıstan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin əməliyyat bölmələrindən birinin baş müstəntiqi Tansıkbayovun uydurduğu işin nəticəsində bu dəfə xüsusi maraq doğuran şəxs Abutalıb Kuttubayov olmuşdu. Onu Tansıkbayovun özünün və gücləndirilmiş mühafizə dəstəsinin müşayiətlə həmin vaqon-zindanda aparırdılar. O, başqa şəhərlərdə üzvləşdirilməli idi.

Tansıkbayov qarşısına qoyduğu məqsədə yetməkdən ötrü yorulmadan çalışırdı – dindirməni yolboyu da davam elətdirirdi. Tansıkbayovun məqsədi alman əsirliyindən müəmmalı şəraitdə qaçaraq Yuqoslaviyaya gedib çıxan və orada təkcə gələcək yuqoslav revizionistləri ilə deyil, həm də ingilis kəşfiyyat idarələrinin qurduğu tənqibatçılıq şəbəkəsini tərərriatıyla üzə çıxartmaq idi. Sovet hökumətinə xəyanət eləyən və indiyədək üzə çıxardılmayan düşmənləri ardı-arası kəsilməyən sorğu-suallarla, onların verdikləri ifadələrin, eləcə də birbaşa dəlillərin tutuşdurulması yolu ilə ifşa eləmək lazım gəlirdi. İstintaq işinin başlıca tənənəsi isə günahkar olduqlarını, tutduqları əmələ görə xəcalət çəkdiqlərini müttəhimlərin boyunlarına qoymaq idi.

Artıq həmin işin bünövrəsi qoyulmuşdu – dindirmənin gedişində Abutalıb Kuttubayov vaxtilə Yuqoslaviyada döyüşmüş sabit hərbi əsirlərdən on nəfərə yaxın adamın adını yadına salmışdı; yoxlama nəticəsində məlum olmuşdu ki, ölkənin müxtəlif ucqarlarından olan həmin adamların əksəriyyəti sağ-salamatdır. Onlar da artıq həbsə alınmışdılar və dindirmənin gedişində çoxlu başqa adlar da çəkmişdilər, bununla da Yuqoslaviyada hökumətə xəyanət eləyənlərin siyahısını əhəmiyyətli dərəcədə doldurmuşdular. Bir sözle, işlər yağ kimi gedirdi və başdakı rəhbərliyin düşmən ünsürlərin üzə çıxarılmasında profilaktika heç vaxt ziyanlı deyil fikrinə söykənən xeyir-duası sayəsində işin tamamilə ciddi mərhələsi başlanmışdı. Uğur qazanılacağı təqdirdə Yuqoslaviya kommunist partiyası ilə beynəlxalq münaqişənin alovlanması, Titonun şəxsən Stalinin lənətinə düşər olması fonunda bu

iş olduqca xeyirli nəticə verə bilərdi və bu iş təkə onun özülünü qoyan Tansıkbayov üçün deyil... həmçinin bu işə fəvqəladə maraq göstərən başqa həmkarlarından ötrü də "bolluq" vəd eləyirdi – onların hamısı şəraitdən istifadə eləyərək vəzifələrini böyütmək ümidində idilər. Onların fəaliyyət həmrəyliyi də bundan irəli gəlirdi. Hər halda Abutalıb Kuttubayovun üzleşdirilməyə və çarpaz istintaqa aparıldığı Çkalov (keçmiş Orenburg), Kuybişev, Saratov kimi əyalət şəhərlərində Tansıkbayovun təşrif gətirməsini səbirsizliklə gözləyirdilər.

Tansıkbayov fərsəti ölədən vermirdi, o, sürət adamıydı, işə ayaq verməyi sevirdi. Həbs yerindən aparılmasının dustağa necə təsir elədiyi, dustağın dəmir barmaqlıqlar arasından bir-bir gözlərinin qarşısından ötüb keçərək arxada qalan dəmiryol qəsəbələrinə necə də ağrıyla, həsrətlə boylandığı Tansıkbayovun nəzərindən yayınmamışdı. Kuttubayovun içindən nələr keçdiyini Tansıkbayov başa düşmüşdü və mümkün olan qədər inandırıcı təhər-tövürlə dustağa təlqin etməyə çalışırdı ki, guya Kuttubayovun pisliliyini istəmir, belə düşünür ki, Kuttubayovun günahı o qədər də böyük deyil, guya ölkədə fəvqəladə vəziyyət yaranacağı üçün xarici kəşfiyyat tərəfindən ehtiyatda saxlanılan agentura şəbəkəsi başçısının – rezidentin Abutalıb Kuttubayov olmadığını o da bilirmiş və oğər Kuttubayov başcını – rezidenti ələ keçirməkdən ötrü istintaqa kömək eləsə, ələlxüsüs da üzleşmələr zamanı bu işin üstünü açsa, onu əsaslı şəkildə sübuta yetirə bilse, bununla da özünün işini yüngülləşdirmiş olar. Özü də əməlli-başlı yüngülləşdirmiş olar. Beş il, yeddi il nəmənədir ki; papağını hər ləyənə qədər ailəsinin, uşaqlarının üstünə qayıdacaq. Hər halda, əgər istintaqın obyektiv gedışinə kömək eləsəydi, canını ən ağır cəzadan – güllələnmədən qurtarmış olacaqdı, əksinə, nə qədər inadkarlıq göstərsəydi, işin gedışini dolaşırsaydı, həqiqəti coza orqanlarından gizlətsəydi, özünə bir o qədər çox pislik eləmiş olacaqdı, öz ailəsinin başına daha artıq bədbəxtlik açmış olacaqdı. Qapalı məhkəmə ona ölüm hökmü çıxarda bilərdi...

Tansıkbayovun dustağın beyninə yeritdiyi və əlində dəstəvuz elədiyi şeylərdən biri də buydu ki, əgər Kuttubayov onunla əməkdaşlıq etməyə razı olsa, onda qələmə aldığı Sarıözək əfsanələri, ələlxüsüs da "Manqurt əfsanəsi" ilə "Sarıözək qətli" işə daxil edilməyəcəkdi. Yox, əgər Abutalıb əməkdaşlığa razılıq verməsəydi, onda Tansıkba-

yov məhkəməyə təklif edəcəkdi ki, Kuttubayovun qələmə aldığı mətnlərə üstü keçmişlə pərdələnmiş millətçilik təbliğatı kimi baxılsın. "Manqurt əfsanəsi" əcdadların unudulmuş və gərəksiz dilini dirçəltməyə, millətlərin assimilyasiya olunmasına müqavimət göstərməyə ziyanlı çağırış idi, "Sarıözək qətli" isə güclü ali hakimiyyətin ittihamı, dövlət mənafeyinin şəxsiyyətin mənafeyindən yüksək olması ideyasının danılması, mənfur burjuaziya fərdiyyətçiliyinə rəğbət, kollektivləşmənin ümumi xəttinin, daha doğrusu, kollektivin vahid məqsədə tabe edilməsi fikrinin inkarı idi, bununla da sosializmin neqativ dərk edilməsi arasında bir şey qalmırdı. Sosializm prinsiplərinin və mənafələrinin istənilən pozuntusu, belli olduğu kimi, amansızcasına cəzalandırılırdı... İctimai zəmindən icazəsiz olaraq bircə sünbül qopardan adamı əbəş yerə on il həbs düşərgəsinə yollamırdılar. Gör onda ideoloji "Sünbülüğanları" nə gözləyirdi! İşin bu cür qələmə verilməsi nəticəsində məhkəmə başqa maddə üzrə əlavə ittiham qaldıra bilərdi. Tansıkbayov Kuttubayovu daha artıq inandırmaqdan ötrü Sarıözək mətnləri ilə bağlı özünün gəldiyi axır nəticələri bir neçə dəfə avazla oxumuşdu. Həmin mətnlər təsadüfi ortaya atılmamışdı, Tansıkbayovun hər dəfə qeyd elədiyi kimi, Kuttubayovun həbs edilməsinə və onun haqqında cinayət işinin qaldırılmasına ilkin signal elə bu mətnlər olmuşdur...

Qatar artıq ikinci gün idi ki, yol gedirdi. Sarıözək yaxınlaşdıqca dəmir barmaqlıqlı pəncərədən çöllərə boylanan Abutalıb daha artıq həyəcanlanırdı. Əzablı öyüd-nəsihətlərdən və qəzəbli hədə-qorxudan sonra istintaqdan başı açılan kimi dəmir üzlük çəkilmiş qapalı zindanda, öz kupesində özü ilə baş-başa qalmaq imkanı olurdu. Alma-Atadakı yarımzərzəmi kimi bura da həbsxana idi, bu kupenin də pəncərəsinin dəmir barmaqlıqları Alma-Atadakı yarımzərzəminin pəncərəsinin dəmir barmaqlıqlarından əskik deyildi, burada da qapının gözlüyündən keşikçinin rəhmsiz nəzərləri ona göz qoyurdu, ancaq necə olsa da, o, yol gedirdi, hərəkətdəydi, yerini dəyişirdi, nəhayət, burada onun canı gecə-gündüz tavandan düşən, allah-vallah tanımayan gözqamaşdırıcı işıqdan azad olmuşdu və ən başlıcası da gah alısan, gah sənən, göyənəkli ürəyində ümid işığı közərməyə başlamışdı. Boranlı ayırımından*

* Burada və sonra "ayırım" sözü dəmiryolu sisteminə yol ayırıcısı mənasında ("razyezd") işlədilecekdir.

keçəndə gözlərinin ucuyla da olsa, uşaqlarını, arvadını görə bilərdi. Axı o bir belə müddətin ərzində onlara nə birçə məktub, nə birçə xəbər göndərə bilmişdi, onlardan da birçə kəlmə səs-soraq yox idi.

Abutalıb qapalı həbs məşinində Alma-Ata həndəvərindəki stansiyaya gətirdikləri andan onun ürəyi bu ümidlə və həyəcanla dolmuşdu. O, yolda olarkən qatarın Sarıözək istiqamətində hərəkət etdiyini başa düşəndən qəlbi təzədən qan ağlamağa başladı – kaş heç olmasa gözlərinin ucuyla birçə anlığına uşaqlarının üzünü görə biləydi, qoy ondan sonra nə olur olsun, teki birçə qırpımlığına balalarına baxaydı, onları görəydi.

Onlardan ötrü o qədər qərİbsəmişdi ki, başqa bir şey barəsində düşünə bilmirdi, Allaha yalvarırdı ki, qatar Boranlı ayırımından gecə vaxtı, qaranlıqda keçməsin, gündüz keçsin və qatar ayırımından məhz elə bir vaxtda keçsin ki, Zərifəylə uşaqları taxta olacağın divarları arasında deyil, çöldə-bayırda olsunlar. Onun tələdən umacağı yalnız bu idi. Vur-tut bu idi, əslinə qalanda insanın qismətini o cürə yox, bu cürə vermək tələyin əlində nəydi ki – nəyə görə həmin an uşaqlarla Zərifə bayırda olmamalıydılar, uşaqların başı öz oyunlarına qarışmamalıydı, Zərifə isə yuduğu dəyişəcəkləri kəndirdən asmamalıydı, kaş uşaqlar birdəncə əl saxlayaydılar, vaqonun işıqları ötüşən pəncərələrinə tərəf boylanaydılar. Birdəncə tək-tük hallarda baş verə biləcək bir iş baş verəydi – qatar ayırımında da bir neçə dəqiqə solugunu alaydı! Bunu fikirləşə-fikirləşə Abutalıbın ürəyi atlanırdı: belə bir xoşbəxtliyi ürəyi elə istəyirdi ki. Yox, yaxşısı buydu ki, ağına gələn başına gəlməyeydi, yox, o bu cür amansız sınağa tab gətirə bilməzdi, keçinərdi, axı uşaqlar da yazıqdırlar, onlar atalarını dəmir barmaqlıqlı pəncərə dalında görmüş olsaydılar, nə günə düşərdilər, necə hönkür-hönkür ağlaşardırlar... Yox, yox, yaxşısı buydu ki, heç bir-birlərinin üzünü görməyeydilər...

Özünü toxtaq saxlamaq üçün, tələyini qılıqlayıb rəhmə gətirməkdən, inandırmaqdan ötrü, ürəyində dolandırdığı diləklərin hasilə yetməsi naminə o, yol nişanlarına, yol üstündəki dayanacaqlara, qatarların hərəkətinin müxtəlif ehtimallarına əsasən haqq-hesab aparmağa, ölçüb-biçməyə başlamışdı – Sarıözək düzünün Boranlı ayırımından günün hansı çağı keçəcəklərini müəyyənləşdirmək lazım gəlirdi. Hətta hesablamalarının yaxşı gəldiyi hallarda da şübhə, həyəcan onu

tərk eləməirdi, qatar ləngiyə də bilərdi, qrafikdən çıxsa da bilərdi, gecikə də bilərdi, qış vaxtı bərk qar düşəndə belə şeylər tez-tez olurdu. Ən çox onu yandıranı da o ola bilərdi ki, qatar ayırımından gecə vaxtı keçəydi. Zərifə ilə uşaqların atalarının öz evlərindən on-on beş addım aralı keçib gedəcəyindən xəbərsiz yuxuda olduqları zaman. Bu ehtimalı nəzərdən qaçırtmaq olmazdı və Abutalıb özünün tamamilə köməksiz olduğunu, bütöünün təsadüfdən asılı vəziyyətə düşdüyünü anladığıca yanıb-yaxılırdı.

Abutalıb bir şeydən də möhkəm ehtiyatlanırdı və Allaha yalvarırdı ki, bu müsibəti ona göstərməsin – Allah eləyeydi çalağangöz müstəntiq Tənsikbayov onu düz Boranlı ayırımından keçdikləri zaman növbəti sorğu-suala çəkməyeydi. İnsan oğlunun vur-tut birçə göz qırpımına öz doğmalarının üzünü görmək üçün elədiyi saf diləyin qarşısına nə qədər əngəl, nə qədər təhlükə amansızcasına siper çəkmişdi – azadlıqdan məhrum olunmağın mahiyyəti də elə buydu, onu yalnız bir şey sevindirirdi, onun ürəyində ümid işığı yandırır, işinin rast gətirəcəyinə ümid eləyirdi – kameranın pəncərəsi qatarın istiqamətinin sağ tərəfinə, məhz onun Boranlı ayırımındakı taxta olacağının yerləşdiyi tərəfə düşmüşdü.

Bütün bu düşüncələr, səksəkələr, şübhələr Abutalıbı itələyərək onu qoparıb öz tələyinin əlindən almışdı, o, başdan-ayağa gərgin bir göz-ləmə içindəyənkən daha özünün barəsində düşünmürdü, baş verən hadisələrin mahiyyətinə varmağı arzulamırdı, ondan daim ətəf tələb eləyən müstəntiq Tənsikbayovun irəli sürmüş olduğu əcaib ittihamlar nəticəsində onu hansı təhlükənin qaraladığı barəsində düşünüb-daşınmırdı. Tənsikbayov öz məramına fanatikcəsinə, qəddarlıqla çatmağa çalışırdı – guya hələ müharibə illərindən bəri ehtiyatda olan, elə məhz özünün uydurduğu düşmən agenturası şəbəkəsinin üstünü açmaqla həmin agentura şəbəkəsini ləğv etmək və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək.

Nə Allahı, nə də şeytanı arada görməyən Tənsikbayov hər şeyi Allah kimi, şeytan kimi ölçüb-biçib müəyyənləşdirmişdi, yalnız işin xətm olunmağı qalırdı. Bu işi biryolluq xətm etmək üçün ötrü də o, qatarla yol gedirdi, dustaq kupesindəki Abutalıb Kuttubayovu başqalarıyla üzləşdirməyə aparırdı.

Abutalıb isə Allaha tək birçə şey barəsində dua eləyirdi – heç olmasa, gözünü açıb-yumduğu müddətə qatarın pəncərəsindən

özünün oğul balalarını, Erməklə Daulu görməyə, Zərifəni görməyə, sonuncu dəfə görməyə, əbədilik görməyə kaş heç nə əngəl olmaydı. O, həyatından özge heç nəyi diləməirdi, yana-yana anlayırdı ki, onun alınına yazılan elə budur! Anlayırdı ki, bu, ömrünün sonuncu xoşbəxt anı olacaq, indən belə bir də öz ailəsinin üstünə qayıtmayacaq, çünki Tansıkbayovun ona qarşı irəli sürdüyü ittihamın müqabilində o, bütövlükdə köməksiz və hüquqsuz idi, hər şeyə qadir olan dövlətlə üz-üzə bu qədər köməksiz və hüquqsuz Allah bəndəsi gözünün altına ölümündən başqa heç nəyi ala bilməzdi, ya bir az tez, ya bir az gec, ancaq həbs düşərgələrində öləcəkdi. Abutalıb belə bir qaçılmaz nəticəyə gəlirdi: Tansıkbayovun əlində o, kitabı bağlanmış bir qurbanlıqdır. Tansıkbayov da sosializmin cahənşümül hərəketinin qarşısını almağı ağına gətirən, Yer üzündə kommunizmin təntənəsinə əngəl törədən düşmənlərə qarşı ardı-arası kəsilməyən mübarizəyə cəfəng, lakin daim öz-özünə törəyib-artan cəza sisteminin bir "vintciyi" idi.

Günlərin bir günü kiməsə qarşı irəli sürülən bu cür sehrli düsturun əlindən çıxmaq üçün geriye heç bir yol görünmürdü. Bu düstura yalnız bu və ya digər cəza ilə – güllələnmə, iyirmi beş il, on beş il, yaxud on il işlə son qoyula bilərdi. Özge sonluq gözlənilməirdi. Belə hallarda özge sonluğu ürəyindən keçirən də olmurdu. Qurbanlıq da, cəza verən də eyni dərəcədə başa düşürdülər ki, bu sehrli düstur qüvvəyə minəndə təkcə cəzanı verənə haqq qazandırmırdı, bundan əhəmiyyətli, düşmənlərin kökünü kəsməkdən ötrü hər cür vasitədən istifadə etməyə onu vadar edirdi, yad düşüncənin kökünün kəsilməsinin əliqanlı müharibə allahına qurbanlıq verilən dustağı isə məcbur edirdi ki, kitabın bağlandığını məqsədəuyğun bir zərurət kimi dərk eləsin.

Elə belə də alınmışdı. Qatar Sənəzək düzüylə şütüyürdü, təkərlər hərələnirdi, Tansıkbayovla onun mütəhimi eyni vəqonda yol gedirdilər ki, bununla hər biri özünə görə zəhmətkeşlərin rifahı üçün zəruri olan işə yarasınlar – gizində daldalanan ideoloji düşmənlərin növbəti ifşasını həyata keçirsinlər, sosializmi bunsuz təsəvvürə belə gətirmək olmazdı, sosializm bunsuz öz-özünə yığılırdı, əriyib kütlələrin şüurundan itirdi. Ona görə də durub-dayanmadan kimisə ifşa etmək, nəyinsə kökünü kəsmək lazım gəlirdi.

Qatarsa şütüyürdü. Abutalıb tələyin hökmünü heç nə ilə, heç cür dəyişə bilmədiyi üçün məcbur olaraq gücətməz bir müsibətlə barışan

kimisi özünün acı qimətiylə barışmışdı. Əzəl günlər nə qədər ağrı ilə, həyəcanla müqavimət göstərmiş olsa da, indi baş verən hadisələrin mahiyyətini də elə o qədər itaətlə, ümitsizliklə dərk eləyirdi. İndi o daha artıq yəqin eləmişdi ki, əgər yenidən doğulub bir də yer üzünə gələcək olsa, heç onda da Tansıkbayovun arxasında dayanan simasız, insanlıqdan çıxarı qüvvə ilə baş-başa gəlməkdən canını qurtara bilməz. Bu qüvvə müharibədən də qorxunc idi, əsirlikdən də dəhşətli idi, çünki uzandıqca uzanan, ola bilsin, dünya bina olandan bu günədək uzanan şər idi: Ağır təbiətli məktəb müəllimi Abutalıb Kuttubayov, ola bilsin, bəşər övladının içinə hələ insan – şərin təntənəsini bu gündən sabaha, əsrdən əsrə ötürməklə dünyadakı canlılar içində iblisə sözü düz gətirən yeganə məxluq xəlf olunana qədər iblisin yer üzünün səhralarında bekarçılıqdan dərəcəsi ağırlaşdıqca əvəzini ödəməkdən ötrü gəlib düşmüşdü. Bəli, yaranmışlar içində yalnız insan şərin bunca təəs-sübkeş daşıyıcısı oldu. Bu mənada Abutalıbdan ötrü eyni qatarda, eyni xüsusi vəqonda, fəvqəladə əhəmiyyətli eyni işin qarşısına düşüb gedirdilər.

Müxtəlif stansiyalarda Tansıkbayovu qarşılayan, kimisi dostluğa görə, kimisi vəzifə borcuna görə, hər cürə yol yemək-içməyi gətirən yerli səviyyəli həmkarlarının onun başını qatmaları Abutalıbı sevindirirdi – hər halda, Tansıkbayovun məşəqqətli sorğu-sual aparmasına az vaxt qalırdı. Təki yol uzununu kef çəkəydi. Qızıl Orda vəqzalına həmkarların görüşü xüsusilə mehriban keçmişdi – Tansıkbayovun vəqonuna dostları ağ süfrəylə örtülü buğlanan xörək gətirmişdilər. Payı qəbul eləyən keşikçilər dohlizdə, qapının arxasında əl-ayağa düşmüşdülər: "Qazı. Qovurma! – onlardan biri dodaqlarının altında pıçıldamışdı. – Dadına bax! Şəhərdə belə şey tapılmaz. Çöl heyvanının etindəndir!"

Abutalıb dəmir barmaqlığa alınmış pəncərənin qırağından şinelini çiyninə salmış Tansıkbayovun həmkarları ilə vidalaşmaq üçün perrona endiyini gördü. Elə bil irdənib seçilmiş, enlikürəkli, sağlam, qaragül dərindən papaq geyinmiş, al yanaqları parıldayan, gülümsər, danışanda əl-qolla danışan və güləndə hamısı eyni vaxtda qəhqəhə çəkən – ola bilsin ki, təzə lətifələrə gülüşürdülər – adamlar dövrələmə dayanmışdılar, ayazlı havada ağızlarından isti buğ qalxırdı, yəqin ki, dabanlarının altındakı yuxa qar xərçildayrdı. Ayıq-sayıq milislər isə buraya heç kəsi yaxın buraxmamışdılar – qatarın baş tərəfində, xüsusi

vaqonun yanında tək cə onlar, Tansıkbayovun özündən razı, xoşbəxt adamları dövrələmə dayanmışdılar və heç kəsə də işinə qalmamışdı ki, düz onların böyründəki, dustaq kupesindəki, ciddi-cəhdle tutulub iztirab çəkən adam nə oğru idi, nə yolkesən, nə də qatil, əksinə, təmiz, xoşqılıq bir adam idi, ömrü-günü müharibədə, əsirlikdə keçmişdi, sevgidən qeyri heç bir dənə qulluq eləməmişdi və həyatın başlıca mənasını da həmin sevgidə görürdü. Onlara da məhz bu cür – yer üzündəki heç bir partiya da daxil olmayan və buna görə də nə and içməyə, nə tövbə eləməyə yeri olmayan adamı damlamaq lazım idi ki, zəhmətkeş xalq xoşbəxt yaşasın...

Qızıl Ordadan sonra tanış, doğma yerlər gəlirdi. Qarlı dərələrin içiylə ağır-ağır qıvrılıb axan Sırdərya parıldayırdı, tezliklə, gün batana yaxın çöllərin ortasındakı Aral dənizi də gözə deydi. Dəniz özünü əvvəlcə gah qamışlı bükülümü ilə, gah təmiz suyunun uzaq görünüşüylə, gah adasıyla nişan verirdi, ancaq bir azdan Abutalıb demək olar ki, düz dəmir yolunun arxasındakı yaş qumluğa çırpınan dalğaları gördü. Bütün bunların hamısını – qarı da, qumu da, dənizin yaxasındakı daşları da, küləyin qabağına qatıb çalxaladığı mavi dənizi də daşlı adalardakı qonur dəvə naxırını da bircə anın içindəcə görməsi onu heyretləndirirdi və bütün bunların hamısı ağca buludları bölük-bölük düşən uca göylərin altında vəqə olurdu.

Birdən Abutalıbın yadına düşəndə ki, Boranlı Yadıgeyin əsl Aral dənizi tərəfdəndir, Qazanqap yük qatarlarının beləçiləriylə tanış balıqçıların göndərdiyi bağlamalarda Aralın qaxac balıqlarını alır, üreyi əfil-əfil əsdi – Boranlı ayırımına o qədər də çox qalmamışdı, gecəni yolda olacaqdılar, səhərsə saat ona qalmış, yaxud ondan bir az gec qabağına xüsusi vaqon əlavə edilmiş səmişin qatarı küləklərin döyüldüyü Boranlı olacaqlarının yanından, qaratıkan qomları ilə çəpərə alınmış damların və dəvə tövlələrinin yanından şütüyüb keçərkən fit verəcəkdi və ayağının altından qaçan yolu arxada qoyaraq, gəlidiyi kimi də aralanıb gözdən itəcəkdi. Boranlıdan o qədər qatar gəlib-keçir ki, Gündoğardan Günbatara, Günbatardan da Gündoğara. Bəs görəndə həmin səhər günbatana gedən həmin qatarın xüsusi vaqonunun dustaq kupesində Abutalıbın yanlarından ötdüyü Zərifənin üreyinə damacaq-dımı? Ola bilsin uşaqların üreyi nəse izah olunmaz, həyəcanlı bir şey duya və duyğu onları məhz həmin an evlərinin yanından ötən qatara

sarı boylanmağa vadar eləyə? Ay Tanrı, bunca ağrıyla, acıyla yaşamaq sənə yaratdıqlarının nəyinə gərəkmiş?

Fevral günəşi artıq üfüqlərin arxasına çəkilmişdi, uzaqlarda yerlə göyün arasında soyuq-soyuq qızaran tox qırmızı şəfəq zolağı sönmüşdü, artıq qaranlıq qarışmış, dünyanın üstünə asta-asta qış gecəsi enmişdi. Aratoranlıqda gözə dəyən görüntülər qaranlığa cümüşdü, stansiyanın işıqları yandırılmışdı. Qatarsa qıvrıla-qıvrıla düzənliyin üstünə enmiş gecənin dərinliklərinə yol çəkirdi.

Abutalıb Kuttubayovun yuxusu qaçmışdı, üzülüb əldən düşürdü. Dəmir tənəkdən üz çəkilməmiş bağlı kupədə özünə yer tapa bilmirdi, bu küncdən o küncə, o küncdən bu küncə vurnuxurdu, fısıldayırdı, gah da boş-boşuna keşikçini acıqlandırma-acıqlandırma tualetə getməyə icazə istəyirdi, gözetçi isə kupenin qapısını aralaya-aralaya artıq bir neçə dəfə xəbərdarlıq eləmişdi:

– Dustaq, nə olub, sən elə hey gəvəzəlik eləyirsən? Buna icazə verilmir! Farağat otur!

Lakin Abutalıbın özünü toxtamağa gücü çatmırdı, üzünü keşikçiye tutaraq yoncudu:

– Qulaq as, növbətçi, yalvarıram sənə, bir şey ver, məni yatırt, yoxsa ölürəm. Doğru sözumdür! Mənim leşim sizin nəyinizə gərəkdir? Öz rəisinə də ki, mən öləndən sonra sizin nəyinizə gərək olacam? Doğru deyirəm, yata bilmirəm.

Nə qədər qərribə də olsa (ona göstərilən qayğının səbəbini Abutalıb ertəsi gün başa düşdü), keşikçi Tansıkbayovun kupesindən iki dənə yuxu dərmanı gətirdi, yalnız yuxu dərmanlarını içəndən sonra gecədən keçmiş Abutalıbın gözüne mürğü gəldi, lakin əməlli-başlı yuxuya gedə bilmədi. Təkərlərin yeknəsək taqqıltısı və bayırda əsən küləyin vırıltısı altında mürğünün içində gözüne vəqə göründü, gördü ki, parovozun qabağıyla qaçır, üreyi ağzına gələ-gələ, xırıldaya-xırıldaya yüyürür, qatarsa var gücüylə onun arxasınca şütüyürdü. O həmin dəhşətli gecədə şpalların üstüylə, parovozun qabağıyla elə qaçırırdı ki, gözüne görünənlər o qədər müdhiş və həqiqətəoxşar idi ki, elə bil gördüklərinin hamısı gerçəkdən-gerçəyə başına gəlirdi. Üreyi susuzluqdan yanırdı, boğazı təpişmişdi. Parovoz isə qabaq işıqlarını yandıraraq yolunu işıqlandırma-ışıqlandırma arxadan onu təqib eləyirdi. Qasırganın içində gözləri dörd ola-ola relslərin arasıyla qaçırırdı və o yanına-bu

yanına boylana-boylana haray çəkib gileylə çağırırdı: "Zərifə, Daul, Ermək, siz haradasınız? Yanıma yüyürün! Bu mənəm, sizin atanızam! Siz haradasınız! Mənə hay verin!" Heç kəs ona hay vermədi. Qabaqda qatı çovğun şiddətlənirdi, arxada isə onu xıncmağa, yerə yapışdırmağa hazır olan, onun amanını qıran parovoz onu haqlamaqdaydı və onun daha qaçıb qurtarmağa, özüylə dabanbasaraq gələn, getdikcə aralarında lap az məsafə qalan qatarın əlindən canını salamat qurtarmağa heyi qalmamışdı. Heyi qurtardığına görə də vəziyyəti daha da pisləşdi, qorxu, həyəcan artıq ona cidar vururdu, ayaqları sözlünə baxmırdı, nəfəsi tengişirdi...

Obaşdan isə şişkin, solğunbenizli Abutalıb hörmə köynəyini çiyninə salaraq dəmir barmaqlığa tutulmuş pəncərənin önündə oturmuşdu və buradan çölə boylanırdı. Bayır hələ soyuq idi, qaranlıq idi, lakin yerin üzü yavaş-yavaş aydınlaşırdı, səhər açılırdı.

Göyün üzündə orda-burda mavi aladəm gillər gözə dəyməsinə baxmayaraq bu gün yağarlıq olacaqdı, bəlkə də qar yağacaqdı...

Bəli, qış uzununu qarı əskik olmayan Səriözək torpaqlarının özüydü ki, vardı. Səriözək qar qalaqlarının altında qalmış olsa da, diqqətli göz onu tanış əlamətlərinə görə, təpələrinə, yağanlarına, kənd-kəsəyinə, əvvəlki səfərləri zamanı yadında qalmış damlardan qalxan tüstüsündən tanıya bilərdi. Damlarının bacasından qışın burum-burum tüstüsü çıxan özge evləri belə adama doğma gəlirdi. Bir azdan Kumbel stansiyasına çatacaqdılar, oradan o tərəfə – Boranlıya üçcə saatlıq yol qalırdı. Nə yolluğu vardı ki – Yedigeylə Qazanqap buraya, bu yerlərə düşəndən-düşənə – yas yerinəmi, toyamı – dəvə ilə gələrdilər. Budur bax, başına tülkü dərisindən iri papaq qoymuş bir adam səhərin alatoranında qonur dəvəsinə minib harayasa gedirdi. Abutalıb durub lap barmaqlığa dirəndi, dəvənin belindəki özününkülərdən də ola bilərdi... Bəs birdən həminə Yedigey öz Qaranərinin belində nədən ötrüsə gəlib buralara çıxsaydı necə? Yortanda Afrikanın hansı bucağındasa qaçan zürafəni xatırladan nəhəng atının – nə dəvəsinin belində yüz verst yolun belini qırmaq onun əlində nədir ki?..

Necə oldusa, Abutalıb özündən də xəbərsiz əhval-ruhiyyənin təsirinə qapıldı, yıx-yığış eləməyə başladı, elə bil qatardan düşməyə hazırlaşdı. Hətta iki dəfə ayaqqabılarını geyinib-soyundu da, dolaqlarını ayaqlarına doladı, arxa çantasını qablardı və gözləməyə başladı.

Lakin otura bilmədi, tualetə keçib bir az da tez yuyunmaq üçün gözətçini çağırdı və öz kupesinə qayıdarkən yenə də bilmədi ki, başını nə ilə qatsın.

Qatarsa Səriözək düzləriylə getməkdəydi... Abutalıb bükülü qollarını dizlərinin arasına alaraq bir az toxtamışdı, çalışırdı ki, pəncərədən çölə az-az boylansın.

Qatar Kumbel stansiyasında yeddi dəqiqə dayandı. Buradakı hər şey ona doğma gəlirdi. Hətta qatarlar da – bu böyük stansiyanın yollarında hərəsi öz istiqamətində hərəkətini davam etdirmək üçün onu aparan qatarla qarşılaşan yük qatarları, səmişin qatarları da Abutalıbba munis və doğma görünürdü, axı bu qatarlar bir az əvvəl onun arvadını və uşaqlarının yaşadığı Boranlı ayrımından keçib gəlmişdilər. Hətta dihsiz-ağızsız əşyaları belə sevmək üçün elə bu da kifayət eləyərdi.

Budur, onu aparan qatar yerindən torpənib yola düzəlir. Necə ki, qatar peron boyunca irəliləyirdi, necə ki, stansiyanın həndəvərindən aralanmamışdı, Abutalıb yerli adamların tanış sifətlərini gözdən keçirməyə macal tapa bildi. Hə, hə, o, şeksiz, onları – gözüne sataşan kumbellilləri tanıyırdı, yaqin ki, onlar da Boranlının yaşlı sakinlərini – Qazanqapla Yedigeyi, onlarla birevli kimi yaxın olan adamları tanımış olmazdılar, axı Qazanqapın indi institutda oxuyan oğlu Sabitcan buradakı məktəbi qurtarmışdı.

Qatar stansiyanın giriş-çığış yollarını arxada qoyaraq sürətini bərkitdi və getdikcə daha da artırdı. Abutalıbın uşaqlarla birlikdə buraya qarpız almağa təzə il qabağı yolka ağacı almağa gəldiyi, başqa cürbəcür işlər dalınca gəldiyi yadına düşdü...

Abutalıb səhər payına heç əlinin ucuyla da toxunmadı. Fikrində-zikrində dolaşan birçə şeydi – Boranlı ayrımına lap az – iki saatdan azca artıq vaxt qalırdı. İndi isə Abutalıb qəfil qar yağacağından, qəfil çovğun qopacağından ehtiyatlanırdı – axı belə olsaydı, Zərifə ilə balaları evdən eşiye çıxma bilməyəcəkdilər və belə də yaqin ki, Zərifə ilə balalarını heç uzaqdan-uzağa da görə bilməyəcəkdilər...

"Ay Tanrı, – Abutalıb düşünürdü, – bu dəfə qarını əsirgə. Bir azacıq arasını kəs. Axı qar yağdırmağa o qədər vaxtın olacaq ki. Əsdirsənmi? Dilek eləyirəm səndən!" Abutalıb yumaq kimi bükülərək qatlaqlı qollarını dizlərinin arasına sıxıb özünü toplamağa, səbrini cilovlamağa, fikrini cəmləşdirməyə can atırdı ki, üreyində tutduğu

niyyətin hasilə yetməsinə mane olmasın, taledən dilədiyi diləyin çin olacağını gözləsin – vaqonun pəncərəsindən arvadını və balalarını görə bilsin. Bəs əgər onlar da Abutalıbı görmüş olsaydılar? Onda necə?.. Həmin səhər obaşdan keşikçini qapının arxasında gözlədə-gözlədə tualetdə yuyunarkən pashı əlüzuyayın üstündəki göyərmiş güzgüdə sir-sifətinə baxmışdı, bənizinin solduğu, rənginin meyit kimi ağardığı gözlərindən yayınmamışdı, o heç əsirlikdə də bu cürə saraltma tapmamışdı. Artıq çallaşmışdı, dərddən öləziyən gözləri də həmin ki gözlər deyildi, alınının qırıqları çökəlmişdi... Axı indi onun qocalan vaxtı deyildi... Əgər oğulları Daulla Enmək, əgər Zərifə onu görmüş olsaydılar, çətin ki, tanıya biləydilər, çox güman ki, onu görsələr qorxardılar. Sonra da sevinərdilər, təki birçə öz ailəsinin üstünə qayıda biləydi, öz balalarının və arvadının yanında könül xoşluğu tapa biləydi, onda ömrünü-gününü də əzəlki məcrasına qaytara bilərdi...

Abutalıb bu barədə düşünə-düşünə pəncərəyə boylandı. Yəne tanış yerlər – təpeliklər, təpələrin arasındakı çökəkliklər gözə dəyirdi. Boranlının uşaqlarını yığıb nə vaxtsa buraya gətirməyi arzulamışdı, uşaqlar sevinclərindən cəvildəşə-cəvildəşə dalğadan-dalğaya yüyürmüş kimi yaldan-yala yüyürüşəcəkdilər.

Bu zaman dustaq kupesinin qapısına salınmış açar bərkdən saqqıldadı, qapı aralandı, qapının önündə iki nəzarətçi dayanmışdı.

– Dindirməyə çıx! – nəzarətçilərin böyüyü əmr elədi.

– Necə dindirməyə? Nə üçün? – Bu sözlər Abutalıbın ağzından özündən ixtiyarsız qopdu.

Nəzarətçi bir şey anlamayaraq ona sarı yeridi, görəsən o, təsadüfən naxoşlamamışdı ki?

– Nə üçün nə deməkdir? Məgər başa düşmürsənmi? Çıx, səni müstəntiq dindirəcək!

Abutalıb ümidini üzərək başını yerə dikdi. Gerisinin necə olacağını fikirləşmədən daşa dönüb pəncərənin üstünə atılmağı gəlirdi, ancaq pəncərəyə barmaqlıq salınmışdı... Təbə olmaq lazım idi. Deməli, qismət deyilmiş. Deməli, üzünü pəncərəyə söykəyib sifətlərini görməyi arzuladığı adamları görmək qismətində yoxuymuş. Abutalıb dalına ağır yük almış adamlarsayağı yerindən ağır-ağır qalxdı və nəzarətçilərin əhatəsində Tənsikbayovun kupesinə doğru getdi. Elə bil dar ağacının ayağına gedirdi. Bununla belə içində sonuncu ümidin

qığılcımları yanıb-sönürdü – qabaqda hələ saat yarımliq yol var idi, ola bilsin o vaxta qədər sorğu-sual da qurtaracaqdı. Tənsikbayovun kupesinə qədər cəmi dörd addım idi. Abutalıbın bu dörd addımlıq yolu getməyi uzun çəkdi. Tənsikbayov isə artıq Abutalıbı gözləyirdi.

– Hə, Kuttubayov, söhbətimizi eləyək, işləyək, – sifətinin, səsinin ciddiliyini saxlayan və bununla bərabər də təzəcə qırılmış, kəskin qoxulu odekolonla silinmiş yanaqlarına qədərincə tumar verən Tənsikbayov Abutalıbı nüfuzedici nəzərlərlə süzə-süzə dilləndi. – Əyləş, oturmağa icazə verirəm. Əyləşsən, sənə də rahat olar, mənə də.

Him olunan kimi peyda olmağa müntəzir dayanan nəzarətçilər bağlı qapının arxasında idilər. Çalağangözü öldürmək mümkün deyildi. Nəylə öldürəcəkdin? Küncdə-bucaqda nə butulka, nə də stəkan gözə dəymirdi, halbuki, düşəndə çalağangöz yaxasını qırağa çəkməklərdən deyildi. Kupeyə çökmüş araq və qəlyanaltı qoxusu da bundan xəbər verirdi.

Qatarsa evvəlki kimi öz hərəkətiylə Sarözək çölünü doğrığa-dogrığa gedirdi, Boranlı ayırımına lap az qalırdı. Tənsikbayov tələsmirdi, yazı-pozusunu gözə keçirir, kağızların arasında eşələnirdi. Abutalıbınsa hövsələsi daralırdı, o sıxılırdı, bu bir neçə dəqiqənin ağırlığı altında üzüylüb əldən gedirdi, bu dəfə sorğu-suala çağırılması ona bunca ağır idi. Tənsikbayova dedi:

– Mən gözləyirəm, vətəndaş rəis.

Tənsikbayov təəccüblə başını qaldırdı:

– Sən gözləyirsən? – çaşqınlıqla soruşdu, – sən nəyi gözləyirsən?

– Məni dindirmənizi gözləyirəm, suallarınızı gözləyirəm...

– Ah, heç bir görürsənmi? – Tənsikbayov içində alovlanan təntənəni yenərək söhbəti uzatdı. – Nə olar, bu, pis deyil Kuttubayov, canım sənə desin, müttəhimin özü, necə deyərlər, öz xoşu ilə, peşmançılıq keçirə-keçirə həqiqəti boynuna almaq üçün istintaqı gözləyirsə, bu heç də pis deyil. Deməli, onun deməyə sözü var, belə deyilmi? – Tənsikbayov başa düşürdü ki, istintaqı bu gün məhz belə – danışığındakı hədələyici ahengi yalançı qılıqla əvəz eləyərək aparmaq lazım gəlir. – Ola bilsin, başa düşməsən ki, – o, davam elədi, – sənün günahın nədədir və hətta özün düşməni olduğun halda, sovet hökumətinin düşmənləriylə mübarizədə istintaq orqanlarına kömək göstərmək istəyirsən. İndi sənənlə bizdən ötrü Sovet hökuməti hər şeydən irəlidir,

atamızdan, anamızdan qiymətliidir, əlbəttə, hər kəsin özünə görə, – o özündən razı halda sözüne ara verdi və sonra yenə davam elədi. – Mən həmişə fikirləşmişəm ki, sən ağıllı adamsan, Kuttubayov. Həmişə də ümid eləmişəm ki, biz səninlə ümumi dil tapa biləcəyik. Niyə susursan?

– Bilmirəm, – Abutalıb qeyri-müəyyən cavab verdi, – günahımın nə olduğunu başa düşmürəm, – o, gözlerini oğrun-oğrun vaqonun pəncərəsindən bayıra dolandıraraq əlavə etdi. Qatar var gücüylə gəldirdi, tutqun göy üzünün altındakı Sarıözək çölü isə sossiz kinolarda olduğu kimi başhərləndirici bir sürətlə geri qaçırdı.

– Gör sənə dediyim nədir. Açıq danışacağıq, – Tansıkbayov sözünün dalını gətirdi. – Axı sənın xotkar kimi xüsusi vaqonda aparılmağın boşuna deyil. Belə şeylər boşuna olmur. Hələm-hələm iş üçün adamı ayrıca kupədə aparmazlar. Deməli, sən istintaq işi üçün əhəmiyyət daşıyan şəxsən. Səndən çox şey asılıdır. Səndən çox şey də tələb olunur. Yaxşı-yaxşı fikirləş. İndi isə qulaq as, gör nə deyirəm. Bu gün gecədən keçmiş biz Orenburqa, daha doğrusu, Çkalova çatacağıq. Orada bizi gözləyirlər. Orenburq bizim birinci məntəqəmizdir. Bilir-sənmi, sənın yoldaşlarından ikisi orada yaşayır: Popov Aleksandr İvanoviç və tatar Seyfulin Həmid. Artıq onların ikisi də tutulub. Yeri gəlmişkən deyim ki, sənın ifadələrinə əsasən tutulublar. İkisi də Bavariyada sənınlə bir yerdə əsirlikdə olduqlarını və sonra da birlikdə qaçdıqlarını boyunlarına alırlar, yeri gəlmişkən, müəmmalı şəraitdə qaçmışınız, nəyə görəsə həmin daş karxanasından qaçmaq təkcə sizin briqadaya müyəssər olub, bu məsələni də ayırd eləyəcəyik. Sonradan Yuqoslaviyada fəaliyyət göstərmisiniz, onların ikisi də ingilis missiya ilə görüşdə olmaları barədə ifadə veriblər. Söhbətin nədən gətdiyini sən yaxşı başa düşürsən. Bu haqda öz xatirələrində yazmışan. Onu da deyim ki, maraqlı xatirələrdir. Bizə məlumdur ki, Popov rezidentdir, Seyfulin isə onun dublyoru, sağ əli. Sən, Kuttubayov, əlbəttə, agenturanın dostobaşçısı deyilsən, ona görə də əgər istintaqa bir köməyin deysə, sənın işin yüngülləşdiriləcək.

– Hansı agentura? Mən axı demişəm ki, qırx beşinci ildən, müharibə qurtaran gündən bu günə onların üzünü də görməmişəm, – Abutalıb ayağa qalxdı.

– Bunun əhəmiyyəti yoxdur. Heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Şəxsi qaydada, göz-gözə görüşməyinizin əhəmiyyəti yoxdur. Hə, deyək ki,

həmin həqiqət aşiqi Yedigey Cangelin Orenburqa, yaxud başqa bir yere gedib-eləməyibmi? Axı belə də ola bilərdi ki, siz kiminsə vasitəsilə əlaqə saxlayardınız. Sən əvvəlcə fikirləş.

– Əgər mən desəm ki, Yedigey özünün dəvəsiylə – Qaranəriylə Orenburqa getmişdi, keçər? – Abutalıb özünü saxlaya bilmədi.

– Sən yenə də öz dediyini deyirsən, Kuttubayov. Nahaq. Axı mən sənınlə yaxşıqla danışaram, sənə göylə əlləşirən. Müqavimət göstərməyin sənə yalnız ziyanı var. Yedigey sarıdansa narahat olmaya bilərsən. Lazım gəlsə, onu da götürərik, lap elə dəvəsi ilə bir yerdə. Əgər ona dəyib-dolaşmamacağımızı istəyirsənsə, onda üzlaşma zamanı burcutma.

Qatar üzbəüz gələn qatara uzun, güclü bir fit verdi. Qatarın güclü fiti sanki yarıb Abutalıbın ürəyindən keçdi. Boranlı ayırımına lap az qalırdı. Çalağangözün mülahizələri Abutalıbı vahiməyə salmışdı. Belə bir qüvvənin zoru qarşısında ölkədə mümkün olmayan heç nə yox idi. Ancaq indi Abutalıbı hər şeydən artıq narahat eləyən o idi ki, Tansıkbayovun dəminə ondan çıxmayan bir uzunçuluq düşmüşdü və o, sorğu-sualı yekunlaşdırmaq fikrindən uzaq idi.

– Belə, – Tansıkbayov qarşısındakı kağızları kənara itələdi, başını qaldırıb Abutalıbın üzünə baxaraq sükutu qırdı. – Əminəm ki, biz bir-birimizi başa düşəcəyik, qurtuluş birçə bundadır. Orenburqdakı üzlaşma başlıca məsələni müəyyənləşdirməlidir – ya sən mənə bu işi başa çatdırmağa kömək etməlisən, ya da mən əlimdən gələni etməliyəm ki, sən cəzanı dörd qat artıq alanda, bəlkə də gedər-gəlməzə yola salınanda bərk pəşman olasan. İşin nə yerdə olduğunu başa düşür-sənmi? Sizin bütün bu illər orzında qulluğunda durduğunuz Titonun özünə qədər gedib çıxacaq. İşin gedişini İosif Vissarionoviçin özü izləyir. Heç kəs cəzasız qalmayacaqdır, aman vermədən düşmənlərin kökünü kəsəcəyik. Bax belə, əzizim, Allahına şükür elə ki, mən sənə yamanlıq etmək arzusunda deyiləm. Sən isə bunun əvəzindən çıxmalısən. Başa düşürsən söhbət nədən gedir?

Abutalıb susurdu və düşünə-düşünə fikrində qatarın ayrılma çatacağı dəqiqələri hesablayırdı. Deməli, özünüküleri heç olmasa pəncərədənsə də görmək ona qismət olmayacaqmış. Bu fikir beyninin içini deşirdi.

– Niyə susursan? Mən səndən soruşuram ki, söhbətin nədən gətdiyini başa düşürsənmi? – Tansıkbayov Abutalıbdan söz çəkməyə çalışırdı.

Abutalıb başını buladı. Əlbəttə, o, söhbətin nədən getdiyini başa düşürdü.

– Hə, çoxdan elə belə də olmalıydı! – Tansıkbayov Abutalıbın başını bulamasını razılıq nişanəsi kimi yozdu, yerindən durdu, Abutalıba yaxınlaşdı və hətta əlini Abutalıbın çiyninə qoydu. – Mən bilirdim ki, haqq yoluna gələcəksən. Deməli, səninlə danışdıq. Heç nəyə də şəkk-in-şübhən olmasın. Hər şeyi mənim dediyim kimi elə. Ən başlıcası da üzləşmə vaxtı həyəcanlanma, üzləşdiyin adamın gözlərinin içinə bax və hər şeyi nə cür var, eləcə də de. Popov rezidentdir, qırx dördüncü ildən ingilis kəşfiyyatı tərəfindən ələ alınıb, deportasiyadan əvvəl Titonun özünün keçirdiyi iclasda iştirak edərək, uzunmüddətli tapşırıq alıb, aranın qarışacağını gözləyir. Vəssalam, elə bu kifayətdir. Qaldı tatar Seyfulin, deməli, belə, Seyfulin Popovun sağ əlidir. Bunu desən kifayətdir. Qalanı bizim boynumuza. Sən sözünü de və ürəyini buz kimi saxla. Səni təhlükə gözləmir. Hər hansı təhlükə. Mən sənə ürəyini sındırmıram. Deməli belə. Düşmənlərlə bizim söhbətimiz kəsədir – onları yer üzündən götürməliyik. Dostlarlasa əməkdaşlıq eləyəcəyik, dostların yanında xələtli qalmarıq. Yadında qalsın. O da yadında qalsın ki, mənimlə zarafatın düşər-düşməzi var. Bəs sənə nə olub, bənizin qaçıb, nəse tərə batmışsan, nə olub, naxoşlamışsan? Havanımı çatmır?

– Özümü pis hiss eləyirəm, – Abutalıb başhərhlənməsini və ürəkbulanmasını zorla yenərək səsinə çıxartdı. Elə bil boyat yeməkdən zəhərlənmişdi.

– Belədirsə, sən vaxtını almayacam. İndi öz kupenə gedərsən və Orenburqa qədər dincələrsən. Orenburqda isə mix kimi olmalısan. Başa düşdünmü? Üzləşmə zamanı heç bir əzilib-büzülmə olmamalıdır. Heç bir “xatırlamıram, bilmirəm, yadımdan çıxıb” və ilaxır... Hər şeyi necə var, eləcə də tök ortaya, qurtarsın getsin. İşin gerisindən arxayın ol. Bax belə. İndi yazı-pozu ilə məşğul olmayacağıq, sən get dincəl. Orenburqda isə kağızları üzləşmənin yekunlarına əsasən necə lazımdırsa eləcə də imzalayacağıq. İfadələrə qol çəkəcəksən. İndi isə get. Belə hesab eləyirəm ki, biz sənə bütünlü məsələlər barəsində razılığa gəlmişik. – Tansıkbayov bu sözləri deyib Abutalıbı dustaq kupesinə yola saldı.

Və həmin andan etibarən elə bil ki, Abutalıbdan ötrü yeni bir həduddan hansısa ayrıca bir ömür yolu başlanırdı. Ona elə gəldi ki, qatar sürətini artırır. Pəncərənin o üzündən tanış yerlər gözə dəyib tezco də qeyb olurlar. Boranlıya bir neçə doqıqoluk yol qalmışdı. Səkitləşmək, özünü ələ almaq və gözləmək, hər cürə təsadüfə hazır olmaq lazım idi, hər şeydən də öncə qatarın sürətini müəyyənləşdirmək lazım gəlirdi. “Nə olaydı, qatar yavaş gedəydi”, – Abutalıb ürəyində hansısa bir qüvvəyə yoncuyurdu və tezliklə hiss elədi, bəlkə də ona belə gəldi ki, qatar deyəsən sürətini azaltmağa başlayıb, pəncərənin arxasından gözə dəyib tezco də qeyb olan görüntülər elə bil dayanmışdılar. Öz-özünə dedi: “Hər şey mənə diləyimcə olacaq!”, bir azca torlu pəncərəyə söykənib gözləməyə başladı.

Qatar doğrudan da Boranlıya – dərindən Abutalıbın üstünə batmanla yeridiyi, onun məterisi tapdığı, uşaqları böyüyənəcə tərixin də acılarının sovuşmasını arzuladığı Boranlı ayırımına yaxınlaşmışdı. Ancaq onun bu muradı da gözündə qaldı. Ailəsi tələyin ümidinə qalmışdı, özü isə indi dustaq vaqonunda evinin yanından keçirdi.

Abutalıb pəncərədən elə gərginliklə boylanırdı ki, elə bil gördüklərini ömrünün sonuna qədər, son nəfəsinə qədər, gözünün sonuncu işığı sönənə qədər gözlərinə yığdırmaq istəyirdi. Və fevral ayının günortadan əvvəlki həmin saatında gözünə görünən hər şeyi – çökekli, dəmir yolunun kənarındakı talaları, ordan-burdan çıpaqlaşan qarlar, örtülü çöl müqəddəs mənzərələr kimi həyəcanla, yalvarışla, məhəbbətlə yaddaşına köçürürdü. Bu həmin təpə idi, bu həmin dayaz dərə idi, bu onun Zərifə ilə hər-hacatları çiynlərinə götürüb yolları təmir etməyə getdikləri cığır idi, bu yay vaxtı Boranlı uşaqlarının, onun oğulları Daulla Erməkin qaçma-tutma oynadıqları tala idi... Bu isə dəvə bölüyüdür, orada bir cüt başqa dəvə də var, həmin dəvələrin bir tayı Yedigeyin Qaranəridir, onu ki, lap uzaqdanca tanımaq olur, dəvələrin nəhengidir, ağır-ağır başını dolandırır; bu nəydi, birdən-birə qar gəldi, pəncərənin önündə qar dənələri oynadı, belə də gözlənilirdi, axı səhərdən göyün üzünü bulud əlindən hamilə idi, deməli, hava pozulmalıydı, ancaq nə olaydı, qar bir azca da ara verəydi, lap azacıq, axı artıq dəvə tövlələri ilə bacısından tüstü çıxan birinci olacağından damı görünürdü, bura isə dəmir yolunun haçalanan yeriydi, rels-

lärin başlarını taqıldadırdı, köşkün yanında əlində bayraq tutan yoldəyişən dayanmışdı, bu ki, qurumuş ağac kimi damarları sananan Qazanqap idi. Ay Allah, budur, Qazanqapın köşkü də görünürdü, qatar qəsəbənin yanından ötərək yoluna davam eləyəcəkdi; bu da taxta olacaqlar, olacaqların damları, pəncərələri. Kimsə evə girdi, Abutalıb yalnız onun küreyini görə bildi, başqa birisi isə taxta-tuxta ilə əlləşirdi, uşaqlardan ötrü nə isə quraşdırırdı. Yedigey idi, hə, Yedigeyin özüydü, oyninə qoluçırmalı gödəkcə geyinmiş Yedigey idi, böyründəkilər də öz qızları idi, qızların da yanındakı Ermək idi, hə mənim doğmaca Erməyim, mənim əziz oğlum, Yedigeyin böyründə dayanıb, yerdən götürüb Yedigeyə nəşə verir, ay Allah, onun sifətini bayaq gözü aldı, bəs Daul haradadır, Zərifə haradadır? Budur, hamilə bir qadın gedir, ayırım reisinin arvadı Səulədir, Zərifə isə odur, yaylığı çiyinin üstünə sürüşüb, Zərifə ilə Daul, Zərifə körpənin əlindən tutub, onlar Yedigeyin uşaqlarla nəşə tikib-quraşdırdığı yere gedirlər və bilmirlər ki, o – Abutalıb quruyub heykələ dönüb, əlləriylə ağzını qapayıb ki, qışqırmasın, içi atlana-atlana var səsiylə haraylamasın: “Zərifə! Əzizim! Daul! Mənim Daul balam! Mənəm! Mən sizi sonuncu dəfə görərim! Salamət qalın! Daul! Ermək! Salamət qalın! Unutmayın! Mən sizdən ayrı dözə bilmərəm! Sizdən ötrü, öz doğma balalarından ötrü, öz istəklili arvadından ötrü ölürem! Salamət qalın!”

Qatar Abutalıbın həsrətində olduğu Boranlı ayırımından ötəndən çox sonra da bütün bunlar, yuxu kimi ötüb-keçən həmin anlarda gördüklərinin hamısı, durub-durub təzədən Abutalıbın gözlərinin önündə canlanırdı. Pəncərənin önündə qar topa-topa ələnib tökülürdü, hər şey çoxdan arxada qalmışdı, lakin Abutalıb Kuttubayovdan ötrü zaman gözlərinin önündən ötüb keçən məkanda, yolun onun ömrünün-gününün bütün ağrısını və mənasını öz içinə hopduran kəsiyində dayanıb qalmışdı.

Qarın əlindən pəncərədən boylanmağın mənasız olmasına baxmayaraq o heç cür pəncərədən qırağa çökilə bilmirdi. Hələ də pəncərəyə söykəli qalmışdı. İcini sarsıdan o idi ki, törədilən haqsızlıqlarla barışmamış olsa belə, hansı bir qüvvəyə təslim olmağa məcbur olmuşdu, arvadının, uşaqlarının böyründən dilsiz-ağızsız heyvan kimi sakit, oğrun-oğrun keçmişdi, azadlığını əlindən alan həmin qüvvə məcbur eləmişdi onu buna, o isə özünü qatardan yerə tullamaq, üzə çıxmaq,

mərd-mərdənə dərddən dağı çıxan ailəsinin üstünə yürümək əvəzinə alçaqcasına miskin-miskin gözlərini pəncərəyə dikmişdi, ixtiyar vermişdi ki, Tənsikbayov onunla bir künədə şöngüməsi, yerindən tərpənməməsi əmr olunmuş üzüyola tula kimi rəftar eləsin. Birtəhər özünü ovundurmaqdan ötrü Abutalıb dilinin ucuna gətirmədiyi, lakin başa düşdüyü bir əhd elədi.

Atüstü görüşün acı şərbətini Abutalıb indi axıracan başına çəkdi. Onun gücü yalnız buna çatırdı, ixtiyarında olan bircə bu idi – durub-durub hər şeyi: elə həmişəki kimi damarları sananan əlində Nuhdan-qalma bayrağını tutmuş Qazanqapı daimi yerində necə gördüyünü – Qazanqap ayırımın gah bu, gah da o başında dayanaraq ömrü uzunluğunu neçə-neçə qatarlara yol vermişdi; sonra da Boranlının taxta olacaqlarının, mal tövlələrinin, bacalarından qalxan tüstülərinin necə gəlib keçdiyini təzədən təfərrüatıyla, xırdalıqlarına qədər gözlərinin önünə gətirirdi. Erməki uşaqlardan ötrü nəşə tikib quraşdıran – sal qaya kimi özüylə baş-baş qalan sədaqətli adamın, Boranlı Yedigeyin yanındakı uşaqların içində görəndə əlləriylə öz ağzını qapaya bilməmişdi, az qalmışdı ki, hönkürtüdən və ümitsizlikdən ürəyi partlasın. Ermək Yedigeyə taxta parçasını, nəşə özge bir şeyi verirdi, həmin bir neçə saniyəlik müddət elə aydın, elə təmiz görünmüşdü, qarabəniz, oyninə qoluçırmalı gödəkcə, ayağına girs çəkmə geyinmiş Yedigeylə nimsdəş qış qapağı, keçə ayaqqabı geyinmiş oğlan uşağı, bir də onlara doğru gedən Zərifə ilə Daul. Yazıq, doğma Zərifə – onu necə də yaxından görmüşdü – yaylığı qara, dalğalı saçlarının üstündən çiyinə sürüşmüşdü, solğun yanaqları nə qədər cəlbedici və şəfqətli idi, paltosunun yaxasını bağlamamışdı, ayaqlarına Abutalıb alan kobud çəkmələri geyinmişdi, başını oğluna tərəf əymişdi – bütün bunlar – son dərəcədə yaxın, doğma, unudulmaz şeylər xəyalında bu yerlərlə halallaşan Abutalıbı uzun müddət tərk eləmədi. Bu itkini heç nəylə əvəz etmək mümkün deyildi, heç nəylə və heç zaman...

Onlar mənzil başına çatana qədər qar ara vermədi, boran, sovruc oldu. Qatar Orenburqa çatmamış stansiyaların birində düz bir saat ləngidi, yolu qardan təmizləyirdilər... Səs gəlirdi, adamlar ruzigarı və yer üzündəki bütün şeyləri lənətləyə-lənətləyə işləyirdilər. Sonra qar sovrucuna bürünmüş qatar təzədən yerindən tərpənib yola düşdü.

Orenburqa çatmaları xeyli çəkdi, yolun kənarındakı ağacların kölə-kötür gövdələri yaddan çıxmış köhnə mezarlıqdakı quru kötükler kimi qərarlıdı. Şəhərin özü demək olar ki, gözə görünmürdü. Gecə vaxtı çeşidləmə stansiyasında da xeyli gözləməli oldular – xüsusi vaqonu qatardan aralayırdılar. Abutalıb bunu vaqonların itələnməsindən, dəmiryolçuların çığır-bağırından, manevr qoşqularının fit səsinə birlirdi. Sonra vaqonu harayasa başqa yerə, yəqin ki, ehtiyat yola çəktilər.

Xüsusi vaqon ondan ötrü müəyyən olunmuş yerə veriləndə gecədən xeyli keçmişdi. Aşağıdan sonuncu təkan, sonuncu əmr verildi: "Oldu! Aralan!" Vaqon elə bil yerə sancılaraq dayandı.

– Vəssalam! Hazırlaş! Tərpən, dustaq! – baş nəzarətçi kupenin qapısını açıb Abutalıba əmr elədi. – Bizi gecikdirmə! Çıx! Yatmısanımı, nədir? Çıx, canına hava dəysin!

Abutalıb ağır-ağır nəzarətçinin qabağına durdu və onunla burun-buruna dayanaraq qətiyyətlə dilləndi:

– Mən hazır. Haraya getməliyəm?

– Hazırsansa, addımla! Hara getmək lazım olduğunu konvoy göstərər, – nəzarətçi Abutalıba dəhlizə ötürdü və sonra təəccüblə, hirsle qışqıraraq onu əylədi:

– Bəs sən arxa çantan qalmırmı? Hara gedirsən? Nəyə görə arxa çantanı götürməmişən? Bəlkə səndən ötrü hambal da çağıracaq? Qayıt cır-cındırını götür!

Abutalıb kupəyə qayıtdı, unuduğu arxa çantasını könülsüz-könülsüz götürdü və təzədən dəhlizə çıxarkən az qaldı ki, vaqonun içiylə tələsik və qayğılı yeriyən iki nəfər yerli orqan işçisiylə toqquşsun.

– Dayan! – Nəzarətçi Abutalıba divara qısdaladı, – Yol ver! Qoy yoldaşlar addasınlar!

Vaqondan düşərkən həmin iki nəfərin Tansıkbayovun kupesinin qapısını döydüklerini Abutalıbın qulağı aldı:

– Yoldaş Tansıkbayov! – Onların həyəcan dolu səsi gəlirdi. – Xoş gəlmisiniz! Yolunuzu gözləməkdən gözüünüzün kökü saraldı ki! buralarda qar-çovğundur! Bağışlayın! İcazə verin özümü sizə təqdim eləyim, yoldaş mayor!

Əsgər paltarlı, başına qulaqlı papaq geyinmiş üç nəfər yaraqlı konvoy aşağıda dustağın yolunu gözləyə-gözləyə dayanmışdı, onlara əmr

verilmişdi ki, dustağı dəmir yolundan addadıb, qapalı maşının yanına aparsınlar.

– Düş görək! Nəyi gözləyirsən? – Konvoylardan biri onu tələsdirdi.

Nozarətçinin müşayiət elədiyi Abutalıb dinib-danışmadan pillelərdən enib qatardan düşdü. Sinesinə hava çəkdi, qar narın-narın səpələyirdi. Əlini donmuş tutacaqlardan qopartdı. Yad stansiyadakı yol işıqlarıyla göz-göz olub dəşilən qaranlıq, çovğunun dilinə çəkdiyi çalın-çarpaz relslər, manevr dartılarının həyəcanlı fit səsləri.

– Doxsan yeddi nömrəli dustağı təhvil verdim, – baş nəzarətçi konvoyla məlumat verdi.

– Doxsan yeddi nömrəli dustağı qəbul elədim, – baş konvoy onun səsinə səş verdi.

– Vəssalam! Haraya əmr eləsələr, oraya addımlayacaqsan! – baş nəzarətçi vidalaşarkən Abutalıba dedi. Sonra da nədən ötürsə əlavə elədi: – Oradan da səni maşına mindirib aparacaqlar...

Abutalıb hara getdiyini özü də bilməyə-bilməyə relslərin və şpalların üstündən keçərkən konvoyun qabağında yolların arasıyla gedirdilər. Abutalıbın kürəyində arxa çantası vardı. Gecə növbəsinin lokomotivləri gah ordan, gah burdan fit verirdilər.

Tansıkbayovu mehmanxanaya aparmaqdan ötrü yanına gələn orenburqlu həmkarları onunu gəlişini qeyd etmək üçün kupədə ləngiməli oldular. Həmkarları təklif elədilər ki, tanışlığın xatirinə elə burada, kupədə yüngülvarı yeyib-içsinlər, özü də hələ gecə idi, iş vaxtı deyildi. Belə şeydən kim keçərdi? Tansıkbayov söhbət zamanı işlərin qaydasında getdiyini, onların Alma-Atadan buraya ümid bağlayıb göldikləri üzlaşmənin uğurla nəticələncəyinə inam bəslədiyini də bildirməyi mümkün saydı.

Həmkarlar tezliklə dil tapdılar, söhbətləri yenidən qızıxmışdı ki, eşikdən həyəcanlı səslər gəldi, vaqonun dəhlizində ayaq tappılması eşidildi. Konvoyla baş nəzarətçi kupəyə təpildilər. Qaba yanaqları səyriyən konvoy Tansıkbayova təzim eləyərək qışqırdı:

– Doxsan yeddi nömrəli dustaq öldü!

– Necə öldü? – Tansıkbayov özündən ixtiyarsız dik sıçradı. – Öldü nə deyən sözdür?

– Özünü parovozun altına tulladı! – baş nəzarətçi aydınlaşdırdı.

– Özünü tulladı nə deyən sözdür? Necə yəni özünü tulladı? – Tansıkbayov hiddətlə nəzarətçinin üstünə bozardı.

– Biz yola yaxınlaşanda sağdan da, soldan da manevr parovozları keçirdi, – konvoy karıxmış halda izahat verməyə çalışırdı. – Oraya qatar verirdilər. İrəli-geri... Biz də ayaq saxladığ ki, gözləyək, qurtarsınlar... Dustaq isə birdən-birə arxa çantasını yelləyib mənim başıma çırpdı, düz parovozun altına sıçradı, təkerlərin qabağına...

Baş verən hadisənin gözlənilməzliyindən hamı tamamilə çaş-baş vəziyyətdə oturdu. Tansıkbayov həyəcan içində qapıya doğru yönəldi.

– Alçaq yaramaz, başımıza iş açdı! – səsi titrəyə-titrəyə söylədi.
– Əməyimizi puç elədi! Ax! Gör bir olan şeydimi? Əlimiz boşda qaldı!
– Ümitsiz-ümitsiz əlini yellədi və stəkanını araqla doldurdu.

Bununla belə, onun orenburqlu həmkarları baş konvoyu xəbərdar etməyi yaddan çıxartmadılar ki, üz vermiş hadisəyə görə məsuliyyət tamamilə konvoyun boynuna düşür...

MÜNDƏRİCAT

Ana tarla (tərcümə edən Camil Əlibayov)	7
Cəmilə (tərcümə edən Qılman Musayev)	94
Əlvida, Gülsarı! (tərcümə edən Əkrəm Əylisli)	139
Çingiz xanın ağ buludu (tərcümə edən Məti Osmanoglu) ...	292

ÇİNGİZ AYTMAOV
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

İKİ CİLDDƏ

II CİLD

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”

BAKİ-2004

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-ressam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rəşad Həmidov</i>
Korrektor:	<i>Yasəman Abbasova</i>

Yığılmağa verilmişdir 21.07.2004. Çapa imzalanmışdır 08.12.2004.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 24. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 214.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.